OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ:

Elektron resursda olan qüsurlar kitabın orijinal variantında olduğu kimidir.

АББАС ЗАМАНОВ

ӘМӘЛ ДОСТЛАРЫ

АББАС ЗАМАНОВ

8А3
З-24

ӘМӘЛ ДОСТЛАРЫ

158330

М. Ф. Ахундов ад.
Азәрб. ... ика
КИТАБХАНАСЫ

ЈАЗЫЧЫ
Бакы
1979

АКАДЕМИК МӘММӘД АРИФ
ДАДАШЗАДӘНИН ӘЗИЗ ХАТИРӘСИНӘ
ИТҺАФ.

Редактору филолокија елмләри доктору
Бәкир Нәбијев

Заманов Аббас Фаттах оглы
СОРАТНИКИ
(на азербайджанском языке)
Язычы · Баку · 1979

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Тәгрибән 30 ил бундан әввәл бу сәтирләрин мүәллифи С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетиндә тәләбә икән, филолокија факүлтәсиндә мүнтәзәм олараг кечирилән әдәби јығынчагларын, көркәмли јазычыларла көрүшләрин, мүхтәлиф јубилеј ичласларынын тәшкилиндә мүәллимләримиздән Аббас Заманов хүсусилә фәал иштирак едәрди. Аббас мүәллим һәмин јығынчаг вә көрүшләрин бир чоху һаггында өзү тәшәббүс ирәли сүрәр, сонра исә, нечә дејәрләр, голуну чырмајыб һазырлыг ишинә киришәр, биз тәләбәләрә унудулмаз тә'сир бағышлајан бу көрүшләрин јүксәк сәвијјәдә, мүтәшәккил кечмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәзди. Вахтилә Сабири јахындан танıјан, онун шакирдләриндән олан бир зијалыны, хәстә пенсијачыны бу мәҹлисләрдән биринә кәтириб өз бөјүк мүәллими һаггында хатирәләрини сөјләтмәк үчүн о нә гәдәр сә'ј көстәрмишди! Гочаман јазычыларымыз М. С. Ордубадини вә А. Шаиги, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат јолдашы, бөјүк әдиб һаггында көзәл бир хатирәләр китабы јазмыш Һәмидә ханым Мәммәдгулузадәни, Сабирин мүасири вә јахын досту, көркәмли маариф хадими Ҹәмо Ҹәбрајылбәјлини, А. Сәһһәтин шакирдләриндән, тәбабәт профессору Емин Әфәндијеви бизим нәсил илк дәфә Университетин акт салонунда, филолокија факүлтәсинин 107 нөмрәли бөјүк аудиторијасында, тәләбә јатагханамызын гираәт залында кечирилмиш һәмин көрүшләрдә шәхсән танымышдыр. Бу ҹүр көрүшләр нәсилләр арасында ҹан-

лы көрпү јарадыр, гочаман әдәбијјат вә мәдәнијјәт ха-димләримизә күмраһлыг, севинч бәхш етдији кими, елм тәшнәси олан кәнчләри дә һәвәсләндирир, онларда сеч-дикләри сәнәтә мәһәббәти даһа да артырыр, вәтәнпәрвәр-лик дујғуларына пәрвәриш верирди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштиракыны, чәбһә гә-зетләринин әмәкдашы кими чалышдығы илләри нәзәрә алмасаг, Аббас Заманов гырх илә јахындыр ки, али мәк-тәбдә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндән дәрс дејир, бәдии тәфәккүрүн камил нүмунәләри әсасында кәнчлә-рин коммунизм идеаллары, инсанпәрвәрлик, халглар достлуғу руһунда тәрбијәси ишинә хидмәт едир. Бунун-ла јанашы профессор А. Заманов елми-тәдгигат иши илә дә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олур, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын мүһүм проблемләрини арашдырыр, көр-кәмли әдәби сималарын јарадычылығы, онларын парлаг шәхсијјәти һаггында вахташыры мараглы мәгаләләрлә чыхыш едир.

О, мәтншүнаслыг саһәсиндә дә сәмәрәли чалышыр, М. П. Вагиф, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәри-манов, Ә. Һагвердијев, С. Гәнизадә, С. С. Ахундов Б. Аб-басзадә (Һамбал), С. Һүсејн вә башгаларынын әдә-би ирсинин мүхтәлиф илләрдә нәшрә һазырланыб, оху-чулара тәгдим едилмәсиндә бир тәртибчи, редактор, мү-гәддимә мүәллифи кими иштирак етмишдир. Г. Закир, С. Ә. Ширвани вә Ч. Мәммәдгулузадәнин русча китабла-рыны да А. Заманов чапа һазырламышдыр.

«Әмәл достлары» китабынын әсас материалыны тәшкил едән XX әср әдәбијјаты сон дәрәчә мүрәккәб, зиддиј-јәтли бир дөврүн, ингилаблар епохасынын әдәбијја-тыдыр. Бу әдәбијјатын бөјүк хадимләри Ч. Мәммәдгулу-задә вә М. Ә. Сабир, онларын әмәл вә мәсләк достлары олан дикәр көркәмли сәнәткарлар Русијада баш вер-миш 1905-чи ил ингилабынын билаваситә тә'сири нәти-чәсиндә ичтимаи һәјатын гајнар гојнуна атылмыш, халг сәнкәриндә өз баш мөвгеләрини тутмуш, бурадан да әдәби-ичтимаи фикрин инкишафына истигамәт вермиш, гәфләтдә галанларын көзүнүн ачылмасы, азадлыг арзу-ларынын, ингилаби идејаларын Азәрбајчанда вә Јахын Шәргдә кениш јајылмасы үчүн тарихи хидмәтләр көс-тәрмишләр. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, А. За-мановун нәинки бу китабда топланмыш мәгаләләриндә, үмумән елми вә педагожи фәалијјәтиндә Ч. Мәммәдгу-

лузадә вә М. Ә. Сабир јарадычылығы, хүсусән «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны әсас јер тутур. Бу саһәдә Аб-бас мүәллимин апардығы узун мүддәтли елми ахтарыш-ларын илк вә ән уғурлу нәтичәси онун «Сабир вә муа-сирләри» (1966) проблеминин һәллинә һәср едилмиш на-мизәдлик диссертасијасыдыр. Мә'лум олдуғу кими, бу әсәр үчүн Али Аттестасија Комиссијасы мүәллифә бир-баша филоложи елмләр доктору алимлик дәрәчәси вер-мишди. Бу китабдакы «Сабир күлүр», «Шаирин дүнја шөһрәти», «Јашасын шәһријари-һүрријјәт» кими мәга-ләләр исә мүәллифин өз әсас тәдгигат објектинин вачиб проблемләринә гаршы һеч заман сојумаг билмәјән мә-һәббәтиндән јени нишанәләрдир.

Китабын ән санбаллы бөлмәси «Вәтәндашлыг рәша-дәти»дир. Бурадакы «Әмәл достлары», «Ајдан ары, су-дан дуру», «Өмәр Фаиг Не'манзадә», «Мәсләким тәр-чүмеји-һалымдыр» кими мәгаләләр А. Замановун бир тәдгигатчы вә ахтарычы кими даим нараһат олан тәбиә-ти һаггында, ичтимаи фикир тарихимизин ајры-ајры фактларыны дүрүстләшдирмәк мәгсәдилә сәрф етдији чидди әмәк һаггында ајдын тәсәввүр ојатмагдадыр. Әс-римизин әвваллэриндә халгын габагчыл јарадычы зија-лылары ән мүтәрәгги идејалары зәһмәткешләрин кениш күтләләринә чатдырмаг үчүн бөјүк чәтинликлә ачмаға наил олдуглары јени мәктәбләрдән, гәзет вә журналлар-дан, театрдан хүсуси сә'ј вә ардычыллыгла истифадә едирдиләр. Мараглыдыр ки, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулу-задә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Гәмкүсар, А. Сәһһәт А. Шаиг, Ү. Һачыбәјов, Ө. Фаиг, С. Һүсејн, С. С. Ахун-дов кими зијалыларын истиснасыз олараг һамысы о заман мүәллимлик етмиш, бөјүк әксәријјәти мүһәррир-ликлә мәшғул олмуш, бир чоху драм әсәри јазмыш, театр јаратмыш, пјесләрин тамашаја гојулмасында иштирак етмишләр. XX әсрин көркәмли хадимләрини бу мә'нада халгымызын иш вә фәалијјәт енсиклопедистләри адлан-дырмаг олар. Буна көрә дә әлимиздәки мәгаләләрдә Азәрбајчан јазычыларынын әдәби јарадычылығы илә ја-нашы, онларын педагожи фәалијјәтинә дә кениш јер ве-рилмиш, театр мәсәләләринә хүсуси бөлмә ајрылмышдыр.

А. Заманов муасир әдәби просесдә дә фәал иштирак едир, мә'рузә вә чыхышларында, мәгалә вә ресензијала-рында поезија вә нәсрин һәјатла әлагәси, сәнәткарлыг мәсәләләри онун диггәт мәркәзиндәдир. «Әсрин оғлу»,

«Заманын сәси, һәјатын нәфәси», «Классик һекајә устасы» мәгаләләри, халг шаири М. Раһимин «Сечилмиш әсәрләри»нин икичилдлији, халг јазычысы, М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романы, Сејид Һүсејнин әдәби ирси һаггында дөврү мәтбуатда дәрч едилмиш јазылары һәмин мөвзуларда илк санбаллы мәгаләләрдән олуб, әсас мүддәалары бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Китабдакы мәгаләләрин әксәријјәти Азәрбајчан дилиндә, бир гисми рус дилиндә, бә'зиләри исә мүхтәлиф дилләрдә (Болгарыстан Халг Республикасында, Ирагда, Иранда, Түркијәдә, Австријада, АФР-дә) бурахылмыш вә тәгдир олунмушдур.

Бизим фикримизчә, А. Замановун јени китабында топланмыш мәгаләләр тәкчә али мәктәбләрин филоложи факүлтәсиндә тәһсил алан тәләбәләр, аспирантлар, орта мәктәбләрин әдәбијјат мүәллимләри үчүн дејил, үмумән әдәби ирсимизи өјрәнмәк истәјәнләр вә дикәр әдәбијјатсеварләр үчүн дә мараглы олачагдыр.

БӘКИР НӘБИЈЕВ

ШАИРИН ДҮНЈА ШӨҺРӘТИ

ФҮЗУЛИ ВӘ САБИР

Әдәбијјатымызын тарихиндә ингилаби-сатирик поезијанын баниси, «һеч кәсә охшамајан» новатор бир сәнәткар кими чаһаншүмул шөһрәт газанан Мирзә Әләкбәр Сабир классик ирсдән усталыгла фајдаланыб, ону јашадығы заманәнин руһуна, ичтимаи вә естетик тәләбләринә ујғун олараг давам вә инкишаф етдирмишдир.

Бу, әлбәттә, ганунаујғун вә тәбиидир. М. Ә. Сабирин мәнсуб олдуғу «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны 1905-чи ил ингилабынын мәһсулу олса да, классик әдәбијјатымызын вә о чүмләдән Фүзули поезијасынын мүтәрәгги ән'әнәләри илә гырылмаз телләрлә бағлы иди. Ч. Мәммәдгулузадә бу бағлылығы бөјүк ифтихар һиссилә е'тираф едәрәк јазмышдыр:

«Фүзули «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәсиндән башлајыб, бу күнә гәдәр мәчмуәмиздә иштирак етмиш вә ше'рләр јазмышдыр. Инанмырсыныз, көтүрүнүз «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин ијирми иллијини, төкүнүз габағыныза; һансы ше'рә бахсаныз, көрәчәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр. Бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында, дејир ки, өлсән дә, мәним тә'сиримдән чыха билмәјәчәксән. Молладан јазмаг истәсән, јазмышам, варлыдан јазмышам, рүшвәтхордан јазмышам, бу күн кетсабаһ кәлдән, јә'ни зафтра-зафтрадан јазмышам. Мүхтәсәр, һәр шеји әһатә етмишәм. Фүзули азәрбајчанлыдыр. Онун мәктәби-әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир. Фүзули диридир».[1]

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Мирзә Чәлил «бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында»—дедикдә биринчи нөвбәдә М. Ә. Сабири нәзәрдә тутмушдур. Чүнки молланәсрәддинчи шаирләр ичәрисиндә Фүзулини ән јахшы дујан, ондан усталыгла истифадә едән М. Ә. Сабирдир.

М. Ә. Сабир јарадычылығынын һәм биринчи, һәм дә икинчи дөврүндә Фүзули поезијасындан истифадә етмишдир. Мәсәлән, о, јарадычылығынын биринчи дөврүндә:

> Мүбтәлаји-дәрди-ешгәм, әл көтүр мәндән, тәбиб,
> Ејлә бир тәдбир ким, бу дәрдә дәрман олмасын,[2]—

бејтини јазаркән, шүбһәсиз ки, Фүзули кәлиб онун көзүнүн габағында дурмуш вә устадын ашағыдакы бејтиндән тә'сирләнмишдир:

> Кәл мәним тәдбири-биһудәмдә сән бир сә'ј гыл
> Ким, олам бу дәрдә артыграг кирифтар, еј һәким![3]

---

[1] «Молла Нәсрәддин», 1925, № 21.
[2] «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 313.
[3] М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 229.

Јарадычылығынын биринчи дөврүндә М. Ә. Сабир Фүзули поезијасындан мүстәгим шәкилдә дә истифадә етмишдир. Мәсәлән, о, Фүзулинин Мәһәммәд пејғәмбәрә һәср етдији бир гәзәлиндән[1] тәзмин едиб, «Ејди-мөвлуди-нәби»[2] гәсидәсини јазмышдыр:

> Һәмдулиллаһ ки, бизә шамил олуб лүтфи-худа,
> Бу мүбарәк күнү дәрк етмәјә өмр етди вәфа,
> Ејди-мөвлуди-нәбидән көзүмүз тапды зија,
> Гылын, еј үммәти-мәрһумә, бу күн вәчдү сәфа,
> «Әшрәгәт мин фәләкил-бәһчәти шәмсүн вә биһа,
> Мәлә әл-аләмә нурән вә сүрурән вә бәһа»[3].

Јухарыда кәтирдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, М. Ә. Сабир 1905-чи илдән әввәл, јә'ни јарадычылығынын биринчи дөврүндә «фүзулијанә» әсәрләр јазмыш, даһи шаирин «тилсиминә» дүшән епигончу шаирләрдән ирәли кетмәмишдир.

1905-чи илдән сонра исә Сабирә Фүзулинин тә'сири тамам башга мә'на кәсб етмишдир. 1905-чи илдән сонракы дөврдә Сабир даһи устадын «чыхылмаз јолундан» чәсарәтлә чыхмыш, артыг «фүзулијанә» гәзәлләр, садәчә бәнзәтмәләр, тәзминләр јазмајыб, Фүзулијә «сабиранә» бәнзәтмәләр јазмышдыр.

Сабирин 1907-чи илдә јазылмыш «Лејли вә Мәчнун» адлы сатирасынын ашағыдакы мисраларыны көтүрәк:

> Еј дөвләтимин зәвалы оғлум!
> Еј башы ағыр бәлалы оғлум!
> Еј мәктәбү дәрсин ашинасы!
> Еј риштеји-елм мүбтәласы!
> Шад олдум о күн ки, сән доғулдун,
> Мин шүкр еләдим ки, оғлум олдун,
> Дердим ки, көзәл хәләф оларсан,
> Бир аиләјә шәрәф оларсан,
> Шүғлү һүнәрими јад едәрсән,
> Атаны, ананы шад едәрсән,
> Дүнјадан олурса иртиһалым,
> Анчаг сәнә тәрк олур мәналым.
> Билмәздим олурсан елмә шејда,
> Шуридә едәр сәни бу севда.
> Бә'зи охумуш рәфиги-бәдхаһ
> Тәдбирими чашдырыбмыш, еј ваһ!

---

[1] М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 55.
[2] «Һопһопнамә», 1922-чи ил нәшри, сәһ. 300.
[3] Көзәллик фәләјиндән парлаглыг вә күнәш доғду, аләми көзәллик, шадлыг вә ишыгла долдурду.

Ујдум олара, сәни охутдум,
Сәд һејф ки, әглими унутдум!
Қәсдим өз әлимлә өз ајағым,
Хамуш еләдим мән өз чирағым.
...Бунча охудун, јорул да бари,
Бир дәфә бурах, бу зәһримари[1].

Бу мисралары охудуғумуз заман Фүзули кәлиб дурур көзүмүзүн габағында, «Лејли вә Мәчнун» поемасында атасынын сәһрада Мәчнуна етдији нәсиһәт јадымыза дүшүр:

Еј чөвһәри-чанымын һәвасы!
Веј дидеји-бәхтимин зијасы!
Дердим оласан мәним пәнаһым,
Фәхрим, шәрәфим, үмидкаһым.
Мәндән бу сәрир оланда хали
Сән оласан әһли-мүлкә вали.
Халг едә сәни көрәндә јадым,
Баги сәнин илә ола адым.
Кәр тифлилијиндә мәстү бибак,
Сәһраја дүшүб, јахан гылыб чак,
Олдун рәһи-ешг ичиндә мәшһур,
Мә'зур идин, ол заманда мә'зур.
Нөврәсләрә ешг бир һүнәрдир,
Сәрһәдди-кәмалә рәһбәрдир.
Һала ки мәгами-әгл булдун,
Тәһсили-кәмалә габил олдун,
Сәндән нә рәва бу мачәраләр,
Сәрмајеји-ејб олан сәдаләр.
Кәр гафил идин, ол инди агил!
Сәһралара дүшмә, кәзмә гафил!
Рәһм ет мәни-зару намурадә.
Гојма бу мәшәггәту бәладә[2].

Бу мисралардан оғлу ешг аловлары ичәрисиндә мәһв олан заваллы атанын јаныглы фәрјады, һәзин инилтиләри ешидилир.

Сабирин бу мисралара јаздығы јухарыдакы сатирик нәзирәсиндә исә оғлунун елм охумасындан тәшвишә дүшән, китаба, дәфтәрә сәрф етдији пула гызырғаланан чаһил бир атанын шикајәтләри верилмишдир. Демәк, Сабир бу сатираны өзүнү Фүзулијә охшатмаг мәгсәдилә јазмамышдыр, мәктәбә шејтан әмәли кими бахан, ондан әлһәзәр едән надан һәмвәтәнләрини тәнгид едиб, гәфләт јухусундан ајылтмаг үчүн Фүзули ше'ринин формасындан вә ифадәләриндән бачарыгла истифадә едәрәк, орижинал мәнзум сатира јазмышдыр.

Мә'лумдур ки, Русијада вә бүтүн Јахын Шәргдә бир-биринин сүр'әтлә тә'гиб едән ичтимаи-сијаси һадисәләрин һеч бири Сабирин сатирик гәләминдән јајынмырды. О, ингилаби һәрәкатын кедишини һәссаслыгла изләјир, тәрәгги вә азадлығын дүшмәнләрини тәнгид атәшинә тутмаг үчүн һадисәләрин сәчијјәсинә мувафиг сатира формалары ахтармалы олурду. Бу ахтарышларда бә'зән о, Фүзулинин түкәнмәз ше'р хәзинәсинә мүрачиәт едир вә истәдији форманы орадан тапырды. Мәсәлән, 1909-чу илдә тахтдан салыныб, Ирандан говулан Мәһәммәдәли шаһы ифша етмәк үчүн Фүзулинин:

Әгл јар олсајды, тәрки-ешги-јар етмәзмидим?
Ихтијар олсајды, раһәт ихтијар етмәзмидим.[1]

мәтләли гәзәлинин формасыны көтүрүб, «Фүзулијә бәнзәтмә» сатирасыны јазмышдыр. Шаһын дилиндән јазылмыш бу сатиранын бир нечә бејтини нәзәрдән кечирәк:

Мәндә ар олсајды, өлмәк ихтијар етмәзмидим?
Абрунун нолдуғун билсәјдим, ар етмәзмидим?
Хаки-Иранын мәнә бир кушәсин версәјдиләр,
Кәндими Әбдүлһәмид тәк бәхтијар етмәзмидим?
Билсә идим ел мәни ахир белә мүфлис говар,—
Вар-јоху дәрчиб едиб, әввәл фәрар етмәзмидим?
Гој десинләр, Мәмдәли дүшдү Әдес севдасына
Мәнчили версәјдиләр, орда гәрар етмәзмидим?[2]

Демәк, дүнәнки азғын шаһын мүстәбидлијинин, ингилаби һәрәкатын зәрбәсинә давам кәтирмәјәрәк, өлкәдән гачыб чар Русијасына пәнаһ апаран букүнкү мискин мүһачирин дүшдүјү күлүнч вәзијјәти вермәк үчүн Фүзули гәзәлинин формасы Сабирин әлиндә әлверишли бир васитә олмушдур. Һәмин сатира мүвәффәгијјәтли чыхдығы үчүн, «Молла Нәсрәддин» журналы о заман онун мәзмунуна мувафиг бир карикатура да бурахмышдыр. Карикатурада көстәрилир ки, Мәһәммәдәли шаһ рус кәндлисинин сүрдүјү икичархлы арабада отуруб, бөјүк бир дүјүнчәни икиәлли гучагламышдыр. Карикатуранын алтында исә сатиранын ашағыдакы бејти јазылмышдыр:

Мүлки-Иранын дүшүнсәјдим әлимдән кетмәјин
Вар икән фүрсәт о мүлки тармар етмәзмидим?

[1] «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 59.
[2] М. Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1958, сәһ. 165.

[1] М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 238.
[2] «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 162.

Көрдүјүмүз кими, Фүзули гәзәлинин сон дәрәчә тә'сирли вә ојнаг формасы Сабир гәләминин өлдүрүчү кинајә вә истеһза гүдрәтилә бирләшмиш, нәтичәдә заманын тәләбинә мүвафиг, орижинал, кәсәрли бир ичтимаи сатира мејдана кәлмишдир. Гәлб шаиринин инчә гәзәлиндән бу шәкилдә истифадә етмәји анчаг Сабир кими гүввәтли гәләм саһиби бачара биләрди.

Фүзулинин «Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч»—мисрасы илә башланан гәзәлиндән дә Сабир ејни шәкилдә истифадә етмишдир. Ашигин инчә һиссләрини, мә'шугәнин фүсункар көзәллијини тәрәннүм едән бир гәзәлдән кобуд инсанларын ејбәчәр сифәтләрини тәнгид үчүн истифадә етмәк, бәлкә, Сабирә гәдәр һеч кәсин ағлына кәлмәмишди. Сабирин сәләфләринә белә бир тәклиф едилсә иди, һеч шүбһәсиз ки, онлар бу тәклифи тәәччүблә гаршылајардылар. Сабир јарадычылығына бәләд олмајанлар инди дә белә бир шејин мүмкүн олмасына шүбһә едәрләр. Лакин Сабир «Бакы пәһләванларына» адлы сатирасында белә бир иши чох усталыгла көрмүшдүр. Гәзәллә нәзирәнин арасындакы мүнасибәти јахшы тәсәввүр етмәк үчүн һәр икисиндән нүмунәләр веририк:

Фүзули:

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч,
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көркәч.
Бахдығча сәнә ган сачылыр дидәләримдән,
Бағрым дәлинир нөврәки-мүжканыны көркәч.
Рә'налыг илә гамәти-шүмшады гылан јад.
Олмазмы хәчил сәрви-хураманыны көркәч[1]—вә и. а

Сабир:

Көнлүм буланыр күчәдә чөвланыны көрчәк,
Нитгим тутулур һәрзәвү һәдјаныны көрчәк.
Чаным үзүлүр әлдәки галханына бахчаг,
Гәлбим алышыр белдәки патраныны көрчәк.
Мәст ол кечә-күндүз, нә билим, јат нәрәләрдә,
Јум көзләрини ханеји-вираныны көрчәк[2]—вә и. а.

Фүзулидән вә Сабирдән кәтирдијимиз парчаларын мүгајисәси ачыг көстәрир ки, устадын көзәллији тәрәннүм едән ашиганә гәзәли Сабирин сатирик гәләми алтында өз мә'насыны дәјишәрәк, ичтимаи дон кејмиш, чаһил инсанларын кобудлуғуну вә вәһшилијини ачы бир истеһза илә тәнгид едән кәскин сатираја чеврилмишдир.

Сабир Фүзулинин поезијасындан кортәбии шәкилдә истифадә етмирди, вәзни е'тибарилә тәнгидә тутмаг истәдији нөвбәти һәдәфин ичтимаи вәзијјәтинә, психолокијасына даһа чох ујғун кәлән парчалары сечиб фајдаланырды. Сабирин «Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр»—мисрасы илә башланан сатирасы буна ән јахшы мисал ола биләр. Сабир бу сатирада көзүнү дөвләтлинин сүфрәсинә дикән, бир гарын чөрәк үчүн вә'з едән, «нәш'еји-гәлјан» үчүн вичданыны сатан јалтаг молланын портретини чәкмишдир. Дөвләтлинин гаршысында дајаныб, ондан мәрһәмәт диләјән, сәдәгә истәјән молла өзүөзүнү белә сәчијјәләндирир:

Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр.
Ган ағладығым гәһвеји-финчанын үчүндүр.
Вә'з ејләдијим һәдјәвү еһсандан анчаг.
Үмдә гәрәзим кисәвү һәмјанын үчүндүр
Ағзым долусу не'мәти-фирдөвс дедиклә,—
Бошгабда гара көзлү фисинчанын үчүндүр.
Көрдүм ки, плов бишмәдәдир, ачлыға дөздүм,
Билдим бу тәдарүк шәби-еһсанын үчүндүр.[1]

Фүзулинин һәзәч бәһринин алтынчы нөвүндә јазылмыш:

Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр,
Ган ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр[2],—

мәтләли гәзәлинин вәзни Сабирин сатирасында типин сәчијјәсинә ујғун кәлән әлверишли форма олмушдур. Ејни фикри Сабирин Фүзулинин «Чан вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти чандыр»—мисрасы илә башланан мәшһур гәзәлиндән истифадә едиб јаздығы «Тәһсили-елм» сәрлөвһәли сатирасы һаггында да демәк олар.

Сабирин ајры-ајры сатираларында бә'зән Фүзулинин ифадәләринә дә раст кәлирик. «Нәдамәт вә шикајәт» сатирасынын:

Мән ки, дамдан, бачадан бахмаз идим.
Су кими һәр тәрәфә ахмаз идим,—

бејтини охудугда дәрһал Фүзулини хатырлајырыг. Чүнки бурада «Фүзулидән бир дуз вардыр».

Јухарыда кәтирдијимиз мүгајисәли тәһлилләрдән ај-

---

[1] М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 99.
[2] «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 27.

[1] «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 19.
[2] М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 131

дын көрмәк олур ки, Сабир Фүзули ирсиндән бир новатор кими истифадә етмиш, даһи устадын ајры-ајры әсәрләринә ичтимаи-тәнгиди руһ вериб, онлары заманын тәләбинә ујғун шәкилдә мә'наландырмыш вә беләликлә, Фүзули ән'әнәләрини өз јарадычылығынын идеја-бәдии истигамәтинә ујғун бир шәкилдә јашадыб, давам етдирмишдир.

Сабирин Фүзули поезијасындан истифадә едиб јаздығы сатиралары охудуғумуз заман Фүзули сәнәтинин әзәмәти бир даһа хәјалымызда чанланыр. Бизә елә кәлир ки, бу ики бөјүк сәнәткар—лирик Фүзули илә сатирик Сабир XX әсрдә әл-әлә вериб, чәһаләт вә мөвһумат дүнјасынын инсан шәхсијјәтини алчалдан дәһшәтләринә гаршы чијин-чијинә вурушмуш, халгын мә'нәви инкишафына мане олан шәр гүввәләрә гаршы бирликдә мүбаризә етмишләр.

1958

САБИР КҮЛҮР

Шаирәм, әсримин ајинәсијәм.

М. Ә. Сабир

Азәрбајчан халгынын бөјүк шаири Мирзә Әләкбәр Таһирзадә Сабир 1862-чи ил мај ајынын 30-да Шамахы шәһәриндә дүканчы аиләсиндә анадан олмушдур. Онун атасы Мәшәди Зејналабдын вә анасы Сәлтәнәт ханым сон дәрәчә диндар идиләр. Онлар Әләкбәрә һәлә лап кичик јашларындан оруч тутдурур, намаз гылдырыр, балача ушаға дәрвиш палтары кејдириб, она дини ше'рләр өјрәдирдиләр.

Сәккиз јашына чатан кими атасы Мәшәди Зејналабдын кичик Әләкбәри мәһәлләләриндә олан молла мәктәбинә гојду. О заман бу мәктәбләрдә ушаглар анчаг гураны охујуб баша чыхдыгдан сонра, әлләринә гәләм алыб, јазы јаза биләрдиләр. Әләкбәр һәмин гануну поздуғу үчүн молла ону фалаггаја салыб дөјмүшдү. Сабир илк ше'риндә бу ачы һадисәни белә гәләмә алмышдыр:

Тутдум оручу крамазанда.
Галды ики көздәрим газанда.
Моллам да дөјүр јазы јазанда...[1]

[1] Ше'рин имласы кичик Сабирин јаздығы кими верилир.

Сабирин молла мәктәбиндә охумасы узун сүрмүр. Сонра о, заманәсинин бөјүк шаири Һачы Сејид Әзим Ширванинин (1835—1888) ачдығы үсули-чәдид мәктәбинә дахил олур.

Сејид Әзимин мәктәби о заманкы моллаханалардан әсаслы сурәтдә фәргләнирди. Бурада дүнјәви елмләр тәдрис едилир, ушаглар һәсир үзәриндә дизләри үстүндә дејил, парталарда отурур, әрәб, фарс дилләри илә јанашы, Азәрбајчан вә рус дилләрини дә өјрәнирдиләр.

Сабирин бир шаир кими јетишмәсиндә Сејид Әзимин мәктәбинин мүһүм ролу олмушдур. Belә ки, өз шакирдиндә шаирлик истe'дадынын олдуғуну һисс едән Сејид Әзим мәктәбә кәлдији илк күнләрдән е'тибарән Сабирә учадан ше'рләр охутдурур, фарс дилиндән мәнзум тәрчүмәләр тапшырыр, онун бу саһәдәки бачарығыны инкишаф етдирмәјә чалышырды. Мәктәбли Сабирин о заман етдији тәрчүмәләрдән јалныз бири кәлиб бизә чатмышдыр. О да Сә'динин «Күлүстан»ындан тәрчүмә етдији ашағыдакы парчадыр:

Көрдүм нечә дәстә тазә күлләр
Бағланмыш иди кијаһ илән тәр.
Дедим:—Нә олар кијаһи-начиз
Та әјләшә күл сәфиндә әзиз.
От аглајараг деди:—Отур сән,
Сөһбәт еләјим, гәмим көтүр сән.
Алидләр едәрми тәрки-сөһбәт?
Һалонки оларда вар сәхавәт.

Балача Сабир мәктәбдәнкәнар вахтларыны да мүталиәјә, ше'р јазмаға сәрф едир, өз ше'рләрини сәлигә илә дәфтәрә көчүрүрдү. Бу исә атасынын хошуна кәлмирди. Атасы белә һесаб едирди ки, оғлунун алдығы тәһсил артыг кифајәтдир, о, дүканда отурмалы, касбкарлыгла, алверлә мәшғул олмалыдыр. Буна көрә дә оғлуна бәрк ачығы тутмуш, һәтта бир күн онун ше'р дәфтәрини әлиндән алыб чырмышды. Атасынын бу һәрәкәтләриндән сарсылан Сабир артыг Шамахыда галмаг истәмәјиб, баш көтүрүб гачмағы гәт едир вә ашағыдакы ше'ри јазыр:

Мән Хәлилуллаһи-әсрәм, падәрәм чүн Азәр.
Сәфәр әз Бабили-Ширван конәм, иншааллаһ.
Кәрче у дәфтәри-әш'ари-мәра парә нәмуд
Вәслә ба тәб'и-дүрәфшан конәм, иншааллаһ.[1]

[1] Тәрчүмәси: мән әсримин Хәлилуллаһијәм, атам исә Азәр кимидир. Иншааллаһ, Ширванын Бабилиндән сәфәр едәрәм. О мәним ше'р дәфтәрими чырдыса, мән дүрр сачан тәбимлә, иншааллаһ, ону битишдирәрәм.

Чох кечмәдән о белә дә едир, атасындан хәбәрсиз Мәшһәдә кедән карвана гошулуб, Шамахыны тәрк едир. Лакин атасы бундан тез хәбәр тутуб, ону кери гајтарыр. Сабирин евдән гачмасы атанын көзүнү горхудур, бундан сонра о өз оғлу илә еһтијатлы рәфтар едир, онун охумағына, ше'р јазмағына мане олмур.

Беләликлә, Сабир өзүнү нисбәтән сәрбәст һисс едир, охујур, јени-јени ше'рләр јазыр. Аббас Сәһһәтин дедији кими, шәһәрдә «... нәмәки данышмағы, шух, зәриф вә һазырчаваблығы сәбәбдән аз заманда үләма вә ә'јанын јанында мә'руф вә мәшһур олур вә үмумун мәһәббәтини чәлб едир».

Сејид Әзим өз шакирдинин јарадычылыг талејини диггәтсиз бурахмыр, онун мүвәффәгијјәтинә үрәкдән севинир, һәрдән ону өзү илә бәрабәр мәчлисләрә дә апарырды. Бир күн Сејид Әзимин достларындан бири сәфәрдән гајыдыбмыш. Сејид онун көрүшүнә кедәркән Сабири дә өзү илә бәрабәр апарыр. Ев саһиби чамаданындан он луму чыхарыб, икисини Сејидә, бирини исә Сабирә вериб, бир ше'р сөјләмәсини рича етдикдә о, бәдаһәтән ашағыдакы бејти сөјләмишдир:

Хумсн-шәрабы Сејјидә саги вериб деди:
Сабир фәгирдир, јетәр анчаг зәкат она.

Сабир өз мүәллиминин гәзәлләринә нәзирәләр дә јазарды. Бир дәфә о, Сејид Әзимин:

Еј мәһ, билирәм, фитнеји-дөвран олачагсан,
Еј гашы һилалым, мәһи-табан олачагсан—

бејти илә башлајан гәзәлинә јаздығы нәзирәни сәфәрдә олан мүәллиминә көндәрмишди. Һәмин нәзирә Сејидин сон дәрәчә хошуна кәлдији үчүн, о, Низаминин «Хәмсә»сини өз севимли шакирдинә һәдијјә көндәрмиш вә она белә бир сәмими чаваб јазмышды:

«Нури-дидәм Сабир! Гәзәлимин биринә јаздығын мәлиһ вә ширин чаваб чох хошума кәлди. Һазырда башга бир шејә күманым олмадығындан һәмин китабы сәнә силә көндәририрәм. Јадикари-устаданәм олмаг шәртилә гәбул едәсиниз вә шаирликдә тәрәгги етмәнизи арзу едирәм».

1884-чү илдә Сабир сәјаһәтә чыхыр вә бу мүнасибәтлә ашағыдакы гитәни јазыр:

Сабири-шејда ки, тәрки-шәһри-Ширван ејләди,
Бүлбүлә бәнзәрди ким, мејли-күлүстан ејләди.

Мин үч јүз бирдә һичрәтдән сора мејмун или,
Ахири-шәввалда әзми-Хорасан ејләди.

Узун мүддәт о, Сәмәргәнд, Бухара, Хорасан, Сәбзвар, Нишабур, Һәмәдан вә с. шәһәрләри сәјаһәт етмиш вә һеч шүбһәсиз ки, бу сәјаһәт кәләчәјин даһи шаиринә чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Сәјаһәтдән гајыдыб, догма шәһәри Шамахыда сакин олдугдан сонра, Сабир евләнир, он беш илин әрзиндә онун сәккиз гызы вә бир оғлу олур.

Бөјүк бир аиләни сабун бишириб сатмагла тә'мин едән Сабир бу заман чох чәтин бир күзәран кечирирди. Лакин еһтијач кабусу шаирин илһамыны зәнчирләјә билмир.

Русијада баш верән 1905-чи ил ингилабындан сонра Тифлисдә вә Бакыда милли дилләрдә гәзетләр, мәчмуәләр нәшрә башладыгда, Сабир мәтбуат аләминдә көрүнүр. Онун мә'налы сатиралары, хүсусән Шәргин бөјүк мүһәррири Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәшр етдији мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә кениш интишар тапыр, чох кечмәдән һоп-һопун шөһрәти Азәрбајчанын сәрһәдләрини ашыб, Орта Асијаја, Ирана, Түркијәјә вә башга өлкәләрә дә јајылыр.

Сабирин гүдрәтли бир сәнәткар кими шөһрәт тапмасы һеч дә онун вәзијјәтини јахшылашдырмыр, әксинә, даһа да ағырлашдырыр. Ше'рләринин бириндә өзүнүн јаздығы кими, дили догру сөјләјән шаирин дүшманлары чохалыр, онун ачы сатирасынын кәскин тәнгид һәдәфләри олан мүртәчеләр шаирә тәкфирләр јағдырмагдан чәкинмирләр. О заман шаир јахын достларындан биринә јаздығы мәктубда өз ачыначаглы вәзијјәтиндән белә шикајәтләнирди:

«Даһа тагәтим, таг вә сәбрим баша кәлибдир. Јусиф кими ихван әлиндә әсир галмышам. Бириси силлә илә үзүмә вурур, ағуши-мәһәббәт ачыб, о бириси тәрәфә јөнәлдикдә јумруғун башыма золлајыр. Ондан рукәрдан олуб, башгасына мүтәвәччеһ олдугда дөшүмдән итәләјир, ағзыма вурур. Она дал чевирәндә дикәри далымдан вурур, ағзы үстә јыхылырам. Һалым фәна, күзәраным бир гәмли фачиә мәнзиләсиндәдир. Бир даһа Шамахыда галмаға табу таваным галмајыбдыр... Ачизанә истид'а едирәм, бундан артыг мәним бурада каторга чәзасына мәһкум олуб галмағыма разы олмајасыныз».

433—2

158330
М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Республика КИТАБХАНАСЫ

Маарифпәрвәр зијалыларын сә'ји нәтичәсиндә Сабир Бакыда мүәллимлик јери алмаға мүвәффәг олур. 1910-чу илин әввәлиндә Шамахыдан көчүб, Балаханыда мүәллимлијә башлајыр.

Бакы мүһити, фәһлә һәрәкаты илә јахындан танышлыг Сабирин јарадычылығына мүсбәт тәсир көстәрмәјә билмәзди. Бакыда јашадығы дөвр Сабир јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүдүр. Шаир Балаханыда мүәллимлик етдији заман Тифлисдә чыхан «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракыны зәифләтмәдән давам етдирир вә Бакы мәтбуатында фәал чыхышлар едирди. О, әдәби ирсинин мүһүм бир һиссәсини тәшкил едән тазијанәләринин, демәк олар ки, һамысыны Бакыда јашадығы илдә јазыб-јаратмышдыр.

Ағыр күзәран, бүтүн һәјаты боју ону бир кабус кими тә'гиб едән мадди-мәнәви сыхынты, кәркин зеһни әмәк Сабирин сәһһәтини сарсытмышды. 1910-чу илин сон ајларында шаир гара чијәр хәстәлијинә тутулур. Бу хәстәлик шаирин онсуз да мөһкәм олмајан бәдәнини үзүб зәифләдир. Бу заман шаир Бакыдан Шамахыдакы достларына көндәрдији мәктубда өз хәстәлијини belә хәбәр верирди:

> Аризи-гәмләр әлиндән үрәјим шишмиш иди,
> Зәни едирдим, едәчәкдир она чарә чијәрим.
> Бәхти-мәнһусимә бах, мән бу тәмәннадә икән
> Башлады шишмәјә инди үзү гарә чијәрим.

1910-чу илин сонларында Сабирин хәстәлији кәскинләшир. О, мүәллимлији бурахмаг мәчбуријјәтиндә галыб, Шамахыја көчмәли олур. Шамахыда шаирин вәзијјәти кетдикчә ағырлашыр, һәјаты тәһлүкә гаршысында галыр. Буна көрә о, 1911-чи илин феврал ајында мүаличә үчүн Тифлисә кедир. «Молла Нәсрәддин» идарәсинин көмәјилә шәһәрин ән јахшы һәкимләри ону мүаличә едирләр. Һәкимләр операсија олунмағы мәсләһәт көрүрләр, лакин шаир буна разылыг вермир. Тифлисдән досту А. Сәһһәтә јаздығы мәктубда биз бу һагда ашағыдакы сәтирләрә раст кәлирик:

«Докторларын бә'зиси операсија, јә'ни әмәлијјати-чәрраһијјә ичра етмәк лазым билди. Мәнә тәклиф етдиләр ки, чијәриндәки илләт камалынча бизә мә'лум вә мүшәххәс дејилдир. Разы олсан, әмәлијјати-чәрраһијјә јапарыг, чијәриндән кәсмәк лазымса, кәсәрик. Јох лазым дејилсә, јенә кәсдијимиз јери тикиб, әлач едәрик. Дедим:—Бағышлајасыныз, доктор әфәндиләр, мәним гарным портманат кисә дејил ки, истәдијиниз кими ачыбгапајасыныз. Бәлкә кәсдиниз сонра әмәлә кәлмәди. Мәним бу сөзүм һәкимләрин чох хошуна кәлди. Күлүшдүләр».

Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә «Молла Нәсрәддин» журналынын башга әмәкдашларынын чәһдләринә бахмајараг, мүаличә һеч бир мүсбәт нәтичә вермир. Шаир Шамахыја гајыдыр.

Шамахыда шаирин вәзијјәти даһа да ағырлашды. О, Тифлисдә әмәлијјати-чәрраһијјәјә разылыг вермәдијинә пешман олуб, мүаличә үчүн Бакыја кәлди. Лакин Бакыда һәкимләр әмәлијјати-чәрраһијјәни мәсләһәт көрмәдиләр, чүнки артыг кеч иди.

Өлүмүндән бир аз сонра «Мә'лумат» гәзетиндә (10 август 1911, № 25) чыхан, лакин индијәдәк «Һопһопнамә»нин һеч бир нәшринә дахил едилмәјән ашағыдакы гитәни дә, јәгин ки, о, Бакыда јазмышдыр:

> Мәнә бәд кечди шәһри-Ширванда,
> Мәрәзим шиддәт етди һәр јанда.
> Бир тәрәфдән тәвәррүми-чијәрим,
> Бир тәрәфдән үрәкдәки кәдәрим.

Ијулун әввәлләриндә хәстә шаир үмидсиз бир һалда Бакыдан Шамахыја гајытмалы олду.

Сабирин сон күнләри олдугча ағыр кечирди. Әлачсыз хәстәлик ону ачлыға мәһкум етмишди. Сон күнләрдә боғазындан һеч бир шеј кечмирди. Хәстә шаир артыг өлмәји арзу едир, лакин буна да мүвәффәг ола билмирди. Буну биз онун өлүмүндән бир нечә күн әввәл јаздығы ашағыдакы бејтиндән өјрәнирик:

> Истәрәм өлмәји мән, лејк гачыр мәндән әчәл,
> Көр нә бәдбәхтәм, әчәлдән дә кәрәк наз чәкәм!

Узун сүрән хәстәликдән сонра, 1911-чи ил ијул ајынын 12-дә Сабирин јүксәк әмәлләрлә чырпынан нәчиб үрәји дөјүнмәз олду. О, бүтүн варлығы илә севдији һәјата көзләрини әбәди олараг јумду.

Сабирин вахтсыз өлүмү онун достларыны, охучуларыны сарсытды. Онлар мәтбуат сәһифәләриндә тә'сирли мәгаләләр, јаныглы ше'рләрлә чыхыш етдиләр, нанә топлајыб, севимли шаирин әсәрләрини нәшр етдирдиләр.

Лакин өз заманында Сабир там лајиги илә гијмәтләндирилә билмәди.

Шаирин амансыз өлүмлә үз-үзә дајандығы күнләрдә јаздығы бир ше'рдә А. Сәһһәт өз достуна белә тәсәлли верирди:

Еј мүчәссәм дујғу, еј үлви бәшәр,
Еј чамурлут ичрә дүшмүш саф зәр,
Тә'нү лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Бәли, белә дә олду. Вахтилә үрәкдән севдији Сабирини лајигилә гијмәтләндирмәк имканы олмајан Азәрбајчан халгы Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра белә бир имканы әлдә едиб, онун ирсинин һәгиги вариси олду. Бакынын мәркәзиндә бөјүк шаирә һејкәл гојду.

* * *

Сабир өз јарадычылыг талеји е'тибарилә мүасирләриндән һеч биринә бәнзәмир. Шаир 1905-чи илә кими тәхминән отуз иллик јарадычылыг јолу кечмиш, лакин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә һеч бир из бураха билмәмишди. Бу мүддәтдә о, гәзәл, гәсидә, мәрсијә, нөвһә јазан вә јалныз вәтәни Шамахы шәһәриндә танынан бир шаир иди. 1905-чи илədәк Сабирин мәтбуатда јалныз бирчә ше'ри дәрч едилмишди:

Шүкр лиллаһ ки, афитаби-сүхән,
Шәрги мә'надан олду чөһрәнүма—

бејти илә башлајан бу ше'ри о, Тифлисдә заманын танынмыш журналисти Мәммәдаға Шаһтахтлынын чыхардығы «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшри мүнасибәтилә јазмышды. Бәдии чәһәтдән һеч дә гүввәтли олмајан һәмин ше'р гәзетдә «Әләкбәр Таһиров» имзасы илә дәрч едилмишди. Редаксија ше'рин башында белә бир гејд вермишди: «Шамахылы Әли Әзимов бәрадәримизин идарәмизә хејрхаһанә мәктубунун ләффиндәки «Сабир» тәхәллүслү бир шаирин кәламыдыр».

Бу гејддән көрүнүр ки, Сабири о заман бир шаир кими Шамахыдан кәнарда танıјан јох имиш.

Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафына јени истигамәт верән 1905-чи ил ингилабы Сабирин дахилиндә олан потенсиал гүввәни ојадыб, гаршысында кениш јарадычылыг үфүгләри ачды. Бир ил кечмәди ки, «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә дәрч олунуб јајылан әсәрләри илә о, бүтүн Азәрбајчанда, Гафгаз вә Јахын Шәрг өлкәләриндә мәшһур олду. Бир ил әввәл һеч кәсин танымадығы Сабирин ше'рләрини инди Бакыда вә Ирәванда, Газанда вә Ашгабадда, Дашкәнддә вә Сәмәргәнддә, Тәбриздә вә Теһранда, Истамбулда вә Бағдадда охучулар сәбирсизликлә көзләјирдиләр.

1905-чи илдән 1911-чи илә кими давам едән алты иллик јарадычылығы илә Сабир, мүасири вә досту шаир Аббас Сәһһәтин дедији кими, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә «... әзим бир ингилаб вүчуда кәтирди». Бу ингилаб нәдән ибарәтдир? А. Сәһһәт бу суала белә чаваб вермишдир: «Сабир көһнә ше'рләр илә јени ше'рләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә о учуруму атылмаға кимсәдә чүр'әт галмады».

Бу о демәкдир ки, Сабирин 5—6 ил мүддәтиндә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көрдүјү иш бүтүн бир әсрдә көрүлән ишә бәрабәрдир. Сабирин бу гыса мүддәтдә көрдүјү иши онун сәләфләри олан шаирләр бүтүн бир әсрин мүддәтиндә көрә билмәмишдиләр.

Сабирин 1903-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чыхан илк ше'ри һеч кәсин диггәтини чәлб етмәмишди. Лакин онун 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә дәрч едилән икинчи мәтбу әсәри—мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'ри дәрһал кениш охучу күтләләринин диггәтини чәлб етди. Бу ше'р 1905-чи илдән сонра Азәрбајчан әдәбијјатында башланан јени инкишафын прологу олду.

Өз заманәсиндә һәгиги бејнәлмиләлчилик һиссини кими сәсләнән бу ше'риндә Сабир, ингилаби һәрәкаты јатырмаг үчүн чаризмин Азәрбајчан вә ермәни халгларынын арасына салдығы милли әдавәти «фитнеји-Иблисимәл'ун» адландырараг, сијаси чәһәтдән дүзкүн мә'наландырды, һәр ики халгы бирлијә, гардашлыға чағырды. Беләликлә, о заман—һәр ики халгын тарихиндә дәһшәтли һадисәләр баш вердији бир дөврдә зәһмәткеш күтләләрин бу әдавәтә гаршы е'тираз сәсини бәдии бојаларла ифадә едән илк азәрбајчанлы шаир Сабир олду. Тәхминән бир ил сонра—1906-чы илин апрел ајында нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы илә Са-

бир гүдрәтли сатирик бир шаир кими танынды. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә дәрч олунан һәр бир сатирасы мүрәккәб ичтимаи һадисәләрлә долу олан заманын экс-сәдасы иди, халгыны өз гуртулушу уғрунда мүбаризәјә чағыран чәсарәтли бир вәтәндашын кур сәси иди. Халг, халгын дәрди, хошбәхтлији, ону азад көрмәк арзусу Сабир јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. «Јашасын шәһријари-һүррijјәт!» мисрасы Сабирин 1905-чи ил ингилабындан сонракы бүтүн јарадычылығы үчүн епиграф сајыла биләр. О, азадлығы инсанлығын ајрылмаз кејфијјәти һесаб едир:

Ким ки инсаны севәр, ашиги-һүррийјәт олур.
Бәли, һүррийјәт олан јердә дә инсанлыг олур.

Мә'лумдур ки, «писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар» јазан Сабир заһирдә белә етмәјирди, јә'ни нәјин пис, нәјин әјри, нәјин дүз олдуғуну мүстәгим мә'нада демирди. Отуз иллик бир ахтарышдан сонра о белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, чәһаләт аләминин күтләшдирдији шүурлары ојатмаг, һәрәкәтә кәтирмәк үчүн моизә вә нәсиһәт артыг кара кәлмир, ширин гәфләт јухусуна даланлары ојатмаг үчүн онлара күлмәк, онлары күлдүрмәк лазымдыр ки, диксиниб ајылсынлар, көзләрини ачыб кәрнәшдикдә бәрк санчмаг лазымдыр ки, бир даһа јухуја кетмәсинләр. Буну шаирин бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундов вәсијјәт етмишди: «Пис вә чиркин адәтләри инсанын тәбиәтиндән истеһза вә масгарадан башга, һеч бир шеј гопарыб чыхара билмәз».

Өмрүнүн сон илләриндә бөјүк мүәллиминин вәсијјәтинә әмәл едәрәк, сатира вә јумору өз јарадычылығы үчүн башлыча үслуб сечән Сабир кимә күлүр, нәјә күлүр вә нечә күлүр? Чәһаләтин зил гаранлығына гәрг олмуш көһнә аләмин елә бир үфунәтли саһәси јохдур ки, Сабир сатирасынын мәрмиләри ора дүшмәсин. Шаирин јазыб-јаратдығы дөврдә ичтимаи һәјатын елә бир кушәси јохдур ки, Сабирин ачы күлүшләри ора нүфуз етмәмиш олсун. Бүтүн бунлары бир мәгаләдә әһатә етмәк, шүбһәсиз ки, чох чәтиндир.

Будур, Сабир «Әһвалпүрсанлыг, јахуд гонушма» адлы сатирасында «әсрин сәсинә сәс вермәјән» ики чаһили мәһшәр ајағына чәкмишдир. Бөјүк тәлаш ичәрисиндә «әһвалпүрсанлыг» едән бу ики әбләһи дәһшәт бүрүмүшдүр. Она көрә ки, гоншулары Һачы Әһмәд гәзет охујур, Кәрим «Молла Нәсрәддин» алыр, Һачы Чәфәрин оғлу Вәли ушағыны ушголаја гојуб... Сәмәд ондан да ирәли кедәрәк, гардашыны университетә көндәрмәк үчүн дамдашыны сатыб, Бәдәл рөвзәханын үзүнә гајыдыб, Мирзә Манафын пәдәри Гәфәр шүбһәли кәсләрлә—«јени мәктәбчиләрлә данышыб»... Онларын һамысы «дини-иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр»лар. Һәр бир мүсәлманын борчу бу кафирләрә лә'нәт, нифрәт јағдырмагдыр.

Санки Сабир бу заман кәнарда дајаныб, онларын бу чәфәнк данышыгларына гулаг асыр, ачы-ачы күлүр, сонра исә үзүнү онлара тутуб, үрәк ағрысы илә дејир:

Дурма, јыхыл, јат һәлә, Фәһрат киши!
Әсри көрүб галма белә мат, киши!
Инди олуб јорғанын үч гат, киши!
Сагталыны бир-ики јырғат, киши!
Чәк башына јорғаныны, јат, киши!

Сабир ширин гәфләт јухусуна далан бу ики һәпәндинин дүшдүјү фачиәли вәзијјәтә күлмәклә кифајәтләнмир, белә гәнаәтә кәлир ки, Фәһрат кишини бу күлүнч вәзијјәтә салан гара гүввәләрин маскасыны јыртмадан ону ојатмаг мүмкүн дејилдир. Одур ки, шаир бу гара гүввәләри бирбир мәһшәр ајағына чәкир, сөзү онларын өзүнә верир. Будур, саһибкар үзүнү фәһләјә тутуб дејир:

Фә'лә! Мәнә бир сөјлә, нәдән һөрмәтин олсун?
Ахыр нә сәбәб сөз демәјә гүдрәтин олсун?
Әл чәк, бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун,
Аз-чох сәнә вердикләринә миннәтин олсун!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди!
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир инди!

Ачы истеһза илә долу олан бу мисралары охудугча көзүмүзүн габағында күлүнч бир сима чанланыр, о һәм ловға, һәм рәһмсиз, һәм дә горхагдыр. Биз она һәм гәһгәһә илә күлүр, һәм дә интәһасыз нифрәт бәсләјирик. Елә шаир дә әсәрини јазаркән бу мәгсәди күдмүшдүр.

Сонра шаир мәрһәмәт, инсаф кими бәшәри һиссләрдән бүтүнлүклә мәһрум олан башга бирисини мәһшәр ајағына чәкиб, сөзү она верир. О да кәндчи илә ејни дилдә данышыр:

Мәзлумлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи!

Алды долу әлдән сәру самапыны, нејлим?
Јанкы чәјиртка једи бостаныны, нејлим?
Вердин кечән ил борчуна јорғаныны, нејлим?
Ол нидн палаз сатмаға амадә, экинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрјадә, экинчи!

Санки шаир бу заман кәнарда дуруб, бу ачы мәнзәрәни сејр едир вә үзүнү бу рәһмсиз ағанын гуллуғунда дајанан мүти кәндчијә тутуб, гәзәблә дејир: «Ағандакы бычаға бах, о тиғи-абдары көр!»

Чәһаләтин гаранлығы нә гәдәр түнд олса да, ачы күлүшә лајиг һәдәфләрин һеч бири Сабирин көзүндән јајынмыр. О, «чәридәни долдурмаг үчүн мәтләби узадан» гәзетчијә, «һагсыза һаглы дејиб күнаһа батан» вәкилә, «дәрди тәшхис етмәјиб, гом-әгрәбаны ағладан» һәкимә, «бүлбүлә, ешгә, күлә даир јалан фырладан» шаирә күлүр; «һалал илә һарамы бир-биринә гатан» тачирә, «үммәтин пулун алыб, көзләрини исладан» рөвзәхана, «минмин јалан данышан» дәрвишә, «рузү шәб һагг-һагг дејиб чамааты ојнадан» софијә күлүр; үсули-чәдид мәктәбинә фитнә-фәсад очағы кими бахан чаһилә, һәјатын мә'насыны јемәкдә, јатмагда вә бир дә кор-коранә ибадәт етмәкдә билән мө'мин мүсәлмана, әринин китаб охумасындан дарыхан авам гадына күлүр. Өзү дә охучулары әјләндирмәк үчүн јох, кәдәрләндирмәк, дүшүндүрмәк үчүн күлүр. Бу күлүш ачы вә амансыз олса да, шаири вә онун охучусуну бәдбинләшдирмир. Зира шаир инаныр ки, «һәләлик милләтин исте'дады гарышыгдыр». Лакин заман неһрә кими чалхаландыгча, исте'дадлар саф-чүрүк олачаг, милләт ајылыб, өз талејинин сүканыны идарә етмәји бачарачагдыр.

Сабир күлүшүнүн вүс'әти өлчүјә кәлмәз. Сабир күлүшү нә бөјүк-кичик, нә милли мәһдудијјәт, нә дә чоғрафи сәрһәд танымыр.

Шаир рус-јапон мүһарибәсиндә өлкәни мәғлубијјәтә уғрадан әлиганлы Николајдан тутмуш, Ираны һәррача гојуб сатан күтбејин Мәһәммәдәли шаһа, дүнјаны ган чанағына чевирән Вилһелмдән тутмуш чәллад Султан Әбдүлһәмидә, фәһләнин «өзүнү дахили-инсан етмәсиндән» ваһимәјә дүшән, экинчинин фәрјадыны ешитмәк истәмәјән түфејлиләрәдәк бүтүн гара гүввәләрә күлүр. Бу заман онун күлүшү даһа сарсыдычы, өлдүрүчү сәчијјә дашыјыр, даһа бөјүк ичтимаи әһәмијјәт кәсб едир, бу заман онун күлүшүнүн һәр гәһгәһәси гәзәб, кин вә нифрәт аловлары сачыр.

Дүнјанын бөјүк сөз усталарындан бири олан Марк Твен демишдир: «Анчаг һәјат һәгигәти әсасында јаранан јумор јашамаға гадирдир. Охучуну күлдүрмәк олар. Лакин бу күлүшүн әсасыны инсанлара севки тәшкил етмирсә, о, мә'насыз күлүшдүр».

Сабирин сатирасы она көрә јашајыр вә севилә-севилә охунур ки, о, әсл һәјат поезијасыдыр, «әсрин ајинәсидир». Сабир мәһведичи тәнгидә тутдуғу һәдәфләрин һеч бирини уjдурмамышдыр. Онлары өз көзләри илә көрмүш, онларын шәхсән шаһиди олмушдур. Сабирин күлүш һәдәфләринин һамысы шаирин јашадығы мүһитин ачы мәһсулудур.

Сабирин «Һопһопнамә»си заманын сынагларындан алнычачыг чыхмыш бөјүк бир һәгигәт китабыдыр. 1905—1911-чи илләр Азәрбајчанын бүтүн мүсбәт, мәнфи, гүввәтли вә зәиф чәһәтләри бу китабда һәјат һәгигәтләринә там уjғун олараг әкс етдирилмишдир. Бу һәгигәт китабы она көрә өз тәравәтини итирмир ки, о, һуманист шаирин өз вәтәнинә, өз халгына, еләчә дә бүтүн инсанлыға бәсләдији сонсуз мәһәббәтдән доғмушдур.

* * *

Сабирин мәтбуатда кедән кизли имзалары ичәрисиндә биз «Ағлар күләјән» сөзүнә дә раст кәлирик. Шаир бу тәхәллүсү әбәс јерә ишләтмәмишдир. Бу тәхәллүс онун сатирасынын руһуну ифадә едир. Азәрбајчанын исте'дадлы шаирләриндән Микајыл Мүшфиг Сабирә һәср етдији бир ше'риндә чох һаглы олараг демишдир:

О күлдү—ағлады, ағлады—күлдү,
Күлүшү һычгырды, фәрјады күлдү.

Бәли, еләдир. Сабир күлә-күлә ағлајыр, ағлаја-ағлаја күлүр. Онун гәһгәһәләриндән көз јашлары вә фәрјад, көз јашларындан ачы гәһгәһә доғур.

Сабирин елә сатиралары вардыр ки, адам онлары сакит охуја билмир, бу сатиралардакы јаныглы күлүш охучунун һиссинә, дујғусуна, әсәбләринә дәһшәтли бир фачиә кими тә'сир едир. Јохсул бир кәндлинин дүшдүјү ачыначаглы вәзијјәти бәдии сөзүн үрәкләрә нүфуз едән күчү илә тәсвир едән бу мисралар бөјүк бир фачиәјә бәрабәрдир:

Јетәркән залымын зүлмү сәнә дөври-гәзадан бил!
Чатаркән амирин зәчри ону сејри-сәмадан бил!
Өзүн өз әчзинә баис оларкән, масәвадан бил!
Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадан бил!
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән, көр мүсәлман тәк!
Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкәдарә, ишлә һејван тәк!
Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк!
Ајылма, һәггини ганма, хәбәрдар олма инсан тәк!
Дарылма, инчимә, таб ејлә һәр азарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!

Бу, көз јашлары илә исладылмыш күлүш дејилми? Бу күлүшүн архасында јохсул кәндлинин мүтилијинә гәзәбләнән шаирин һычгырыглары, үрәк чырпынтылары дујулмурму? О, чаныны дишинә тутуб, үздә күлсә дә, ичәридә од тутуб јаныр, шадлығындан јох, һирсиндән, гәзәбиндән, кәдәриндән күлүр.

Вәтәнин дәрдләриндән кәдәрләнән, һәмвәтәнләринин чәһаләтиндән, авамлығындан, хүсусән мүтилијиндән гәзәбләнән Сабир ејни сатирада бә'зән күлүшдән чидди ше'рә, фәрјада, бә'зән исә чидди ше'рдән күлүшә кечир. «Мән белә әсрары гана билмирәм» мисрасы илә башланан ше'рин ашағыдакы сәтирләринә диггәт едәк:

Ахтахана, дағда дана бөјүдү,
Мән бөјүк оллам һачана, билмирәм.

Бу мисралары охудугда көзүмүзүн гаршысында Шәрг әталәтинин кәмәндә салдығы гафил бир шәхс чанланыр. Заман дәјишилдији, һәјат һәр күн, һәр саат инкишаф етдији вахтда бу гафил шәхс јериндән тәрпәнмир, атылан топлар онун гулағынын дибиндән милчәк вызылтысы кими өтүб кечир.

Лакин бу сәтирләрин ардынча кәлән мисралар исә тамамилә башга мә'на ифадә едир:

Дерләр, утан, һеч кәсә бир сөз демә,
Һәг сөзү деркән, утана билмирәм.
Нејләмәли, көз көрүр, ағлым кәсир,
Мән күнәши көјдә дана билмирәм.

Көрүндүјү кими, ејни ше'рин башга мисраларында исә өз мүһитинә сығышмајан шаирин субјектив һиссләри, е'тираз вә фәрјадлары сон дәрәчә тә'сирли олан лирик бојаларла верилмишдир.

«Нејләрдин, илаһи?!» сатирасында исә биз бунун әксини көрүрүк. Мәзлумларын көз јашларындан јаранан дәрјалары көрүб фәрјад гопаран Сабир бурада јаныглы мисралардан сонра көзләнилмәдән сатираја кечир:

Тачирләримиз Сонјалара бәнд олачагмыш,
Бәдбәхт Түкәзбанлары нејләрдин, илаһи?!

Бу көзләнилмәз кечидләр ондан доғур ки, Сабир гәзәбләниб, тәнгид һәдәфинин үзәринә шиддәтли һүчума кечдији вахт бә'зән онун инчә шаир гәлби риггәтә кәлир. Заваллы инсанларын мә'руз галдығы фачиәләрдән кәдәрә гапылыб, фәрјад гопардығы заман мүртәчеләрин гаршысында өзүнү сындырмамаг үчүн охучунун көзләмәдији һалда гәһгәһә илә күлүр. Бә'зән исә гәһгәһә илә күлдүјү вахт дахилиндәки дәрдләр гөвр едир, о бу заман көзләнилмәдән һычгырыр, фәрјад гопарыр.

Сабир күлүшүнүн сәчијјәси бүтүн сатираларда ејни характер дашымыр, тәнгид һәдәфинин вәзијјәтинә ујғун олараг, күлүшүн сәчијјәси дәјишир. Мәсәлән, 1909-чу илин ијул ајында Мәһәммәдәли шаһ Гачар өз әһдини позуб, биринчи Иран мәчлисини силаһ күчү илә говдуғу вахт Сабир ону сонсуз гәзәб вә нифрәтлә гамчылајырды:

Арсланлар бојнуна салдырдығын зәнчирләр,
Намвәрләр гәтлинә чәкдирдијин шәмширләр,
Атәши-гәһрү гәзәблә јахдығын тә'мирләр,
Вәсфә шајандыр, һәгигәт, етдијин тәдбирләр...
Үмми-Хаган оғлу, бу гејрәт һалал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-милләт һалал олсун сәнә!

Лакин чох кечмәдән мәшрутәчиләр өз сыраларыны мөһкәмләдиб, экс-һүчума кечдиләр. Иртичанын гулдур дәстәләри мәғлубијјәтә уғрады. Мәһәммәдәли шаһ гачыб, чар консулханасына сығындығы вахт Сабирин бу мүнасибәтлә јаздығы сатирада артыг, кәдәрдән доған кин, тәлаш, нифрәт јох, севинчдән доған ачы истеһза вә күлүш вардыр:

Јансын иранлыларын архасы, јанды чијәрим,
О јетим Мәмдәлидән вар јенә бир пис хәбәрим,
Белә дерләр ки, гојуб тахты, гачыб тачи-сәрим,
Сығыныб консула хаганлары иранлыларын!
Дәрһәгигәт пис имиш ганлары иранлыларын!

Сабирин јазыб-јаратдығы дөврүн ичтимаи-сијаси шәраити илә таныш олмајан охучу дејә биләр ки, ахы, бу

гәдәр тәнгид олар? Бәли, олар! Ҹәһаләт вә мөвһуматын, зүлм вә истисмарын һөкм сүрдүјү, әтрафы чиркинликләр бүрүдүјү бир заманда ҹәсур бир вәтәндаш олан шаир анҹаг белә һәрәкәт етмәли иди. Мәшһур рус тәнгидчиси Н. Д. Добролјубов демишдир:

«Рәзилликләри бир-бир көзә сохмаг, охучуну һәр аддымда тә'гиб вә нараһат етмәк, она динҹлик вермәмәк лазымдыр; иши о јерә кәтирмәк лазымдыр ки, бүтүн бу һәдсиз чиркинликләр охучунун зәһләсини төксүн, нәһајәт, о, гәтијјәтлә јериндән сычрајыб, чылғын бир сәслә десин ки, доғрудан да, ахы бу нә зиндандыр ки, мән дүшмүшәм? Өлмәк ки бундан јахшыдыр! Даһа мән бу бојундуругда јашамаг истәмирәм!»

Сабир мәһз белә бир мәгсәд күдүрдү. Онун сатирасынын јүксәк идеја-естетик мә'насы да бундан ибарәтдир.

Бурада бир һәгигәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, о да будур: бир халг ки өз гүсурларыны көрүр вә бу гүсурлара күлүр, демәли, о халг артыг ојанмышдыр. О заман Сабирин дә, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дә, башга молланәсрәддинчиләрин дә күлүшү халгын мәһз ојанмасы әламәти иди.

Сабир, мүасирләри олан бә'зи узагкөрмәјән шаирләр кими хам хәјаллара, бош вә'дләрә алданмырды. О, мүрәккәб ичтимаи-сијаси һадисәләрдән чох усталыгла баш чыхаран һәссас бир сәнәткардыр. 1906-чы илдә Русијада биринҹи дөвләт думасы јарандыгы вахт либерал мәтбуат думаны «јеканә азадлыг үмиди» кими гәләмә вериб, аз гала һүррријјәт уғрунда кедән мүбаризәләрин бајрағына чевирмишди. Сабир бу заман думаны «һавада ојнашан гара булудлара», халгын башынын үстүнү чулғалајан думана бәнзәдиб онун чаризм тәрәфиндән ујдурулмуш јени бир һијлә олдуғуну ачыб көстәрирди.

1907-чи илдә Иран мәшрутәчиләри сәдри-ә'зәм Әтабәји гәтл етдикдә, о заманын бир сыра мүһәррирләри бу һадисәни Иран ингилабынын гәти гәләбәси кими гијмәтләндирәрәк, мәшрутәчиләри тәбрик едирдиләр. Лакин Сабир һәмин һадисәјә тамамилә башга гијмәт верди. О, мәшрутәчиләри ловғаланыб архајынлашмамаға чағырыр, Әтабәјин гәтлини белә гијмәтләндирирди:

> Кирәм Әтабәј өлду дә, топу туфәнкиниз һаны?
> Бәһри-әмиги-һәрбдә кәштији-ҹәнкиниз һаны?
> Әски һамамдыр, әски тас, пәс јени рәнкиниз һаны?
> Динмә, данышма, јат балам, сән дејән олмајыб һәлә!

> Арха су долмајыб һәлә!
> Көһнә идарәниз дурур,
> Рәнки дә солмајыб һәлә!

1908-чи илдә Түркијәдә гануни-әсаси верилмәси хәбәрини бир чохлары вәҹдлә гаршыладығы заман, Сабир «Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!» сатирасыны јазды. Бу ше'ри илә о, республика үсули-идарәси уғрунда мүбаризә едән түрк ингилабчыларына мүраҹиәтлә дејирди:

> Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
> Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!
>
> ...Әввәлҹә верирләр сизә һүррријјәти-әфкар,
> Јә'ни данышыб, фикринизи ејләјин изһар,
> Вахта ки данышдыз, вүзәра олду хәбәрдар,
> Мүтләг көрәҹәкләр ки, чибиндәнә зәрәр вар,
> Һәр фәнд илә олса, говаҹаглар сизи начар.
> Чүнки бу јығынҹагда олур һаггынызы инкар.
> Јахшы буду топланмајын, аллаһы севәрсиз!
> Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

О заман Русијада, Иранда вә Түркијәдә һадисәләр Сабирин габагҹадан хәбәр вердији кими инкишаф етди. Тарих Сабирин узагкөрән мүтәфәккир бир шаир олдуғуну сүбут етди.

* * *

Сатира Сабир јарадыҹылығынын әсас үслубуну тәшкил етсә дә, о, охучулары илә башлыҹа олараг, масгара, кинајә вә истеһза илә, долајы ифадәләрлә дәрдләшсә дә, јери кәлдикдә поезијанын ҹидди формасындан да истифадә едир. Сатираларында олдуғу кими, ҹидди ше'рләриндә дә Сабир өз охучусуну бөјүк бәшәри дујғуларла јашамаға, вәтәнпәрвәр олмаға чағырыр. Сабирә көрә вәтәнпәрвәр олмаг Вәтәнин инкишафы, рифаһы, халгын сәадәти вә тәрәггиси јолунда һәр ҹүр шәхси фәдакарлыға һазыр олмаг демәкдир:

> Кишиләр һүммәти дағы гопарыр,
> Киши ол, даг гопар, һәмијјәт илә!
> Вәтән уғрунда, милләт ешгиндә
> Бәзли-ҹан ет хүлуси-нијјәт илә.
> Иш апар, баш кедәрсә гој кетсин,
> Ад галыр, бәс дејилми, милләт илә!

Сабирин һәјаты, јарадычылыг чәсарәти буна ән јахшы, ән парлаг нүмунә дејилми? Сабир һәр шејдән әввәл чәсур бир вәтәндашдыр. Вәтәндашлыг борчу онун үчүн һәр шејдән јүксәкдир. Нә мүртәчеләрин јағдырдыглары күфрләр, нә тәһдидләр, нә дә бүтүн һәјаты боју чәкдији мадди сыхынты шаирин әзмини гыра билди. О һәр чүр мәһрумијјәтә мәрдликлә синә кәрди, өлүмдән белә, горхмады.

Дүшмәнләринин һәдәләри дә Сабири сарсыда билмирди, чүнки шаир онларын затына бәләд иди:

Сахта бир хәтти-хам илә мәнә кағыз јазыб,
Еј мәни тәһдид едән миндүрлү тә'кидат илә!
Бөјлә «хорудан кәлди, дур гач!» сөзләрини кет, тифлә де,
Затыны Сабир таныркән горхмаз өвһамат илә!

Елә хошбәхт сәнәткарлар вардыр ки, заман кечдикчә онлар кәнчләшир, бир-бирини әвәз едән илләр онларын сәнәтинә јени руһ, јени тәравәт верир. Мирзә Әләкбәр Сабир мәһз белә хошбәхт сәнәткарлардандыр. Сүр'әтлә өтән илләр ону даһа да јүксәлдир, онун дәрјалар гәдәр дәрин, дағ чешмәләри кими шәффаф, халгын зәкасы гәдәр мә'налы сәнәти кетдикчә кәнчләшир, охучуларын ағлына, шүуруна нүфуз един, онлар бу өлмәз сөз устадынын сәнәтинә даһа чох вә даһа дәриндән мәфтун олурлар.

1962

СӘҺҺӘТ ВӘ САБИР

Досту вә мүасири Мирзә Әләкбәр Сабир кими Аббас Сәһһәт дә јарадычылыға XIX әсрин сонларында башламышдыр. Лакин Сабир дә, Сәһһәт дә илк әсәрләри илә әдәбијјат тарихиндә јашајачаг из бураха билмәмишдиләр. Онларын икисинин дә әсл бәдии јарадычылығы 1905-чи илдән сонра башланмышдыр. Ағыллары, шүурлары һәрәкәтә кәтириб, ичтимаи фикрин инкишафында јени дөвр ачан 1905-чи ил ингилабы бир чох сәнәт адамлары кими, Сабирин дә, Сәһһәтин дә дахилиндәки потенсиал гүввәни ојатды, онлары схоластик гәзәл-гәсидә әдәбијјатынын, епигончулуғун тилсиминдән хилас едиб,

һәјата, халга јахынлашдырды. Сабирин дә, Сәһһәтин дә илһам пәриси анчаг 1905-чи илдән сонра пәрвазланыб гол-ганад ачды, нәһајәт, онлар өз сөзләрини дедиләр, әдәбијјат дүнјасында өз фәхри јерләрини тутдулар.

Бу, XX әср әдәбијјатымызын ики бөјүк шәхсијјәтини—Сабирлә Сәһһәти бир-биринә јахынлашдыран биринчи амилдир.

Анчаг елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, бу амил онлары ваһид јарадычылыг методу јолуна сала билмәди. Сабир тәнгиди реалист, ингилабчы-сатирик, Сәһһәт исә лирик-романтик шаир олду. Лакин бәдии метод ајрылығы онлары бир-биринә зидд идеоложи чәбһәләрә атмады. Сабир дә, Сәһһәт дә ингилаблар әсринин сәсинә сәс вериб, өз ифадәләри илә десәк, «дилбәри-һүррijјәт»ин ашиги, чарчысы олдулар. 1905-чи илдән сонра Сабир вә Сәһһәт тәрәфиндән гәләмә алынмыш ашағыдакы гитәләри нәзәрдән кечирәк:

Сабир:

Еј дилбәри-һүррijјәт, оландан бәри ашиг
Көнлүм сәнә, чарпышмададыр рузү шәб илә!
Дерләрсә әкәр ни бу сәбәбдән мәнә фасиг,
Пәк мүфтәхирәм мән дә бу али ләгәб илә![1]

Сәһһәт:

А һүррijјәт! А мунфәрид әмәлим,
Иштә сәнсән сәадәти бәшәрин.
Көнлүмдәки ән истәкли көзәлим,
Рәфаһәти, фәлаһәти бәшәрин.[2]

Беләликлә, вахтилә ичтимаи һәјата биканә галыб, анчаг күлү, бүлбүлү, көзәли вәсф едән, јери кәлдикдә мөвһуми мәрсијә, нөвһә јазмагдан белә чәкинмәјән һәр ики шаир, инди артыг «һүррijјәт пәриси»нин вурғуну олдулар, инсан азадлығыны инсанпәрвәрлијин биринчи шәрти кими мә'наландырыб, заманәнин ичтимаи мүбаризәләринә гошулдулар. Бундан сонра биз онлары әсрин азадлыг уғрунда вурушан габагчыл зијалыларынын илк сыраларында көрдүк.

Бу сөзләрлә биз Сабир јарадычылығы илә Сәһһәт јарадычылығыны ејниләшдирмәк фикриндә дејилик. Белә бир гәнаәт елми јанлышлыға апарыб чыхара биләрди. Ајдындыр ки, Сабир јарадычылығына мәхсус идеоложи

[1] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, III чилд. Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 54.

[2] Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 55.

конкретлик, кәскинлик, мүбариз ингилаби руһ Сәһһәт јарадычылығы үчүн сәчијјәви дејилдир. Лакин әсрин ичтимаи-сијаси шәрантинин мүрәккәблијиндән доған зиддијјәтләринә бахмајараг, Сәһһәт поезијасы үмуми пафосу е'тибарилә Сабирин гошулдуғу чәбһәјә—молланәсрәддинчиләр чәбһәсинә хидмәт едирди.

Бу, Сабирлә Сәһһәти јахынлашдыран икинчи башлыча амилдир.

Јарадычылыг методларынын вә фәрди дәст-хәтләринин мүхтәлифлијинә рәғмән Сабир вә Сәһһәт өз заманәләриндә габагчыл бәдии фикрин көркәмли нүмајәндәләри олмуш, идеја, мәзмун вә формача XX әср әдәбијјатымызы зәнкинләшдирәрәк дүнәнин, бу күнүн вә сабаһын классик сәнәткарлары сәвијјәсинә јүксәлмишләр.

Ејни дөврдә јазыб-јарадан, јахын дост вә әмәлдаш олан бу ики устад шаирин гаршылыглы јарадычылыг әлагәләринин өјрәнилмәси хүсуси тәдгигат тәләб едән елми бир проблемдир. Биз һәләлик јухарыдакы үмуми гејдләрлә кифајәтләнәрәк бу мәгаләдә әсасән Сәһһәтин Сабирлә достлуғуну, Сабир ирсинин нәшри вә өјрәнилмәси тарихиндә Сәһһәтин мүһүм хидмәтләрини ишыгландырмаға чалышачағыг.

* * *

1958-чи илдә Аббас Сәһһәтин вәфатындан 40 ил кечмәси мүнасибәтилә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин филолокија факүлтәсинин тәләбә елми чәмијјәти әдәби јығынчаг тәшкил етмишди. Јығынчагда шаирин о заман сағ олан тәләбәләриндән вә мүасирләриндән бир нечә зијалы, о чүмләдән мәрһум әдибимиз Абдулла Шаиг дә иштирак едирди. А. Шаиг јығынчагда Сәһһәт һаггында чох марағлы хатирәләр данышды. Сонралар мән Шаиг мүәллимин хатирәсинин стенограмындан бә'зи јерләри көчүрүб сахладым. Стенограмдан көчүрдүјүм парчаны ашағыда ејнилә верирәм:

«Мән бир чох мүасирләримлә јахын достлуг етмишәм. Јахын танындығым бир чох зијалыларын сәмими достлуғунун шаһиди олмушам. Лакин Сәһһәтлә Сабирин достлуғунун мислини һеч бир вахт көрмәмишәм. Онларын узун мүддәт сүрән достлуғу—әсл инсани, әсл сәмими достлуг иди. Онлар бир-бирини чох севәр, доғма гардаш кими, бәлкә доғма гардашдан даһа чох бир-биринин гајғысына галардылар. Сабир аиләсинә, хүсусән көрпә оғлуна чох бағлы иди. О, Шамахыдан бир јерә кедәндә аиләсини Сәһһәтә тапшырыб кедәрди. Мән буну Сабирин өз дилиндән ешитмишәм. Сабир 1910-чу илдә Балаханыда мүәллимлик едәркән, бир чүмә күнү бизә кәлмишди. О, аиләсиндән сары дарыхдығы һагда һәсрәтлә данышыр вә өз-өзүнә тәсәлли верәрәк дејирди: «Әкәр Сәһһәт Шамахыда олмасајды, мән бирчә күн бурада дәвам кәтирә билмәздим. Мән архајынам ки, Сәһһәтин көзү мәним аиләмин үстүндәдир. О мәним илк охучум, мәсләһәтчим, мүәллимим, достум вә гардашымдыр».

Сабирин дедији бу сөзләрин һәгигилијинә, онларын достлуғунун кучүнә мән Сабирин вәфатындан сонра даһа чох инандым. Сабир вәфат етдикдән сонра Сәһһәт бир дәгигә дә олсун, өз достуну унутмады, јенә дә онун аиләсинә һәјан олду, онун ирсинин топланылыб нәшр едилмәси вә тәдгиги јолунда бөјүк зәһмәтләрә гатлашды. Сабирин әсәрләринин илк нашири вә илк тәдгигатчысы Аббас Сәһһәтдир. Онун бу зәһмәтини унутмаг нашүкүрлүк оларды».

Сабирин башга мүасирләринин дә мәгаләләриндә вә хатирәләриндә биз ејни фикрә раст кәлирик. Истәр Сабирин сағлығында, истәрсә вәфатындан сонра Аббас Сәһһәтин өз досту үчүн, онун әдәби ирси үчүн көрдүјү иши һеч ким көрмәмишдир. Сабир ағыр хәстәлијин пәнчәсиндә чырпындығы күнләрдә Сәһһәт һәмишә онун јанында отурмуш, һәким кими она тибби јардым көстәрмиш, дост кими она үрәк-дирәк вермишдир.

1911-чи ил ијулун 12-дә Сабирин вахтсыз вәфаты Аббас Сәһһәти сарсытды, о, бир нечә күн өзүнә кәлә билмәди. Сонра бу ағыр иткини Азәрбајчан мәтбуатында халга илк дәфә хәбәр вериб, чәкилмәз дәрдини охучуларла бөлүшдү. Достунун өлүмү мүнасибәтилә јазыб, «Гара хәбәр» адландырдығы мәгалә ашағыдакы тә'сирли сөзләрлә башланырды:

«Еј гаре! Мәгаләмин сәрлөвһәси нәзәринизә чатдыгда бир мүсибәт хәбәри олдуғуну, јәгин ки, биләчәксән. Вә лакин һансы бөјүк бир не'мәтин милләтдән фөвтә кетдијини дујмамыш исән, гој дејим: гәзетләри, журналлары охудугда, о һәвәслә охудуғун көзәл-көзәл ше'рләр, ширин-ширин мәзмунлар, дузлу-дузлу сөзләр ки, бир анда сәни һәм ағладыб, һәм күлдүрүрдү—онлары даһа бир дә көрмәјәчәксән. Зира онларын назими ...севимли, әзиз шаиримиз Сабир әфәнди әлимиздән кетди.

433—3

Јалныз бир истәкли рәфиг, меһрибан дост итирдијимдән бу гәдәр мүтәәссир дејиләм, бөјүк бир милләт гијмәтли бир шаир итирдијиндән кәдәрим билмүзаәфдир. Сабирин вәфаты милләт үчүн зија'и-әбәдидир, бир зәрбеји-фәлакәтдир ки, онун ағрысыны милләт өз вүчудунда һәлә сонралар дәрк едәчәкдир»[1].

Сонра мүәллиф гәһәрләнир, јазынын руһундан һисс едирсән ки, о, «Гара хәбәр»и көз јашлары, үрәк ағрысы илә гәләмә алмышдыр:

«Әлһал Сабирә бир гәдәр ағламаг истәјирәм, еј гаре!.. О бөјүк шаирә, о истәкли, әзиз рәфигимә хитабән... дејирәм:

— Сабир! Алимләр, әдибләр, шаирләр өләндә сән онлар үчүн мәрсијә јазардын, нитгләр сөјләјәрдин. Инди сәнин үчүн мәрсијә охујан јохму, әчаба? Хејир, нә гәдәр өлмәмишәм, сәни јаддан чыхартмарам. Сән јаддан чыхмазсан, сән өлмәмисән, сән аләми-мә'нада дирисән! Бир милләти дирилтмәјә чалышан өзү өләрми? Јох, өлмәз»[2].

Бу үрәкјандырычы сөзләрдә Аббас Сәһһәтин јалныз шәхси кәдәри, субјектив һиссләри дејил, бөјүк шаирини итирән халгын кәдәри, һиссләри вә иниилтиләри ифадә едилмишдир.

Аббас Сәһһәт өз достуна үч сәмими ше'р һәср етмишдир. Бу ше'рләрдә о, Сабири «шаири-дүһапәрвәр, сөнмәз ше'р күнәши, гоча бир гөвмә ағларкән күләи, наләсилә халгы дағларкән күлән, гәләми илә сүнкүләрин ача билмәдији јолу ачан, гәләминдән чәваһират сачан» устад бир шаир кими вәсф едир, онун өлмәзлијинә дәрин е'тигадла инаныр:

Сабир! Еј сән севимли шаиримиз,
Мүгтәдир, дузлу, сөзлү Сабиримиз!
Нечә ган олмасын сыныг көнлүм?
Сәни чох тез ајырды биздән өлүм!
Јох, јох, әсла сән өлмәдин, дирисән,
Ән бөјүк гәһрәманларын бирисән![3]

«Мә'лумат» гәзетиндәки «Гара хәбәр» сәрлөвһәли мәгаләсиндә Сәһһәт охучулара сөз вермишди ки, кәләчәкдә Сабир јарадычылығы һаггында хүсуси мәгалә јазачагдыр. Достунун вәфатындан сарсылан шаир өзүнә кәләр-кәлмәз әһдинә вәфа етди, Сабирин јарадычылығы һаггында бөјүк, олдугча гијмәтли бир мәгалә јазыб «Јени иршад» гәзетинин 3 нөмрәсиндә нәшр етдирди[1].

Аббас Сәһһәт бу мәгаләсиндә Сабир сатирасыны ичтимаи вә бәдии-сәнәткарлыг бахымындан әтрафлы тәһлил едиб, әдәбијјатымызын тарихиндә Сабир сәнәтинин јерини, мә'на вә әһәмијјәтини илк дәфә дүзкүн тә'јин етмишдир. А. Сәһһәт Сабирин әсәрләрини тәдгиг едәрәк, белә мәнтиги нәтичәјә кәлмишдир ки, Сабир әсрин јетишдирдији бөјүк новатор шаирдир. Сәһһәтә көрә, бу новаторлуг һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, Сабир 1906—1911-чи иллләрдәки јарадычылығы илә әдәбијјатымызда ингилаби сатиранын бинасыны гојуб, «әзим бир ингилаб» јаратды.

А. Сәһһәт өз тәһлилини давам етдирәрәк көстәрирди ки, Сабирин симасында «Вәтәнимиз даһијанә бир шаир јетишдирмишдир». Елә бир шаир ки, о өзүнә мәхсус шивә илә «нөгсанларымызы, еjибләримизи мәзһәкә вә мәзаһ тәригилә гајәт ширин вә һәр кәсин анладығы бир дил илә, гәһгәһәләрлә ислаһ едирди». Сәһһәт көстәрирди ки, Сабирин әсәрләри беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә бир ордудан зијадә хидмәт етмишдир[2].

А. Сәһһәт бу сөзләрлә Сабир сатирасынын ичтимаи-тәрбијәви әсасларыны кәшф етмишдир.

М. Ә. Сабирин даһи Иран шаири Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән етдији тәрчүмәләр үзәриндә Сәһһәт хүсусиле дајаныр, кәтирдији мисалларла сүбут едирди ки, Сабир бәдии тәрчүмәјә әсл јарадычылыг иши кими бахмышдыр, о, һәм Фирдовси ше'ринин мә'насыны, колоритини сахламыш, һәм дә тәрчүмә етдији дилин—Азәрбајчан дилинин поетик хүсусијјәтләрини чанландырмышдыр. Сабирин тәрчүмәсини А. Сәһһәт белә гијмәтләндирирди: «...Бу шајани-һејрәт тәрчүмәдә әслиндәки фәсаһәт вә бәлағәт гајиб олубдурму?.. Зәннимчә әдәбијјата бахәбәр һәр шәхс бу суалымын чавабында:—Бәли, Фирдовси дә түркчә (азәрбајчанча—*А. З.*) десә иди, о да

[1] Аббас Сәһһәт. Гара хәбәр, «Мә'лумат», 19 ијул, 1911-чи ил, № 16.
[2] Јенә орада.
[3] А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 96.

[1] А. Сәһһәт. Сабир, «Јени Иршад», 29, 31 август, 6 сентјабр 1911-чи ил, № 2, 4, 7.
[2] А. Сәһһәт. Сабир, «Муасирләри Сабир һаггында», Бакы, 1962, сәһ. 44.

бу сајаг нәзм едәрди,—чүмләсиндән башга сөз демәз иди»[1].

Кәтирдијимиз гыса мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Аббас Сәһһәт бу мәгаләси илә сабиршүнаслығын тәмәл дашыны гојмушдур. Онун Сабир јарадычылығы һаггындакы тәнгиди фикирләри бу күн өз актуаллығыны итирмәдији кими, кәләчәкдә дә итирмәјәчәкдир. Инди Сабирин тәдгигатчылары Сәһһәтин һәмин тәнгиди фикирләринин јанындан сојугганлылыгла өтүб кечә билмирләр, һәмишә бу фикирләрә мө'тәбәр бир гајнаг кими истинад едирләр.

Сабир ирсинин нәшри саһәсиндә Аббас Сәһһәтин хидмәти хүсусилә бөјүкдүр. Сабирин әсәрләринин илк дәфә топланылыб, нәшрә һазырланмасы шәрәфи мәһз Аббас Сәһһәтә мәхсусдур.

1911-чи илдә Сабир Тифлисдә мүаличә олунаркән вәзијјәти сон дәрәчә писләшдији күнләрдә Аббас Сәһһәтә көндәрдији бир мәктубда јазырды:

«Гардашым Сәһһәт! Мәктубун јетишди. Евдән, ушаглардан бир әндазәјә гәдәр никаранчылығым рәф олду... Даһа әлим гәләм тутмајыр. Әһли-әјалымы сизә, сизи дә аллаһа тапшырырам. Өлүрсәм, гәм етмәрәм, чүнки билирәм, сиз мәним асарымы тәб етдирәрсиниз»[2].

А. Сәһһәт достунун бу васијјәтинә сәдагәтлә әмәл едәрәк, онун әсәрләрини топлајыб, нәшрә һазырлады. Ингилабдан әввәл «Һопһопнамә» ики дәфә—1912 вә 1914-чү илләрдә А. Сәһһәтин һазырладығы мәтн вә онун мүгәддимәси илә нәшр едилди. Бунунла о, јалныз достунун гаршысында өз борчуну јеринә јетирмәмишдир, бу нәчиб иш еjни заманда А. Сәһһәтин әдәбијјатымызын тарихиндә еһтирам вә миннәтдарлыг һиссилә јад едилән бөјүк хидмәтләриндән биридир.

М. Ә. Сабир анчаг нәшрини лазым билдији әсәрләринин талејини дејил, һәләлик нәшрини мәсләһәт билмәдији әсәрләринин дә талејини Аббас Сәһһәтә тапшырмышды.

Мәрһум әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын Сабир һаггындакы мәшһур хатирәләриндә белә бир мараглы әһвалат данышылыр:

[1] А. Сәһһәт. Сабир, «Мүасирләри Сабир һаггында», Бакы, 1962, сәһ. 48.

[2] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 230—231.

«...Сәһһәтлә етдијимиз сөһбәтләрдән бири, һәм дә ән үмдәси Сабирин «Диван»ынын чап олунмаг мәсәләси иди. Лакин бир мәсәләдә сөзүмүз дүз кәлмирди. О да Сабирин Сәһһәтә вермиш олдуғу гејри-мәтбу ше'рләринин «Диван»а салынмасы мәсәләси иди.

Сабир вәфатына бир күн галмыш Сәһһәтә ағзыбағлы бир пакет ичиндә бир нечә ше'р верәрәк, вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она гәлиз андлар верәрәк васијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышды. Мән нә гәдәр сә'ј етдимсә, Сәһһәт сөзүндән дөнмәди: «Бу мәним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар»,—деди»[1].

Инди чохлары тәәссүф һисси илә дејә биләрләр ки, кәрәк Аббас Сәһһәт Мүмтазын мәсләһәтинә гулаг асајды. Әкәр о белә етсәјди, Сабирин бағлы зәрф ичәрисиндәки ше'рләри инди әлдә оларды.

Сабирин һәмин намә'лум әсәрләринин талеји бәлкә инди белә бир гәнаәтә кәлмәјә мүәјјән дәрәчә һагг верир. Лакин Сәһһәтин дә вәзијјәтини нәзәрә алмаг, ону да баша дүшмәк, она да һагг вермәк лазымдыр. О заман Сәһһәт һеч бир вәчһлә достунун васијјәтини поза билмәзди. Белә бир һәрәкәтлә о өзүнүн дедији кими, достуна хәјанәт етмиш оларды.

Дүнја әдәбијјаты тарихиндә буна охшар һаллар аз олмамышдыр. Бә'зи бөјүк јазычылар һәлә сағкән, өлдүкдән сонра архивләринин ачылмасы үчүн мүддәт тә'јин етмишләр вә онларын васијјәтинә мүтләг әмәл олунмушдур.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг тәсдиг етмәк лазымдыр ки, Сабирин вердији ағзыбағлы пакети вахтындан әввәл ачмадығы үчүн нә о заман, нә дә инди Аббас Сәһһәти гынамаг әдаләтсизлик оларды.

Әлбәттә, Сабирин ағзыбағлы зәрфдәки ше'рләринин талеји инди бизим һамымызы нараһат едир. Истәр-истәмәз белә бир суал мејдана чыхыр: бәс бу ше'рләр нечә олду?

Бу суала мүстәгим шәкилдә чаваб вермәк чәтиндир. Анчаг еһтимал етмәк олар ки, Сабирин ағзыбағлы пакетдәки ше'рләри, һәмчинин А. Сәһһәтин «Сәјавуш», «Әли вә Ајишә», «Волга сәјаһәти» кими чап олунмамыш

[1] Аббас Заманов. Сабир вә мүасирләри. Бакы, 1973, сәһ. 261.

әсәрләри ја 1918-чи илдә Сәһһәт Шамахыдан Кәнҹәјә көчәркән итиб-батмыш, ја да һансы күнчдә-бучагда исә тоз алтындадыр. Ким билир, бәлкә дә кәләчәкдә хошбәхт бир тәдгигатчы онлары тапыб, мејдана чыхарачаг, беләликлә, инди бизи никаран гојан сирр дә о заман ачылачагдыр.

Аббас Сәһһәтлә Сабирин јухарыда һаггында бәһс ачдығымыз гаршылыглы ибрәтамиз достлуғу, әсл инсани мүнасибәтләри нә гәдәр тә'сирли, нә гәдәр сәмими вә дүшүндүрүчүдүр! Әдәбијјатымызын бу ики бөјүк симасынын—А. Сәһһәтлә Сабирин достлуғу һәм бизим үчүн, һәм дә кәләчәк нәсилләр үчүн көзәл өрнәк, ән көзәл тәрбијә мәктәбидир.

1974

„ЈАШАСЫН ШӘҺРИЈАРИ-ҺУРРИЈЈӘТ“

Мирзә Әләкбәр Сабир өмрүнүн сон ајларында, узун сүрән ағыр хәстәлијин амансыз пәнчәсиндә чырпындығы, өлүмлә әлбәјаха олдуғу күнләрдә гәләмә алдығы бир ше'риндә јазырды:

Мән кедәрсәм, вар олсун амалым!
Јашасын шәһријари-һүррријјәт!

Бу бејтин икинчи мисрасы Сабирин бүтүн јарадычылығы үчүн ән көзәл бир епиграфдыр. Һүррријјәт—инсан азадлығы һуманист шаирин јарадычылыг мотивләринин әсасыны тәшкил едир. Инсаны азад вә хошбәхт көрмәк арзусу шаирин ән јүксәк идеалы иди. Сабирә көрә азадлыг инсансевәрлијин биринчи шәртидир. Сабир азадлыг вә инсансевәрлик мәфһумларыны бир-бириндән ајырмырды. Онун нәзәриндә бу мәфһумлар бир-бирини тамамлајыр. Бунларын бири олмајан јердә, о бири дә ола билмәз. Сабир инаныр вә инандырырды ки:

Ким ки, инсаны севәр—ашиги-һүррријјәт олур,
Бәли, һүррријјәт олан јердә дә инсанлыг олур!

Сабирин зәманәсиндә бир чох шаирләр ичтимаи һәјатдан тәчрид олунараг, «ешг аләми»нә чәкилирдиләр. «Бүлбүлә, ешгә, күлә даир јалан фырладан» гафијәпәрдазлара, онларын «хәтти гарышга, какили илан, зәнәхданы гују, кирпикләри гамыш, башында сачы гураб» дилбәрләринә Сабир гәһгәһә илә күлүрдү. О өз дилбәрини бу «ханыманы хәраб» ејбәчәр дилбәрә гаршы гојурду. Шаир Сабирин дилбәри—һүррријјәт дилбәри, азадлыг пәриси иди. Шаир бу пәријә вуруландан сонра башы бәлалар чәкир, она пис ләгәбләр гојулур, тәкфир едилир, тә'гибләрә, бөһтанлара мә'руз галырды. Лакин о, «дилбәри-һүррријјәт»ин уғрунда «кечә вә күндүз чарпышыр», бу јолда чәкдији чәфаларла фәхр едирди:

Еј дилбәри-һүррријјәт, оландан бәри ашиг
Көнлүм сәнә, чарпышмададыр рузү шәб илә!
Дерләрсә әкәр иш бу сәбәбдән мәнә фасиг,
Пәк мүфтәхирәм мән дә бу али ләгәб илә!

Сабир инсанын сәадәтини «дилбәри-һүррријјәт»ин јер үзүнә һаким олмасында, бу јолда мүбаризәнин маһијјәтини исә «инсанлыға хидмәтдә» көрүрдү. Зүлмүн әршә чыхдығы, «торпагларын, дағларын, дәрәләрин, дашларын» кәләлик буховунда инләјән инсан үчүн көз јашы төкдүјү бир заманда Сабир дәһшәтә кәлир, вәтәндашларыны һараја чағырырды:

Зинһар, едәлим хидмәт
Инсанлыға, јолдашлар!
Гејрәт, а вәтәндашлар!
Һиммәт, а вәтәндашлар!

Сабирин илһам пәрисинин гол-ганад ачдығы ингилаб күнләриндә чәмијјәтдә кәркин синфи дөјүшләр кедирди. Мәзлумлар азадлыға чыхмаг, залымлар исә өз агалыгларыны горумаг үчүн вурушурдулар. Мә'лумдур ки, о заман ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш чәмијјәтин әсаслары һәлә сарсылмамышды. Буна көрә азадлыг уғрунда кедән дөјүшләрдә бә'зән һагг тәрәф мәғлубијјәтә уғрајырды. Бу мүвәггәти мәғлубијјәт чохларыны руһдан салырды. Лакин Сабир нә руһдан дүшүр, нә дә гүруруну, тәмкинини итирирди. Мүтәфәккир шаир дәрин е'тигадла инаныр вә охучуларыны да инандырырды ки, инсан бәркдән-бошдан чыхдыгча бәркијиб камилләшир вә анчаг бундан сонра өз арзусуна чата билир. Шаир фәлсәфи сатиранын үстүөртүлү дили илә охучуларына мүрачиәтлә дејирди:

Санма, әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур,
Ун тәмәннасы илә буғда дәјирманлыг олур!

Сабир узагкөрән, ағы гарадан, јахшыны писдән, доғруну јаландан усталыгла сечән һәссас бир философ иди. О, һадисәләрин кәләчәјини әввәлчәдән хәбәр верирди. Биринчи рус ингилабынын мәғлубијјәтә уғрадығы, Столыпин иртичасынын башландығы гара илләрдә чохлары бәдбинләшиб, ичтимаи һәјат сәһнәсини, мүбаризә мејданыны тәрк едирдиләр. Лакин Сабир һадисәләри сојугганлылыгла сејр едир, инаныр вә өз охучуларыны да инандырырды ки:

Гарышыгдыр һәләлик милләтин исте'дады,—
Әләнирсә, сафы бир јан, тозу бир јанлыг олур!
Чалхаландыгча, буландыгча заман неһрә кими,
Јағы јағ үстә чыхыр, ајраны ајранлыг олур!

Фәлсәфи сатиранын дүшүндүрүчү ифадәләри илә јарадылмыш бу мисраларын дахили мәнтигиндә заманын мүрәккәб ичтимаи сәчијјәси мә'наландырылмыш, һадисәләрин кәләчәк инкишаф јоллары мүәјјәнләшдирилмиш вә онларын нәтичәләри габагчадан хәбәр верилмишдир.

Бәли, Сабирин һәкиманә сатираларында даһијанә бир узагкөрәнлик варды. Бу, Сабир сатирасынын мәзијјәтләриндән, шаирин фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләриндән биридир.

Сабир инсан идракынын гәләбәсинә сарсылмаз инам бәсләјирди. Иртичанын күндән-күнә азғынлашдығы, «һәјасызлығын артмасы нәтичәсиндә елин даһа сәбрли олдуғу» ағыр илләрдә Сабир инаныр вә охучуларыны да инандырырды ки, дөвран белә галмајачаг, күн кәләчәк, инсан идракы шәр гүввәләри сарсыдачаг, зүлмүн бинасы јыхылачаг, һагг наһаггы, мәзлум залымы диз чөкдүрәчәкдир. Чүнки өлмәз шаирин ајдын вә дәјишилмәз бир манифести вар иди:

Јашасын шәһријари-һүрријјәт!..

1974

ШАИРИН ДҮНЈА ШӨҺРӘТИ

Дүнја әдәбијјаты тарихиндә анчаг о сөз усталары шәрәфли јер тута билир ки, онларын јарадычылығы өз милли зәмини илә гырылмаз телләрлә бағлы олса да, милли мәһдудијјәт, чоғрафи сәрһәд танымыр. Белә

сәнәткарларын әсәрләри дүнја мигјасында јајылыр, охунур вә севилир. Чүнки онларын әсәрләриндә чаһаншүмул мотивләр гәләмә алыныр, онлары јалныз өз халгларынын дејил, башга халгларын да дәрдләри, арзу вә истәкләри дүшүндүрүр. Сәнәткарларын јарадычылығы һәм милли, һәм дә бејнәлмиләл, бејнәлхалг әһәмијјәт газаныр.

Мирзә Әләкбәр Сабир дүнјанын бу гәбилдән олан даһи сәнәткарлары нәслинә мәнсуб сөз сәррафларындан, сатирик, фәлсәфи поезија устадларындан биридир.

Илләр кечир, нәсилләр дәјишир, лакин Сабир көһнәлмир, Сабир Сабир олараг галыр, вәтәни Азәрбајчанда да, узаг өлкәләрдә дә охунур, севилир, инсанлары мә'нәви чиркинликләрдән, ејбәчәрликләрдән узаглашдырыр, охучуларына көзәллик ашылајыр, онлара нечә јашамағы өјрәдир.

Илләр кечдикчә Сабирин дүнја шөһрәти даһа да парлајыр, шаирин узаг өлкәләрдәки пәрәстишкарларынын сајы артыр, онлар «Һопһопнамә»ни чырагла ахтарырлар.

Бир нечә ил әввәл Тәбризин мәшһур әдәбијјатшүнасы, мәрһум Һачы Мәһәммәд Нахчыванинин оғлу Әли Нахчывани Теһрандан гочаман әдибимиз Гулам Мәммәдлијә бир мәктуб көндәрмишди. Һәмин мәктубда дејилирди: «Һопһопнамә»нин көһнә нәшриндән (әрәб әлифбасы илә нәшри нәзәрдә тутулур—*Л. З.*) бир нүсхә дүшсә, мин түмәнә аларам».

Гулам Мәммәдлинин хаһиши илә мән «Һопһопнамә»нин 1962-чи илдә әрәб әлифбасы илә Бакыда чыхан нәшриндән бир нүсхә Нахчыванијә көндәрдим вә она јаздым: «Сабири севәнләрә биз «Һопһопнамә»ни тәмәннасыз көндәририк. О ки, галды мин түмән мәсәләсинә, демәлијәм ки, мәним аләмимдә дүнјанын бүтүн даш-гашы бир јерә топланса, јенә дә «Һопһопнамә»нин гијмәтини өдәмәз».

Сабирин «Һопһопнамә»си харичи өлкәләрдә јалныз охунмур, һәм дә харичи өлкә алимләри тәрәфиндән тәдгиг олунур. Сабир һәлә сағ икән онун јарадычылығы бә'зи харичи өлкә әдибләринин диггәтини чәлб етмиш, шаирин вәфатындан сонракы илләрдә харичдә вахташыры онун сатирасы һаггында мараглы фикирләр сөјләнмишдир.

Мә'лумдур ки, мүхтәлиф заманларда Сабир сатирасы әтрафында тәдгигат апаран әдәбијјатшүнасларымы-

зын әсәрләриндә јери кәлдикчә һәмин фикирләрдән бәһс олунмушдур. Биз бу мәгаләдә анчаг сон илләрдә харичдә Сабир һаггында јазылан елми-тәнгиди әсәрләрин әлимиздә оланларыны шәрһ етмәјә чалышачағыг.

Харичи өлкәләрдә Сабирин һәјатына вә јарадычылығына даир апарылан сон тәдгигатлар көстәрир ки, илләр Сабир сатирасынын сирләрини ачыр, алимләр онун әсәрләриндә јени мә'на, јени фикирләр кәшф едирләр. Елә фикирләр ки, санки онлар Јахын Шәргин бу күнү үчүн дејилмишдир.

Сабир һаггында харичдә апарылан сон тәдгигатлар ичәрисиндә ән чох диггәти чәлб едән Иран алими Јәһја Аријәнпурун 1971-чи илдә Теһранда икинчи дәфә нәшр олунан «Сәбадан Нимајәдәк» адлы икичилдлик әсәридир. Бу әсәр Иран әдәбијјатынын XIX әсрин әввәлләриндә јазыб-јарадан шаир Сәбадан башлајыб, XX әсрин көркәмли шаири Нимајәдәк давам едән 150 иллик бир дөврүнү әһатә едир. Әсәрин икинчи чилдиндә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир һаггында ајрыча очеркләр вә онларын шәкилләри верилмишдир.

Иран әдәбијјаты тарихи китабында Азәрбајчан шаири Сабирин һәјат вә јарадычылығындан мүфәссәл бәһс едән очеркин верилмәсини әсәрин мүәллифи белә әсасландырыр: «Азәрбајчанын бөјүк милли шаири, ичтимаи-ингилаби сатиранын устады, «Молла Нәсрәддин» журналынын даими әмәкдашы М. Ә. Сабир мәшрутә дөврү Иран әдәбијјатына күчлү тә'сир көстәрмиш, онун јарадычылығы Иранла, Иранын мәшрутә дөврү тарихи илә гырылмаз телләрлә бағлы олмушдур. Буна көрә Иран әдәбијјаты тарихиндә ондан ајрыча вә кениш бәһс етмәк мүтләг лазым вә вачибдир».

Јәһја Аријәнпур Сабирин Иранла, Иран халгларынын азадлыг һәрәкаты илә бағлылығынын сәбәбләрини белә изаһ едир: «Сабир чаванлығында Иранда олмуш, ханларын өзбашыналығыны, харичи капиталын Иранда төрәтдији бәд әмәлләри көзләри илә көрмүш, сонралар иш үчүн Гафгаза кәлән Иран тәбәәләринин ачыначаглы вәзијјәтинин шаһиди олмушду. Шаир Иранын тарихиндән дә кифајәт гәдәр хәбәрдар иди. Онун Иран һаггындакы ше'рләринин реаллығы вә тәбиилији бунунла изаһ едилмәлидир».

Китабда шаирин тәрчүмеји-һалы һаггында әтрафлы мә'лумат верән Иран алими Сабир сатирасынын ингилаби маһијјәтиндән кениш бәһс ачыб көстәрир ки, «Сабир өз өлкәсиндә, һәмчинин бүтүн Јахын Шәргдә јени ше'рин бинасыны гојан бөјүк новатордур. Русијада баш верән 1905-чи ил ингилабы Сабирин дүнјакөрүшүнүн вә јарадычылығынын формалашыб тәкмилләшмәсиндә һәлледичи рол ојнады». Сабир «елә бир дөврдә зуһур етди ки, рузкарын һадисәләри онун көмәјинә кәлди. Узун илләр боју үзәрини күл өртмүш ода бәнзәјән һүнәри, исте'дады бирдән-бирә ашкара чыхды, тарих Сабирин адыны биринчи рус ингилабы сәнәткарларынын сијаһысына јазды».

Иран алими Сабир сатираларынын ингилаби-демократик маһијјәтини, хүсусән шаирин Иранын мәшрутә һәрәкатына һәср олунмуш сатираларыны тәһлил едиб, белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлир: «Шаирин ингилабын гырмызы аловлары арасындан јүксәлән наләләри бүтүн Шәрг өлкәләриндә ешидилди, базарлара, күчәләрә, кәндли дахмаларына јол тапды, шаһларын, султанларын сарајларына вәһимә салды. Сабир, нәдән данышырса-данышсын, онун мөвзусу халгдыр, онун поезијасы никбин, инығлы вә азад һәјат арзуларынын тәранәсидир».

Сонра мүәллиф Аббас Сәһһәтин «Сабирин әсәрләри Иран мәшрутәсинә бир ордудан зијадә хидмәт етмишдир»—фикрини тәсдиг едиб көстәрир ки, о заман Сабирин мүбариз сатиралары сәнкәрләрдә шаһ үсули-идарәсинә гаршы вурушан мүчаһидләрә фәдакарлыг әзми ашылајыр, онлары гәләбәләрә руһландырырды.

Ј. Аријәнпур һәмчинин о заман Сабир сатирасынын Иран әдәбијјатында ешидилән әкс-сәдалары һаггында марағлы мисаллар кәтирир; о илләрдә Иранда нәшр олунан «Азәрбајчан» журналы вә «Нәсими-шимал» гәзети сәһифәләриндә јаранан ингилаби-демократик истигамәти Сабирин тә'сири илә бағлајыб гејд едир ки, мәшрутә дөврү Иран әдәбијјатында ингилаба чағырыш, истибдада нифрәт руһу Сабирин тә'сири алтында јаранмышдыр.

Кәтирилән мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Јәһја Аријәнпур Сабир јарадычылығыны објектив гијмәтләндирир. Биз онун бу нәчиб әмәјини Азәрбајчан—Иран әдәби әлагәләри тарихиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым һесаб едирик.

«Һопһопнамә»нин Бакыда әрәб әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә вә фарс дилиндә нәшр едилмәси Сабири

харичи аләмә танытмаг саһәсиндә чох јахшы нәтичәләр вермишдир. Јахын Шәргдә охучуларын јени нәсилләри бу китаблары охумагла Сабирлә таныш олур, шаирин јарадычылығы һаггында мәгаләләр јазыб, мәтбуатда дәрч етдирирләр. 1970-чи илдә Теһранда чыхан «Дәфтәри-зәманә» адлы әдәби мәгаләләр мәчмуәсиндә тәнгидчи Сирус Таһбасын «Һопһопнамә»нин фарс дилинә тәрчүмәси илә әлагәдар ири һәчмли бир јазысы верилмишдир. Мүәллиф мәгаләсини ашағыдакы сөзләрлә башлајыр: «Һопһопнамә»нин фарсча нәшри тәгдирәлајиг бир тәшәббүсдүр. Бу китабын сәһифәләринин бир чоху мәшрутә ингилабынын одлу вә ганлы-гадалы илләриндә Иран халгларына, хүсусән тәбризлиләрә хитабән јазылмышдыр. 1906—1911-чи илләрдә одлар-аловлар ичәрисиндә баш вермиш һадисәләр Сабирин ше'рләриндә әбәди јадикар олараг галмышдыр. Сабир бизим кечмиш нәслә мәнсуб олан шаирләримизин јенилијә доғру ирәлиләмәсинә көмәк етмишдир».

Буна көрә мүәллиф «Һопһопнамә»нин фарс дилиндә нәшрини бөјүк мәдәни әһәмијјәти олан бир һадисә кими гијмәтләндирдикдән сонра әлавә едир: «Һопһопнамә» Иранда јашајан азәрбајчанлыларын вә башга халгларын евләриндә Һафизин «Диван»ы гәдәр севилир, әзизләнир вә мүгәддәс бир китаб кими сахланылыр. «Һопһопнамә»нин 1914-чү илдә Бакыда Аббас Сәһһәтин мүгәддимәси илә чыхан нәшри бу саат мәним көзләримин габағындадыр. Онун бејтләри атамын, анамын дилиндән дүшмәзди. Мәним ешитдијим илк ше'рләр Сабирин ше'рләридир».

Сирус Таһбас «Һопһопнамә»нин профессор Әһмәд Шәфаи тәрәфиндән фарс дилинә тәрчүмәсини «мисилсиз бир тәрчүмә нүмунәси» кими вә китаба сабиршүнас Әзиз Мирәһмәдовун јаздығы мүгәддимәни «дәгиг вә дәјәрли бир елми» әсәр кими гијмәтләндирир.

Мүәллиф Сабирин тәрчүмеји-һалы, јарадычылығы, мәшрутә һәрәкатына вә Иран әдәбијјатына тә'сири барәдә әтрафлы бәһс етдикдән сонра Сабирлә о заман Иранда нәшр едилән «Нәсими-шимал» гәзетинин редактору Сејид Әшрәфәддин Киланинин гаршылыглы әдәби әлагәләри һаггында сөһбәт ачыр. Сирус Таһбас гејд едир ки, Килани Сабирин Иранда јетишән давамчыларындан биридир. О. бир сатирик кими Сабирин әсәрләриндән фајдаланыб јетишмишдир.

Мүәллиф «Һопһопнамә»нин фарсча тәрчүмәси илә таныш олдугдан сонра тәәссүфлә гејд едир ки, Килани Сабирин бир сыра сатираларыны о заман тәрчүмә вә ја тәбдил етмиш, лакин мә'хәзләрини көстәрмәмишдир. Мәсәлән, С. Таһбас Сабирин «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти», «Фәһлә», «Әрдәбил», «Чатлајыр, ханбачы...», «Әһвалпүрсанлыг, јахуд гонушма», «Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди» сатираларыны Киланинин сатиралары илә тутушдурур вә мә'лум олур ки, Килани бу сатиралары ејнилә Сабирдән көтүрмүш, лакин нәдәнсә, буна һеч бир ишарә етмәмишдир. Һалбуки, Сабир «Нәсими-шимал» гәзетиндән бирчә сатира—«Балача сәһнәчик» сатирасыны көтүрүб тәрчүмә етмиш вә јерини дә көстәрмишдир. Мүәллиф бу гејддән сонра јазыр: «Тәәссүф ки, мә'хәзи көстәрмәмәк бизим көһнә адәтләримиздәндир».

Бизим фикримизчә, Килани буну гәсдән етмәмишдир. О дөврдә тәрчүмә вә тәбдилләрин мә'хәзи бә'зән көстәрилмирди.

«Һопһопнамә» дилләри бизим дилимизин әкиз гардашы олан Ираг түркманлары арасында да бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Халг шаири Рәсул Рза белә бир мараглы әһвалат хатырлајыр: «Ираг республикасынын Кәркүк шәһәриндә китаб мағазасына кетмишдим. Ичәри кирән кими саһибкар мағазада олан китабларын чап олунмуш каталогуну мәнә тәрәф узатды. Каталогу алыб нәзәрдән кечирдикдә «Һопһопнамә» адына раст кәлдим. Мараг үчүн алыб бахмаг истәдикдә саһибкар утанчаг бир тәрздә деди: «Гонаг, бу китаб бирчә нүсхәдир, өзү дә сатлыг дејил, истәјәнләр анчаг мағазада охујурлар. Әкәр сиз дә бурада охумаг истәјирсинизсә, кәтирим». Саһибкар китабы кәтирди. Бу, «Һопһопнамә»нин 1914-чү илдә Бакыда чап олунан нәшри иди. Мағазаданифтихар һисси илә чыхдым».

Ирагда түркман дилиндә чыхан «Јурд» гәзети, «Гардашлыг» вә «Гардашлыг сәси» журналлары сәһифәләриндә Сабирин ше'рләри тез-тез нәшр едилир, арабир онун јарадычылығы һаггында јазанлар да олур. Мәсәлән, кәркүклү мүәллим-әдәбијјатшүнас Мәһәммәд Хуршид Дагуглу «Гардашлыг» журналында (1969, № 5) «Азәрбајчан шаири Мирзә Әләкбәр Сабир вә ушаг әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә Сабирин ушаг ше'рләрини тәһлил етмәјә чалышмышдыр. Мүәллиф әсәрләрин тәһ-

лилинә кечмәздән әввәл јазыр ки, Сабир милләтинин бөјүк дәрдләрини гәләмә алмагла јанашы, «милләтин үмиди вә кәләчәји олан ушаглары да унутмамышдыр, онлар үчүн хүсуси мәнзумәләр јазмышдыр». Шаир бу әсәрләриндә «ушаглары сағлам јолларла бөјүтмәк, билик вә тәрбијә ишығы алтында јетишдирмәк мәгсәди күдүрдү». Сабирә көрә «ушаглары пуч инам вә әфсанәләрдән гуртарыб, сағлам руһда бөјүтмәк—голу букүлмәз, алдадылмаз, фикри азад, вичданы азад бир милләт тәрбијә етмәк демәкдир». Көрүндүјү кими, Ираг әдәбијјатшүнасы Мирзә Әләкбәр Сабирин ушаг ше'рләри һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир.

Бә'зи өлкәләрдә «Һопһопнамә»јә олан тәләб о дәрәчәдә артыр ки, Сабир исте'дадынын пәрәстишкарлары ону өзләри чап етмәли олурлар. 1941-чи илдә китабфүруш Һилал Насири «Һопһопнамә»нин 1914-чү ил нәшрини Тәбриздә бөјүк тиражла чап етмиш, китаб аз вахт ичәрисиндә сатылыб гуртармышдыр.

1975-чи илдә исә «Һопһопнамә» тибб елмләри доктору, профессор Әбдүлмәчид Доғру тәрәфиндән Анкарада нәшр едилмишдир.

Мүгәддимәдән өјрәнирик ки, профессор Доғру «Һопһопнамә»нин јалныз 1960-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш нүсхәсини көрмүш вә һәмин нүсхәни латын әлифбасы илә нәшр етмишдир.

Көрүнүр, профессор Доғру бизим әлифбаны тәзә өјрәндији үчүн мәтни латын әлифбасына көчүрәркән чәтинлик чәкмишдир. Китабда дүзәлишдә көстәрилән вә көстәрилмәјән чохлу сөз вә орфографија хәталарынын **кетмәси, еһтимал ки,** бу чәтинлијин нәтичәсидир.

Профессор Доғру китабә јаздығы кичик мүгәддимәдә Сабир сатирасындан һејранлыгла данышыр. Мүгәддимәнин бир јериндә о дејир: «Доғма ана дилиндән вә көкүндән узаглашан түрк шаирләри өз халгынын садә данышыг дилини поезијаја кәтириб, онун зәнкинликләриндән мәһарәтлә истифадә едән Сабирдән нүмунә көтүрмәлидирләр».

Сонра профессор Доғру Сабир сатирасынын мүасир Түркијә үчүн әһәмијјәтли олдуғуну тәсдиг едиб јазыр: Сабирин «бошбоғаз зијалылары тәнгид вә ифша едән сатиралары букүнкү Түркијә үчүн олдугча ибрәтлидир».

Мүгәддимәдә бә'зи јанлыш мүлаһизәләр дә вардыр. Профессор Доғру Сабир сатирасында дини мотивләри өн

плана чәкир. Әлбәттә, Сабир кими дини мөвһуматы вә һәр чүр хурафатын әсасларыны балталајан шаирин јарадычылығында дини мотивләри өн плана чәкмәк јанлышдыр.

Бу ондан ирәли кәлир ки, профессор Доғру Сабирин бә'зи сатираларынын дахили мәнтигини шәрһ едәркән чәтинлик чәкир. Мәсәлән, Сабирин 1907-чи илдә јаздығы «Мүәллимләр сијезди» сатирасы ашағыдакы мисраларла битир:

> Әфсус, сәд әфсус, сәнә, еј көзәл ислам!
> Кимләр сәнә көр инди тәрәфдар олачагдыр?!
> Баш сачлы, ајаг чәкмәли, мырт-мырт данышанлар
> Дин гәдри билиб, мө'мину диндар олачагдыр!

Һәмин сатиранын габагкы мисраларындан мә'лумдур ки, бу сәтирләр мүәллимләрин сүнни-шиә мәзһәбләрини вә халгы керијә чәкән башга мөвһуми адәтләри арадан галдырмаға чалышмасындан ваһимәјә дүшән көһнәпәрәстләрин дилиндән дејилир вә бунунла онлар өз сөзләри илә тәнгид едилир. Профессор Әбдүлмәчид Доғру исә һәмин мисраларын дахили мәнтигинә вармајыб, онлары мүстәгим мә'нада шәрһ етмишдир.

Бу гүсурларына бахмајараг, «Һопһопнамә»нин Түркијәдә өзүнә јол тапыб олдуғу кими нәшр едилмәси, шүбһәсиз ки, тәгдирәлајиг тәшәббүсдүр вә Сабир ирсинин јашамаг гүдрәтини көстәрән фәрәһли бир һадисәдир.

Буну да гејд етмәк мараглыдыр ки, профессор Әбдүлмәчид Доғру Сабир сатирасынын атәшин пәрәстишкарыдыр. 1976-чы илин октјабр ајында о, республикамызда гонаг оларкән, бирликдә Шамахыја кедиб, Сабирин доғулдуғу шәһәри, ев-музејини вә мәзарыны зијарәт етдик.

Сабир дүнјанын, демәк олар ки, бүтүн гитәләриндә әдәби аләмә танышдыр. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги вә нәшри илә мүнтәзәм мәшғул олан алман әдиби Ә. Шмејденин бу сәтирләрин мүәллифинә көндәрдији бир мәктубда дејилир: «Һопһопнамә» үчүн тәшәккүрләрими гәбул един. Инди Сабир мәним ән чох севдијим, ән чох охудуғум шаирдир. «Һопһопнамә» һәминә столумун үстүндә, көзүмүн габағындадыр».

Бир нечә ил әввәл турист сифәти илә Пакистанда олмуш проф. Фәрһад Зејналов данышыр ки, «Карачи университетиндә түрколог проф. Мәһәммәд Сабир илә көрүшдүјүмүз заман о, Сабирин бир нечә сатирасыны бизә

әзбәрдән охуду. Проф. М. Сабир азәрбајчанлы туристләрә сәмими рәғбәт көстәрирди. Һисс олунурду ки, онда бизә бу рәғбәти М. Ә. Сабир доғурмушдур.»

Харичи өлкәләрин китабханалары, университетләри, елми институтлары илә китаб мүбадиләси апаран мәркәзи китабханаларымыза Авропадан, Америкадан вә Јахын Шәрг өлкәләриндән тез-тез «Һопһопнамә»нин көндәрилмәсини хаһиш едән сифаришләр кәлир.

Сон илләрдә харичи аләмдә Сабир ирсинин тәдгиги, нәшри вә јајылмасына даир јухарыда гыса хүласәси верилән фактлар сүбут едир ки, бөјүк Сабирин дүнја шөһрәти илләр кечдикчә, даһа да артыр, даһа да парлајыр. Бу, бир дә ону сүбут едир ки, шаир јетмиш бир ил әввәл һаглы олараг демишдир:

Мән кедәрсәмсә, мәрамым јенә дүнјадә дурар!..

1978

ВӘТӘНДАШЛЫГ РӘШАДӘТИ

АЈДАН АРЫ—СУДАН ДУРУ

1876-чы илдә Гори шәһәриндә тә'сис едилиб, јарым әсрә јахын бир мүддәт мөвчуд олан Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы бүтүн Гафгаз халгларынын вә о чүмләдән Азәрбајчан халгынын мәдәни инкишафы тарихиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Семинаријанын фәалијјәтә башладығы илк үч илдә рус, күрчү, ермәни шө'бәләри олмуш, 1879-чу илдә исә Азәрбајчан шө'бәси вә онун нәздиндә ибтидаи нүмунә мәктәби ачылмышдыр.

Һәмин семинаријаны битириб, узун мүддәт орада мүәллимлик едән көһнә педагог вә јазычы Рәшидбәј Әфәндијевин Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан архивиндәки бир сәнәддән биз өјрәнирик ки, семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсинин ачылмасы бөјүк јазычымыз М. Ф. Ахундовун ады илә бағлыдыр. Р. Әфән-

дијев «Загафгазија семинаријасынын түрк шө'бәси инспектору Алексеј Осипович Черніјаевски һаггында мухтәсәр тарихи мә'лумат (1878—1897)» башлыгы алтында олан хатиратында јазыр ки, Гафгаз чанишини Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы јанында азәрбајчанлылар үчүн хүсуси шө'бә ачылмасы һаггында М. Ф. Ахундовла данышмыш вә бу барәдә өз фикрини јазмагы, һәмчинин шө'бәнин низамнамәсинин лајиһәсини тәртиб етмәји она тапшырмышдыр. М. Ф. Ахундовун јазылы фикри вә тәртиб етдији лајиһә илә таныш олдугдан сонра чанишин белә бир сәрәнчам вермишдир:

«Тәчрүбә мәгсәдилә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы јанында өлкәнин түрк (Азәрбајчан—*А. З.*) әһалиси үчүн үч иллијә мүстәгил татар шө'бәси ачылсын. Әкәр тәчрүбә мәгсәдәујғун оларса, о заман үч илдән сонра бу шө'бә түркләр үчүн мүстәгил семинаријаја чеврилсин вә о, Гoридән Азәрбајчанын мәркәзинә көчүрүлсүн».[1]

«Тәчрүбәнин мәгсәдәујғун олмасына» бахмајараг, Азәрбајчан шө'бәси үч илдән сонра башга јерә көчүрүлмәјиб, 1918-чи илә кими Гoридә галмыш, јалныз 1918-чи илдә Азәрбајчанын Газах шәһәринә көчүрүлмүшдүр.

Ингилаба гәдәр Азәрбајчанын шәһәрләриндә вә кәндләриндә дәрс дејән мүәллимләрин, демәк олар ки, әксәријјәти Гори семинаријасынын мә'зунлары иди. Азәрбајчан халгынын Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Н. Нәриманов, М. Магомајев, С. С. Ахундов, Р. Әфәндијев, М. Маһмудбәјов вә башга көркәмли јазычылары, бәстәкарлары вә маариф хадимләри бу семинаријада тәһсил алыб јетишмишләр.

Семинаријада кәләчәк мүәллимләр бөјүк рус педагогу Ушинскинин нәзәријјәси әсасында һазырланыр, онлар рус дилини мүкәммәл өјрәнир, рус халгынын мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш олурдулар. Архив материалларындан көрүнүр ки, чар маариф мә'мурларынын ағыр нәзарәт вә тәзјигләринә бахмајараг, мүдавимләр рус ингилабчы-демократларынын әсәрләрини дә охујур вә беләликлә, заманын мүтәрәгги фикирләри илә таныш олурдулар. Шәриәт дәрси дејән руһаниләрин сә'јләринә бахмајараг, мүдавимләр көзүачыг бөјүјүрдүләр.

Беләликлә, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасында тәһсил алмыш Азәрбајчан јазычы вә педагогларынын дүнјакөрүшүнүн мүәјјәнләшмәсиндә бу семинаријанын бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Буна көрә дә онларын һәјатынын тәләбәлик илләри хүсуси тәдгигата мөһтачдыр. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, индијә кими бу мәсәлә әдәбијјатшүнасларымызы вә Азәрбајчан маарифинин тарихилә мәшғул олан алимләримизи аз марагландырмышдыр.

[1] Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, 1954, № 7, сәһ. 104.

Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов вә башгаларынын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән тәдгигатчылар онларын Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасында охумаларыны садәчә олараг көстәрмәклә кифајәтләнмишләр. Јалныз әдәбијјатшүнас Ә. Мирәһмәдов кечән ил Ү. Һачыбәјов вә М. Магомајевин тәләбәлик илләрини тәдгиг етмиш вә өз тәдгигатынын нәтичәләрини нәшр етдирмишдир.[1]

Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви һазырда Тбилиси шәһәриндә, Күрчүстан ССР Халг Маариф Музејиндә сахланылмагдадыр. Архив елә сәлигәлидир ки, һәр бир мүдавимин семинаријаја дахил олдуғу күндән тәһсилини гуртардыгы күнәдәк бүтүн һәрәкәтләрини: нечә охумасыны, өзүнү нечә апармасыны, нә илә даһа артыг марагландығыны чох асанлыгла мүәјјән етмәк олур.

Биз кечән ил Тбилиси шәһәриндә елми е'замијјәтдә олдугумуз заман һәмин архивдә С. С. Ахундовун тәләбәлик илләрилә марагланыб, бир сыра сәнәдләрлә таныш олдуг. Әдәбијјатымызын вә еләчә дә маарифимизин тарихиндә мүһүм јерләрдән бирини тутан С. С. Ахундовун һәјат вә фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә бу сәнәдләрин әһәмијјәти олдугу үчүн биз онлары мүвафиг изаһларла нәшр етмәји лазым билдик.

С. Ахундовун архивдә олан шәхси иши онун дајысы С. Вәлибәјовун[2] бу әризәсилә башланыр:

[1] Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, 1954, № 7.

[2] Сәфәрәлибәј Вәлибәјов 1881-чи илдә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасыны битириб, орада мүәллим сахланылмышдыр. Онун семинаријадакы мүәллимлији 1896-чы илә кими давам етмишдир. Архив сәнәдләриндән көрүнүр ки, С. Вәлибәјов семинаријанын көркәмли мүәллимләриндән олмушдур. О, 1883-чү илдә А. Черніјаевски илә бирликдә «Вәтән дили» адлы илк Азәрбајчан әлифба дәрслијини јазмышдыр. С. Вәлибәјов 1896-чы илдә Бакыја көчүб, бир мүддәт мүәллимлик етдикдән сонра, Бакы таможнасында ишләмишдир. О, 1902-чи илдә Бакыда вәфат етмишдир.

«Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын ә'лаһәзрәт директоруна.

Татар шө'бәсинин нәздиндә олан татар ибтидаи мәктәбинин мүәллими Сәфәрәлибәј Вәлибәјов тәрәфиндән

ә р и з ә[1]

Мәним 9 јашлы бачым оғлу Сүлејманбәј Ахундову Сизә е'тибар олунан семинаријанын татар ибтидаи мәктәбинә гәбул етмәнизи зати-алиләриниздән ачизанә сурәтдә хаһиш едирәм.

С. Вәлибәјов

28 мај 1884-чү ил.
Гори».[2]

Бу әризәдән, һәмчинин башга архив сәнәдләриндән дүрүст мә'лум олур ки, С. Ахундов 1884—1885-чи дәрс илиндә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын јанындакы нүмунә мәктәбинә дахил олмуш, бураны битирдикдән сонра, 1889—1890-чы дәрс илиндә семинаријаја кечирилмиш вә семинаријаны 1894-чү илдә гуртармышдыр.

С. Ахундовун әхлаг вәрәгәсиндә семинаријада охудуғу бүтүн илләрин гејди вардыр. 1892—1893-чү дәрс илинин хасијјәтнамәсиндә дејилир:

«Бачарыглыдыр, чалышгандыр, сәлигәли, нәзакәтли вә сакитдир. Тәмкинли, интизамлы, ичрачы, утанчаг, вүгарлы вә тезинчијәндир. Ән јахшы мүдавимләрдән бирадир».[3]

1893—1894-чү дәрс илинин хасијјәтнамәсиндә јухарыдакылар, демәк олар ки, ејнилә тәкрар олунур. Лакин, «Тәгсирләри» графасында белә бир гејд вардыр:

«Шө'бәдә нөвбәтчи олдуғу вахт тәсадүфи олараг дөвләт пулуну мәнимсәмәкдә шүбһә доғурдуғу үчүн кәдәрә далыб, өз чанына гәсд етмишдир».[4]

---

[1] Бу әризәнин, һәмчинин ашағыда верилән башга сәнәдләрин әсли русчадыр, бу сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир.

[2] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 204.

[3] Јенә орада, говлуг № 1362.

[4] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 1367.

Бу гејдин гаршысында, јә'ни «Ислаһ үчүн көрүлән тәдбирләр» графасында исә ашағыдакы сөзләр јазылмышдыр:

«Өз дини адәтилә төвбә етмиш вә шө'бәнин бүтүн ишчиләринин зәманәтилә вә онларын хүсуси нәзарәти алтында шө'бәдә сахланылмышдыр».[1]

Семинаријанын ибтидаи мәктәбиндә вә өзүндә охудуғу 8 ил мүддәтиндә мүәллимләри вә јолдашлары арасында намуслу, нүмунәви бир мүдавим кими танынан С. Ахундов нечә олмушдур ки, белә бир шүбһә доғурмуш вә өзүнү өлдүрмәк гәрарына кәлмишдир?

Бу һадисәнин мараглы бир тарихчәси вардыр.

1893-чү ил јанварын 18-дә С. Ахундов јемәјә нәзарәт етмәк үчүн пансионда нөвбәтчи олмушдур. Һәмин күн јемәкханаја кәтирилән чөрәјин кејфијјәти Азәрбајчан шө'бәсинин мүфәттиши А. О. Черпјајевскинин хошуна кәлмәмиш, о бу чөрәји керијә гајтармыш вә кассадан пул көтүрүб, базардан чөрәк алмағы нөвбәтчи С. Ахундова тапшырмышдыр. Черпјајевски бу тапшырығы вериб кетдикдән сонра, базардан кечәркән, бир чөрәкчи дүканына јанашыб, чөрәјин гијмәтини сорушдугда, дүканда отуран оғлан ушағы чөрәјин гијмәтини сөјләмишдир.

Черпјајевски пансиона гајыдыб, С. Ахундовун алдығы чөрәјин кејфијјәтини јохламыш вә чөрәјин 20 гәпик баһа алындығыны билдикдә тәәччүбләнмишдир. Мүфәттишин шүбһәләнмәси С. Ахундова чох ағыр тә'сир бурахмыш, о, дәрин руһи әзаб кечирмиш, ахшам мүфәттишин јанына кәлиб күндәлији вә гәбзләри бир гәдәр кобуд шәкилдә онун столунун үстүнә атмыш вә нөвбәтчиликдән азад олунмасыны тәләб етмишдир.

Јанварын 19-да хүсуси јохлама васитәсилә мүәјјән олунмушдур ки, ајын 18-дә базарда һәр јердә, о чүмләдән мүфәттишин чөрәјин гијмәтини сорушдуғу дүканда да чөрәк С. Ахундовун алдығы гијмәтә сатылмышдыр. Һәмчинин мә'лум олмушдур ки, һәмин чөрәкчи дүканы саһибинин мүвәггәти олараг дүканда гојуб кетдији оғлу мүфәттишә јанлыш чаваб вермишдир. Елә о күнү С. Ахундова билдирилмишдир ки, онун үзәриндәки шүбһә тамамилә көтүрүлүр. Лакин С. Ахундов бундан сонра да раһат ола билмәмишдир.

---

[1] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 1367.

Јанварын 22-дә сәһәр Чернјајевски семинаријаја кәләркән икинчи синфин мүдавимләри ајаға галхыб, она тә'зим етмишләр. Лакин С. Ахундов мүфәттишә тә'зим етмәмишдир. Мүфәттиш С. Ахундовун «бу дикбаш һәрәкәтиндән гәзәбләнмиш» вә бу һагда семинаријанын директоруна мә'лумат вермишдир. С. Ахундовун бу һәрәкәтини мүзакирә етмәк үчүн һәмин күн ахшам семинаријанын педагожи шурасынын фөвгәл'адә ичласы чағырылмышдыр. Ичласда Чернјајевски дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, о, С. Ахундовун намуслу бир мүдавим олдуғуна һеч бир вахт шүбһә етмәмиш вә инди дә етмир. О һәмчинин шура үзвләринә билдирмишдир ки, С. Ахундов сәһәрки һәрәкәтинә көрә үзр истәмәк үчүн үч дәфә онун евинә кәлмиш, лакин мүфәттишлә көрүшә билмәмишдир. Кечә јарыја кими давам едән педагожи шура ашағыдакы нәтиҹәјә кәлмишдир:

«С. Ахундовун тәгсири вә бунун үчүн она вериләҹәк ҹәза мәсәләси мүзакирә едиләркән синиф рәһбәри Соколов Ахундова ашағыдакы хасијјәтнамәни верди:

«Шакирд Ахундов һәмишә өзүнү јахшы апармыш вә мәним бүтүн көстәришләримә чох һәссас јанашмышдыр».

Буна көрә Соколов тәклиф етди ки, Ахундовун әхлаг гијмәти бешдән дөрдә ендирилмәклә кифајәтләнилсин вә она шура адындан төһмәт е'лан едилсин.

Соколовун вердији хасијјәтнамәни икинчи синфин рәһбәри Никонов да тәсдиг етди.

Педагожи шура Ахундовун тәгсирини мүзакирә едәрәк, әхлаг гијмәтинин бешдән үчә ендирилмәсини вә шура адындан она төһмәт е'лан едилмәсини гәрара алды».[1]

Архив сәнәдләриндән мә'лум олур ки, С. Ахундовун һәмин мүзакирәдән вә педагожи шуранын гәрарындан хәбәри олмамышдыр. Көрүнүр ки, шуранын гәрары она сабаһ е'лан едиләҹәкмиш.

Ахундов мә'нәви әзаб кечирмәкдә давам едәрәк, өзүнү өлдүрмәји гәрара алмыш вә јанварын 23-дә кечә, өз ҹанына гәсд етмәздән әввәл ашағыдакы дөрд мәктубу јазмышдыр:

«Әзиз дајы![2]

Бағышла мәни. Бүтүн һәјатым бoју мәним сизә анҹаг

[1] Күрҹүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 444.

[2] Мәктуб С. Вәлибәјова јазылмышдыр.

зәһмәтим дәјмишдир. Мән башга ҹүр һәрәкәт едә билмәдим. Кәдәрләниб чох да дәрд чәкмәјин. Бачыныз оғлунун һәрәкәтини писләмәјин, чүнки о, бу ләкә илә јашаја билмәди. Даһа јаза билмирәм. Ихтијарсыз олараг көз јашларым төкүлүр.

Әлвида! Анамдан вә Рүстәмдән муғајат олун.

Бачыныз оғлу *С. Ахундов.*

22 јанвар 1893-ҹү ил».[1]

«Севимли Муса![2]

Сәнин достун узаг сәфәрә, һеч кәсин кери гајытмадығы бир јерә кедир. Көрүнүр ки, мәним талејим белә имиш. Әбәди мәзар јухусуна далмағын вахты чатмышдыр. Үрәкачычы һеч бир шеј көрмәдијим бу дүнјадан кетмәјин вахты кәлмишдир. Еһ, достум! Елә бу мәним үчүн кифајәтдир ки, дүнјада мәни баша дүшән бир нәфәр тапа билмишдим. Еһ, достум! Мән билирәм ки, һамы мәни писләјәҹәкдир: бири дәли дејәҹәк, о бири ирадәсиз адландыраҹаг вә и. а... Онда сән мәним мүдафиәчим ол. Јох! Јох, лазым дејил. Сабаһ кәлиб гаршында нә көрәҹәксән? Достунун ганлы мејитини. Онда сән дејәҹәксән:

Бурда бир гәриб өлүб,
Көј ағлар, булут кишнәр.[3]

Еһ, достум, мән нә едирәм? Еһ, әзиз анам, әкәр сән олмасајдын, мән раһат ҹан верәрдим, бәс инди... Еһ, јарамаз оғул! Әлвида, достум, әлвида! Унутма. Мәни һеч бир вахт јадындан чыхарма. Өпүрәм сәни.

С. Ахундов.[4]

22 јанвар 1893-ҹү ил».[5]

«Мөһтәрәм Алексеј Осипович![6]

[1] Күрҹүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 475.

[2] Муса Гулијев. С. Ахундовун семинарија јолдашыдыр. Семинаријаны битирдикдән сонра Азәрбајҹанын мүхтәлиф рајонларында мүәллимлик едиб, 1920-ҹи илдә Бакыда вәфат етмишдир.

[3] Русча мәтнинин ичәрисиндә әрәб һәрфләрилә Азәрбајҹан дилиндә јазылмыш бу бајатыны биз олдуғу кими веририк.

[4] Һәмин мәктубун архасында бу сөзләр јазылмышдыр: «Мән Потаповдан 10 манат алмышам, бир манат гајтармышам, 8 манат јарыма шүшәчи Харитовдан тапанча алмышам. Шәртимиз вар. Тапанчаны гајтар өзүнә, пулу алыб, вер Александр Н. Потапова».

[5] Күрҹүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 475.

[6] Мәктуб Чернјајевскијә јазылмышдыр.

Татар шө'бәсиндә јашадығым сәккиз ил мүддәтиндә һеч кәсә пислијим кечмәјиб. Бир јолдашымы белә инчитмәмишәм. Јолдашларымдан һеч бири мәндән наразы галмајыб. Мән онларын арасында доғма бир гардаш кими јашамышам.

Мәним намуслу олдуғуму да онлар чох јахшы билирләр. Әкәр десәләр ки, Ахундов филан ишдә дәләдузлуг етмишдир, әминәм ки, онларын һеч бири буна инанмаз. Бир нечә сөзлә мән өз јолдашларымын мәнә олан мүнасибәтини билдирдим.

Бәс сиз? Сиз нәники мәни јахшы танија билмәдиниз, әксинә, мәни сәфеһ, садәлөвһ бир адам, һәтта ахмаг һесаб етдиниз. Бүтүн бунлар үчүн мән анчаг тәәссүф едир, кәдәрләнир вә инанырдым ки, сиз бир заман мәни таныјачагсыныз. Наһаг јерә. Мән вәһши асијалы олсам да, нәчиб бир үрәјим вар иди, өз шәрәфими һәр шејдән јүксәк тутан бир асијалы идим. Бу шәрәфи исә сиз ләкәләдиниз.

Ағ сачларыныздан утанын, гоча! Еһ! Сиз мәним башыма нә иш ачдыныз! Әлвида! Һәрдәнбир өз шакирдинизи јада салын.

С. Ахундов.

22 јанвар 1893-чү ил».[1]

«Әзиз Саша![2]

Мән сизә јалан демәмишәм. Сабаһ доггуз манатынызы кери алачагсыныз. Мән сизин пулунуза үзүк јох, бизим шүшәчи Харитовдан тапанча алмышам. Шәртимиз беләдир: әкәр онун тапанчасы мәним хошума кәлмәсә, өзүнә гајтарыб пулу кери алмалыјам.

Әлвида! Аннаја салам!

С. Ахундов.

22 јанвар 1893-чү ил».[3]

С. Ахундовун Чернјајевскијә јаздығы мәктубдакы «мән вәһши асијалы идим» сөзү семинаријанын мүртәче мә'мурларына тә'нә иди. Чүнки онлар о заман бу сөзлә

[1] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 475.

[2] А. Потапов семинаријанын фелдшери олмушдур.

[3] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 475.

јерли милләтләрдән олан мүдавимләри әлә салырдылар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу тә'нәнин А. О. Чернјајевскијә дәхли јохдур. О, азәрбајчанлы тәләбәләрә бөјүк бир гајғы илә јанашыр вә онлар да өз мүфәттишләринә дәрин һөрмәт бәсләјирдиләр.

Јухарыдакы мәктублары јаздыгдан сонра јанварын 23-дә сәһәр саат 5-дә С. Ахундов өз чанына гәсд етмишдир. Гәсдин сәбәби вә нәтичәси һаггында елә һәмин күн семинаријанын директору Гафгаз тәһсил даирәсинин рәисинә ашағыдакы мә'луматы көндәрмишдир:

«Ачизанә олараг зати-алиләринизә билдирирәм ки, бу күн сәһәр саат 5-дә мәнә е'тибар олунан семинаријанын татар шө'бәсинин хәстәханасынын бинасында шө'бәнин дөвләт һесабына охујан мүдавими, икинчи синиф шакирди С. Ахундов тапанча күлләсилә өз чанына гәсд етмишдир.

Семинаријанын һәкими Сааков вә дәрһал дә'вәт олунмуш Гори гәзасынын һәкими Барсуков мүәјјән етмишләр ки, Ахундовун атдығы тапанча күлләси онун сол дөшүнүн әзәләсини јарым вершок ениндә дәлиб кечмишдир вә бу јара Ахундовун һәјаты вә сәһһәти үчүн горхулу дејилдир.

Бу иш үзрә мәним апардығым мүфәссәл јохлама вә семинаријанын һәкими Саакову нәтичәси көстәрир ки, Ахундов тәсадүфи олараг дөвләт пулуну мәнимсәмәкдә шүбһә доғурдуғу үчүн әсәбиләшәрәк, чылғын бир вәзијјәтә дүшдүјү заман чанына гәсд етмишдир. Һалбуки иш јохланылдыгдан сонра һәлә јанварын 19-да һәмин шүбһә тамамилә онун үзәриндән көтүрүлмүшдү.

Онун мүрәббиләринин һамысынын рә'јинә көрә, Ахундов сон дәрәчә вүгарлы вә гапалы хасијјәтлидир. Бу һадисәјә гәдәр исә о, өзүнү там нүмунәви апармышдыр».[1]

Февралын 15-дә педагожи шуранын ичласында С. Ахундовун сәһһәти вә онун мәсәләсини мүзакирә етмәк имканы һаггында семинаријанын һәкими Сааковун мә'луматы динләнмишдир. Һәким педагожи шура үзвләринин нәзәринә ашағыдакылары чатдырмышдыр:

«Ахундов тамамилә сағламдыр вә онун өз чанына гәсд етмәсинә сәбәб олан чылғын вәзијјәтиндән әсәр белә галмамышдыр. Лакин кәләчәкдә мүәјјән бир сәбәб

[1] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 475.

оларса, Ахундовун бир даһа белә бир һәрәкәт етмәјәчәјинә о, замин дура билмәз.

Ахундовун дедикләринә әсасланараг, һаким көстәрир ки, онун әсәби вәзијјәтә дүшмәсинә:

Биринчи сәбәб бу олмушдур ки, дөвләт пулуну мәнимсәмәкдә ондан шүбһәләнмишләр; икинчи сәбәб бу олмушдур ки, о өзүнү тәмизлијә чыхармаг үчүн мүфәттишдән үзр истәјә билмәмишдир. Бунун үчүн о, үч дәфә мүфәттишин евинә кетмишдир. Биринчи дәфә демишләр ки, мүфәттиш евдә јохдур, икинчи дәфә демишләр ки, чај ичир, үчүнчү дәфә демишләр ки, јатыр.

Һаким, Ахундовун хаһишилә онун семинаријада сахланылмасы һаггында шуранын гаршысында бинакүзарлыг едир вә дејир ки, Ахундов она сөз вермишдир ки, индијә гәдәр өзүнү јахшы апардығы кими, бундан сонра да өзүнү јахшы апарачаг.

Һаким әлавә олараг көстәрир ки, әкәр шура Ахундовун семинаријада сахланмасыны мүмкүн һесаб етмәсә, о, рича едир ки, онун башга семинаријаја көчүрүлмәси һаггында шура чәнаб рәисин гаршысында бинакүзарлыг етсин. Ахундов сөз верир ки, шуранын онун һаггында чыхардығы һәр бир гәрара сөзсүз табе олачагдыр, һәтта шура ону семинаријадан харич етсә белә, о бу гәрара сөзсүз табе олачаг, чүнки о өз һәрәкәтиндән пешман олмушдур вә баш вермиш һадисәјә дәрин тәәссүф едир.

Бунунла бәрабәр Ахундов һакимә демишдир ки, хәстәханада јатдығы вахт мүфәттиш дәфәләрлә онун јанына кәлиб демишдир ки, о, Ахундову чохдан бағышламышдыр вә инди дә бағышлајыр.

Јухарыдакылары нәзәрә алараг, һаким тезликлә бу мәсәләләрин мүзакирәсинә башламағы мүмкүн һесаб едир.

Шура бу фикирлә разылашыб тезликлә бу мәсәләләрин мүзакирәсинә башламағы гәрара алыр».[1]

Февралын 25-дә семинаријанын педагожи шурасы өз чанына гәсд етдији үчүн С. Ахундовун һаггында мүвафиг тәдбир көрмәк мәсәләсини мүзакирә етмишдир.

Азәрбајчан шө'бәсинин мүфәттиши А. О. Чернјајевски бу ичласда олмадығына көрә, сәдр онун ашағыдакы јазылы рә'јини охумушдур:

[1] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 144.

«Һәмин һәрәкәти заманы руһән гејри-нормал вә гызғын вәзијјәтдә олан, чылғынлыг дәрәчәсинә чатыб, аз гала шүурсуз һәрәкәт едән, гәзадан бу һала дүшән, бундан сонра чох руһи әзаб чәкән мүдавим Ахундову мән тамамилә күнаһсыз, һәр чүр тәәссүфә вә тәрбијә чәһәтдән ән мүлајим рәфтара лајиг һесаб едирәм ки, о өз һәјатындакы бу кәдәрли һадисәни мүмкүн гәдәр тезликлә унудуб, өз дәрсләрини давам етдирә билсин. Бу һәрәкәт үстүндә она чәза верилмәсини, һәтта ән јүнкүл бир чәза верилмәсини исә мән јухарыда дејиләнләрә әсасән инсанлыгдан кәнар һесаб едирәм».[1]

Лакин педагожи шура бу јығынчагда мүәјјән бир гәрара кәлмәмишдир. Нәһајәт, бу мәсәләјә 1893-чү ил мартын 4-дә педагожи шуранын јығынчағында јенидән бахылмыш, гызғын мүзакирәләрдән сонра мүәллимләрин хаһиши вә зәманәти илә С. Ахундовун семинаријада сахланмасы гәрара алынмышдыр.

Шүбһәсиз ки, С. Ахундовун өз чанына гәсд етмәсини мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирмәк олмаз. Јухарыда һакимин вердији мә'луматдан биз көрдүк ки, кәнч Ахундовун өзү дә сонра сәһвини сәмимијјәтлә е'тираф едиб, бу һәрәкәтиндән пешман олмушдур. Лакин бу сәнәдләр көстәрир ки, көзәл бәдии әсәрләри, педагожи фәалијјәти вә шәхси һәјаты илә намуслу бир вәтәндаш кими танынан С. Ахундов лап кәнч јашларындан мә'нәви чәһәтдән пак, ајдан ары—судан дуру бир шәхсијјәт олмушдур.

1955

ӘБДҮРРӘҺИМБӘЈ ҺАГВЕРДИЈЕВ

(1870—1933)

Әбдүррәһимбәј Әсәд оғлу Һагвердијев әсасы Мирзә Фәтәли Ахундов тәрәфиндән гојулан јени, реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли сималарындан биридир. О, әдәбијјатымызын тарихинә бөјүк драматург, устад насир вә маһир бир мүһәррир кими дахил олуб, гырх иллик зәнкин јарадычылыг јолу кечмишдир. Онун јарадычылыг јолу—бүтүн өмрү боју сонсуз мәһәббәтлә сев-

[1] Күрчүстан ССР Халг Маариф Музеји, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын архиви, говлуг № 144.

диjи доғма халгына, ана јурдуна јорулмадан хидмәт едән вәтәнпәрвәр бир сәнәткарын јарадычылыг јолудур.

Кечән әсрин 90-чы илләриндән әдәби фәалиjjәтә башлајан Ә. Һагвердијевин јарадычылығы сон дәрәчә мүрәккәб вә зиддиjjәтли дөврләрә тәсадүф едир. Ә. Һагвердијев әсәрләриндә һәмишә өз халгынын арзу вә истәкләрини ифадә етмиш, буржуа милләтчилији идејаларына јабанчы олмушдур. О, јашадығы дөврүн зиддиjjәтләриндән әмәлә кәлән бә'зи тәрәддүдләринә вә мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, демәк олар ки, јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә мүтәрәгги чәбһә тутмушдур.

Ә. Һагвердијев зәнкин јарадычылыға, кениш һәјат тәчрүбәсинә малик бир сәнәткардыр. О, драматург, насир, мүһәррир вә ејни заманда јүксәк мәдәниjjәтли театр хадими, исте'дадлы алим вә мүтәрчим олмушдур. Онун гојуб кетдији әдәби ирс Азәрбајчан әдәбиjjатынын зәнкин сәһифәләриндән биридир.

М. Ф. Ахундов кими Ә. Һагвердијевин дә јарадычылығынын әсасыны—халгыны мәдәни, хошбәхт вә азад көрмәк арзусу тәшкил едир. Онун нәчиб үрәји һәмишә бу арзу илә дөјүнмүш, әдиб гырх ил бу арзунун ешги илә јазыб-јаратмышдыр.

О, XIX әсрин сонларында вә XX әсрин әввәлләриндә мүасирләри Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә вә Н. Нәримановла бирликдә Мирзә Фәтәли ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдириб, әдәбиjjатымызда тәнгиди реализмин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Ә. Һагвердијев әдәби јарадычылыға 1892-чи илдә јаздығы «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» адлы комедијасы илә башламышдыр.

Мүәллифин илк бәдии әсәриндә охучуја тәгдим етдији баш гәһрәман, мүһарибә заманы тәсадүфән варланан Һачы Меһди адлы бир тачирдир. Һәддән артыг тә'мин олунмаг, пул Һачы Меһдини азғынлашдырыр. О, арвады Сәнәмин үстүнә икинчи бир арвад да алыр. Икинчи арвадын евә кәлмәси илә Һачынын сакит һәјаты позулур, чох кечмәдән вар-јоху әлиндән чыхыр; мадди вә мә'нәви ифласа уғрадыгдан сонра о, икинчи арвады Күллүнү бошамалы олур. Вахтилә өз гызыны пуллу Һачы Меһдијә мәмнуниjjәтлә әрә верән гәссаб Нәби, инди ону пулсуз Һачы Меһдидән мәмнуниjjәтлә дә бошатдырыр.

Комедијанын мүнагишәси икиарвадлылыг үзәриндә гурулса да, мүәллифин тәнгид һәдәфи пулдур. Әсәрдән

А. Зейналов

јазычынын охучу үчүн чыхардығы әхлаги нәтичә беләдир: пул адамлары мә'нәви чәһәтдән шикәст едир, инсан хошбәхтлијини позур, динч һәјат сүрән аиләләрин дағылмасына сәбәб олур.

Мүәллифин илк гәләм тәчрүбәси олан бу комедијанын конфликти бәсит, сурәтләри зәиф олса да, әсәрдә верилән әһвалат там реал вә инандырычыдыр.

Ә. Һагвердијевин биринчи камил бәдии әсәри «Дағылан тифаг» (1896) фачиәсидир. «Дағылан тифаг» Азәрбајчан сәһнәсиндә ән чох мүвәффәгиjjәт газанан пјесләрдәндир. Әсәрин бу мүвәффәгиjjәтинә сәбәб онун мөвзусунун актуаллығы вә драматуржи чәһәтдән гүввәтли олмасыдыр. «Дағылан тифаг»да ичтимаи инкишаф тарихимизин бүтөв бир мәрһәләси верилмишдир. Мүлкәдар синфинин истисмарчы, позғун, түфејли бир синиф кими һәјат сәһнәсиндән чыхмасы просеси вә бу просесдә онун кечирдији дәрин ичтимаи фачиә әсәрин әсас сүжет хәттини тәшкил едир.

Пјес баш гәһрәман Нәчәф бәјин бу сөзләри илә башланыр:

«Аталар мәсәлидир, дүнја беш күндүр, бени дә гара. Бәдбәхт мән о кәсә дејирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт, дамагла кечириб, баш кора апармаја... Мәним барәмдә, пулун вар, хәрч елә, бағышла, је, ич, вер кефә, ләззәтә ејшү-ишрәтә; беш күн гара дүнјанын ләззәтини апар, өләндә дә дүнјада бир тәмәннан галмасын...»

Нәчәф бәј белә дә едир: јејир, ичир, вар-јохуну гумара удузур, ифласа уғрадыгдан сонра достлары ону тәрк едир, оғлу өлдүрүлүр, арвадынын бағры чатлајыр, өзү бир гарын чөрәјә мөһтач галыр, нәһајәт, бүтүн тифагы дағылыр. Фачиәнин сонунда о, санки гәфләт јухусундан ајылараг дәрин икраһла дејир:

«...Мәним ахырым кәрәк белә олајды. О адамлар ки, мәнәм-мәнәм дедиләр, һамысынын ахыры белә олду... Евләр јыхмышам, јетим ушагларын көзләринин јашларыны төкдүрмүшәм, өврәтләр башачыг, ајагјалын мүсәллајә чыхыб һагг-һу чәкиб, үстүмә налә төкүбләр. Һеч биринә гулаг вермәмишәм, демишәм мәним кефим көк олсун, истәр аләм туфана кетсин...»

Беләликлә, мүәллиф Нәчәф бәјин фачиәсини ичтимаи-тарихи инкишафын зәрури нәтичәси кими дејил, шәхси сәбәбләрлә изаһ едир. Куја, Нәчәф бәј өз күнаһлары вә сәһвләри үзүндән бу күнә дүшмүшдүр. Сон пәрдә-

А. Зейналов

дэ эсэрин сурэтлэриндэн Әбдүл вэ Исмајылын сөһбэтиндэ мүэллиф бу фикри даһа да дэринлэшдирмэк истэмишдир. Белэ ки, Исмајыл Нэчэф бәјин харабалыға чеврилмиш евини Әбдүлэ көстэрэрэк дејир: «...Бу ев ки көрүрсэн, топ дәјсәјди дағылмазды, ону гумар дағытды!»

Көрүндүјү кими, драматург о заман тарихи ичтимаи инкишаф ганунларыны ајдын дэрк едэ билмэдији үчүн Нэчэф бәјин тифагынын дағылмасыны субјектив бир һадисэ кими тэсвир етмишди. Лакин бунунла белэ «Дағылан тифаг» фачиэсиндэ објектив идеја мүэллифин нијјэтинин эксинэдир. Фачиэнин јарандығы дөврдэ мүлкэдарлығын чүрүмэси просеси артыг башланмышды. Нэчэф бәјин тифагынын дағылмасына бэнзэр һадисэлэр о вахт Загафгазијанын һэр јериндэ тез-тез баш верирди. Мэ'лумдур ки, бу һадисэлэр објектив ичтимаи варлығын ин'икасы олан бэдии эдэбијјатда өз ифадэсини тапмаја билмэзди. Тэсадүфи дејил ки, ермэни эдэбијјатынын мәшһур классики Г. Сундукјанын о дөврдэ јазылмыш «Дағылан тифаг» вэ күрчү јазычысы Н. Лоркпонидзенин «Дағылмыш очагларда» адлы драмларында да мүлкэдар ханиманларынын сүгуту тэхминэн Нэчэф бәјин тифагынын дағылмасына бэнзэр бир шэкилдэ тэсвир едилмишдир.

Демэк, «Дағылан тифаг» пјесинин эсасына гојулан әһвалат јазычы тэрэфиндэн садэчэ олараг уідурулмамышдыр, реал һәјатдан көтүрүлүб үмумилэшдирилмишдир. Әсэрдэ Нэчэф бәјин фачиэси елэ гүввэтли, реал вэ инандырычы тэсвир едилмишдир ки, онун мадди вэ мэ'нэви ифласы охучуја тарихи ганунн һөкмү кими тэ'сир бағышлајыр.

Мүэллиф Нэчэф бәјин чиркин сифэтлэрини өрт-басдыр етмэмишдир. Ә. Һагвердијевин тэсвириндэ Нэчэф бәј мэ'нэвијјаты пуч, дүшүнмэк, дэрк етмэк габилијјэтиндэн мэһрум бир шэхсдир, рэһмсиз вэ шөһрэт дүшкүнүдүр. О, мэддаһ шаир Мирзэ Бајрама бир чувал дүјү, бир чувал буғда, үстэлик бир јабы да бағышламасынын сэбэбини белэ изаһ едир: «Һэр јердэ дејэчэк ки, Нэчэф бәј мэнэ бир ат пешкэш елэди. Ел ағзы чувал ағзы, бир аздан сонра ешидэрсэн, алэм данышачагдыр ки, Нэчэф бәј Мирзэ Бајрама ат бағышлајыб...»

Лакин ушагларынын чөрэк пулуну Нэчэф бәјэ удузан Гэһрэман бәјин арвады Назлы ханыма исэ о белэ

А Заманов

чаваб верир: «...Истэр сэнин ушагларынын көзлэриндэн јаш төкүлмэјэ, ган төкүлэ, јенэ мэндэн сэнэ пул јохдур...»

Белэликлэ, Нэчэф бәј фачиэнин эввэлиндэн ахырынадэк чэмијјэт үчүн зэрэрли олан, бунун үчүн дэ тарихин өзү тэрэфиндэн өлүмэ мэһкум едилэн бир инсан кими охучу вэ тамашачынын гаршысында чанланыр.

«Дағылан тифаг» Азэрбајчан драматуркијасынын көркэмли эсэрлэриндэн биридир. Бэдии үмумилэшдирмэ јолу илэ кедэн Һагвердијев пјесдэ камил сурэтлэр јаратмышдыр. Сурэтлэрин һэр биринин симасында мүэјјэн бир синфин дүнјакөрүшү вэ эхлагы верилмишдир.

Мүэллиф фачиэнин мэчлислэри арасында елэ мөһкэм мэнтиги элагэ јаратмышдыр ки, һадисэлэр бир-бириндэн доғур, ардычыллыгла инкишаф едир, там реал вэ инандырычы тэ'сир бағышлајыр.

Ә. Һагвердијев 1900-чү илдэ јаздыгы «Бэхтсиз чаван» пјесиндэ «Дағылан тифаг»а нисбэтэн идеја чэһэтдэн хејли ирэли кедэрэк, мүлкэдар синфини өлдүрүчү тэнгид атэшинэ тутмушдур. О бу эсэриндэ мүлкэдарлығы ислаһ етмэк мэгсэдилэ дејил, мэһв етмэк мэгсэдилэ тэнгид етмиш вэ маарифчи Фэрһад сурэти илэ эдэбијјатымыза демократик идејалар кэтирмишдир. Јазычынын јарадычылыг инкишафында бу, тэбии бир һал иди. Чүнки бу заман о өз нэзэри билијини артырмыш, Русијадакы демократик һэрэкатла, рус маарифчилијинин мэфкурэ эсаслары илэ јахындан таныш олмушду.

XIX эсрин сонларында патриархал-феодал Азэрбајчанында јенилијин көһнэлијэ гаршы баш галдырмасы «Бэхтсиз чаван» пјесинин эсас мэфкурэ хэттини тэшкил едир. Бу эсэрдэ јенилик чэбһэсиндэ «оғуллар», көһнэлик чэбһэсиндэ исэ «аталар» дајанмышдыр. «Оғуллар» чэбһэсини Фэрһад, «аталар» чэбһэсини онун эмиси Һачы Сэмэд аға тэмсил едир.

Фэрһад заманэсинин мүтэрэгги адамыдыр. О, орта эсрин көһнэ фикри илэ јашаја билмир, ата-баба эн'энэлэри ону артыг тэ'мин етмир. Фэрһад зүлм вэ чэһалэт пэнчэсиндэ эзаб чэкэн кэндлилэрин ағыр вэзијјэтинэ ачыјыр, онлары эсарэтдэн хилас етмэк, маарифлэндирмэк, кэнддэ мэктэб вэ хэстэхана ачмаг, экинлэри мэдэни үсулла бечэрмэк арзусу илэ јашајыр, јохсул кэндлилэрин «тозлу, чиркли ајагларыны» ағаларын «тэмиз» үрэклэриндэн үстүн тутур. Әмиси Һачы Сэмэд аға илэ сөһбэтиндэ о, јохсул кэндлилэри үрэкдэн мүдафиэ едир:

А Заманов

«...Бу јазыглар, валлаһ, инсандырлар. Бизим тәк, бәлкә дә биздән дә бир аз јахшы инсандырлар. Бунларын да үрәкләриндә дәрдләри вар, гәмләри вар, бу јазыглара үрәк дәрдләрини һеч кәсә сөјләмәк мүмкүн олмур. Бәј јанына кәлирләр, гапыја чыхыб, үч кәлмә данышыб, јола салырлар. Араларына јүзбашы кәлир, онларла гамчы илә данышыр, пристав сөјүшлә сөһбәт еләјир... Нә сәбәбә јер сәнин олсун? Нијә бәј өз зәһмәтилә чөрәк јемәсин? Мәкәр бу, инсан сифәтидир? Сиз рәијјәтә һејван дејирсиниз. Өз алнынын тәри илә чөрәк газанан—һејван дејил, бәлкә халис инсандыр. Кифајәтдир, мин илләрлә чамааты әсир едиб, өз һәмчинсиниз инсанын ганыны сордунуз! Һәр кәс өз һүгугуну таныса јахшыдыр. Һеч киминин ихтијары јохдур десин ки, јер мәнимдир... Һәр кәс кәрәк о јердән алдығы мәнфәәтә, тәк өзү саһиблик еләјә!»

Фәрһад даһа ирәли кедәрәк, кәндлиләрә зүлм едән ағалары «бимүрвәт чәлладлар»—дејә дамғалајыр вә инаныр ки, заманә беләә кетмәјәчәк, вахт кәләчәк бу чәлладлардан һесаб истәјәчәкләр, чүнки «бујнузсуз гочун гисасыны бујнузлу гочда гојмазлар».

Көһнәлијин нүмајәндәси Һачы Сәмәд аға тамамилә онун әксинәдир. Һачы Сәмәд аға зүлмүн, чәһаләтин чанлы мүчәссәмәсидир. Нәчәф бәј кәндлиләри јалныз торпаг васитәсилә истисмар едирдисә, Һачы Сәмәд аға кәндлини һәм торпагда ишләтмәк, һәм дә сәләмә пул вермәклә сојур. Даһа да варланмаг еһтирасы Һачы Сәмәд ағаны ади инсан сифәтләриндән тамамилә мәһрум етмишдир. О, азғын вә рәһмсиздир, вәһшичәсинә истисмар етдији зәһмәткеш кәндлини инсан һесаб етмир. Һачы Сәмәд аға һәм дә ријакар, јаланчы вә икиүзлүдүр. Онун бу сифәтини мүәллиф пјесин биринчи пәрдәсиндә бир нечә диалогла чох усталыгла ачмышдыр. Бир нәфәр кәндли ондан алдығы ики јүз манат борчу вә гырх манат мүамилә пулуну кәтириб верир Һачынын «кәләк јолдашы» Мирзә Гошунәлијә. Бу заман мө'мин Һачы кәндлинин јанында Мирзә Гошунәлијә дејир: «...О ики јүз манаты вер бураја. Гырх манаты да сахла өзүндә. Сән билирсән ки, о гырх маната мән әлими дә вурмарам, о да кәрәк фүгәраја гисмәт олсун». Лакин кәндли евдән чыхан кими о, Мирзә Гошунәлини боғазлајыб, гырх манаты тәләб едир. Мирзә Гошунәли: «Бәс бу, фәгир пулу дејил?»—дедикдә Һачы белә чаваб верир: «Ишини кәр, рәһмәтлик оғлу, фәгир нәдир? Һеч мәним өзүмдән бөјүк фәгир јохдур».

Һачы Сәмәд аға Фәрһадын анасыны алмыш, атасындан галан мүлкүнә јијәләнмишдир. О горхур ки, кәләчәкдә Фәрһад өз мүлкүнү тәләб етсин. Бу фикир Һачы Сәмәд ағаны бир дәгигә олсун раһат бурахмыр. Бу онун Мирзә Гошунәлијә дедији ашағыдакы сөзләрдә чох ачыг бүрузә верилир: «...Мән буну индијәдәк әлимдә сахламышам. Инди горхурам кедә, охуја, кәлә, сонра өһдәсиндән кәлә билмәјәм. Кәрәк мәнә бир мәсләһәт төкәсән. Мән бир нөв бу ушағы бурада сахлајам. Әкәр бурада галса, мән ону елә әлимә доларам ки, өмрү оланы чәјнағымдан гуртара билмәз. Сән билирсән ки, бунун атасынын чәми мүлкү мәним әлимдәдир, нә гәдәр мәнфәәт еләјирәм. Әкәр буну әлдән бурахсам, бүтүн нәфләр әлимдән чыхар».

Һачы Сәмәд аға һәр чүр демократик идејаларын, мәдәнијјәтин амансыз дүшмәнидир. О, Фәрһадла сөһбәтиндә дејир:

«...Рәијјәт нә гәдәр авам олса, бир елә бәј үчүн мәсләһәтдир. Һәркаһ бунлара биз елм охутсаг, кәрәк сонра кедиб диләнәк. Һәрәси кедиб башына бир шапка тахыб дејәчәк ки, мән абразонам. Ондан сонра һүнәрин вар онларла даныш. Кәлиб јанында изинсиз әјләшәчәк, куја мин илдир сәнинлә бағрыбадашды. Кәндә кедәчәксән, мәһәл гојмајачаг... Рәијјәт нәдир, дөвләт нәдир, елм нәдир, сәнәт нәдир? Рәијјәт ки дөвләтләнди, кәрәк бәј баш көтүрүб, кәнддән чыхсын».

Көрүндүјү кими, пјесдә әсас мәфкурә хәтти кими верилән мәсәлә сырф ичтимаи ихтилафдыр, бир-биринә зидд олан ичтимаи фикирләрин мүбаризәсидир. Бу мүбаризәнин мүтәрәгги гүтбүндә дајанан маарифчи Фәрһад XIX әсрин сонларында Русијадан Азәрбајчана нүфуз едән демократик идејаларын илк тәблиғатчыларындандыр. О, рус маарифчилијинин тә'сири илә јетишән вә ону өз вәтәниндә јајан Азәрбајчан маарифчиләринин үмумиләшдирилмиш типик сурәтидир.

«Бәхтсиз чаван» әсәриндән сонра Ә. Һагвердијев 1901-чи илдә «Пәри Чаду» пјесини јазмышдыр. «Пәри Чаду» јалныз Һагвердијев јарадычылығынын дејил, классик Азәрбајчан драматуркијасынын гијмәтли сәнәт әсәрләриндән биридир. О, ингилабдан әввәл вә сонра һәмишә сәһнәдә мүвәффәгијјәтлә кетмиш, инсаны севин-

дирән, кәдәрләндирән, гәзәбләндирән, дүшүндүрән јүксәк драматик мүнагишәси, динамик әһвалатлары вә камил характерләрилә тамашачыларын рәғбәтини газанмышдыр.

Бунунла белә, бу әсәрин әтрафында гызғын мүбаһисәләр дә кетмишдир. Мүбаһисәләрә пјесин ики чәһәти: биринчи, Иблис, Шамама гары, Әчиннә кими шәртиликләр; икинчи, фачиәнин прологунда Дәрвишин сәбир етмәјә чағырышы сәбәб олмушдур. Вулгар сосиолокија чәбһәсиндән чыхыш едән тәнгидчиләр Иблис, Шамама гары, Әчиннә кими шәртиликләрин пјесә дахил едилмәсини мөвһумат адландырыб, онун зәрәрли олдуғуну сүбута чалышмыш, һәтта бир заман онун сәһнәдән көтүрүлмәсини белә, тәләб етмишләр. Онлар унудурдулар ки, Иблис, Шамама гары вә Әчиннә сурәтләринин пјесә дахил едилмәси мөвһумат дејил, бәдии јарадычылыгда бир васитә кими истифадә едилән шәртиликдир. Инсаны пис јола чәкән шәр гүввәләрин тәмсили кими верилмиш бу шәртиликләри мөвһумат адландырмаг олмаз. Дүнја драматуркијасынын шаһ әсәрләриндән олан «Һамлет» вә «Магбет» пјесләриндә дә бунлара бәнзәр шәртиликләр вардыр. Анчаг бунун үчүн әдәбијјат тарихиндә һеч бир вахт Шекспири мөвһуми фикирләр јајмагда тәгсирләндирмәмишләр.

Мөвзусу, мәзмуну вә характерләри е'тибарилә «Пәри Чаду» реал әсәрдир. Бурадакы образларын сәчијјәси, арзу вә истәкләри, е'тираз вә шикајәтләри тамамилә реал, тамамилә һәјатидир. Халг нағылларымыздан кәлән фантастик үнсүрләр вә шәртиликләр пјесин реализмини һеч дә зәифләтмир.

Мүбаһисәјә сәбәб олан икинчи чәһәтә кәлдикдә, ачыг демәк лазымдыр, бурада мүәјјән гәдәр һәгигәт вардыр. Мүәллифин шәр гүввәләрә гаршы гојдуғу Дәрвишин сөзләриндә сәбир етмәк, зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәк кими мүчәррәд фәлсәфи көрүшә мејл һисс олунур.

Лакин «Пәри Чаду»ну јалныз Дәрвишин сөзләринә әсасланараг гијмәтләндирмәк јанлыш оларды. Белә ки, Гурбан өз хошбәхтлијини варлы бир гадына әр олмагда ахтарырды. Лакин бу арзу ону мәһв етди. Демәк, инсан өз хошбәхтлијини өз әлинин әмәјиндә ахтармалыдыр.

Көрүндүјү кими, Ә. Һагвердијев јарадычылығынын биринчи дөврүндә әдәбијјатымыза көркәмли драматург кими дахил олмуш вә өз әсәрләриндә башлыча слараг, буржуа-мүлкәдар һәјатынын типик сәһнәләрини јаратмыш, истисмарчы синифләри гүввәтли реалист гәләмлә кәскин тәнгидә тутмушдур.

Ә. Һагвердијев јарадычылығынын икинчи дөврү 1905-чи илдән сонра башланыр.

Бүтүн дүнја халгларынын сијаси һәјатында, хүсусән, мәзлум халгларын милли азадлыг һәрәкатында тарихи бир мәрһәлә ачан 1905-чи ил ингилабы ичтимаи инкишафын бүтүн саһәләриндә јүксәлиш јаратды. Азәрбајчанда маариф вә мәдәнијјәт, мәтбуат вә әдәбијјат инкишаф јолуна дүшдү. Ингилаби һәрәкатын күчлү тә'сири илә Азәрбајчан әдәбијјатында зәһмәткеш халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә едән, бәдии јарадычылыға азадлыг идејалары, фәһлә вә кәндли мөвзусу кәтирән јени, демократик әдәби мәктәб јаранды. Тарихә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәрәјаны ады илә дахил олан бу јени әдәбијјатын јарадычыларындан вә ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Ә. Һагвердијев олду. Азәрбајчан әдәбијјатына 1905-чи илədәк фачиәнәвис кими танынан Һагвердијев 1905-чи илдән сонра гүввәтли сатирик насир вә мүһәррир кими дә шөһрәт газанды. Әдибин 1905-чи илдә јазыб нәшр етдирдији «Милләт достлары» адлы кичик комедијасы онун јарадычылығындакы јени дөврүн башланғычы сајыла биләр.

Ә. Һагвердијев илк сатирик әсәри үчүн милләт адындан бол-бол данышан, әслиндә исә милләтлә һеч бир әлагәси олмајан мүртәче зијалылары тәнгид һәдәфи сечди. Бу, молланәсрәддинчиләрин ән чох тәнгид һәдәфләриндән бири иди. Чүнки о заман милләт һаггында, мәдәнијјәт һаггында бошбоғазлыг етмәк мүртәче зијалыларын арасында мода шәкли алмышды. Әслиндә исә милләтә онларын анчаг зәрәрләри дәјирди.

Һагвердијев «Милләт достларында» белә мәфкурәсиз зијалыларын бүтөв бир дәстәси илә бизи таныш едир. Фиридун бәј, Сәфәр бәј, Вәли бәј, Мүрсәл бәј вә башгалары вәкил Әскәр бәјин евиндә топлашыб, «чамаат арасында савадсызлығы ләғв едән чәмијјәт» тәшкил етмәк мәсәләсини музакирә едирләр. Мә'насыз нитгләрин һәр кәлмәсинә бадә галдырылыр, көзләнилмәдән мәчлисин мөвзусу дәјишир. Сәрхош зијалылар әсас мәсәләни унудуб, Фиридун бәјин шәхси сәркүзәштләрини музакирә едирләр. Ахырда һамы кефләниб өзүнү итирир. Әскәр бәјин нөкәри Сәфи «милләт достлары»ны фајтонла евләринә дашымалы олур.

Комедијада јаланчы миллэтпэрэстлэр кэскин сурэтдэ ифша едилир. Кичик бир сәһнә әсәриндә мүәллиф мүхтәлиф пешә саһибләри олан «милләтпәрәст» зијалыларын мә'нәви шикәстлијини амансыз сатира илә ачыб көстәрмишдир. Илк сатирик әсәриндә мүәллифин күлүшү өлдүрүчү вә мә'налыдыр.

Ә. Һагвердијевин ингилабдан әввәл јаздығы бөјүк драм әсәри «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесидир. Бу әсәр мөвзу е'тибарилә әдибин 1905-чи илдән габагкы јарадычылығы үчүн даһа чох сәчијјәвидир. 1907-чи илдә јазыб гуртардығы бу тарихи фачиәнин мөвзусуну мүәллиф Иранда Гачар сүлаләси һакимијјәтинин башланғычы дөврүндән алмышдыр. Пјеси јазмаздан әввәл Һагвердијев узун мүддәт Петербургда вә Иранын Мазандаран шәһәриндә архивләри арашдырыб, гәләмә алмаг истәдији һадисәләри диггәтлә тәдгиг етмишдир. Мүәллиф пјесдә тарихи һадисәләрин дүзкүн вә ардычыл верилмәсинә мүмкүн гәдәр дүрүст риајәт етмишдир.

Фачиәнин баш гәһрәманы Аға Мәһәммәд шаһ Гачар сон дәрәчә мүрәккәб вә зиддијјәтли характерә малик бир шәхсијјәтдир. Гачар әсәрин әввәлиндән ахырына кими ирадәли, ағыллы бир дөвләт хадими, бачарыглы бир сәркәрдә вә һијләкәр бир дипломатдыр. О һәр бир ишини тәдбирлә көрүр. Онун фикринчә, «дава вар гылынчла гуртарар, дава вар сөзлә». Бу кејфијјәтләрин саһиби ејни заманда вәһши чәллад, ганичән мүстәбид вә ачкөз истилачыдыр. О, инсан ганы төкмәкдән, өлкәләри дағыдыб хараба гојмагдан зөвг алыр, гылынч күчү илә гәсб етдији шәһәрләрин вә кәндләрин әһалисини «бешикдә мәләр ушагларадәк» гырса белә, үрәји сојумур. Гачарын бу вәһши тәбиәти үчүнчү пәрдәнин сонунда өзүнү даһа габарыг бүрузә верир. Јандырдығы Тифлисин аловларыны сејр едәркән, Гачар вәчдә кәлиб дејир:

«...Бәһ, бәһ, бәһ!.. Нә көзәл чырагбандыр! Јан, еј Күрчүстанын көзүнүн нуру, шаирләр тәбинин мајәси көзәл Тифлис! Јанкинән, та һуриләрин көзәл чөһрәләринә бәнзәр шө'лән асиманә бүләнд олсун! Јанкинән, та афитабиаләмәфруз вә чаһанкәрд дастаныны дүнјанын һәр гитәсинә јетирсин! Јанкинән, та булудлар сәјјаһлары һумајлар тамашаја кәлсинләр! Сән дә тамаша ет, еј узагдан алмаз тәк парылдајан Гаф дағы! Бу јанан сәнин үрәјиндир! Тамаша елә, еј гоча Шејх Сән'ан! Кәләчәк заманларда зијарәтинә кәләнләрә Тифлис мачәрасыны нағыл елә! Гој чәми дүнјада, јерләрдә, көјләрдә зәрби-дәсти-Аға Мәһәммәд шаһ Гачар дилләрдә сөјләнилсин!»

Мүәллиф тарихи һәгигәтә садиг галараг, Гачарын гәддарлығыны, мүстәбидлијини, вәһшилијини там чылпаглығы илә тәсвир етмәклә онун өлүмүнү тәсадүфи бир гәтл дејил, гануни бир чәза кими вермишдир.

Гардаш күрчү халгынын Гачарын истилачы гошунлары илә апардығы өлүм-дирим мүбаризәси фачиәдә мәһәббәтлә тәрәннүм едилмишдир. Өз вәтәнинин азадлыг вә истиглалијјәтини фәдакарчасына горујан күрчү дөјүшчүләринин мисилсиз гәһрәманлығы дүшмәни белә, валеһ едир. Дава мејданында күрчү вәтәнпәрвәрләринин икидлијинә һејран галан ишғалчы шаһ дејир: «Афәрин Күрчүстан гошуну, бу рәшадәтлә дава едән дүшмән көрмәмишәм!»

«Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсинин конфликти олдугча мүрәккәб вә кәркин зиддијјәтләр үзәриндә гурулмушдур. Пјесин дили чанлы вә сәлисдир. Әдиб бу әсәрдә өзүнү маһир монолог вә диалог устасы кими көстәрмишдир.

1907-чи илин јанвар ајындан е'тибарән Ә. Һагвердијев молланәсрәддинчиләр чәбһәсинә гошулду. Демократик «Молла Нәсрәддин» журналы онун јарадычылығына һәм идеја, һәм мөвзу, һәм дә форма чәһәтдән јени истигамәт верди. Чејранәли, Хортдан, Лағлағы, Мозалан, Нуни-сәғир вә башга имзаларла «Молла Нәсрәддин»дә иштирак едән Һагвердијев журналын даими вә ән көркәмли мүһәррирләриндән бири кими танынды. 1927-чи илдә Ә. Һагвердијевин әдәби јарадычылығынын 35 иллик јубилеји әрәфәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә јазырды: «Әбдүррәһимбәј Һагвердијев һәр шејдән габаг «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин ибтидасындан та бу вахтадәк мәчмуәнин ән јахын әмәкдашларындан вә мәсләһәтчи дәрәчәсиндә јолдашларындан һесаб олунур. Гоча әмәкдашымызын бу күнләрдә тәһијјә олунан јубилејини «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси идарәси өз бајрамы кими алгышлајачагдыр».

Ч. Мәммәдгулузадәнин бу е'тирафы әсассыз дејилдир. Ә. Һагвердијев «Молла Нәсрәддин» журналынын симасыны тә'јин едән јазычылардандыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, ингилабдан әввәл «Молла Нәсрәддин»ин әдәби-сијаси чәбһәсини әсасән Мирзә Чәлилин фелјетон-

лары, Сабирин сатиралары вә Ә. Һагвердијевин сатирик һекајәләри мүәјјән етмишдир.

Ә. Һагвердијев өз гәләмини «Молла Нәсрәддин» журналынын үслубуна табе едәрәк, 1907-чи илдән сатираја кечди. О, буржуа јазычыларына гаршы мүбаризәдә, дил, әлифба вә гадын азадлығы мәсәләләри әтрафында кедән гызғын мүбаһисәләрдә «Молла Нәсрәддин» журналынын дөјүшкән әскәри олуб, Шәрг әталәтинә, зәһмәткеш күтләләрин ганыны зәли кими соран руһаниләрә, сејидләрә, дәрвишләрә, кәндхудалара, јүзбашылара, рәһмсиз чар мә'мурларына мејдан охуду, чәһаләт дүнјасынын күтләшдирдији авам халгы гәфләт јухусундан ајылтмаг, достуну вә дүшмәнини она танытмаг үчүн јорулмаг билмәдән јазыб-јаратды.

Молланәсрәддинчиләрә гошулдугдан сонра, Ә. Һагвердијевин јарадычылығында нәср үстүнлүк газанды, чох кечмәдән о, сатирик һекајә устасы кими танынды.

Ә. Һагвердијевин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы «Чәһәннәм мәктублары» илә башланды. 1907-чи илин јанвар ајындан башлајараг, журналда һиссә-һиссә чап едилән «Чәһәннәм мәктублары» әдәбијјатымызда јени бир һадисә иди. Һекајә, куја, Хортданын чәһәннәмдән көндәрдији мәктублар шәклиндә нәшр олунурду.

«Чәһәннәм мәктублары» чәһаләт вә истисмар дүнјасына гаршы кәскин бир иттиһамдыр. Мүәллифин «Чәһәннәмдә» тәсвир етдији адамлар кимләрдир? Һачы Мирзә Әһмәд аға, Фазили-Дәрбәнди кими истисмарчылар, залымлар, дин пәрдәси алтында халгы сојан јаланчы руһаниләрдир.

Бу әсәрдә әдибин тәнгид һәдәфи мөвһумат чәрчивәсиндә мәһдудлашмыр, мүәллиф бураја заманәнин ганлы һөкмдарлары Николајы, Әбдүлһәмиди, Мәһәммәдәли шаһы да дахил едир, дөврүн ичтимаи-сијаси мәсәләләринә тохунараг, чаризмин ингилабчылара диван тутмасыны, гардаш халглар арасына милли гырғын салмасыны да амансызлыгла ифша едир.

«Чәһәннәм мәктублары»ндан сонра Ә. Һагвердијев «Молла Нәсрәддин» журналында «Маралларым» башлығы алтында кедән һекајәләрини јазды. Бу әсәрләрилә о, әдәбијјатымызда кичик һекајә жанрынын ән көзәл нүмунәләрини јаратды. Бу һекајәләри охујаркән санки олмуш бир әһвалата гулаг асырсан. Чүнки бу һекајәләрдә верилән һадисәләрин һамысы реал һәјат һәгигәтләридир.

«Маралларым» ингилабдан әввәлки Азәрбајчанын һәјат вә мәишәтинин бүтүн гүсурлу чәһәтләрини үмумиләшдирән типләр галерејасыдыр. Бу зәнкин галерејаны бәзәјән типләр Һагвердијевин тәнгид едиб, күлүнч вәзијјәтә салдығы һачылар, кәрбәлајылар, моллалар, рөвзәханлар, бәјләр вә «башлары гапазлы» авамлардыр. Демәк, мүәллиф өз типләрини әһалинин бүтүн тәбәгәләриндән алмышдыр.

«Маралларым»да бөјүк бәдии үмумиләшдирмә вардыр. Әдиб буна ишарә едәрәк демишдир: «Гасым әми бир марал дејил, нечә јүз, бәлкә нечә мин маралы јығыб, бир јердә јоғуруб, ичиндән бир марал чыхарыб, адыны Гасым әми гојмушам».

Бу гејд «маралларын» һамысына аиддир. Мүәллифин ајры-ајры тәбәгәләрдән алдығы сурәтләрин һәр бири өз тәбәгәсинин дүнјакөрүшүнү, әхлагыны, һәјат вә мәишәт тәрзини тәчәссүм етдирән үмумиләшдирилмиш сурәтдир.

«Маралларым» һекајәләриндә мүәллифин нәср јарадычылығы даһа да инкишаф етмиш, онун сәнәткарлығы даһа да камилләшмишдир. Биз бу һекајәләри охудуғумуз заман һәм күлүр, һәм кәдәрләнир, һәм дә гәзәбләнирик.

1914-чү илдә јаздығы «Шејх Шә'бан» һекајәси илә Һагвердијев ингилабдан әввәлки Азәрбајчан реалист нәсринин даһа бир гијмәтли нүмунәсини јаратды.

Шејх Шә'банын изтирабларла долу һәјат јолу олдугча тә'сирли вә јаныглыдыр. «Шәһәр чаванлары арасында һамыдан икид сајылан» Шә'банын башына нәләр кәлмир? О, пинәчилик едир, оғурлуг, гулдурлуг јолуна дүшүр, һәбсханалар күнҹүндә әзаб чәкир, гочалығында азанчы олуб Шејх ләгәби газаныр, «ахырда ајаглары сөјләјиб, минарәјә чыха билмәдијиндән азан вермәји дә тәрк едир», нәһајәт, фачиәнә бир сурәтдә өлүр.

Һагвердијев Шејх Шә'банын мискин һәјатыны, чыхылмаз вәзијјәтини бу чүр ачыначаглы тәсвир етмәклә ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулан көһнә дүнјаја ҹошғун гәзәб вә нифрәт јағдырмышдыр.

«Шејх Шә'бан» һекајәсинин композисијасы сон дәрәчә орижинал вә марагльдыр. Мүәллиф сүжет хәттини елә усталыгла гурмушдур ки, охучу Шејх Шә'банын бир-бирини тә'гиб едән мачәраларындан ајрыла билмир.

«Көрәсән, онун башына даһа нәләр кәләчәкдир?»—дејә әсәри охујуб гуртармајынча раһат ола билмир. Әдиб һадисәләри елә мәһарәтлә тәсвир етмишдир ки, бунларын сонуну әввәлчәдән тәхмин етмәк мүмкүн дејилдир.

Һагвердијевин һекајәләриндә өлдүрүчү сатира вә хош јуморла јанашы, вәтәнә, халга мәһәббәтдән доған һәзин бир лирика да вардыр. «Дәрвиш-накам», «Ајын шаһидлији», «Рө'ја» һекајәләриндәки һүзн вә кәдәр һуманист сәнәткарын нәчиб гәлбиндән доған јүксәк бәшәри һиссләрдир.

Конкретлик, јығчамлыг, садәлик Һагвердијев нәсринин башлыча хүсусијјәтләридир. Әдиб өз һекајәләриндә чанлы халг дилинин бүтүн зәнкинликләриндән, һәкимәнә ел мәсәлләриндән кениш истифадә етмишдир. Онун нәср дилиндә мә'насыз чүмләпәрдазлыг вә заһири бәзәк мәгсәдилә верилән јерсиз тәсвир јохдур.

Јухарыда дедик ки, «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак етмәјә башладыгдан сонра Һагвердијев. әсасән нәср әсәрләри јазмышдыр. Лакин бу дөврдә о, драматурқијадан тамамилә ајрылмајыб, «Ач һәрифләр», «Хәјалат» кими кичик пјесләр јазмыш, рус драматургларындан Јаковлевин «Кимдир мүгәссир» адлы пјесини Азәрбајчан дилинә игтибас етмишдир. Драм әсәрләриндә дә мүәллиф «Молла Нәсрәддин» журналынын үслубуна садиг галыб, сатира јолу илә кетмишдир.

«Милләт достлары»нда өлүмчүл тәнгидә тутдуғу симасыз зијалылары Һагвердијев «Ач һәрифләр» комедијасында бир даһа ифша етмишдир. Комедијада верилән күлмәли әһвалат кичик бир јемәкханада ваге олур. Мә'мур Ибраһим бәј, мүһәррир Мирзә Маһмуд, артист Һүсејн вә Вәлинин чибләри бошдур. Буна көрә наһар етдикдән сонра онларын һәрәси бир кәләклә ашпазы алдадыб, јемәкханадан әкилирләр. Мүәллифин тәсвириндә бу зијалыларын һәм чибләри, һәм дә башлары, үрәкләри бошдур.

Ә. Һагвердијев «Хәјалат» пјесини 1912-чи илдә Мирзә Фәтәли Ахундовун анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә јазмышдыр. Пјесдә М. Ф. Ахундовун јашадығы мүһит, бу мүһитин сәнәткара мүнасибәти сон дәрәчә тә'сирли верилмишдир. Мирзә Фәтәлинин өз типләри илә гаршылашмасы, онларын мүкалимәләри әслиндә инчә әдәби бир тәһлилдир. Һатәмхан ағаны, Һачы Гараны, Молла Ибраһим Хәлил кимјакәри вә Дәрвиш Мәстәли

шаһы Һагвердијев бир даһа сәһнәјә кәтирәрәк, Мирзә Фәтәлинин нә гәдәр чәтин бир шәраитдә јазыб-јаратдығыны өз мүасирләринә хатырлатмыш, һөрмәтли мүәллиминин нәчиб симасыны мәһәббәтлә чанландырмышдыр.

Ә. Һагвердијевин икинчи дөвр јарадычылығынын үмуми хүласәси тәхминән беләдир.

Әдибин јарадычылығынын үчүнчү дөвру 1920-чи илдән, јә'ни Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра башланыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра јени гурулушу илк тәбрик едән јазычылардан бири олан Ә. Һагвердијев јени гүввә вә илһамла гәләмә сарылыб, бир сыра гијмәтли пјесләр вә һекајәләр јазды. Онун «Ағач көлкәсиндә», «Көһнә дудман», «Јолдаш Короғлу», «Әдаләт гапылары», «Гадынлар бајрамы», «Вавејла», «Падшаһын мәһәббәти», «Сағсаған» пјесләри; «Гисас», «Гәндил», «Капитализмлә мүбаризә» вә с. һекајәләри Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәшәккүл дөврүндә јаранмыш илк әсәрләрдән һесаб олунур.

Мә'лумдур ки, Ә. Һагвердијевин ингилабдан әввәлки драмларынын башлыча гәһрәманы позғун, залым мүлкәдар вә мүтәрәгги көрүшлү кәнч зијалы иди. Бу әсәрләрдә тәсвир едилән зәһмәткеш кәндли заваллы вә мүтидир. Лакин мүәллифин совет дөврүндә јаздығы әсәрләрин баш гәһрәманы мүлкәдарларын зүлмүнә гаршы фәал е'тираз едән, әсарәтдән гуртулмаг үчүн мүбаризә апаран зәһмәткеш кәндли күтләләридир.

Ә. Һагвердијевин совет дөврүндә јаздығы ән гүввәтли әсәри ики һиссәдән ибарәт «Көһнә дудман» фачиәсидир. Фачиәнин биринчи һиссәсинин мөвзусу Азәрбајчанын ханлыглар дөврүндән алынмышдыр. Биринчи һиссәдә Пәрвиз хан адлы бир мүлкәдарын вәһшиликләри вә јохсул кәндлиләрин она гаршы мүбаризәси тәсвир олунур. Ханын зүлмүндән чана кәлмиш кәндлиләр дағлара чәкилиб, онунла мүбаризә едирләр. Доғрудур, бу мүбаризә синфи мүбаризә характери дашымыр, шәхси интигам һисси үзәриндә гурулмушдур. Лакин јохсул кәндлиләр нә үчүн мүбаризә етдикләрини вә нечә мүбаризә етмәк лазым кәлдијини баша дүшүрләр. Үсјан едән кәндлиләрин башчысы Бәдәл өз јолдашларына мүрачиәтлә дејир:

«...Билирсинизми, гардашлар, биз, доғрудур, адымыз гачаг-гулдур гојмушуг, амма бизим гәсдимиз јол адамларыны чапыб-таламаг дејил. Бизим биринчи гәс-

димиз чалышыб өзүмүзү вә өз касыб гардашларымызы Пәрвиз хан вә Рәһим хан кими ганичәнләрин чајнагларындан гуртармагдыр. Бизим кими евиндән, ешијиндән дидәркин дүшәнләр чохдур. Онларын һәр биринин далынча галан көзләр вардыр. Чамаат ханларын зүлмүндән тәнкә кәлиб. Онлара бирчә ишарә лазымдыр ки, һамысы бир адамтәк ханларын үзләринә дурсунлар. Одур ки, биз кәрәк гүввәмизи артырыб, кәндлиләрин арасына адам салыб, чамааты тәрпәдәк, ондан сонра асанлыгла мәрамымыза чатарыг».

Фачиәнин биринчи һиссәси үсјанчыларын Пәрвиз хандан гисас алмасы илә битир. Бу о демәкдир ки, Ә. Һагвердијев ичтимаи бәрабәрсизлији арадан галдырмаг вә әсарәтдән хилас олмағын јеканә јолуну мүбаризәдә көрүрдү.

Фачиәнин «Баба јурдунда» адландырылан икинчи һиссәсиндә һадисәләр тәхминән XX әсрин илк илләриндән башлајыб, Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк давам едир.

Икинчи һиссәнин баш сурәти Пәрвиз ханын нәслиндән олан Чаһанкир ағадыр. Улу бабасы кими о да азғындыр. Лакин XX әсрин шәраитиндә онун зүлмүнүн чәрчивәси хејли мәһдудлашмышдыр. Чүнки инди «шубһәли тәләбәләр» мүлкәдарлара гаршы тәблиғат апарырлар, кәндлиләр үсјан едиб, мүлкәдар маликанәләрини јандырыр, бәјләри өлдүрүрләр. Тәәссүф ки, мүәллиф пјесдә бунларын тәсвирини вермәмишдир. Биз Азәрбајчан кәндиндә баш верән бу «иғтишашы» ајры-ајры сурәтләрин данышығындан өјрәнирик. Әсәрин сонунда Совет һөкумәти гурулмагла Азәрбајчан кәндиндә зүлмә, ичтимаи бәрабәрсизлијә әбәди олараг сон гојулур.

«Јолдаш Короғлу» вә «Ағач көлкәсиндә» пјесләриндә дә һадисәләр белә гуртарыр: Совет һакимијјәти галиб кәлир, зәһмәткеш кәндлиләр вахтилә онлара ган уддуран чәлладлара диван тутурлар.

Мүәллиф Совет дөврүндә јаздығы пјесләриндә кечмишин тәсвири вә үсули-идарәнин дәјишмәсини садәчә олараг көстәрмәклә кифајәтләнмәмишдир. О, Совет һөкумәтинин илк тәдбирләринин чанлы сәһнәләрини јаратмаға («Гадынлар бајрамы»), азад олмуш халгын јени вәзифәләрини совет адамларына изаһ етмәјә («Ағач көлкәсиндә») чалышмышдыр. «Ағач көлкәсиндә» пјесинин

сонунда ингилабчы мүәллим Мирзә Кәрим кәндлиләрә дејир:

«...Чамаат, мин илләрлә бојнунузда олан әсарәт зәнчири гырылды... Индијәдәк бәјләрә ишләмисиниз, инди өзүнүзә ишләјәчәксиниз. Бәј сизи зорла ишләдиб, инди исә кәрәк өзүнүз һәвәслә ушаглы-бөјүклү чалышасыныз вә икигат, үчгат зәһмәт чәкиб ихтијарыныза кечән мүлкү абад едәсиниз. Индијә гәдәр күндүзләр ишләјиб кечәләр јатыбсыныз, инди исә лазым олса, кәрәк кечә дә ишләјәсиниз. Кәрәк сизин һәр биринизин дахмалар әвәзинә көзәл имарәтиниз олсун. Гапынызда һејванларыныз олсун. Евләринизда електрик чыраглары јансын. Бунун һамысы зәһмәтлә олар...»

Бу сөзләрлә мүәллиф көстәрирди ки, көһнә гурулушу девириб, Совет һөкумәти гурмагла вәзифә битмир, гәләбәни әлдә сахламаг, јени, хошбәхт һәјат гурмаг үчүн кәркин әмәк сәрф етмәк, фәдакарчасына чалышмаг, ишләмәк лазымдыр.

Мүәллиф ингилабдан сонра јаздығы пјесләриндә совет һәјатынын чанлы сәһнәләрини әдәбијјата кәтирмишдир. «Гадынлар бајрамы» бу чәһәтдән чох марагладыр. Пјес Совет һөкумәтинин кәнддә апардығы илк тәсәррүфат тәдбирләринин вә мәдәни-маариф ишләринин тәсвиринә һәср едилмишдир. Бунларын һәјата кечирилмәсинә кәнд Советинин сәдри Чаһан хала башчылыг едир. Чаһан хала әдәбијјатымызда, демәк олар ки, илк кәнд Совети сәдри сурәтидир. О, дирибаш, чалышган вә һазырчаваб бир совет гадыныдыр.

Һагвердијевин совет дөврүндә јаздығы кичик пјесләрин вахтилә сәһнәмиздә чох бөјүк тәблиғи әһәмијјәти олмушдур. Бунлар о заман күтләви совет сәһнәсинин репертуарыны тәшкил едән илк совет пјесләри иди.

Ә. Һагвердијевин совет дөврүндә јаздығы һекајәләринин дә мәзмуну вә идејасы ингилабдан габагкы һекајәләриндән фәргләнир. Әдибин совет дөврү һекајәләринин мөвзу даирәсини мүсават ағалығынын ифшасы («Гисас», «Гәндил»), кечмишдә зәһмәткешләрин чаризм үсули-идарәси әлејһинә апардығы мүбаризә («Габан»), јени совет һәјатынын тәсвири («Сөһбәт», «Капитализмлә мүбаризә») кими мәсәләләр тәшкил едир.

Бүтүн бунлардан ајдын көрмәк олур ки, Ә. Һагвердијев совет дөврүндә јаздығы әсәрләриндә зәһмәткеш халгы ичтимаи инкишафын әсас һәрәкәтверичи гүввәси ки-

ми тәсвир етмишдир. Шүбһәсиз ки, бу да совет идеолокијасынын тә'сири алтында гочаман јазычынын дүнјакөрүшүндә әмәлә кәлән мүсбәт мәфкурәви дөнүшүн нәтичәси иди.

Ә. Һагвердијев Азәрбајчан охучуларыны рус вә Гәрби Авропа јазычыларынын әсәрләри илә таныш етмәк саһәсиндә дә аз иш көрмәмишдир. 20-чи илләрдә о, Максим Горкинин «Изеркил гары», «Макар Чудра», «Архип баба вә Лјонка», «Хан вә оғлу» һекајәләрини; Чеховун «Дәһшәтли кечә», «Сирр», «Шир вә Хуршид»; Андерсенин «Бүлбүл», «Шаһын тәзә либасы» әсәрләрини, Шиллерин «Гачаглар» драмыны, Емил Золјанын «Газмачылар» романыны, ермәни јазычысы Сундукјанын «Пепо» комедијасыны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир.

Совет дөврүндә Ә. Һагвердијев бир сыра гијмәтли әдәби-тәнгиди мәгаләләр дә јазмышдыр. Онун М. Горки, М. Ф. Ахундов вә Азәрбајчан театры һаггында јаздыгы мәгаләләр бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Ингилабдан әввәл, сәадәти уғрунда мүбаризә етдији зәһмәткеш халгын һәгиги азадлыг јолуну ајдын көрә билмәјән, мүәјјән дөврләрдә тәрәддүд кечирән Һагвердијев 1920-чи илдән сонра тәрәддүдләрдән бирдәфәлик хилас олду, јалныз совет гурулушунун һәгиги азадлыг вә тәрәгги јолу олдуғуна сәмимијјәтлә инанды. Буна көрә дир ки, әдиб өмрүнүн сонунадәк бир јазычы, мүһәррир, мүәллим вә ичтимаи хадим кими совет гурулушунун мөһкәмләнмәсиндә, Азәрбајчанда сосиалист мәдәнијјәтинин јаранмасында фәал иштирак етди.

Ә. Һагвердијев Азәрбајчан охучуларынын ән чох севдији реалист сәнәткарлардандыр. Онун әсәрләриндә халгымызын азадлығы вә тәрәггиси уғрунда мүбаризәсинин, һәјат вә мәишәтинин унудулмаз бәдии лөвһәләри верилмишдир. Әдиб бүтүн өмрү боју өз доғма халгы илә бағлы олмуш, бүтүн өмрү боју өз халгынын мәдәни инкишафына вә сәадәтинә хидмәт етмишдир.

1956

ВӘТӘНДАШЛЫГ РӘШАДӘТИ

50 ил әввәл, 1907-чи илин тутгун бир пајыз күнү иди. Нефт Бакысынын мәркәзиндә мөһтәшәм бир издиһам топланмышды. Һеч бир вахт мисли көрүнмәмиш бу издиһам матәм издиһамы иди. Шәһәрин мүәссисәләри,

мәктәбләри, дүканлары бағланмыш, јалныз азәрбајчанлылар дејил, руслар, ермәниләр, јәһудиләр вә башга милләтләрдән ибарәт олан бу издиһам үрәји әбәди олараг дајанмыш нәчиб бир инсаны, һәгиги бир халг мүәллимини, бүтүн өмрүнү өз халгынын сәадәти, мәдәни инкишафы уғрунда чәтин вә кәркин мүбаризәјә сәрф едән Һәсәнбәј Мәликов Зәрдаби илә видалашмаг үчүн топлашмышды.

Мәрһумун евинин гаршысында, «Каспи» гәзети редаксијасынын вә шәһәр думасынын габағында митингләр кечирилди, онун һәјат вә фәалијјәти, халг јолунда, вәтән јолунда көстәрдији хидмәтләр һаггында аловлу нитгләр сөјләнди. Сонра дәнизә бәнзәр инсан ахыны Бибиһејбәт гәбиристанлығына доғру јөнәлди. Чәназәнин өнүндә сајсыз-һесабсыз әклилләр, лап габагда исә «Әкинчи» гәзетинин чичәкләрлә чәрчивәјә алынмыш биринчи нөмрәси апарылырды.

Бакы гәзетләринин матәм нөмрәләри әлләрдә кәзирди. Гәзетләрдә Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндән алынмыш башсағлығы телеграмлары, мәрһума һәср едилмиш ше'рләр вә мәгаләләр чап олунмушду. Һәмин мәгаләләрдә биз «Јетим галмыш милләтин јасы», «Һ. Зәрдаби милләтин мә'нәви атасы иди», «Јетим галмыш милләт өз бөјүк атасы илә видалашыр» кими ифадәләрә раст кәлирик.

Халгын Һ. Зәрдабини белә јүксәк еһтирамла дәфн етмәси, онун дәфн мәрасиминин үмумхалг матәминә чеврилмәси тамамилә тәбии бир һадисә иди. Һ. Зәрдабинин «милләтин мә'нәви атасы» адландырылмасы ани бир һиссијјат, матәм әһвали-руһијјәси нәтичәсиндә дејилмиш сөзләр дејилди. Һ. Зәрдаби там 40 ил, һәгигәтән, Азәрбајчан халгынын мәдәни инкишафына аталыг етмишди. О, ичтимаи һәјат саһәсинә гәдәм атдығы илк күнләрдән өмрүнүн сонуна кими халгын кәдәрилә кәдәрләнмиш, севинчилә севинмиш, онун сәадәти јолунда јорулмадан чалышмышды.

Ичтимаи фикир инкишафы тарихимизин јарым әсрә јахын бир дөврү Һ. Зәрдабинин ады илә бағлыдыр. Бу дөврдә онун тәрчүмеји-һалы, һәјат вә фәалијјәти халгын тарихи илә елә гајнајыб гарышмышдыр ки, онлары бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Кечән әсрин 60-чы илләриндән башлајыб, 20-чи әсрин илк илләринәдәк давам едән дөврдә ичтимаи-мәдәни инкишаф тари-

химиздә баш верән елә бир бөјүк вә кичик һадисә көстәрмәк мүмкүн дејилдир ки, Зәрдабинин орада иштиракы олмасын.

Һ. Зәрдаби Азәрбајчан халгынын тарихинә милли театрымызын баниси, мәтбуатымызын јарадычысы, илк ғыз мәктәбинин мүәссиси, биринчи мүәллимләр гурултајынын тәшкилатчысы вә сәдри, материалист тәбиијјат алими, көркәмли ичтимаи хадим вә фәдакар бир мүәллим кими дахил олмушдур.

Һ. Зәрдабинин бу зәнкин фәалијјәтинин ән мүһүм саһәси, образлы дилдә десәк, тачы вә чәләнки онун нәшр етдији «Әкинчи» гәзетидир.

Чәһаләтин түнд-гаранлығына гәрг олмуш феодал Азәрбајчанында ишыглы бир улдуз кими парлајыб ағыллара, зәкалара нүфуз едән «Әкинчи» елә бир һәгигәт китабыдыр ки, онун бир сәһифәси белә, өз һикмәтини вә тәравәтини итирмәмиш вә һеч бир вахт итирмәјәчәкдир. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетини нәшр етмәклә нәинки милли мәтбуатымызын, професионал мүһәррирлик сәнәтимизин әсасыны гојду, һәм дә ичтимаи-мәдәни инкишафымызда парлаг бир дөвр ачды. Јени, демократик зијалыларын, мүһәррирләрин бүтөв бир нәслини тәрбијә едиб јетишдирди.

«Әкинчи»нин нәшрә башладығы илләр Азәрбајчан үчүн чох ағыр бир дөвр иди. Бир тәрәфдән әсрләр боју һөкм сүрән чәһаләт, мөвһумат, пуч Шәрг зеһнијјәти; дикәр тәрәфдән јерли феодалларын зүлмү, истисмары вә чаризмин милли мүстәмләкә сијасәти өлкәдә дөзүлмәз бир ичтимаи-игтисади шәраит јаратмыш, зәһмәткеш халгы мүти бир вәзијјәтә салмышды.

Һ. Зәрдаби сонралар чап етдирдији бир мәгаләдә һәмин бу дөврү үрәк ағрысы илә хатырлајараг дејирди:

«Нә етмәли? Һәр кәси чағырырам кәлмир, көстәрирәм көрмүр, дејирәм ешитмир. Ахырда көрдүм ки, онлары һарајлајыб чағырмагдан башга, бир гејри әлач јохдур. Олмаз ки, мәним сөзләрими ешидәнләрдән һеч бир танан олмасын, нечә ки, бир булағын сујунун алтына нә гәдәр бәрк даш гојсаг, бир нечә илдән сонра су төкүлмәкдән о бәрк даш мүрур илә әријиб дешилир, һабелә сөз дә, әләлхүсус, доғру сөз мүрур илә чаһилин башыны дешиб, онун бејнинә әсәр едәр. Көрдүм, гәзет чыхармагдан гејри әлач јохдур ки, кағызын үстә јазылмыш доғру сөзләр тапы-пәнчәрәләрдән о иман мәнзилләринә чата билсин. Һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Һәр ил он гәзет охујандан бири охудуғуну ганса, онларын сајы илбәил артар, ахырда о бәнд ки, сујун габағыны кәсмишдир вә суј у ахмаға гојмур, рәхнә тапар вә су мүрур илә бәнди учуруб апарар. Сонра дүшмәнин дүшмәнлији, достун достлуғу вә дост көстәрән доғру јолун доғру олмағы ашкар олар».

Һ. Зәрдаби «Әкинчи»ни нәшр етмәкдә гаршысына белә бир мәгсәд гојмушду.

Лакин о заман гәзет чыхармаг асан иш дејилди. Јерли халгын ана дилиндә гәзет нәшр етмәк үчүн һөкумәт органларындан ичазә алмаг сон дәрәчә чәтин бир мәсәлә иди. Чүнки бу тәшәббүс чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә зидд иди. Буна көрә Һ. Зәрдабинин Азәрбајчан дилиндә «Әкинчи» адлы гәзет нәшр етмәк һаггында 1873-чү илдә һөкумәтә етдији мүрачиәт узун мүддәт сүрүндүрүлдү. Лакин о, инадындан дөнмәди, ајларла, илләрлә һөкумәт идарәләринә арды-арасы кәсилмәдән мәктублар, әризәләр көндәрмәкдә давам етди. Нәһајәт, ики ил сонра «Әкинчи»нин нәшринә ичазә ала билди вә гәзетин биринчи нөмрәси 1875-чи ил ијулун 22-дә чыхды. «Әкинчи» 1877-чи илин сентјабр ајына кими давам етди, бу мүддәт әрзиндә онун 56 нөмрәси чыхды.

«Әкинчи»нин нәшри феодал-патриархал Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатында чох бөјүк бир тарихи һадисә олду. Мүтәрәгги зијалылар, хүсусән, Русијанын али мәктәбләриндә тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләр «Әкинчи»ни руһ јүксәклији илә гаршыладылар. Тез бир заманда гәзетин әтрафында мүтәрәгги мүһәррирләр групу јаранды. Һ. Зәрдабинин башчылыг етдији бу група Н. Вәзиров, С. Ә. Ширвани, Әһсәнул-Гәваид, Әскәрбәј Адыкөзәлов Корани, Һејдәри вә башгалары дахил иди.

Һ. Зәрдаби вә онун «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә тәрбијәләндириб јетишдирдији башга мүһәррирләр демократик идејалар уғрунда мүбаризә едән Азәрбајчан маарифчиләри идиләр.

Онлар өз тәнгид һәдәфләри вә мүбаризәләринин характери е'тибарилә рус маарифчиләринә чох јахын идиләр. Башга чүр дә ола билмәзди. Чүнки Азәрбајчан маарифчиләри рус маарифчилијинин идеја әсаслары руһунда јетишмишдиләр.

В. И. Ленин «Биз һансы ирсдән имтина едирик» адлы мәшһур әсәриндә рус маарифчилијинин идеја әсаслары-

нын характер хүсусијјәтләрини ашағыдакы шәкилдә характеризә етмишдир:

«1. Гәрби Авропа маарифчиләри кими, 60-чы илләрин әдәбијјат нүмајәндәләринин әксәријјәти тәһкимчилик һүгугуна вә игтисади, ичтимаи һүгуг саһәләриндә онун доғурдуғу бүтүн нәтичәләрә гызғын дүшмән идиләр. Бу, маарифчилијин биринчи характер хүсусијјәтидир.

2. Маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы гызғын мүдафиә етмәк маарифчилијин икинчи характер хүсусијјәтидир.

3. Нәһајәт, маарифчилијин үчүнчү характер хүсусијјәти—халг күтләләринин вә башлыча олараг кәндлиләрин мәнафејини мүдафиә етмәкдән, тәһкимчилик һүгугунун вә онун галыгларынын арадан галдырылмасы нәтичәсиндә үмуми рифаһ јараначағына сәмимијјәтлә инанмаг вә буна көмәк етмәк арзусундан ибарәтдир»[1].

Доғрудур, Русијанын о заманкы шәраитини Азәрбајчанын о заманкы шәраитилә механики олараг ејниләшдирмәк олмаз. Лакин Азәрбајчанын Русијаја илһагы, Русијанын али мәктәбләриндә мүтәрәгги рус мәдәнијјәтинин тә'сири алтында јени Азәрбајчан зијалылары нәслинин јетишмәси вә и. а. амилләр нәтичәсиндә рус мәдәнијјәтинин инкишафы илә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы арасында јаранан гаршылыглы әлагәни вә үмуми чәһәтләри нәзәрә алараг, В. И. Ленинин рус маарифчилији һаггында јухарыдакы фикирләрини Азәрбајчан маарифчиләринә дә тәтбиг етмәк олар.

«Әкинчи»нин сәһифәләриндә кедән материаллары нәзәрдән кечирдикдә, асанлыгла көрмәк олур ки, Һ. Зәрдабинин вә «Әкинчи»нин башга мүһәррирләринин публисистик фәалијјәти В. И. Ленинин көстәрдији һәмин үч истигамәтдә инкишаф етмишдир.

Һ. Зәрдаби публисист фәалијјәтиндә сабит сијаси-ичтимаи мәрамнамә илә чыхыш едирди. О өз мәгаләләриндә һәр шејдән әввәл феодал зүлмүнә гаршы чыхыр, өлкәдә һөкм сүрән һәрч-мәрчлији, зүлм вә истисмары ачыгдан-ачыға тәнгид едиб јазырды ки, «һазырда рәијјәт падшаһа, арвад кишијә, ушаг атаја, нөкәр ағаја, шакирд устаја мәкәр гул дејилми? Бәли, биз һамымыз гулуг». Һ. Зәрдаби бир гәдәр дә ирәли кедәрәк көстәрирди

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 528.

ки, зүлм вә истисмар дүнјанын саһиби олан инсаны һејвандан пис вәзијјәтә салмышдыр. Мүәллиф дејирди: «Һејван һараја кетсә кедир, һәр тәрәфә истәсә бахыр, һәр нә истәсә еләјир, нә вахт кефи истәсә мәләјир, амма инсан нәинки өз истәдијини едә билмир, һәтта үрәји истәдији кими даныша да билмир. Инсанын малики-дүнјалыг ихтијары пајмал олуб, ағлы мәһз тәваналар (варлылар) үчүн ишләјир».

Инсанын «ағлы мәһз варлылар үчүн ишләјир» гејдиндән ачыг көрүнүр ки, мүәллиф инсанын һејвандан пис вәзијјәтә дүшдүјүнү дедикдә, зәһмәткеш халг күтләләринин мә'руз галдығы гејри-инсани вәзијјәти нәзәрдә тутурду. Башга бир мәгаләдә Һәсәнбәј истисмарчылары инсанын гарнында јашајан гурдлара бәнзәдир вә дејирди ки, бу гурдлар инсанын ганыны соруб јашадыглары кими, варлылар да јохсулларын ганыны соруб јашајырлар.

Беләликлә, Зәрдаби зүлм, зоракылыг, әдаләтсизлик вә истисмар үзәриндә гурулмуш феодализм чәмијјәтинә мејдан охујур, она нифрәт јағдырыр, бу чәмијјәтин әсасларыны балталајыр вә бүтүн бунларла зәһмәткеш күтләни ајылыб, өз инсани һүгугларыны баша дүшмәјә чағырырды. О, охучулара изаһ едирди ки, «азадлыг олмајан јердә инкишаф ола билмәз».

Һ. Зәрдаби «Әкинчи» адыны өз гәзетинә тәсадүфи олараг гојмамышды. Бунунла о, биринчи, буну демәк истәјирди ки, гәзет ән чох әкинчиләрин, даһа доғрусу, јохсул кәндлиләрин вәзијјәти һаггында јазачаг, онларын арзу вә истәкләринин јеринә јетирилмәсинә, ағыр игтисади вәзијјәтләринин јахшылашдырылмасына көмәк едәчәкдир ки, бу да гәзетин демократик чәбһә тутдуғуну көстәрирди.

Бу адла Һ. Зәрдаби бир дә ону демәк истәјирди ки, гәзет һәр шејдән әввәл Азәрбајчанын керидә галмыш кәнд тәсәррүфатынын инкишафы мәсәләләри илә мәшғул олачагдыр.

«Әкинчи»нин сәһифәләриндә бурахылан материалларын бөјүк әксәријјәтини бу ики мәсәләјә һәср олунан мәгаләләр тәшкил едирди. Һ. Зәрдабини ән чох дүшүндүрән мәсәлә Азәрбајчан кәндиндә дәрин көк салан феодал мүнасибәтләрилә мүбаризә вә кәнд тәсәррүфатында мәдәни үсулларын тәтбиги мәсәләси иди.

Һ. Зәрдаби демәк олар ки, һәр нөмрәдә «Әкин вә зираәт» үмуми башлыгы алтында чап етдирдији мәгаләләриндә әкинләрин агрономија гајдалары илә бечәрилмәси, мәһсулун артырылмасы, малдарлыгын јахшылашдырылмасы, әмәјин јүнкүлләшдирилмәси һаггында кәндлиләрә фајдалы мәсләһәтләр верирди. О, кәндлиләрә мүрачиәтлә јазырды: «Јағыш јағмајанда аллаһа јалвармагдан бир шеј чыхмаз, зәһмәт чәкиб, каналлар газыб су чыхармаг, јерләри суවармаг, кәнд тәсәррүфатыны машынлашдырмаг лазымдыр».

Маарифчи мүһәррир инсанларын һәјатында вә мүнасибәтиндәки бүтүн мәнфи чәһәтләрин сәбәбини чәһаләтдә вә елмсизликдә көрүр, маариф вә мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәси јолу илә халгын һәјатында үмуми рифаһ јаранаҹағына инанырды. Буна көрә о өз тәнгидинин әсас зәрбәсини чәһаләтә ендирир, шәһәр вә кәндләрдә мәктәбләр ачылмасы, зәһмәткеш күтләләрин мәдәнијјәтә говушмасы уғрунда јорулмадан мүбаризә едирди. Бу мәгсәдлә о, «Әкинчи»нин сәһифәләриндә елми-әбдан (дүнјәви елмләр) вә елми-әдјан (дини елмләр) мәсәләси әтрафында кениш мүбаһисәләр ачыр, руһанилләрин вә башга мүртәҹе үнсүрләрин һүчумларына бахмајараг, үстүнлүјү елми-әбдана верирди:

«Елм ики гисм олур: елми-әбдан, елми-әдјан вә онларын һәр икиси бир гејри аләмдир. Бизләрдә индијәчән зикр олан елмләрә тәфавүт гојмајыб, онларын һәр икисини бир мәктәбханада, бир устаддан, бир гајда илә өјрәнирләр. Амма бу гајда гәдим заман гајдасыдыр. Бизим зәманәмиздә тәҹәррүбат артыб, елмләрин һәр биринин охутмаг үчүн гејри мәктәбхана вә гејри мүәллим лазымдыр. Биз әрз еләдијимиз мәктәбхана бизим мәктәбхана дејилдир ки, орада башымыза гапаз вуруб, ајағымызы фалаггаја салыб, гүсл вә гејрә өјрәдирләр; елми-әбдан мәктәбханасыдыр ки, онлары тәзәдән бина етмәк кәрәк».

Мә'лумдур ки, «Әкинчи»нин нәшр олундуғу дөврдә молла мәктәбләриндә вә мәдрәсәләрдә јалныз әрәб вә фарс дилләри кечилирди, азәрбајчанлы ушаглар ана дилиндә охумурдулар. Һ. Зәрдаби чох кәскин бир шәкилдә буна гаршы чыхыб, үсули-ҹәдид мәктәбләри ачмағы вә мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијәни халгын өз ана дилиндә апармағы тәләб едирди. О јазырды:

«Истәјирсинизсә Азәрбајҹан милләти јашасын, габага кетсин, елми вә мә'рифәти олсун, она дил верин, азәрбајчанлылар өз дилләрини итирибләр. Сизин сөзләринизи онлар анламырлар. Онларын дилини тапын, верин, онлар јазсын, габага кетсин, мәктәбләр бина едиб, өз дилләриндә елм тәһсил етсин».

Һ. Зәрдаби мәгаләләриндә мөвһуми адәтләрин үзәринә кәскин һүчума кечирди. Гәзетиндә мәһәррәмлик мәрасими әлејһинә ачдығы кампанија буна мисал көстәрилә биләр. Бу компанија илә о, мәһәррәмлији, хүсусән, баш јармағы вәһшилик кими гијмәтләндириб, бу ијрәнч адәти халгын арасындан чыхармаға чалышыр, дини әлдә силаһ едиб, халгын ганыны соран руһанилләри өлүмҹүл тәнгид атәшинә тутурду.

Доғрудур, Һ. Зәрдабинин руһанилләрә вә мөвһуми адәтләрин әлејһинә апардығы мүбаризә ачыг атеизм тәблиғатындан узаг иди. Бәлкә дә о, тактики нөгтејинәзәрдән белә едирди. Лакин буна бахмајараг, онун бу мүбаризәсинин, «Әкинчи»нин сәһифәләриндә мәһәррәмлик әлејһинә ачдығы компанијанын објектив тә'сири зәһмәткешләри мөвһуми адәтләрдән узаглашдырыр, онларда динә вә дин хадимләринә гаршы дәрин икраһ һисси ојадырды.

Нәҹиб идејалар ҹарчысы олан һуманист әдиб һәр ҹүр милләтчилик әһвали-руһијјәсинә дүшмән иди. О, Гафгаз халгларынын арасына милли әдавәт салмаг истәјәнләри тәһмәтләндирәрәк јазырды ки, әсрләр боју гоншу олан Гафгаз халглары дост вә гардаш кими јашамышлар вә даим белә јашајаҹаглар, чүнки «инсанлыг шәртләриндән бири дә сүлһ рәфтарыдыр».

Һ. Зәрдаби кениш дүнјакөрүшүнә, зәнкин нәзәри билијә малик олан бир мүһәррир иди. О өз мәгаләләрилә иҹтимаи-мәдәни һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә етмәјә чалышырды.

Һ. Зәрдабинин реалист әдәбијјат уғрунда апардығы мүбаризә, хүсусилә диггәтәлајигдир. О, «Әкинчи»нин сәһифәләриндә бәдии әдәбијјат мәсәләләринә даир бурахдығы мәгаләләрлә әдәби тәнгидимизин тарихиндә јени бир сәһифә ачмышдыр. Һ. Зәрдаби вә онун әтрафына топлашан башга мүтәрәгги мүһәррирләр даһи М. Ф. Ахундовун реалист әдәбијјат уғрунда апардығы мүбаризәнин бајрағыны јүксәк тутараг, хәлгилији, идејалылығы, һәјатилији әдәби јарадыҹылығын гаршысында би-

ринчи дәрәчәли вәзифә кими гојурдулар. Онлар әдәбијјаты халгын күзкүсү кими гијмәтләндирир, шаирләри халга «пишров олмаға, тәгазаји-заманәјә мувафиг халгын көзүнү ачмаға» көмәк едән әсәрләр јазмаға чағырырды.

«Әкинчи» мә'насыз мәдһијјә, гәсидә, һәчв јазан шаирләри тәнгид едир, онлары јанлыш јолдан чәкиндирмәк үчүн јазырды: «Сиз чәкән зәһмәт наһаг зәһмәтдир. Ондан нә бизә, нә бизим өвладларымыза нәф јохдур».

Башга бир мәгаләдә гәзет мәдһијјә вә һәчв гәһрәманларына зәрбә ендирәрәк дејирди: «Јахшы оларды, бу әш'ар әвәзинә... пинәдузлуг өјрәниб, бир гардашын башмағы јыртыланда пинә едәјдиләр».

Һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетини чох ағыр шәраитдә нәшр едирди. Руһаниләр минбәрләрдә Зәрдабини кафир е'лан едир, мүртәче үнсүрләр она бөһтанлар атыр, һәр тәрәфдән онун үстүнә һүчума кечирдиләр. Һ. Зәрдаби гәзетин сәһифәләриндә ачдығы мүбаһисәләрдә јалныз өз һәмфикирләринин дејил, әлејһдарларынын да мәгаләләринә јер верирди. Мүртәчеләр бундан истифадә едәрәк, елми мүбаһисә әвәзинә, Һәсәнбәјин үзәринә сөјүш вә тәкзибләр јағдырырдылар. Онларын һүчумлары Һәсәнбәји горхутмурду. О јазырды: «Гәзетин үмдә мурады мүбаһисәдир ки, агил кәсләр бири-бирилә мүбаһисә едиб, ишләри халгә бәјан етсинләр... Бу чаһил адамлар сөјә-сөјә һаггын һарада олдуғуну дүшүнәчәкләр».

Һ. Зәрдаби өз мүбаризәсинин доғрулуғуна вә халгын онун тәрәфиндә дурдуғуна әмин олдуғу үчүн мүртәчеләрин редаксијаја көндәрдији кобуд мәгаләләри вә һәчвләри олдуғу кими бурахырды. Гәзетин 1877-чи илдә чыхан 8-чи нөмрәсиндә Һади Гарабағи адлы чаһил бир гафијәпәрдазын Зәрдабијә гаршы јаздығы налајиг һәчви чап едилмишдир. Һәмин һәчвдә дејилирди:

Гәзетә һәр нә данышса, һамы һәдјан данышыр,
Өзкәләр адына һәр нә десә, бөһтан данышыр,
Ағкөјнәк сөзүнү көр нечә һејван данышыр.
Әгли јох, мәғзи чүрүк, гумрији-дөвран Һәсән.
Нә јарашыр сәнә кимназијада дад едәсән,
Тифли-мә'сумәләри наһаггә иршад едәсән,
Е'тигади бәд илән аләми бәрбад едәсән.
Шәрри ки, ејләјирсән дәһрә нумајан, Һәсән!

Аз-чох орталыға чыхмағы рәва көрүлән бәндләрини мисал кәтирдијимиз һәчви Зәрдаби ашағыдакы гејдлә

бурахмышдыр: «Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәнди илә Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гојдуруб, онун үстә зикр олунан һәчви тамам газдырам ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о јадикара бахыб билсинләр: мән бу зәһмәт илә милләти гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара раст кәлмишәм».

Һ. Зәрдаби өзүнә вә «Әкинчи»нин башга мүһәррирләринә гаршы редаксијаја көндәрилән кобуд мәгаләләри, һәчвләри олдуғу кими бурахмагла мүртәче мүәллифләрин мә'нәви пучлуғуну ачыб көстәрир, онларын өз дилләрилә өзләрини рүсвај едирди. Бә'зән һәчвләр сон дәрәчә налајиг олдуғу үчүн, онлары дәрч етмәк мүмкүн олмурду. Белә һалларда исә Зәрдаби һәмин һәчвләрин мүәллифләринә гыса, лакин кәскин чаваблар верирди.

Мәсәлән, «Әкинчи»нин 1876-чы илдә чыхан 25 ијул тарихли 14-чү нөмрәсиндә биз охујуруг:

«Губа шәһәриндән Һачы Нәчәфгулу вә Мәшәди Мәммәд адындан Әһсәнүл-Гәваидә јазылыб, бизим адымыза көндәрилән һәчви јазана бәјан едирәм ки, чәнаб Әһсәнүл-Гәваид Ирана сәфәрә кедиб. Чүнки чәнаб молла бизи Әһсәнүл-Гәваид һесаб едиб, она бинаән биз Әһсәнүл-Гәваидин әвәзинә ол чәнаба әрз едирик ки:

Кәр нәбинәд беруз шәбпәрә чешм,
Чешмеји-афитабра че кунаһ...

(јә'ни күндүз јарасанын көзү көрмүрсә, буна күнәшин ишығы күнаһкар дејилдир.»

Арды-арасы кәсилмәјән һәчвләр, тәкзибләр, тәкфирләр, тә'гибләр Зәрдабини руһдан салмырды. О, бүтүн бунлара чәсур бир вәтәндаш кими синә кәрир, өз силаһдашларына тәсәлли верәрәк дејирди: «Гој шүәралар сизи һәчв етсин, моллалар лә'нәт охусун, авамлар даша бассын. Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк, кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб едиб, сизә рәһмәт охујачаг».

Һ. Зәрдаби чар сензурасы тәрәфиндән даһа кәскин тә'гиб олунурду. Зәрдабинин арвады Һәнифә ханым јазыр ки, «Әкинчи»ни чарын горхусундан охумајанларын сајы аллаһын горхусундан охумајанларын сајындан чох иди».

«Әкинчи»дә мүасир сијаси һадисәләрдән јазмаг Һ. Зәрдабијә гәти сурәтдә гадаған олунмушду. Мүхтәлиф бәһанәләрлә гәзетин ајры-ајры нөмрәләри тез-тез мүса-

дирә едилирди. Бә'зән гәзетин чапдан чыхмыш нөмрәси Һ. Зәрдабинин хәбәри вә иштиракы олмадан губернатор тәрәфиндән дәјишдирилиб, јенидән чап едилирди. Һ. Зәрдаби 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә чап етдирдији «Русијада әввәлинчи мүсәлман гәзетәси» адлы мәгаләсиндә «Әкинчи»нин тә'гиб олунмасына даир белә бир гәрибә һадисә нағыл едир:

«Жандарма полковникинә һәр күн мәндән вә «Әкинчи»дән адсыз донослар көндәрирдиләр. Жандарма тәрәфиндән мәним үстүмә гаровулчулар гојулмушду. Онларын бириси мәним рус гуллугчумун гардашы адына кечәләр мәнзилимдә јатырды. Бириси дә күчә гапысында дуруб, һәр тәрәфә кедәндә мәни апарыб кәтирәрди. О вахт мән һәр кечә бир-ики саат клуба кедиб, билјард ојнајырдым вә бә'зән жандарма полковники дә мәнимлә ојнајырды. Онунла белә, һәфтәдә бир нечә дәфә о полковник мәни апарыб, мәндән чаваб истәјирди ки, доғрудурму, филан күнү ахшам, филанкәсләрин јанына кедиб, филан сөзү демисән? Мән она чаваб верирдим ки, филан саатда сәнинлә билјард ојнајырдым. Дејирди ки, мән өзүм дә јахшы билирәм. Амма нә еләјим, закон беләдир, кәрәк хәбәр алым. Белә донослары бирчә жандармаја версәјдиләр, кенә дәрд јары иди. Амма онлары вәзирләрә, сәрдара вә гејриләринә дә көндәрирдиләр».

1877-чи илин сонларында «Әкинчи»нин сензура тәрәфиндән тә'гиби о дәрәчәјә чатды ки, Һ. Зәрдаби һәмин илин сентјабрында гәзети бағламаға мәчбур олду.

Чар органлары «Әкинчи» гәзетини бағлатмагла раһат олмадылар. Һ. Зәрдабинин Азәрбајчандакы ичтимаи фәалијјәтини дајандырмаг үчүн ону Бакы кимназијасындан Јекатеринодар (индики Краснодар) кимназијасына дәјишдирмәк һаггында әмр вердиләр. Бу әмр, әслиндә, Һ. Зәрдабини Азәрбајчандан «нәзакәтли» тәрздә сүркүн етмәк демәк иди.

Ајдындыр ки, гырылмаз телләрлә өз халгы илә бағлы олан Һ. Зәрдаби ондан ајры јашаја билмәзди. Одур ки, мүәллимликдән истe'фа верди. Онун истe'фа вермәси кимназијанын мүәллимләринә, хүсусән шакирдләринә сон дәрәчә тә'сир етди. Чүнки азәрбајчанлылардан илк кимназија мүәллими олан Һ. Зәрдаби мүәллимләр вә шакирдләр арасында бөјүк һөрмәт газанмышды. Зәрдабинин кечмиш шакирдләри һәмишә ону өз сәнәтини үрәкдән севән гајғыкеш бир мүәллим кими хатырлајырлар. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы академик М. А. Павловун «Металлургун хатирәләри» китабында охудуғумуз ашағыдакы сөзләр буна мисал көстәриләбиләр:

«Тәбиијјат тарихи мүәллими азәрбајчанлы Һәсәнбәј иди. Һәсәнбәј бизә билдирди ки, онун фәнниндән јахшы дәрслик олмадығына көрә, өз дәрсләрини јаздырачагдыр. Беләликлә, о кәлиб дәрсләрини јаздырыр, сонра исә чағырыб сорушурду.

О, нә јаздырырды? Анчаг бир нечә илдән сонра мән баша дүшдүм ки, о бизә Дарвинин нөвләрин мәншәји нәзәријјәсини јаздырырмыш.

Алтынчы синфә кими Һәсәнбәј бизимлә мәшғул олду, једдинчи синфә кечдикдә хәбәр тутдуг ки, Һәсәнбәј мәктәби тәрк етмәјә мәчбур олмушдур. О бизим севимли мүәллимләримиздән бири иди. Онун мәктәбдән чыхмасыны ешитдикдә, биз мараглы дәрсләри үчүн тәшәккүр етмәк вә дөвләт гуллуғундан харич едилмәси мүнасибәтилә мүтәәссир олдуғумузу билдирмәк үчүн онун јанына кетдик. О бизи гәбул едәркән Азәрбајчан милли палтары—архалыг вә папаг кејмишди».

Мүәллимликдән истe'фа вердикдән сонра, Һ. Зәрдабини Бакыда һеч јердә ишә көтүрмәдиләр. О, Бакыдан көчүб, 16 ил доғма кәнди Зәрдабда сакин олду. Зәрдабда јашадығы илләрдә Һәсәнбәј арвады Һәнифә ханым илә бирликдә бөјүк чәтинликлә балача бир мәктәб ачыб, кәнд ушагларына савад өјрәдирди.

Азәрбајчанын мәркәзиндән узагда, кәнддә јашамасына бахмајараг, Һ. Зәрдаби ичтимаи вә публисист фәалијјәтини јенә дә давам етдирир, јалныз Бакы, Тифлис мәтбуатында дејил, Петербург вә Москва мәтбуатында да мүасир ичтимаи мәсәләләрә даир кәскин мәгаләләрлә чыхыш едирди.

1893-чү илдә Тифлисдә чыхан «Гафгаз императоркәнд тәсәррүфат чәмијјәтинин хәбәрләри»ндә Һ. Зәрдабинин бир мәгаләси чап олунмушдур. 1950-чи илдә профессор С. Сумбатзадә тәрәфиндән тапылыб шәрһ едилән[1] бу мәгаләдә Һ. Зәрдаби индики Америка капиталистләринин бабаларыны дәрин нифрәтлә дамғаламышдыр. О заман Азәрбајчана сохулан ики Америка ширкәтинин сојғунчулуғуну һәмин мәгаләдә Һ. Зәрдаби белә ифша едирди:

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1950, № 34.

«Инди бөјүк јол кәнарында дејил, сакит тичарәт саһәсиндә чинајәтләрин башга нөвләрининин мејдана чыхдығыны көрүрүк. Бијан көкүнүн алынмасында бир гајда олараг кәндлиләрин мәһсулларыны чәки заманы аз көстәрмәји, һагг-һесабда онлары алдатмағы, сәһв етмирәмсә, хејирхаһлығын тәзаһүрү кими гијмәтләндирмәк олмаз, бу, әһалинин зәһмәти үзәриндә едилән гарәткирлијин бир формасы вә һеч дә вәһши гулдурун сојғунчулуғундан јахшы дејилдир... Күнүн күнорта вахты әһалинин гарәт едилмәсинә сон гојулмалыдыр».

Бу сөзләрдән көрүнүр ки, Һ. Зәрдаби вәтәнин тәбии сәрвәтләрини сојуб апаран Америка империалистләринә сонсуз кин вә гәзәб һисси бәсләмишдир.

1896-чы илдә Һ. Зәрдаби тәкрар Бакыја гајыдыб, шәһәрин гајнар ичтимаи һәјатына атылыр. Рус вә Азәрбајчан дилләриндә чыхан гәзетләрдә фәал әмәкдашлыг едир. Һәсәнбәј Бакыда јашадығы сон илләрдә рус-Азәрбајчан мәктәбләрининин сајынын артмасы, азәрбајчанлы ушагларын мәктәбләрә чәлб олунмасы үчүн јорулмаг билмәјән бир гүввәтлә чалышырды. Шәһәр думасына үзв сечилмәк фүрсәтиндән истифадә едиб, о бу фәалијјәтини даһа да кенишләндирди. Һәсәнбәјин шәһәр думасынын мәктәб комиссијасындакы фәалијјәти сајәсиндә чох кечмәдән Бакыда олан рус-Азәрбајчан мәктәбләринин сајы үчдән он алтыја галхды. Лакин о бунунла кифајәтләнмирди. Һәсәнбәј арзу едирди ки, ајры-ајры адамлар дејил, бүтүн халг мәдәнијјәтә говушсун. О, 1906-чы илдә јаздығы бир мәгаләдә дејирди:

«Белә заманда ки, һәр тәрәфдән јандыг сәдасы кәлир, елм фәрјады әршә бүләнд олуб, инсафмыдыр ки, сиз мүәллимләр куја ағзыныза су алмысыныз, һеч бир чаваб вермирсиниз. Јазын, көрәк, нә охујаг, нечә охујаг, һарда охујаг? Охутмаг сизин ишиниздир. Бәлкә сиз елә фикир едирсиниз ки, мәктәбләрдә вердијиниз дәрсләр бәсдир, артыг лазым дејил. Јох, јох, о вахтлар кечибдир, дамчы-дамчы илә јарамыз сағаласы јара дејил. Инди сел вахтыдыр. Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин».

Һ. Зәрдаби шәһәрин јохсул әһалисинин ушагларынын охумасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Бу мәгсәдлә о, вахтилә јохсул ушагларын мәктәбләрә чәлб едилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш чәмијјәти-хејријјәләрин

фәалијјәтинин кенишләнмәси үчүн шәһәрин әһалиси арасында иш апарыр, мәктәб комиссијасынын јығынчагларында мүбаһисәләр етмәли олурду. Тифлисдә политехникум ачмаг үчүн Бакы шәһәриндән вәсаит истәнилдикдә Зәрдаби буна кәскин е'тираз едәрәк демишди:

«Шәһәрин пулу варса, касыбларын мәктәбләринә сәрф етмәлидир. Политехникум исә варлыларын балалары үчүн ачылыр. Гој онун үчүн Кукасовлар, Манташевләр, Хатисовлар, Әсәдуллајевләр пул версинләр. Чүнки орада нә балтачы Иванын, нә дә дартајчы Әбдүлүн оғлу охујачагдыр. Ушагларыны орада охутмаг истәјән нефт мә'дәнчиләри, завод саһибләри политехникумун гејдинә галмалыдырлар».

Һ. Зәрдаби һәлә фәалијјәтинин илк илләриндә азәрбајчанлы гызлар үчүн мәктәб ачмаг арзусу илә јашајырды. 1875-чи илдә о, Азәрбајчан гыз мәктәби ачмаг тәшәббүсүнү мејдана атмыш, һәтта онун низамнамәсини дә тәртиб етмишди. Лакин о вахт бу тәшәббүс баш тутмамышды. Һәсәнбәјин арзусу анчаг 1901-чи илдә јетирилди. 1901-чи илдә Һ. Зәрдабинин тәшәббүсүринә јетирилди. 1901-чи илдә Һ. Зәрдабинин тәшәббүсү илә Бакыда ачылан гыз мәктәби азәрбајчанлы гызларын мәктәбләрә чәлб едилмәси проблеминин һәллиндә илк көркәмли аддым олду. Ингилабдан әввәл вә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә мәктәбләримиздә дәрс дејән мүәллимәләрин әксәријјәти бу мәктәбин јетишдирмәләри иди.

Мәктәбләрдә ана дили вә әдәбијјаты тәдрисинин јахшылашдырылмасы, дәрсликләр јарадылмасы, мүәллимләрин ихтисасынын артырылмасы саһәсиндә тарихи рол ојнајан биринчи Азәрбајчан мүәллимләр гурултајы да Һ. Зәрдабинин ады илә бағлыдыр.

1906-чы илдә Бакыда кечирилән бу гурултајын тәшәббүскары, тәшкилатчысы вә сәдри Һ. Зәрдаби олмуш, гурултајын бүтүн ишләри онун вә сәдр мүавини Н. Нәримановун рәһбәрлији алтында апарылмышдыр.

Һ. Зәрдаби мөһкәм ирадәјә, гајнар вә түкәнмәз енержијә малик фәдакар халг хадими иди. О, өмрүнүн сон күнүнәдәк фәалијјәтдән чәкинмәмишдир. Сәһһәтинин сон дәрәчә позулмасына, чох чәтинликлә һәрәкәт етмәсинә бахмајараг, вәфатындан бир күн әввәл Һәсәнбәј «Каспи» гәзети редаксијасына кедиб орада ишләмишди.

1907-чи илдә Һ. Зәрдаби дәфн едиләркән натигләр-

дән бири белә демишди: «Һәсәнбәј Бакыја ач кәлди, ач да кетди».

Илк нәзәрдә бәсит көрүнән бу сөзләрдә бөјүк бир һәгигәт вардыр. Һәсәнбәј һеч бир вахт өзү үчүн јашамамышдыр. Халгынын сәадәтини һәр шејдән үстүн тутмуш, һәмишә өз шәхси сәадәтини халгын сәадәтинә гурбан вермишдир. Буна көрә о, өләркән өз өвладларына садә дөшәнмиш кичик бир мәнзилдән башга, бир шеј гојуб кетмәмишди.

Лакин һәмин натигин демәдији башга бир һәгигәт дә вар иди. О да бундан ибарәт иди ки, Һ. Зәрдаби өз халгынын тарихиндә силинмәз изләр бурахыб кедирди, өз халгынын сонсуз мәһәббәт вә еһтирамыны газаныб кедирди, тәмиз, саф, һәмишә јүксәк еһтирамла гаршыланачаг бир ад гојуб кедирди. Бу исә онун үчүн ән бөјүк хошбәхтлик, ән бөјүк бир сәрвәт иди.

Һ. Зәрдаби М. Ф. Ахундовла башланан јени мәдәнијјәтимизин јарадычыларындан биридир. Әкәр биз М. Ф. Ахундовла башланан јени мәдәнијјәтимизин тарихини әзәмәтли бир даг силсиләсинә бәнзәтсәк, Һ. Зәрдаби бу силсиләнин јүксәк зирвәләриндән биридир. Әкәр биз бу тарихи күллү-чичәкли бир бағчаја бәнзәтсәк, Һәсәнбәј бу бағын јерин дәринликләринә көк салмыш голлу-будаглы мәһсулдар мејвә ағачларындан биридир. Әкәр биз бу тарихи бөјүк бир дөјүш сәнкәринә бәнзәтсәк, Һәсәнбәј бу сәнкәрин өн хәттиндә дајанмыш чәсур әскәрләрдән биридир.

Һәсәнбәј Зәрдабинин һәјат јолу—вәтәндашлыг рәшадәтидир.

Һәсәнбәј Зәрдаби Мирзә Фәтәли вә Чәлил Мәммәдгулузадә, Үзејир Һачыбәјов, Мирзә Әләкбәр Сабир, Чәфәр Чаббарлы вә Сәмәд Вурғунла бирликдә тарихин, бир чохларынын кечә билмәдији уча даг ашырымларыны һәмишә асанлыгла кечиб, ирәлијә, кәләчәјә доғру аддымлајачаг, нәсилләрин тәфәккүрүнә истигамәт верәчәк, нәчиб образы илә онлары доғма халгы севмәјә, онун уғрунда һәр чүр фәдакарлыға һазыр олмаға руһландырачагдыр.

1957

ИБРАҺИМБӘЈ МУСАБӘЈОВУН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

(1881—1936)

Гори семинаријасынын мә'зунларындан Ибраһимбәј Меһди оғлу Мусабәјовун ингилабдан әввәл Бакыда мүәллимлик етдији илләрдә нәшр олунмуш «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә», «Чәһаләт фәдаиләри», «Хошбәхтләр», «Ики дост—ики јол» адлы китаблары јазычынын мүасирләри тәрәфиндән севилә-севилә охунмушдур. Бир ил әввәл чапдан чыхмыш «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестинин мүасир охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмасы көстәрди ки, И. Мусабәјовун бәдии әсәрләри бу күн үчүн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Ингилабдан әввәл јазыб-јарадан башга мүәллим-јазычылар кими И. Мусабәјов да мәктәб һәјаты илә, ушаг аләми илә бағлы олмуш, бәдии јарадычылыға мүәллим көзү илә бахмыш, әдәбијјатдан дидактик мәгсәдләр үчүн, тә'лим-тәрбијә васитәси кими истифадә етмәјә чалышмышдыр. Онун фикринчә, «нә гәдәр кәзәл әхлаглы бир адамы көтүр, сал бир пис вәсәтә, бәдәхлаг адамларын мүһитинә, бир аз вахтдан сонра көрәрсән ки, онун әхлагы чеврилди, бәдәхлаг олду, өз евини дә јыхды, гејриләринин дә. Одур ки, һәр кәси бәдәхлаг көрүб дә, билкүллијјә онун өзүнү мүгәссир еләмәјә бизим һаггымыз јохдур, чүнки тәгсир онун тәгсири дејил, анчаг вәсәтин, мүһитин вә тәрбијәнин тәгсиридир».

Мүасирләринин әхлагыны мүһитин, пис тәрбијәнин доғурдуғу јарамазлыглардан тәмизләмәк, онлары доғру јола чағырмаг арзусу—Мусабәјовун әсәрләринин әсас мәфкурә хәттини тәшкил едир. Мүәллифи јазычылыға сөвг едән дә һәмин бу арзу олмушдур.

И. Мусабәјовун мүкәммәл бәдии әсәри «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестидир. Ону бир јазычы кими танıдан да бу әсәр олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, 1916-чы илдә франсыз киноширкәти тәрәфиндән рус артистләринин, һәмчинин Азәрбајчан артистләриндән Һүсејн Әрәблински, Гурбан Пиримов вә халг xанәндәси Чаббар Гарјағдыоғлунун иштиракы илә «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестинин сүжети әсасында Азәрбајчан һәјатындан чәкилмиш илк кинофилм бөјүк шөһрәт га-

занмыш, Русијанын вә бир чох харичи өлкәләрин екранларында мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир.

«Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестинин охучулар арасында вә екранда мүвәффәгијјәт газанмасына башлыча сәбәб одур ки, әсәрдә тәсвир олунан һадисә о заман капиталист Бакысында, ичәрисиндән чүрүјән буржуа чәмијјәтиндә тез-тез баш верән реал әһвалатларын әкс-сәдасы иди.

Чәлил аганын мадди вә мә'нәви сүгуту о заман буржуазија аиләләриндә тез-тез баш верән ади әһвалатлар иди вә бу ади әһвалатлар тәсадүфи дејилди, објектив ичтимаи варлығын диалектик инкишаф ганунларынын доғурдуғу нәтичәләр иди. Чүнки һарынлашмыш, түфејли буржуазија чәмијјәти артыг өз ичәрисиндән чүрүмәли, ичтимаи һәјат сәһнәсини тәрк етмәли иди. Бу, һәјатын инкишаф ганунларынын һөкмү иди, һеч бир гүввә бу һөкмүн гаршысыны ала билмәзди.

О заман пулун, дөвләтин мүәјјән груп аиләләрдә доғурдуғу хошбәхтлик фачиәви сурәтдә бәдбәхтликлә әвәз олунур, бу күн нефт вә милјонлар сәлтәнәтинин сүд көлүндә үзәнләр чох кечмәдән һарынлашыб, мә'нәвијјатыны итирир, ифласа уғрајыр, сабаһ бир гарын чөрәјә мөһтач олурдулар.

Чәлил ага да пулун, дөвләтин гурбаны олан адамлардан бири иди. Вахтилә намуслу бир инсан кими танынан, өз әлинин зәһмәти илә јашајан Чәлил варланыб, Чәлил агаја чеврилдикдән сонра, тамамилә башга кејфијјәтләр кәсб едир; «бир дәфә дә олса јалан данышмајан вә јалан данышан адамы севмәјән» Чәлил нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә Чәлил агаја чеврилдикдән сонра јалан данышмагдан, икиүзлүлүкдән гәтијјән чәкинмир, севимли арвадына хәјанәт едир, вар-јохуну гумара гојур, ичкијә верир, нәһајәт, там мадди вә мә'нәви ифласа уғрајыр, һәјатын дәһшәтләринә давам кәтирмәјиб бағры чатладыгда, чибиндән бирчә аббасы пул чыхыр.

Башга чүр дә ола билмәзди. Нефт вә милјонлар сәлтәнәти јалан, рија, икиүзлүлүк үзәриндә гурулмушду. Бу сәлтәнәтин агалары бир-биринә хәјанәт едир, бири-бирини алдадыр, бири-бирини учурума јуварлајырдылар. Бөјүк рус тәнгидчиси Н. А. Добролјубов санки бу мүһити нәзәрдә тутуб демишдир: «Сиз достунузун сизи асанлыгла алдатдығы вә ја таладығы илә өјүнмәсини һәр бир дәгигә көзләјә биләрсиниз. Хејирли алыш-веришдә бир шәрик асанлыгла бүтүн пуллары вә сәнәдләри о бири шәрикин әлиндән ала биләр, өз јолдашыны борчда гојараг палчыға салар. Гајыната чеһиз үчүн күрәкәни алдадар, бәј елчини алдадыб бәдкүман гојар, адахлы гыз ата вә анасыны, арвад әрини алдадар. Бу гаранлыг аләмдә мүгәддәс, тәмиз, доғру һеч бир шеј јохдур. Бурада һакимијјәт сүрән вәһши, ағылсыз, һејвани һиссләр һәр һансы дүшүнчәни говмушдур. О јердә ки инсан мәзијјәти, шәхсијјәт азадлығы, севки вә сәадәтә олан е'тигад вә намуслу әмәјин мүгәддәсликләри һејванлар тәрәфиндән күлә чеврилмиш вә һәјасызчасына тапдаланмышдыр, о јердә намус вә һәгигәт дүшүнчәләри ола билмәз».

Лүтфәли бәјин өз досту Чәлил агаја олан мүнасибәти бунун парлаг тимсалы дејилми? Чәлил аганын вар-јохуна јијәләнмәк, арвадыны әлә кечирмәк үчүн Лүтфәли бәј һансы алчаг васитәләрә әл атмыр? О, бүтүн варлығы, мә'нәвијјаты, ачкөзлүјү, дар дүнјакөрүшү илә типик бир буржуадыр. Лүтфәли бәј үчүн һәјатда јалныз бирчә аилајыш вардыр: варланмаг! Бу јолда о һәр һансы бир алчаглыға һазырдыр. Достлуг, намус, сәдагәт кими нәчиб сифәтләр Лүтфәли бәјә тамамилә јаддыр.

Лүтфәли бәјин чиркин симасыны чанландыраркән мүәллифин бәсит бојалары түндләшир вә биз дујуруг ки, о бу образын јаранмасына, әтә-гана долмасына даһа чох диггәт вермишдир. Әсәрин ән камил вә мүрәккәб образы Лүтфәли бәјдир. Повест екранлашдырыларкән Лүтфәли бәј ролунун Һүсејн Әрәблинскијә тапшырылмасы тәсадүфи дејилди. Һәмин филми көрәнләр хатырлајырлар ки, Лүтфәли бәј ролуну Һ. Әрәблински екранда фөвгәл'адә мәһарәтлә ојнајыб, әсәр мүәллифинин бојаларыны даһа да әлванлашдырмыш, буржуазија синфинин мә'нәви сүгутуну там чылпаглығы илә нүмајиш етдирән үмумиләшдирилмиш бир сурәт јаратмышдыр.

«Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестинин пафосуну буржуазија синфинин мадди вә мә'нәви сүгутунун бәдии тәсвири тәшкил етсә дә, мүәллиф өз мәнликләрини мүгәддәс тутан, инсан ләјагәтләрини мәнфи типләр аләминин суи-гәсдләриндән әзмлә горујан нәчиб адамлардан сәрф-нәзәр етмәјиб, хејирхаһ Гурбан, вәфалы вә намуслу Шәфигә кими мүсбәт образлар да јаратмышдыр.

Мүәллиф Гурбан вә Шәфигә образларыны мәһәббәтлә јарадараг, онлары мәнфи сурәтләрә гаршы гојмушдур. Лүтфәли бәјләрин јалан, рија вә хәјанәтләринин һөкм сүрдүјү чиркин мүһитдә Гурбанын вә Шәфигәнин мә'нәви паклығы охучуја дәрин тә'сир бағышлајыр.

Лүтфәли бәјин рәзаләтләриндән дәһшәтә кәлиб гәзәбләндијимиз заман, Гурбан кишинин меһрибанлығы, һәгиги инсанлыг сифәтләри санки бизә тәсәлли верир, үрәјимиздә нәчиб дујғулар вә рәғбәт доғурур.

Нефт вә милјонлар сәлтәнәтинин харичи бәзәкләри Гурбан кишинин көзүнү гамашдыра билмир. О бу сәлтәнәтин «көзәл күлләри арасында зәһәрли иланлар јатдығыны, күлүшләринин архасында көз јашы, ачылыг вә әјрылыг кизләндијини» чох көзәл билир. Буну она һәјатын өзү өјрәтмишдир.

Вахтилә башгалары кими Гурбан киши дә варланмаг арзусу илә јашајырды. Лакин пулун, дөвләтин доғурдуғу фачиәләрин чанлы шаһиди олдугдан сонра, онун үрәјиндә икраһ һисси јараныр. Гурбан киши дејир: «Аталар доғру дејибләр ки, дөвләт адамы аздырыр. Әлли ил дүнјада јашадым, чалышдым, вурушдум ки, дөвләтли олум вә һәр кәсә буну сөјләдимсә, мәнә чаваб бу олду ки, киши, ахтар, тапма, чүнки дөвләт бир шеј дејил, сәни јолдан чыхардар, рәһмсиз едәр, намуссуз едәр. Мән инанмајырдым. Инди көрүрәм ки, бу сөзләр һамысы доғру имиш, адам јолдан чыхармыш, евини, ишини, арвадыны, өвладыны вә бәлкә дә намусуну вә аллаһыны да унудармыш».

Чәлил ағанын мә'нәви шикәстлијиндән, Шәфигәјә етдији хәјанәтләрдән дәһшәтә кәлиб гәзәбләндијимиз заман, вәфалы Шәфигәнин әринә олан сонсуз сәдагәтини тәсвир едән сәтирләри охудугда дәрһал јүнкүллүк һисс едиб сакитләширик. Әдәбијјатымызда јаранмыш мүсбәт гадын образлары силсиләсиндә Шәфигәнин хүсуси јери вардыр.

Чәлил ағанын мадди вә мә'нәви сугутундан сонра Шәфигәнин гаршысында ики јол вар иди: ја һәјатын амансыз чәтинликләринә вә зәрбәләринә тәслим олуб, Лүтфәли бәјин торуна дүшмәк, ја да сонадәк вәфалы, намуслу вә сәдагәтли олмаг.

Шәфигә биринчи јол илә кедә билмәзди. Чүнки о, сафгәлбли, намуслу, вәфалы вә ирадәли иди. Онун гәлбинә, варлығына үлви бир мәһәббәт һаким иди. О, јүзләр, бәлкә дә минләрчә заваллы бачылары кими өз ирадәсинин әлејһинә олараг, әрә көзүбағлы кетмәмишди. Чәлил ағанын дөвләтини, варыны севмәмишди. Шәфигә һәлә ушаглыгдан Чәлил илә үнсијјәт бағламыш, сонралар ону һәгиги бир мәһәббәтлә севмишди. Һәгиги мәһәббәти исә инсанын үрәјиндән һеч бир гүввә чыхарыб ата билмәз. Мәһз буна көрәдир ки, нә әринин алчаг хәјанәти, нә мә'нәви сыхынты, нә мадди еһтијач, нә Лүтфәли бәјин мәһарәтлә гурдуғу кәләкләр, нә дә ач балаларынын көз јашлары Шәфигәнин ирадәсини сындыра билир. О, сонадәк өз намусуну шәрәфлә горујур, севкисинә садиг галыр, «көзәллији, Чәлили үчүн әтирләјиб бәсләдији һөрүкләрини балаларына чөрәк алмагдан өтрү» кәсиб сатыр, лакин дүшмәнин гаршысында әјилмир.

Шәфигәнин сәчијјәсинин бир чәһәти ону әдәбијјатымызда бу сәпкидә јарадылмыш образлардан фәргләндирир. О, севкиси әлиндән алынан Сара («Солғун чичәкләр») вә башга буна бәнзәр образлар кими јалныз өз көз јашлары илә тәсәлли тапмыр, өз һәјатына гәсд етмир, дүшдүјү вәзијјәтә гара талејин нәтичәси кими бахмыр. Шәфигә дүшмәниндән амансыз гисас алмағы да бачарыр. Онун Лүтфәли бәји өлдүрмәси бир гәдәр инандырычы көрүнмәсә дә, ирадәли вә чәсарәтли олдуғуну сүбут едир ки, бу да о заманкы охучулар үчүн әһәмијјәтли иди.

Мүәллифин «Ики дост—ики јол» һекајәси дә ејни мөвзуја һәср олунмушдур. Санки бу һекајә «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повестинин давамыдыр. Һекајәдә мәнфи сурәт кими верилән Микајыл өз сәчијјәси е'тибарилә Чәлил ағанын бир гәдәр башга формада бичилмиш тәзаһүрүдүр. Чәлил ағанын талеји илә Микајылын талеји арасында үзви бир јахынлыг вардыр. Лакин һекајәдә мөвзу бир гәдәр башга планда ишләнмишдир. Әсәрдә атасындан галан дөвләти дағыдыб мүфлисләшән, нәтичәдә еһтијачын мәнкәнәсиндә мәһв олан Микајыл илә јанашы, чалышганлығы, мәрдлији вә көзүачыглығы илә башгаларына нүмунә ола биләчәк мүсбәт бир образ да верилмишдир.

Һекајәнин бу мүсбәт образы Сәлимдир. Ушаглыгда Микајыл илә достлуг едән Сәлим тамамилә башга шәраитдә, зәһмәткеш аиләсиндә тәрбијәләниб бөјүјүр, рәссам олур, әлинин әмәјилә өзүнү тә'мин едир, хошбәхт аилә гурур, Микајылын јетим ушагларына да әл тутур.

Беләликлә, мүәллиф аталарымызын «шүурлу оғул нејләр ата малыны, бишүур оғул нејләр ата малыны» мүдрик сөзүнә әсасланыб, ики шәхсин конкрет талеји үзәриндә гурулмуш ибрәтли лөвһә илә көстәрир ки, инсанын хошбәхтлији өз әлиндәдир, инсан өз хошбәхтлијини анчаг өзүнүн намуслу әмәји илә гура биләр.

И. Мусабәјовун «Чәһаләт фәдаиләри» вә «Хошбәхтләр» адлы әсәрләриндә мүәллиф көһнә чәмијјәтин башга гүсурларыны, вахтилә халгын чәкилмәз дәрдләриндән олан аилә вә мәишәтдәки наданлығы, севкилиләрин говушмасына мане олан чәһаләти, гәдим ата-баба адәтләринин чүрүк чәһәтләрини тәнгидә тутуб, өзүнәмәхсус әхлаги нәтичәләр чыхармышдыр.

Чәһаләтин гурбаны олан Рәшид илә Минанын («Чәһаләт фәдаиләри») уғурсуз талеји, арзу вә әмәлләри өз заманы үчүн сон дәрәчә ибрәтли вә реал бир лөвһә иди. Бири-бирини сәмими мәһәббәтлә севән бу кәнчләр хошбәхт аилә гурмаг арзусу илә чырпыныб манеәләри гырыр, нәһајәт, евләнирләр. Лакин онларын сәадәти узун сүрмүр. Әвәлләр Минаны истәјән чаһил Раһим онларын икисини дә вуруб өлдүрүр, бу заваллы кәнчләр «Аһ, арзуларымыз, аһ, үмидләримиз»,—дејә һәјатла видалашырлар.

Демәк, чәһаләтин гара зәнчирини тамамилә гырыб атмадан, онун дәрин көк салдығы чәмијјәтин әсасларыны сарсыдыб, ичтимаи дәјишиклик етмәдән, сәадәтә говушмаг, һәјатда вә аиләдә һәгиги мә'нада хошбәхт олмаг мүмкүн дејилдир. Һекајәнин објектив тә'сири беләдир.

И. Мусабәјовун гәһрәманлары һәјатын ичтимаи зиддијјәтләрини, чәһаләти, наданлығы доғуран ичтимаи-синфи амилләри көрә билмир, «милләт, вәтән, мәктәб» сөзләри дилләриндән дүшмүр. Онлар вәтәнин хошбәхтлијини анчаг мәктәбдә ахтарырлар. Шүбһәсиз ки, бу, мүәллифин өзүнүн дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуғун нәтичәсидир. Буна бахмајараг, онлар јалныз өз мәнафејини күдән, өз шәхси сәадәтләри үчүн јашајан обывателләр дејил, халг сәадәти һаггында дүшүнән, бу јолда әлләриндән кәләни әсиркәмәјән вәтәндашлардыр.

Минанын үрәјиндә ики арзу јашајыр: севимли Рәшидә говушмаг вә азәрбајчанлы гызлар үчүн мәктәб ачмаг. Бу арзунун икиси дә онун үчүн ејни дәрәчәдә мүгәддәсдир. Савадсыз бачыларыны охутмаг үчүн кичик

бир мәктәб ачмаға мүвәффәг олдугда Мина нә гәдәр севинир. Вәтәндашларыны мүаличә үчүн хәстәхана ачмаг—Рәшидин гәлбиндә мүгәддәс бир арзу кими јашајыр. Чох мараглыдыр ки, белә бир хәстәхананын ачылышы Рәшид илә Минанын никаһ күнүнә тәсадүф едир.

Азад севки, хошбәхт аилә проблеми И. Мусабәјовун «Хошбәхтләр» әсәриндә нисбәтән габарыг вә кәскин шәкилдә верилмишдир.

Асланла Чаһан бири-бирини севир. Лакин бу көзәл бәшәри һисс әввәлләр онлара севинч әвәзинә изтираб кәтирир. Чүнки онларын аталары ган дүшмәнидирләр. Бир дә ки, гызын вә јахуд оғланын кими севиб-севмәмәсинин аталара дәхли јохдур. Ичәрисиндән кәсилә-кәсилә галан Аслан дејир: «Ај киши, гәрибә инсанларыг, әкәр бир ат вә ја бир кәл алмалы оланда, ата оғул илә, гардаш гардаш илә мәсләһәт едиб алырлар. Кәл, инди кедиб бир өмүр јолдашы ки өврәтдән ибарәтдир, аласы, ја верәси ол, дилимиз лал, гулағымыз кар, көзүмүз кор олур. Бир кәлмә дә олса, бири-биримиздән сормарыг ки, буну нә сајаг едәк, кими алаг, кимә верәк».

Чаһан да ејни вәзијјәти кечирир. Атасы ону башгасына нишанладыгда Чаһан да һәзин үрәкағрысы илә ејни сөзләри дејир:

«— Атачығым, јадымдадыр, бир күн сән кәлиб, мәнә дедин ки, гызым, сәнин инәјини истәјән вар, сатыммы? Јадындадырмы?

— Јадымдадыр, бала. Сөјлә көрүм, нә демәк истәјирсән?

— Атачығым, мәкәр аллаһ мәни инәкдән дә алчаг јарадыб? Инәји сатанда мәндән сорушдун, бәс бу күн мәним өзүмү сатанда нә үчүн мәндән сорушмадын ки, гызым, сәни сатырам, разысанмы?»

Мүәллиф, һәр васитә илә олурса-олсун, севкилиләри бир-биринә говушдурмаг, онлары хошбәхт көрмәк истәјир. Одур ки, һекајәнин сонунда дүшмән аталар вә Чаһанын нишанландығы оғлан вәба хәстәлијиндән өлүрләр. Асланла Чаһан евләниб хошбәхт олурлар. Бу, бәдии чәһәтдән кифајәт гәдәр әсасландырылмаса да, хејирхаһ гәлбдән доған хош бир арзу иди. Бу арзу илә јазычы наданлығын амансыз пәнчәсиндә инләјән вәтәндашларынын донмуш шүуруна тә'сир көстәрмәк истәјир, онлары һәгиги инсан кими јашамаға чағырырды.

Көрүндүјү кими, И. Мусабәјовун «Чәһаләт фәдаиләри» вә «Хошбәхтләр» әсәрләриндә гәләмә алдығы мөвзу орижинал дејилдир, көркәмли классик јазычыларымыз өз әсәрләриндә бу мөвзуну даһа дәриндән ишләмишләр. Анчаг бу мөвзу заманәси үчүн о гәдәр актуал иди ки, Мусабәјовун әсәрләри охучуја артыг вә әһәмијјәтсиз көрүнә билмәзди.

И. Мусабәјов 1912—1917-чи илләрдә «Мәктәб» журналында иштирак едән мүәллим јазычыларымыздан биридир. О, мүхтәлиф заманларда «Мәктәб»ин сәһифәләриндә чап етдирдији «Кор вә онун јолдашы», «Рзанын гутусу», «Рәһмдил арвад», «Надинч ушағын јухусу» вә и. а. кичик орижинал һекајәләри вә тәрчүмәләри илә мәктәблиләрә сәмими достлуг, үнсијјәт, мәрһәмәтли олмаг кими нәчиб һиссләр ашылајырды.

Башга мүтәрәгги јазычыларымыз кими, И. Мусабәјов да ана вәтәндә һөкм сүрән чәһаләт, наданлыг вә сәфаләтдән мүтәәссир олараг ичәридән аловланыр вә буну сурәтләринин биринин дили илә белә ифадә едир: «Бах көр, биз мүсәлманлар нәјик, нә фикирдәјик вә нә јашајышдајыг. Өлән мүсәлман, өлдүрән мүсәлман, дустагханада илләр илә јатан мүсәлман, балалары ач, өврәти чылпаг мүсәлман... Аһ, мүсәлман, мүсәлман, үрәји јара мүсәлман, үзү гара мүсәлман, чөрәји пара мүсәлман...!»

Бу сәтирләри охудугда санки биз чәһаләтин түнд-гаранлығына гәрг олмуш һәмвәтәнләринин фачиәсиндән риггәтә кәлиб, көз јашлары ахыдан јазычынын һәзин һычгырыгларыны, ачы фәрјадларыны ешидирик. Үрәјин дәринликләриндән гопуб, кағыз вәрәгләринин үзәринә төкүлән фәрјадлары илә о, һәмвәтәнләрини гәфләт јухусундан ојатмаға чалышыр, онларын шүурча инкишафына, мaариф вә мәдәнијјәтә говушмасына көмәк едирди.

Бә'зән сәтһи вә схематик тә'сир бағышламаларына бахмајараг, И. Мусабәјовун әсәрләри бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Кәнчләримиз бу әсәрләри охујуб, көһнә чәмијјәтин инсаны ејбәчәрләшдирән чәһәтләрилә даһа јахшы таныш олар вә бугүнкү һәјатымыза даһа јахындан бағланар, ону даһа чох севәрләр.

1958

ДИВАНБӘЈОҒЛУ ВӘ ОНУН „ЧАН ЈАНҒЫСЫ“ ПОВЕСТИ

Мәтбуатда «Диванбәјоғлу» тәхәллүсү илә танынмыш Абдуллабәј Вәли оғлу Сүбһанвердиханов 1883-чү илдә кечмиш Газах гәзасынын Һүсејнбәјли (индики Әзизбәјли) кәндиндә касыб бир бәј аиләсиндә анадан олмушдур. 1895-чи илдә атасы вәфат етдикдән сонра кичик Абдулла јахын гоһумларынын јардымы илә тәрбијәләниб бөјүмүшдүр. Илк тәһсилини о, Газахда олан ибтидаи мәктәбдә алмыш, сонра XIX әсрин ахырларында Азәрбајчан кәндинә маарифин илк ишыгларыны апаран көркәмли мүәллимләрдән Исаага Абакаровун көмәји илә һазырлашыб, 1898-чи илдә Күрчүстанын Гори шәһәриндәки Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасына дахил олмушдур. Семинаријада охудуғу илләрдә рус дилини јахшыча өјрәнмиш, рус мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш олмуш, көзүачыг, чалышган бир шакирд кими мүәллимләринин вә јолдашларынын һөрмәтини газанмышдыр.

Семинаријада алдығы тәһсил, әлдә етдији билик А. Сүбһанвердихановун бир јазычы кими јетишмәсиндә һәлледичи рол ојнамышдыр. О, ингилабдан әввәл вә сонра охучуларын рәғбәтини газанмыш «Чан јанғысы» повестини 1903-чү илдә семинаријада јазыб битирмишдир.

1903-чү илдә А. Сүбһанвердиханов Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасыны битирдикдән сонра, әввәлчә, кәнд ибтидаи мәктәбләриндә мүәллимлик етмиш, 1905-чи илдә исә Бакыја көчүб, шәһәр мәктәбләриндә ишләмәјә башламыш, өмрүнүн сонунадәк педагожи фәалијјәтдән ајрылмамышдыр.

А. Сүбһанвердиханов Бакыда мүәллимлијә башладығы илк ајлардан е'тибарән шәһәрин ичтимаи-мәдәни һәјатында иштирак етмиш, «Ничат» адлы чәмијјәти-хејријјәнин ишләриндә јахындан чалышмыш, әһалинин јохсул һиссәсини савадландырмаг үчүн һәр ил бу чәмијјәтин ачдығы ибтидаи савад мәктәбләриндә пулсуз дәрс демиш, 1912—1913-чү илләрдә икииллик мүәллимләр курсунда мүәллимлик етмишдир.

Семинаријада охудуғу сон илләрдә вә педагожи фәалијјәти дөврүндә А. Сүбһанвердиханов бәдии јарады-

чылыгла да мәшғул олуб, «Әбдүл вә Шаһзадә»[1] (1902), «Чан јанғысы» (1903), «Чәнк» (1909—1910) повестләрини; «Думан» (1904), «Әрдој дәрси» (1905), «Илан» (1906), «Парлаг улдуз» (1912) һекајәләрини јазыб, бунларын бә'зиләрини («Илан», «Чан јанғысы», «Чәнк», «Парлаг улдуз») о заман мәтбуатда нәшр етдирмишдир. Әдибин нәшр едилмәјән бәдии әсәрләри исә һазырда Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Республика Әлјазмалары Фондунда сахланыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти галиб кәлдикдән сонра А. Сүбһанвердихановун ичтимаи-педагожи фәалијјәтинин чичәкләнмәси үчүн јени имканлар јаранды. О, педагожи фәалијјәтилә јанашы, 1920-чи илдән 1923-чү илә кими республика Харичи Ишләр Комиссарлығында, јәни заманда «Халг маарифи» журналы редаксијасында чалышмыш, 1923—1929-чу илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Архивинин мүдири олмуш, 1925-чи илдә университетин тарих факүлтәсини битириб, али тәһсил алмышдыр.

Ингилабдан әввәл педагог-јазычы кими танынмыш А. Сүбһанвердиханов Совет һакимијјәти илләриндә педагог-алим кими танынмышдыр. 1924-чү илдә Азәрбајчаны Өјрәнән Чәмијјәт тәшкил едилән күндән е'тибарән о бу чәмијјәтдә, сонра исә өмрүнүн ахырына кими ССРИ Елмләр Академијасынын Азәрбајчан филиалында елми иш апарыб, Азәрбајчан тарихинә даир бир сыра әсәрләр јазмышдыр. Онун «Мүчтәһид-феодал», «Ханлара фәрманлары вә јазышмалары», «Азәрбајчанда арxив ишинә даир» елми әсәрләри «Азәрбајчаны Өјрәнән Чәмијјәтин әсәрләрин»дә чап олунмушдур. Бунлардан әлавә, А. Сүбһанвердиханов Шәки ханлығынын тарихинә даир материалларын рус дилинә тәрчүмәсини, рус алими Л. Г. Лопатинскинин Азәрбајчан вә она гоншу олан халгларын фолклору һаггында әсәринин елми тәснифатыны да нәшр етдирмишдир. Елми фәалијјәтлә мәшғул олдуғу илләрдә дә о, мүәллимликдән ајрылмајыб, А. Шаиг адына нүмунә мәктәбинин мүдири олмуш, али вә орта мәктәбләрдә дәрс демишдир.

А. Сүбһанвердиханов 1936-чы илдә јанварын 6-да Бакыда вәфат етмишдир.

[1] Мүәллифин рус дилиндә јазмыш олдуғу бу илк әсәринин әлјазмасынын титул сәһифәси душдүјү үчүн биз ону шәрти олараг әсас сурәтләрин ады илә «Әбдүл вә Шаһзадә» адландырдыг.

Диванбәјоғлу өмрүнүн сон илләриндә јаздығы тәрчүмеји-һалында бәдии әсәрләринин адларыны чәкдикдән сонра көстәрир ки, мән бүтүн әсәрләримдә «Октјабр ингилабынадәк Азәрбајчан гадынларынын мәһкум олдуғу һүгугсуз һәјаты тәсвир етмишәм».

Бу гејд әсассыз дејилдир. Бүтүн мүтәрәгги јазычыларымыз кими Диванбәјоғлуну да ән чох дүшүндүрән, ән чох мәшғул едән мәсәләләрдән бири—Азәрбајчан гадынлығынын фачиәли һәјаты, көлә вәзијјәти, әсрләр боју кишиләрин әлиндә кәнизә, ојунчаға чеврилмәси кими бөјүк ичтимаи дәрд олмушдур. О, демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә халгын бу чәкилмәз дәрдини алышыб јана-јана тәсвир етмишдир.

Биз Диванбәјоғлунун әсәрләрини охудугча аналарымызын вә нәнәләримизин кечирдији фачиәли һәјат тарихинин дәһшәтли сәһифәләрилә, ганлы, лакин инсаны сарсыдан ејбәчәр лөвһәләрилә таныш олуруг.

...Әбдүл вә Шаһзадә («Әбдүл вә Шаһзадә») сафгәлбли кәнчләрдир. Онлар бир-бирини севир, гәлбләри јашамаг, хошбәхт олмаг арзусу илә чырпыныр. Лакин онларын бу арзусу даша дәјиб сыныр. Шаһзадә галын һасарларын ичәрисиндә әзаб чәкиб мәһв олур. Чүнки Шаһзадәнин атасы көһнәпәрәст Гијас бәј белә истәјирди.

Савадлы, мәдәни Әбдүлүн әлиндән һеч бир иш кәлмир. О, ачиздир, өз севкисини вә сәадәтини горуја билмир. Чүнки мөвһумат вә чәһаләт үзәриндә гурулмуш бу чәмијјәтдә «әјнинә костјум кејән, башыкепкалы адамлардан мал-гара да һүркүр, һәтта адама һүчум чәкирләр».

...Һәмид («Думан») Сәјјарәнин гара чадра алтында кизләнмиш көзәллијини, «бир чүт сабаһ улдузуна бәнзәр көзләрини» јас јериндә тәсадүфи олараг көрүб, фүсункар гыза вурулур. Сәјјарә дә ону севир. Лакин... Сәјјарәнин атасы гызыны башгасына вермәк фикриндәдир. Һәмид: «Бизим талејимиз нечә олачагдыр?»—дејә сорушдугда, Сәјјарә она белә чаваб верир:

«Мән ону билирәм ки, мән дә башга арвадлар кими ихтијары, чаны өзкәсинин әлиндә олан бир адамам».

...Хәјалпәрвәр Көчәриоғлу да («Әрдој дәрси») мәһәббәт аләминдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр. Чүнки онун атәшин бир мәһәббәтлә севдији сарышын гыз рус иди. Ахы, Мәһәммәдин шәриәти мүсәлманын хачпәрәстә евләнмәсинә һеч јол вермирди. Көчәриоғлу бәдбинлә-

шиб, шәһәрдән узаглашыр, онун гырылмыш көнлү «думанлы дағлары, шеһли отлары, көј булудлары, көзгәмашдыран шимшәкләри арзу едир»; өмрүнүн бир јајыны «көј дағлар белиндә, сојуг булаглар үстүндә, чобанлар вә маләр гузулар арасында кечирмәк истәјир», ешгини мәһв едән чәмијјәтдән артыг һеч бир шеј көзләмир.

... Сәадәт ешгилә чырпынан көзәл Мәрјәми («Чәнк») чаһил атасы Рүстәм бәј, севдији Сәид бәј адлы чаван оғлана јох, јашлы вә кобуд Мирзә Меһди хана верир. Анчаг она көрә ки, Сәид бәј хошхасијјәт, көзүачыг, чаван бир зијалы олса да, касыбдыр. Мирзә Меһди хан исә дөвләтлидир. «Касыб елм дәрјасы олса да», Рүстәм бәјин нәзәриндә «адамлар чәркәсиндә дура билмәз. Симүзәри олан, һејван да олса», онун әгидәсинчә «адамдыр».

Бүтүн бунлары тәсвир етмәк үчүн мүәллиф чанлы һәјат лөвһәләри, мә'налы нчтиман фонлар сечмиш, көһнә чәмијјәтин вәһши аилә-мәишәт мүнасибәтләрини кәскин тәнгидә тутмушдур.

* * *

Диванбәјоғлунун нәшр едилән әсәрләри ичәрисиндә охучулар арасында ән чох рәғбәт газанан «Чан јанғысы» повестидир. Әсәр илк дәфә 1910-чу илдә Үзејир Һачыбәјовун редактор олдуғу «Һәгигәт» гәзетиндә һиссә-һиссә нәшр едилмиш, ингилабдан габаг вә сонра бир нечә дәфә ајрыча китаб шәклиндә бурахылмышдыр.

Повест мөвзу чәһәтдән мүәллифин башга әсәрләрилә бағлыдыр. «Чан јанғысы» да севки, аилә вә мәишәт мәсәләләринә һәср едилмишдир.

Әсәрин сүжети вә мүнагишәси Әһмәдлә Ругијјәнин уғурсуз севки мачәрасы үзәриндә гурулмушдур. Әһмәд дағларын гојнунда тапдығы Ругијјәни шәһәрә апарыр, орада «тачыны даша вуруб сындырыр». Ругијјәни мәһв етдикдән сонра, көһнә мәһәббәт Әһмәдин гәлбиндә јенидән баш галдырыр, о, пешман олур, вичдан әзабы чәкир, фәләкзәдә бир дәрвишә чеврилиб, дағлара, мешәләрә, сәһралара дүшүр, көзләрини ахирәт гапысына дикиб, онун ачылмасыны сәбирсизликлә көзләјир. Әсәр дә һәмин дәрвишин—Әһмәдин дилилә нағыл едилир.

Бу фәләкзәдә дәрвишин башына нәләр кәлмәмишдир? Кәнчлијиндә ганлылыг әдавәти үзүндән өз доғма вәтәниндән дидәркин дүшән Әһмәд узун мүддәт инсанлардан гачыр, уча дағларын көј јамачларында, кечилмәз мешәләрин гојнунда, үчсуз-бучагсыз бијабанларда јарымвәһши һәјат сүрүр. О бу һәјаты белә хатырлајыр:

«Күндүзләр мешәләрдә, кечәләр ағачлар башында вә јахуд гајалар гојнунда... Көј от дөшәјим, гара даш јастығым, енли јарпаглар јорғаным иди. Көј курулдајырды, шимшәк ојнајырды, марал һајгырырды. Сәсимә сәс верирдиләр. Күндүз күн, кечә ај вә улдузлар һәмдәмим идиләр... Јағмур башымдан, сел сулары ајағымдан вурурду. Мешә мәнә, мән мешәјә сәс верирдим. Орманлар чадырым, тарлалар кәзмәк јерим иди. Күл күлү чағырырды, бүлбүл чәһ-чәһ илә охујурду. Көјүн гүббәси таваным, гара торпаг архам иди».

Нәһајәт, о, бу һәјатдан усаныр,—«өлдүрсә дә, гој мәни өз һәмчинсим өлдүрсүн»,—гәрарына кәлир, мешәни тәрк едиб, «шенлик олан тәрәфә рәван олур».

Илк раст кәлдији көчәри обасында Әһмәди дүз-чөрәклә гәбул едирләр. О бурада галыб, јенидән «әһли» һәјата башлајыр, ишкүзарлығы, зирәклији вә рәшидлији илә шенлијин һөрмәтини газаныр, һәтта обанын «үркәк маралы»—көзәллији илә обанын кәнчләрини мәфтун едән Ругијјә дә Әһмәдә көнүл вериб, она јар олур.

Мүәллиф көчәри һәјатыны, онун һијләдән, ријадан узаг инсанларыны хүсуси мәһәббәтлә тәсвир едиб романтикләшдирир, кәнд идиллијасы јарадыр. Лакин мүәллифин романтикләшдирдији, идеализә едиб, шәһәрә гаршы гојдуғу көчәри һәјаты Әһмәди даими олараг гојнунда сахлаја билмир. О өз вәтәни, вахтилә баш көтүрүб гачдығы доғма шәһәри үчүн дарыхмаға башлајыр. Ругијјә илә сөһбәтиндә Әһмәд е'тираф едир ки, шәһәрдә «варлылыг, јохсуллуг бир-биринә долашараг, әһалинин бир һиссәсини едиб султан, о бири һиссәсини гул, мөһтач. Бундан зүлм төрәјир. Бу сәбәбә адам адамы чанавара дөнүб јејир...»

Анчаг бунунла белә, шәһәрә дөнмәк арзусу Әһмәди тәрк етмир, о, күндән-күнә даһа чох, даһа чидди дарыхыр, кәдәрли, гүссәли кәзиб доланыр.

Вәтән һәсрәти—«вәтәнин һавасы, сују, дағлары, дашлары, торпағы» Әһмәди чәкиб апарыр. Ругијјә, вәфалы Ругијјә дә доғма јувасындан ајрылыб, Әһмәд илә шәһәрә кедир.

Лакин... шәһәр мүһити Әһмәди дәјишдирир, о, дағларын гојнунда тапдығы «үркәк маралдан» сојујур, јени севдаја дүшүр, хәјалындан јени бир арвад алмаг кечир.

һадисәнин белә шәкил алмасынын, охучунун көзләмәдији бир тәрздә инкишаф етмәсинин сәбәбини дәрвишин—Әһмәдин өз сөзләриндән өјрәнирик:

«Бир мән белә дејиләм ки. Бизим чохумуз вә бәлкә һамымыз беләјик. Букүнкү арвад сабаһ үчүн јарамаз, кәрәк ајрысы олсун. Ишим дә тәрәггијә минмишди, кәрүнүрдү. Пул да адамы供 аздыран олур, мәни дә аздырды. Әввәл азмағым арвад кәзмәк олду».

Бу сәтирләри охујаркән Карл Марксын ашағыдакы сөзләрини хатырлајырыг: «Пул фәрдләри өз әксинә чевирир, онлара өз тәбиәтләринә зидд олан хасијјәтләр верир; пул вәфаны вәфасызлыға, севкини нифрәтә, нифрәти севкијә чевирир».

Ругијјә шәһәр һәјатына алыша билмир. Доғма дағларын, аһу кими сејр етдији отлагларын, кечи кими дырмашдығы гајаларын, ушаглығынын гајғысыз күнләрини кечирдији мешәләрин һәсрәти ону саралдыб солдурур. Үстәлик Әһмәдин бәд рәфтары, вәфасызлығы, тој едиб икинчи арвад алмасы Ругијјәни мум кими әридир, јанағындан ган даман дағлар көзәли вәрәмә тутулуб ган гусур, јорған-дөшәјә дүшүр, нәһајәт, һәјаты әбәди олараг тәрк едир.

Көрүндүјү кими, Диванбәјоғлу севки, аилә вә мәишәт мөвзусуну «Чан јанғысы»нда тамамилә башга шәкилдә һәлл етмишдир. Әкәр мүәллифин јухарыда һаггында бәһс етдијимиз әсәрләриндә мүһафизәкар аталарын чаһиллији, тамаһкарлығы үзүндән севкилиләр бир-биринә говуша билмәјиб, бәдбәхт вә мәһв олурларса, бу әсәрдә ичтимаи мүһитин өзү илк плана кечирилмиш, көһнә чәмијјәтдә пулун инсанларын әхлагыны нечә позмасы сон дәрәчә тә'сирли вә инандырычы бир шәкилдә кәстәрилмишдир.

«Чан јанғысы» нәсримизин ән јахшы нүмунәләриндәндир. Онун тәһкијә дили ојнаг, сәлисдир; тәшбеһләри, тәсвирләри бәдии вә мә'налыдыр. Буна көрәдир ки, повест әввәлдән-ахыра кими марагла охунур, һадисәләрин инкишафыны, хүсусән Ругијјә илә Әһмәдин талејини охучу бөјүк интизарла изләјир.

Диванбәјоғлу бөјүк әдәби ирс гојуб кетмәсә дә, марагды һәјат мүшаһидәси, үмумиләшдирмә габилијјәти, ширин вә ахычы үслубу олан орижинал бир јазычыдыр. XX әср әдәбијјатымызын тарихиндә онун әдәби ирсинин мүәјјән әһәмијјәти вә јери вардыр.

1968

ӘЛИ НӘЗМИ

(1878—1946)

Гәти дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин» дүнјасында «Молла Нәсрәддин»ә јарашан шивәнин мәзәлилији вә дузлулуғунда, маһарәт вә лətафәтдә Сабирә јахын кәлән вә она әвәз олан биринчи Мәшәди Сижимгулу—Кефсиз олубдур.

Ч. Мәммәдгулузадә

Чәлил Мәммәдгулузадә 1927-чи илдә Әли Нәзминин «Сижимгулунамә» китабында јаздығы мүгәддимәдә кечмиш күнләри хатырлајараг дејирди:

«Молла Нәсрәддин»ин биринчи илинин биринчи нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддин» шивәсинә јарајан мәзһәк ше'рләрдән бир нүмунә чап олунмушду: «Лисан бәласы»:

Еј дил, дахи динмә вә сүкут ет, сәни тары,
лал ол вә данышма!
Сал башыны ашаға вә һеч бахма јухары,
мал ол вә данышма!

Нечә ки, мә'лумдур, бу ше'ри јазан әсла шаир дејил иди. Бу бир нүмунә иди ки, буну биринчи нөмрәдә дәрч етмәкдә биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг».

«Молла Нәсрәддин»ин бу ахтарышы узун сүрмәди. Сабир Шамахыдан баш галдырыб, онун сәсинә сәс верди, журналын дөрдүнчү нөмрәсиндән башлајараг нәшр етдирдији, охучуну күлдүрән вә ағладан ше'рләрлә поезијамызда ингилаби сатира мәктәбинин бинасыны гојду. Әдәбијјат тарихиндә јаранан һәр бир әдәби мәктәбин шакирдләри—давамчылары олдуғу кими, Сабир әдәби мәктәбинин дә шакирдләри—давамчылары олду. Сабирин өлмәз сатиралары «Молла Нәсрәддин»дә нәшр едилиб јајылдыгдан аз сонра Әли Нәзми—Сижимгулу, Әлигулу Нәчәфов Гәмкүсар—Чүвәллағы, М. С. Ордубади—Һәрдәмхәјал, Мирзә Әли Мө'чүз—Шәбүстәри, Әли Рази Шәмчизадә—Дабанычатдаг хала, Мирзә Чаббар Әскәрзадә—Мәһкәмә пишији, Әли Мәһзун Рәһимов—Јетим чүчә вә с. шаирләр гәзәл-гәсидә әдәбијјатындан үз дөндәриб, Сабир сатирасы руһунда мүасир әсәрләр јазмаға

башладылар вә беләликлә дә молланәсрәддинчи шаирләр нәсли јетишди.

«Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә дахил олан— јухарыда адларыны чәкдијимиз шаирләр ичәрисиндә Әли Нәзминин хүсуси јери вардыр. Әли Нәзми һәм Сабирин сағлығында, һәм дә вәфатындан сонра онун әдәби мәктәбинин мәһсулдар давамчыларындан бири кими танынмыш, чәһаләт вә мөвһумат дүнјасы илә мүбаризәдә Сабирин ән јахын силаһдашларындан бири олмушдур.

* * *

Әли Нәзми Мәммәдзадә јарадычылыға шаир кими башламыш вә илк дәфә мәтбуата ше'рлә кәлмишдир. Лакин нәдәнсә о, «Молла Нәсрәддин» журналында илк јарым анчаг нәсрлә чыхыш етмишдир. Онун илк мәнсур фељетону «Молла Нәсрәддин»ин 1906-чы ил 16 ијун тарихли 11-чи нөмрәсиндә дәрч едилмишдир. «Әлидәјәнәкли» имзасы илә чыхан һәмин фељетонда дејилирди:

«Нечә күндүр ки, 18 јашында Бәшир һачы һүсејн оғлу чыхыб чинар ағачына, долаша дүшүрсүн. Гушу тутуб чибинә гојандан сонра ағачдан јыхылыб, гылчалары сыныб, апарыблар евә, атасы кәлиб дејиб:

— Оғул, нечәсән? Гуш чибиндә өлмәјиб ки? Сағдырмы?

Дејиб:

— Сағдыр.

Атасы чох шүкүрләр едиб ки, нә јахшы гуш өлмәјиб, сағдыр».

Гушбаз ата илә гушбаз оғлун авамлығыны көстәрән бу кичик парчада «Молла Нәсрәддин»ә јарашан дузлу вә дүшүндүрүчү бир сатира, ачы бир күлүш ифадә едилмишдир.

«Молла Нәсрәддин»ин нәшринин биринчи вә икинчи илиндә журналда Әли Нәзминин чохлу мәнсур сатиралары нәшр едилмишдир ки, мүәллиф бунларда «Молла Нәсрәддин»ин тәнгид һәдәфләринә амансыз зәрбәләр ендирирди.

Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин»дә ше'рлә илк дәфә 1907-чи илин орталарында М. Ә. Сабирә јаздығы бир нәзирә илә чыхыш етмишдир. Һәмин нәзирәнин марағлы бир тарихчәси вардыр.

1906—1907-чи илләрдә Зәнкәзур маһалында дәһшәтли ачлыг баш вермишди. «Молла Нәсрәддин» журналынын 1907-чи илдә бурахдығы «Гулибијабани» сәрлөвһәли фељетонда Зәнкәзур ачларына көмәк етмәк үчүн әлини ағдан гараја вурмајан дөвләтлиләр, өзләрини «милләт гәһрәманы» адландыран зијалылар тәнгид атәшинә тутулурду. Һәмин фељетон чыхандан бир аз сонра Сабирин сәси ешидилди. О «Чајда чапан» имзасы илә чап етдирдији «Тә'меји нәһар» сатирасында өзүнәмәхсус бир әда илә јазырды:

Чығырма, јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр!
Сус, ај јазыг, фәзадәки үгаби-чаншикари көр!
Тахыл-тахыл дејиб дә чох чығырма зәнкәзурлу тәк,
Бәјин-ханын, ханын-бәјин әлиндә еһтикары көр!

Сабирин бу көзәл сатирасындан тә'сирләнән Әли Нәзми «Чајда чапана чаваб» ады илә она нәзирә јазды:

«Чајда чапан» гардашым, ағлама, ағлары көр!
Фикр елә бир аз, гадам, сонра ели, кары көр!
Зәнкәзура бирчә бах, о һара, көр сән һара,
Әкмәји чох, дәрди јох, сән нијә кејдин гара?
Һәпси әбәс ағлашыр, вар нечә јүз мин пара,
Јевлаға бир гыл сәфәр, бугда, дүјү, дары көр!

Бундан сонра Ә. Нәзми «Молла Нәсрәддин»дә ән чох ше'рлә чыхыш етмәјә башлады. Онун «Молла Нәсрәддин»дә вә башга мәзһәкә журналларында чыхан мәнзум фељетонлары Сабир сатирасынын мөвзу даирәси, мәфкурә истигамәтилә сых бағлы иди вә Мирзә Чәлилин дедији кими, Әли Нәзми Сәбирә охшајыр, бунунла да фәхр едирди.

Әли Нәзминин «Сабирә охшамасы» тәбии бир һал иди. Чүнки Сабир кими әсрин нәбзини тутан даһи бир гәләм саһибинин тә'сири алтына дүшмәмәк, даһа доғрусу, онун тә'сириндән фајдаланмамаг мүмкүн дејилди. Әли Нәзми бә'зән Сабирин сатираларындан тә'сирләнәрәк, онлара нәзирәләр јазыр, бә'зән шаирин бу вә ја дикәр ше'ринин мәтбуатда нәшр олунмасындан узун илләр кечсә белә, онларын тә'сириндән гуртара билмирди. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин 1906-чы илин нојабр ајында «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан сатирасында биз охујуруг:

Мән билмәз идим, бәхтидә бу никбәт олурмуш,
Иззәт дөнүб ахыр, белә бир зилләт олурмуш,
Милләт ајылыб талиби-һүрријјәт олурмуш—

вә с.

Инди дә Әли Нәзминин 1917-чи илдә јаздығы «Олармыш» сәрлөвһәли сатирасынын биринчи бејтинә диггәт едәк:

Ваһ, ваһ, ада, Урсетдә дә һүрријјәт олармыш,
һүррийјәтә бу өлкәдә дә рәғбәт олармыш.

Көрүндүјү кими, һәр ики сатира форма вә фикир е'тибарилә бир-биринә о гәдәр јахындыр ки, буну шәрһә белә, еһтијач галмыр.

Лакин тәк-тәк нәзирәләрә әсасланараг, Әли Нәзмини тәглидчи шаир кими гәләмә вермәк әдаләтсизлик оларды. Чәлил Мәммәдгулузадәнин дедији кими, бу да бир һәгигәтдир ки, «Молла Нәсрәддин»ә јарашан шивәнин мәзәлилији вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә» Сабирә ән чох јахын кәлән молланәсрәддинчи шаир Әли Нәзми олубдур. О, Сабир сатирасынын тә'сириндән фајдаланараг оринжинал сатиралар јазмыш, һәтта бә'зән өз мүәллимини дә дилләндирмишдир. Мәсәлән, Әли Нәзминин «Молла, сәнә ејләјирәм мәсләһәт; сөјлә көрүм, евләним, евләнмәјим?» сатирасы «Молла Нәсрәддин»дә чыхдыгдан сонра Сабир она чаваб јазды:

Агрын алым, ај Мәшәд Сижимгулу,
Алтмыша јетдин, демә олдун улу,
Шүкр ола аллаһа, чанындыр сулу,
Чох да, киши, тутма бешәлли пулу,
Вер пулуну, даллы, ләззәтли зад ал!
Гој бабалын бојнума, кет арвад ал!

Мүәллими Сабир кими Әли Нәзми дә чәһаләт вә мөвһумат, истисмар вә ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулан көһнә дүнјаја гаршы мүбаризә апарыр, гәфләт јухусуна далан вәтәндашларынын донмуш шүурларыны ојатмаға чалышырды. Шаирин сатирасынын мөвзу даирәси сон дәрәчә кенишдир. О, чәһаләт вә наданлығын һәјатда, мәишәтдә доғурдуғу ејбәчәрликләри тәнгидә тутур, «дини гулдурчулуг түфәнкинә чевирән» руһанинин үзүнә охујурду:

Еј ахунд, евин јıхылсын,
Адына бахыб утан бир!
Бу гәдәр ләчачәт олмаз,
Бу гәбаһәтини ган бир!
Дедијин чәрән-пәрәндир,
Јорулуб дахи усан бир!

Сабир кими Әли Нәзми дә тәнгид објектинә зәрбәни долајысы илә ендирирди ки, нәтичәдә, онун сатирасы даһа мә'налы вә гүввәтли чыхырды. О, чох заман ифша едирди. Бу үсул Әли Нәзминин јарадычылығында ән чох ишләнмиш сатира формаларындандыр. Нүмунә үчүн ашағыдакы мисралара диггәт едәк:

Мәктәб демә, ондан сары гәлбим долу гандыр,
«Бу дарүләдәбдир» деја һәр кимсә, јаландыр!
Чәфәр гуртарыб дәрси, кәлиб хејли замандыр,
Баш түклү, ајаг чәкмәли, күја ки, габандыр,
Салдат баласы, бах, дејәсән, лап малагандыр.

Бу сәтирләрин архасында «дүнјанын аллаһ тәрәфиндән алты күндә јарадылмасына» сидги-гәлбдән инанан, јалныз ахирәт ешгилә, һури-гылман севдасилә јашајан, мәһз буна көрә дә шарлатан молланын дедији илә дуруб-отуран бир авам мүсәлман дајанмышдыр. О, санки Сабирин дәрси-үсули-чәдиддән әлһәзәр едән «гәһрәманынын» екиз гардашыдыр. Ислам дининин әһкамлары — чәннәт хәјалы, чәһәннәм горхусу бу авам мүсәлманын шүуруну елә дондурмуш, бејнини елә күтләшдирмишдир ки, о, маарифи хурафатдан, ишығы гаранлыгдан сечә билмир, мәктәб ады ешидәндә гәлби ганла долур, «башы түклү, ајагы чәкмәли» охумушлары габан адландырыр. Бу, минләр, јүз минләрлә зәһмәткешин мә'руз галдығы бөјүк фачиә дејилдими? Демәк, шаир өз сатирик мисраларында вәтәндашларынын күлмәли вә ағламалы фачиәләрини гәләмә алырды.

Чәһаләт вә истисмар дүнјасынын һеч бир чәһәти Сабирин әмәл достунун көзүндән јајынмырды. О, 1905-чи ил ингилабынын тә'сирилә јетишән молланәсрәддинчи јазычыларын зүлм вә истисмар әлејһинә, мaариф вә мәдәнијјәт, ишыглы һәјат уғрунда апардыглары тарихи мүбаризәнин өн сыраларында кедәрәк, «аләми тәнкә кәтирән» полис идарәләрини, «нә башы, нә дә ә'засы ишләјән идарeји-бәләдијјәләри», Шәргин ганлы мүстәбидләри Мәһәммәдәли шаһы вә Султан Әбдүлһәмиди, зәһмәткеш халгын ганыны вә илијини соран һәр чүр түфејли ағалары тәнгид едир; «пири кәдајә, һүрр икидләри гула чевирән, адлы натигләри суcдуруб лал едән пулун» феодал-буржуа чәмијјәтиндә инсанларын башына кәтирдији бәлалары сатиранын ачы дилилә ачыб көстәрирди.

Әли Нәзмини көһнә һәјат вә мәншәтин инсан шәхсијјәтини алчалдан вәһшиликләри, ејбәчәр чәһәтләри, хүсусән Азәрбајчан гадынлығынын көлә вәзијјәти даһа чох дүшүндүрмүш, о бу мөвзуја онларча мә'налы сатирик вә лирик ше'р һәср етмишдир.

Мүәллифин бу мөвзуда јаздығы әсәрләрин әһәмијјәтини јахшы тәсәввүр етмәк үчүн көстәрмәк лазымдыр ки, гадын азадлығы проблеми ингилабдан әввәл Азәрбајчан мәтбуатында узун мүддәт кәскин мүбаһисәләрә сәбәб олмуш, јазычылар вә мүһәррирләр арасында бир-биринә зидд ики чәбһә јаратмышды. Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, М. С. Ордубади, М. Һади, Ә. Гәмкүсар, Ә. Нәзми вә с. мүтәрәгги јазычыларын дахил олдуғу биринчи чәбһә гадын азадлығы мәсәләсинә азадлыг һәрәкатынын ајрылмаз бир һиссәси кими бахыр, гадынларын чадра алтындан, дөрд дивар арасындан чыхыб, елмә, маарифә говушмаларыны, ичтимаи һәјатда инсанлыг мөвгеји тутмаларыны тәләб едирдиләр.

Мүртәче јазычы вә мүһәррирләрин дахил олдуғу икинчи чәбһә исә руһаниләрин «дүнјакөрүшүнү» тәмсил едәрәк, гадынларын чадра алтындан чыхмасыны шәриәтин «мүгәддәс» ганунларынын позулмасы кими, «әхлагсызлыг» әламәти кими гијмәтләндирир, өз иддиаларыны гурандан кәтирдикләри ајәләрлә сүбута «јетирир», һәтта бу мөвзуда ше'рләр дә јазырдылар. Мүртәче «Шәлалә» журналынын баш мүһәррири Сәбрибәјзадә һәмин журналда бурахдығы ше'рләринин бириндә:

Ачыглыг олмасајды, фөһшә рәғбәтләр чохалмазды,
Гадынлар кимсәсиз, әрсиз, сәфаләтләрдә галмазды.
Ачыглыг олмасајды, бәлкә еркәкләр дә сапмазды.
Насыл инсан олан истәр ки, кәнди зөвчәси кетсин,
Јабанчы бир кишијлә јан-јана сөһбәтлә зөвг етсин?—

вә и. а. дејиб фәрјад гопарырды.

Башга молланәсрәддинчи шаирләрлә јанашы, Әли Нәзми дә мүтәрәгги зијалыларын гадын азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәнин өн сыраларында кедир, өз сатираларында «чаршафыны башына салыб лал кими» доланан гадынларын һалына ачыјыр, јашы доггуза чатмајан гызлары «беш гуруша гоча кишиләрә» сатан валидејнләрә ичиндән кәсилә-кәсилә күлүр, гадына «чарија» кими бахан мө'мин мүсәлманлара нифрәтләр јағдырырды. Лакин јенә дә үрәји сојумур, кәдәрә гапылыр, бу заман өз һиссләрини сатира илә ифадә едә билмәјиб, лирикаја кечирди:

Истәкли вәтән күлләри, сизсиз јаз олурму?
Сизсиз бу вәтән нури-маарифлә долурму?
Күн чыхмаса, зүлмәтү чәһаләт говулурму?
Сиздән умулур чарә бу азарә, гадынлар!
Еј елмсиз, аләмдә јанан нарә, гадынлар!

Молланәсрәддинчи шаир «Молла Нәсрәддин» журналынын бүтүн мүбаризә истигамәтләриндә јазыб-јарадырды. Шәргә мүстәмләкәчилик әлини узадан бејнәлхалг империализмә гаршы онун әсәрләриндә дәрин бир кин вә гәзәб вардыр. О һәм ингилабдан әввәл, һәм дә сонра бу мөвзуда ше'рләр, сатиралар јазмыш, мүстәмләкәчиләрин сојғунчулуғундан һәмишә бөјүк кин вә гәзәблә бәһс етмишдир. Әли Нәзми бу мөвзуну анчаг Гафгаз вә Азәрбајчан мигјасында дејил, үмумән Шәрг мигјасында ишләмишдир. Инсанпәрвәр шаири империалистләрин бүтүн Шәргдә төрәтдикләри фитнәләр нараһат едирди:

Нә исә, ишләри һәр јанда пәришан көрүрәм,
Дурбин илә бахараг, һәр јаны асан көрүрәм,
Фарсда испан, франсыз вә алман көрүрәм,
Дөнүрәм Гәрбә, Траблисдә италјан көрүрәм,
Чеврилиб Шәргә, һәм Иранда да «Меһман» көрүрәм.

Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» журналынын, Сабир әдәби мәктәбинин садиг вә фәдакар јолчусу иди. Милләтчилик вә милли мәһдудијјәт онун јарадычылығы үчүн тамамилә јад һиссләр иди. О, ингилабдан әввәл Азәрбајчанда мүртәче панисламист идејалары јајан фүјузатчылар вә шәлаләчиләрлә узун мүддәт мүбаризә едән вәтәнпәрвәр шаирләримиздән биридир.

Мә'лумдур ки, о заман Азәрбајчана «дә'вәт едилән» османлы мүһәррирләри Азәрбајчан дилинин мүстәгиллијини инкар едирдиләр. Бә'зи мүртәче јерли мүһәррирләр дә онлара гошулараг, Фирудинбәј Көчәрлинин дедији кими, мејмунлуг едир, гәлиз ибарәләр атыны миниб, әдәбијјат аләминдә чөвлан едир, садә дилимизи корлајырдылар. Иш о јерә чатмышды ки, «Шәлалә»нин редактору, османлы мүһәррири Халид Хүррәм Сәбрибәјзадә журналын сон сәһифәләриндә «Гафгаз шивәсилә китабәт» башлығы алтында кичик бир мәгалә бурахыр, нөвбәти нөмрәдә исә һәмин мәгаләнин «тәһлилини» вериб,

«исбат етмәјә чалышырды ки, куја «азәри шивәси» әдәби дил үчүн јарамыр.

Молланәсрәддинчи јазычыларын сырасында Ә. Нәзми дә ана дилинин сафлығы уғрунда мүбаризә апарыр, ана дилини әрәб-фарс ибарә вә сөзләрилә гәлизләшдирән јазычылара үзүнү тутараг дејирди: «Түркчә (азәрбајчанча) јаз, садә јазмајырсан, сус!» Онун дил әтрафындакы мүбаһисәләрдә Сәбрибәјзадәјә гаршы јазылмыш кәскин бир һәчвиндә дејилирди:

Бах бирчә кәламә, машаллаһ,
Билмәз ону түрк, әрәб дејилсә,
Һәтта дејәрәм әрәб дә кәлсә,
Олмаз јенә лазымынча акаһ.

Әли Нәзминин ингилабдан әввәлки јарадычылығында мүһүм јерләрдән бирини дә шаирин Јахын Шәргдә, хүсусән Ирандакы азадлыг һәрәкатына һәср етдији әсәрләри тутур. О, 1905-чи ил ингилабынын тә'сирилә јахын Шәргдә аловланан азадлыг һәрәкатыны изләјир, бу һәрәкатын гәһрәманларыны алгышлајан, дүшмәнләринә нифрәт јағдыран әсәрләр јазырды. Мәһәммәдәли шаһ ингилабчыларын гаршысында мәғлуб олдугда, шаир, она дәрин бир истеһза илә күләрәк јазырды:

Ва... бу имиш бәс һүнәрин, Мәмдәли?
Гышгырығын, шуру шәрин, Мәмдәли?

Аннамырам мән һәлә бу илләти,
Ким, нијә мәһв ејләмәдин милләти?
Ахири чәкдин бу јерә үммәти!
Дүшдү әлә тачи-зәрин, Мәмдәли,
Һарда галыб тачи-сәрин, Мәмдәли?

Лакин ингилаби һәрәкат боғулмаг тәһлүкәси гаршысында галдығы күнләрдә исә шаирин сатирасы тамам башга рәнк алыр, башга руһда сәсләнирди. Бу заман онун мисраларында һәјәчан вә нараһатлыг һисси дујулур, шаир ингилаб гәһрәманларыны сајыг олмаға чағырырды. 1911-чи илдә Мәһәммәдәли шаһ тәкрар Ирана дөнүб, тахты әлә кечирмәк хәјалына дүшдүјү заман шаирин јаздығы «Сәһнәји-Ирандан бир пәрдә» адлы сатиранын ашағыдакы мисралары буна ән јахшы мисалдыр:

Русијәдә бир ил ујујан Мәмдәли мирзә,
Ирана кәлир, бир даһа кәл ејлә тамаша.
Һүррijјәти, мәшрутәни виран едәчәкләр,
Бу мүлкә јенә Мәмдәлини хан едәчәкләр,

Һәп көһнәләрин шад олачаг гәлби бу иллән,
Арифләр үмумән дүшәчәк гәһр илә дилдән.

Молла, нә дејирсән
Иранлылара сән?
Гејрәтли имишләр,
Һүммәтли имишләр.
Тәгдир едирәм мән,
Әһсән, јенә әһсән!

* * *

Башга молланәсрәддинчиләр кими Әли Нәзми дә чаризм үсули-идарәсинин деврилмәсини алгышлады. О һәмин мүнасибәтлә јаздығы «Түән-кәрһән» (истәр-истәмәз) адлы ше'риндә «Мәзлум елләр нәфәс алды, һагг батили хырпалады»,—дејә севинди, халгын бу тарихи гәләбәсинин илк мәрһәләсини «Азадлик, бәрабәрлик, бирлик күнәшинин парламасы» кими тәрәннүм етди.

Лакин шаирин бир аз сонра јаздығы әсәрләр тамам башга чүр сәсләнирди. О, мүвәггәти һөкумәт заманы јаздығы ше'рләриндә өлкәдә јаранмыш вәзијјәти икраһла тәсвир едәрәк көстәрирди ки, һәлә «варлылар империјада дарғалыг едир», «Боздарын[1] нәфәси тамамилә кәсилмәмишдир», Керенски, Милјуков мөвчуд олан һүррijјәти милләтләр арасында дүзкүн тәгсим етмир, онларын арасына нифаг салыр вә и. а.

Бу ифадәләрдән ачыг көрүнүр ки, шаир мүвәггәти һөкумәтин әксингилаби-монархист маһијјәтини дүзкүн баша дүшүр вә ону өз әсәрләриндә кәскин тәнгид едирди.

Октјабр сосиалист ингилабындан сонра башга молланәсрәддинчиләр кими, Әли Нәзми дә бир мүддәт тәрәддүд кечирди вә онун јарадычылығында, бир нөв, дурғунлуг әмәлә кәлди. 1918-чи илдә јаздығы бир ше'риндә буну онун өзү дә е'тираф едәрәк дејирди:

Шаирәм, истәјирәм ше'р јазым,
Нә гәдәр ахтарырам, мәзмун јох.

О заман молланәсрәддинчиләрин мүвәггәти тәрәддүд кечирмәләри тәәччүблү дејилди. Чүнки онлар марксист олмадыглары үчүн буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк зәрурәтини дәрк едә бил-

[1] Милли дилләрдә чыхан гәзетләр о заман чара «Боздар» (ит) ады гојмушдулар.

мирдиләр. Лакин онларын тәрәддүдү узун сүрмәди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә Совет һөкумәтинин илк тәдбирләри санки молланәсрәддинчиләрин көзүнү ачды, онлар тәрәддүддән јаха гуртарыб, јени гурулушу алгышладылар вә өмүрләринин сонуна кими бу гурулуша сәдагәтлә хидмәт етдиләр.

Бу фикир Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Әли Рази вә башга молланәсрәддинчи јазычыларла јанашы, Әли Нәзмијә дә аиддир. О, көтүр-гој етмәдән совет идеолокијасыны гәбул едиб, өз әсәрләри илә јени гурулушун дахили вә харичи дүшмәнләрилә мүбаризә апаран, бу јолда гүввә вә бачарығыны әсиркәмәјән көһнә демократ јазычылардан биридир.

Инди јени гурулушун тәләбләринә ујғун олараг, шаирин дә јарадычылығынын мөвзу даирәси вә тәнгид һәдәфләри дәјишилмишди. Инди о, «Мола Нәсрәддин»дә, һәмчинин башга гәзет вә журналларда дәрч етдирдији фелјетонларда, лирик ше'рләрдә, кичик мәнзум һекајәләрдә јени гурулушун зәһмәткеш халга бәхш етдији азадлығы, мадди вә мә'нәви не'мәтләри тәрәннүм едирди. Инди шаирин сатирасында да, лирикасында да никбин бир руһ варды. Чүнки артыг:

Учмуш чәмәниндән вәтәнин заги-чәһаләт,
Гонмуш јеринә бүлбүли-хошкуји-сәадәт.

Шаир «һакимлији, мәһкумлуғу мәһв едән» Октјабр ингилабыны нәзмә чәкир, азадлыг јолунда чанларыны гурбан верән 26 Бакы комиссарынын әзиз хатирәсини әбәдиләшдирмәк руһу илә зәнкин мисралар јазыр, ингилабын өлмәз рәһбәри, бөјүк Ленинин дүнјаја ишыг сачан дүһасы илә фәхр едирди:

Зәнчирини гырдын көләлик дөврүнүн, атдын,
Бир мүштәрәк, азадә, бөјүк өлкә јаратдын,
Милләтләри гардаш едәрәк мәгсәдә чатдын,
Гојдун һамы мәзлум вәтәндашлара миннәт,
Фәхр етсә рәвадыр әсәринлә бәшәријјәт.

Молланәсрәддинчиләр мүһитиндә тәрбијәләниб јетишән шаир, ингилабдан әввәл олдуғу кими, инди дә ән чох сатирик әсәрләриндә мүвәффәг олур.

20-чи илләрдә Әли Нәзми күлли мигдарда сатирик әсәрләр јаратмышдыр. Чүнки Совет Азәрбајчанынын бу

дөврдәки һәјаты, мөвһумат вә наданлыгла, чилдини дәјишән дин хадимләрилә, тәрк-силаһ олмаг истәмәјән синфи дүшмәнләрлә мүбаризә вәзифәләри сатира үчүн бөјүк материал верирди.

Әли Нәзминин бу дөврдә јаздығы сатираларын мөвзу даирәсини дә елә һәмин вәзифәләрдән доған мәсәләләр тәшкил едирди. О, күнүн һадисәләрилә сәсләшән сатираларында кечмиш чәмијјәтин мәнфур галыгларыны, јени һәјатын инкишафына мане олан һәр чүр әнкәлләри, исрафчылары, гадынын гара чадра алтындан чыхыб, азад һәјата гәдәм атмасилә барышмаг истәмәјән көһнәпәрәстләри сатира атәшинә тутурду. Онун о заман мәтбуатда чыхан бир чох сатиралары бу күн актуал көрүнмәсәләр дә, јазылдыглары дөврдә мүһүм тәблиғи әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Әли Нәзминин бу дөврдә бејнәлхалг империализмә гаршы мүбаризә мөвзусунда јаздығы сатиралара кәскин муасирлик руһу һакимдир. Шаир о заман империалистләрин Совет Иттифагы әлејһинә төрәтдикләри фитнә-фәсадлара сатираларла чаваб верир, онларын хам хәјалларына ачы-ачы күлүрдү. О, 1926-чы илдә нәшр етдирдији «Мәһрум» адлы сатирасынын әввәлиндә «Чөрчил демишдир ки, Русијада мәдәни бир һөкумәт мејдана кәләчәји күнә гәдәр өлмәјәчәјимә үмид едирәм» сөзләрини епиграф вердикдән сонра јазырды:

Биздә бир башга һөкумәт, диләдиими көрмәк?
Бундан етмиш сизи мәһрум, нә етмәк ки, фәләк.
Дурачаг бу гурулуш, анла ки, дурдугча әмәк.
Галачаг тәк сизә ахыр гуру фәрјад, белә!
Сән өлүб көрмәјәчәксән бизи бәрбад, белә!

Бу илләрдә Әли Нәзминин Шәргдә, хүсусән әрәб өлкәләриндә милли азадлыг һәрәкатыны боған инкилис, италјан, франсыз вә испан мүстәмләкәчиләрини ифша едән әсәрләри бу күн дә өз әһәмијјәт вә тәравәтини итирмәмишдир. Онун 1925-чи илдә «Инкилтәрә һөкумәти мин һијлә илә күндә әрәб гәбиләләрини бир-биринә гырдырыр» епиграфы алтында јазылмыш ше'риндә биз охујуруг:

Дојмајыр инкилис ичмәкдән ган,
Тутачаг ган ону билмәм нә заман?
Усан артыг, усан, еј залым, усан!
Бәсдир артыг гана чалханды чаһан.

Иттиһам кими сәсләнән бу гәзәбли мисралардан сонра шаир:

> Сәни бу ган сели бир күн богачаг,
> Күнәши Шәрги-заминин догачаг,—

дејә кәләчәкдә Шәрг халгларынын мүстәмләкә зүлмү зәнчириндән хилас олачағына гәти инам бәсләдијини билдирирди.

Әли Нәзминин 20-чи илләрдә феодал-патриархал кечмишин, көһнә адәт-ән'әнәләрин тәнгидинә һәср едилмиш мәнзум һекајәләри дә мараглыдыр. Доғрудур, мүәллифин мәнзум һекајәләриндә биз кениш һәјат лөвһәләри көрмүрүк, лакин бунунла беләә, ојнаг вәзндә јазылмыш бу әсәрләр онун јарадычылығында јенилик кими нәзәрә чарпыр.

Отузунчу илләрин сонларында Әли Нәзми чох сејрәк јазырды, онун јарадычылығы санки, бир нөв, сүкут кечирирди. Алман-фашист ишғалчыларынын мүгәддәс Совет торпағына гәфләтән хаинчәсинә һүчуму гочаман шаирин гәлбиндә сонсуз кин вә гәзәб һиссләри доғуруб, онун јарадычылығындакы сүкуту позду. Шаирин сатирасы санки јенидән доғулду, чәтин мүбаризәләрдән, ағыр имтаһанлардан чыхмыш гәләми тәкрар сүнкүјә чеврилди, онун сатирик тәби чуша кәлиб, ана вәтәнә ајаг басан дүшмәнә лә'нәтләр, нифрәтләр јағдырмаға башлады.

Гочаман шаир мүһарибәнин кедишини диггәтлә изләјир, өз әсәрләрилә муасир һадисәләрә сәс верир, охучуларда гәләбәјә инам әзмини мөһкәмләндирирди. Мүһарибә чәбһәләриндә һадисәләрин инкишафына ујғун олараг, шаирин сатирасындакы күлүшүн ифадә тәрзи дәјишилиб, јени мә'на кәсб едирди. 1942-чи илдә, алманлар «зәфәр јүрүшү» етдикләри заман, Һитлер ловғаланыб: «Биз Русијаны елә мәһв едәчәјик ки, даһа һеч бир заман баш галдыра билмәсин»,—дедикдә, шаирин сатирасы гәзәб вә нифрәтдән доған ачы күлүш ифадә едирди:

> Бәләјиб, бәсләдијин арзуја хүлја дејирик,
> Етдијин ајдын-ачыг сөһбәтә рө'ја дејирик,
> Ешидиб әснәјир әфсанәни дүнја, дејирик,
> Танығыр ел сәни сәрсәм, инаныр, сән өләсән!
> Сәһвсән, сәһвинә аләм инаныр, сән өләсән!

Бурадакы күлүшүн архасында доғма вәтәнинин үзәрини алан тәһлүкәдән тәшвишә дүшән шаирин нифрәти,

гәзәби вә кәдәри дә «кизләнмишдир». О заманкы охучу буну чох јахшы баша дүшүрдү.

Лакин 1944-чү илдә, Һитлерин гулдур дәстәләри мүзәффәр Совет Ордусунун өлдүрүчү зәрбәләринә давам кәтирмәјиб, бүтүн чәбһәләр боју кери чәкилиб гачдығы заман шаирин сатирасы тамам башга маһијјәт кәсб едирди:

> Ганлы Һитлер ордусу олмуш гана галтан, гачыр,
> Санки ох дәјмиш гудуз бир јыртычы һејван гачыр.
> Бу низам илә чәкилмәк, хәтти доғрултмаг дејил,
> Анчыг һәрби удузмагдыр, басыб удмаг дејил.
> Һәр тәрәфдә танк олубдур түлкүјә мејдан, гачыр.
> Ганлы Һитлер ордусу олмуш гана галтан, гачыр.

Көрүндүјү кими, бу күлүш артыг гәзәб вә нифрәтдән дејил, вәтәнин чаһаншүмул тарихи гәләбәләриндән руһланан шаирин севинчиндән вә фәрәһиндән доған күлүшдүр. Лакин бунунла беләә, јенә дә шаирин күлүшү ачы истеһза илә долу вә сүрәклидир.

Шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә мәтбуатда чыхан, сонралар топланыб «Сатира мәрмиләри» адлы китабчасында нәшр едилән сатиралары онун јарадычылығында бүтөв бир мәрһәлә тәшкил едир.

Әли Нәзми мәһсулдар бир јазычы иди. Онун 1927-чи илдә чыхан «Сижимгулунамә» адлы китабы беш јүз сәһифәдән ибарәтдир вә бураја шаирин анчаг мәнзум әсәрләри дахил едилмишдир. Һалбуки бу вахтадәк Әли Нәзминин мәтбуатда чохлу мәнсур фелјетонлары, мәгаләләри чыхмыш вә Чәлил Мәммәдгулузадә бу китаба јаздығы мүгәддимәдә онун нәср әсәрләринә дә јүксәк гијмәт вермишдир. 1927-чи илдән сонра Ә. Нәзми он доггуз ил јашамыш вә чохлу әсәрләр јазыб, мәтбуатда нәшр етдирмишдир. Лакин 1927-чи илдән сонра Әли Нәзминин ики кичик ше'рләр китабчасы нәшр олунмушдур вә бу китабчаларда мүәллифин әсәрләринин чүзи бир һиссәси верилмишдир. Бу о демәкдир ки, Ә. Нәзминин гојуб кетдији әдәби ирс топланыб нәшр едилмәсини вә елми тәдгигини көзләјир.

Ә. Нәзми мүрәккәб бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Онун бә'зән зиддијјәтли ичтимаи һадисәләри дүзкүн дәрк едә билмәдији вахтлар да олмушдур. Лакин шаирин јарадычылығынын үмуми истигамәти һәмишә мүтәрәгги маһијјәт дашымышдыр. О, ингилабдан әввәл

мүбариз молланәсрәддинчи, Сабирин әмәл досту кими, ингилабдан сонра исә молланәсрәддинчиләрин нәчиб ән'әнәләрини јени шәраитдә давам етдирән совет јазычысы кими танынмышдыр.

1959

ӘЛИГУЛУ ГӘМКҮСАР

«Молла Нәсрәддин» мәчмуәси Гәмкүсар кими мәсләк достларымызын сајәсиндә јашајырды... Нә гәдәр ки, мәчмуәмизин ады сөјләнир, онун әзиз вә гијмәтдар гәләм јолдашларынын сырасында әзиз јолдашымыз Әлигулу Гәмкүсарын ады һәмишә «јашасын» алгышлары илә зикр олуначагдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә

Әдәбијјатымызын тарихинә молланәсрәддинчиләр ады илә дахил олан јазычыларын сырасында Әлигулу Гәмкүсар Нәчәфов фәхри јерләрдән бирини тутур. О бүтүн јарадычылығы боју мүтәрәгги јазычыларын чәбһәсиндә олмуш, арды-арасы кәсилмәјән тә'гибләрә мәрдликлә синә кәрәрәк, истисмар вә чәһаләт аләминин гара гүввәләри илә мүбаризә апармышдыр. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри вә мүбаризәси тарихиндә Ә. Гәмкүсарын ролу хүсусилә бөјүкдүр. Мүхтәлиф гәзет вә журналларда иштирак етсә дә, о, бир јазычы вә мүһәррир кими «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә бој атмыш, XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә дөјүшкән молланәсрәддинчи кими шөһрәт тапмышдыр.

Әлигулу Гәмкүсар 1880-чи илдә Нахчыван шәһәриндә анадан олмушдур. Шаирин атасы Мәшәди Әләкбәр Һачы Нәчәф оғлу кәнчлијиндә папагчылыг етмиш, сонралар исә Чулфа көмрүкханасында комисјончу олмушдур. Гәмкүсарын ана бабасы Мәшәди Әсәд Мәддаһ вә әмиси Мәммәдһүсејн Фани ше'р јазырлармыш.

Сәккиз јашындан молла мәктәбинә давам едән Әлигулу әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмиш, 1894-чү илдә молла мәктәбини бурахыб, заманынын көркәмли мүәллимләриндән Мирзә Мәммәдтағы Сидги Сәфәровун (1854—1903) јенчә ачдығы үсули-чәдид мәктәбинә дахил олмушдур. «Мәктәби-тәрбијә» ады илә мәшһур олан бу мәктәб Нахчыванын о заманкы мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Бу мәктәб һәм моллаханалардан, һәм дә о вахт азәрбајчанлылар үчүн олан рус мәктәбләриндән фәргләнирди. Моллаханаларда дини елмләр тәдрис едилдији һалда, бурада дүнјәви елмләр өјрәнилирди; рус мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә јалныз рус дилиндә кетдији һалда, бу мәктәбдә рус дили илә јанашы, Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләри дә өјрәнилир, ана дилинин тәдрисинә даһа кениш јер верилирди. Һүсејн Чавид, Әзиз Шәриф вә сонралар ичтимаи-мәдәни һәјатда өзүнү көстәрән бир чох башга Нахчыван зијалылары илк тәһсилләрини Мәктәби-тәрбијәдә алмышлар.

Заманын мүтәрәгги зијалысы олан Мирзә Мәммәдтағы Сидгинин фәалијјәти јалныз мүәллимликлә мәһдудлашмырды. О, шәһәрин мәдәни һәјатына һәгиги мә'нада башчылыг едиб, Мәктәби-тәрбијәни шәһәрин мәдәни мәркәзинә чевирмишди. Чәлил Мәммәдгулузадәнин хатирәләриндә дејилир ки, һәмин мәктәб азәрбајчанлы ушаглара јени үсулда савад, билик өјрәтмәкдән савајы, «биз јенијетмә мүәллим вә әдибләр үчүн дә бир дарүлүрфан иди».

Әлигулу ики илә јахын Мәктәби-тәрбијәдә охумуш, бурада рус дилини дә өјрәнмиш вә һеч шүбһәсиз ки, онун бир әдиб, мүһәррир вә ичтимаи хадим кими јетишмәсиндә бу мәктәбин илк һәлледичи әһәмијјәти олмушдур. Шаирин әдәби јарадычылыға башламасы да Мәктәби-тәрбијәдә охудуғу дөврә тәсадүф едир.

1896-чы илдә Гәмкүсарын атасы хәстәләниб, мүаличә үчүн Тәбризә кедир вә Әлигулуну да өзү илә бәрабәр ора апарыр. Чәһаләт вә мөвһуматын һөкм сүрдүјү шәһәрдә руһаниләрин фырылдагларыны көрән кәнч шаир һәлә Тәбриздә икән ашағыдакы мисралары јазмышдыр:

Гуртармадымы ағламағын мөвсими, ја рәб?
Һәр күндә мүначат олунур мәсчидимиздә.

Ағлар күнә галдыг, јенә әл чәкмәјәчәкләр,
Бу мәрсијәханлар нә көрүбләр биләмиздә?

Тәбриз һәкимләринин мүаличәси хәстәјә көмәк едә билмир, дөрд ајдан сонра Мәшәди Әләкбәр вәфат едир, 16 јашлы Әлигулу атасыны јад шәһәрдә дәфн едиб, Нахчывана гајыдыр. Атасынын вәфатындан сонра артыг о, мәктәби һәмишәлик бурахыр, башсыз галмыш аиләни

тә'мин етмәк үчүн Ҹулфаја көчүб, ишләмәјә мәҹбур олур.

1912-ҹи илә кими Ҹулфада вә бә'зән дә Нахчыванда јашајан Гәмкүсар о дөврдә бир-бирини тә'гиб едән мүрәккәб иҹтимаи һадисәләри диггәтлә изләјир, сијаси һәјатда вә мәтбуатда јахындан иштирак едирди. Әлдә олан архив сәнәдләриндә «Һүммәт»ин Ҹулфа групунда чалышанлар сырасында М. С. Ордубади илә јанашы Ә. Гәмкүсарын да ады чәкилир.

Ҹулфада јашадыгы илләрдә Гәмкүсар Иран Азәрбајҹаны ингилабчылары илә јахындан әлагә сахлајыр, онлара көмәк едирди. Бу илләрдә полис дәфәләрлә Гәмкүсарын евиндә ахтарышлар апармыш, ону мүхтәлиф бәһанә илә дәфәләрлә мәс'улијјәтә ҹәлб етмишдир. Лакин нә чар мә'мурларынын, нә дә мүртәҹеләрин тә'гибләри Ә. Гәмкүсары иҹтимаи фәалијјәтдән чәкиндирә билмирди. О бүтүн чәтинликләрә мәрдликлә дөзәрәк, 1905-ҹи ил ингилабынын доғурдуғу азадлыг һәрәкатында, демократ Азәрбајҹан зијалыларынын истисмар, мөвһумат вә ҹәһаләт дүнјасы илә апардыгы чәтин мүбаризәләрдә әзмлә иштирак едирди.

1912-ҹи илдә иртиҹа «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри үчүн сон дәрәҹә ағыр вә дөзүлмәз бир шәраит јаратмышды. Одур ки, журнал һәмин ил мартын 8-дә чыхан 9-ҹу нөмрәдән сонра өз нәшрини дајандырмыш, 1913-ҹү илин јанварынадәк фасилә етмәјә мәҹбур олмушду. Арды-арасы кәсилмәјән тә'гибләрдән ҹана дојмуш Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин»и јенидән нәшр етмәк үчүн өзүнә көмәкчи олараг Ә. Гәмкүсары Тифлисә дә'вәт едир. Гәмкүсар бу дә'вәти мәмнунијјәтлә гәбул едиб, 1912-ҹи илин сонунда Тифлисә көчдү вә «Молла Нәсрәддин»ин нәшрини давам етдирмәк үчүн Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јахын көмәкчиси олду. Онларын әлбир сә'ји нәтиҹәсиндә «Молла Нәсрәддин» 1913-ҹү илин јанварындан е'тибарән јенидән нәшрә башлады. Журналын он ајлыг фасиләдән сонра чыхан биринҹи нөмрәсиндә редаксија өз охуҹуларына билдирирди ки, «...кәләҹәкдә һөкумәтдән изн һасил оландан сонра мәҹмуәмиз ирәлики баш мүһәррирдән савајы дәхи јолдашымыз Әлигулу Нәҹәфовун имзасы илә чыхаҹагдыр».

Һәмин ил февралын 20-дә чыхан 5-ҹи нөмрәдән башлајараг 1913—1914-ҹү илләрдә «Молла Нәсрәддин» журналында мәс'ул мүһәррир сифәтилә Ҹәлил Мәммәдгулузадә илә јанашы, Әлигулу Нәҹәфовун да имзасы кетмишдир. Бу илләрдә о, журналын бүтүн ағырлыгларыны Мирзә Ҹәлил илә бирликдә чијниндә дашымыш, Мирзә Ҹәлилин даһа јахын әмәл досту олмуш, тә'гиб вә тәһгирләрә, тәкзиб вә тәкфирләрә онунла бирликдә мә'руз галмышдыр. Буна көрәдир ки, Ҹәлил Мәммәдгулузадә кечән күнләр һаггында данышаркән Гәмкүсарын адыны «Молла Нәсрәддин» журналынын ән фәал, ән мүбариз мүһәррирләриндән бири кими, хүсуси һөрмәтлә јад етмишдир.

Ә. Гәмкүсары башга көркәмли молланәсрәддинчиләр дә ејни мәһәббәтлә севмиш, онун «Молла Нәсрәддин» журналындакы фәалијјәтинә јүксәк гијмәт вермишләр. Ә. Һагвердијев 1924-ҹү илдә, Гәмкүсарын өлдүрүлмәсинин беш иллији мүнасибәтилә «Коммунист» гәзетиндә нәшр етдирдији мәгаләсиндә јазырды:

«Әлигулу Нәҹәфзадәјә дејән күллә «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин үрәјинә дәјди. Она мән «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин үрәји ады гојмагда сәһв етмирәм вә ҹүр'әтлә дә бу сөзү дејирәм. Һејф олсун бивәхт әлимиздән кедән рәфигимизә ки, һәмишә гәдиршүнас достларынын үрәјиндә диридир».

1916-чы илдә Ә. Гәмкүсар Мирзә Ҹәлил илә бирликдә Бакыја кәлиб, «Өлүләр» комедијасынын илк тамашасында Шејх Нәсруллаһ ролуну ојнамышдыр. О заманкы тәнгид вә муасирләри Гәмкүсарын бу ролда бөјүк усталыгла чыхыш етдијини јекдилликлә гејд едир. Азәрбајҹан сәһнәсинин унудулмаз устады мәрһум М. А. Әлијевин хатирәләриндә дејилир:

«Мән Ә. Гәмкүсарла үч дәфә «Өлүләр» пјесиндә ојнамышам: ики дәфә Бакыда, бир дәфә Кәнҹәдә. Мән—Искәндәр, о исә Шејх Нәсруллаһ ролуну ојнајырды. Гәмкүсар руһаниләри һәртәрәфли таныдығы, онлара јахшыҹа бәләд олдуғу үчүн Шејх Нәсруллаһ ролуну фөвгәл'адә бир мәһарәтлә ојнајырды. Мән онун ојунунун мислини сонралар көрә билмәдим. Әлигулу Гәмкүсар һәм сәһнәдә, һәм јарадыҹылығында, һәм дә һәјатда руһаниләрин гәними иди».

1917-ҹи илдә Нахчыванда «Өлүләр» пјесиндә Гәмкүсарла бирликдә ојнамыш әмәкдар инҹәсәнәт хадими Рза Тәһмасиб дә Гәмкүсарын Шејх Нәсруллаһ ролунда чыхышына јүксәк гијмәт верир. О хатырлајыр:

«Шејх Нәсруллаһ ролунун мән бир чох ифаҹылары-

ны көрмүшәм. Лакин ачыг демәлијәм ки, һеч кәс, һәтта һидајәтзадә кими сәнәткар белә, исламијјәти дәриндән билән, моллаларын һәјат вә психолокијасына јахшы бәләд олан бу хырда чүссәли адамдан үстүн тутула билмәз. Онун ојунунда нә гәдәр дәрин бир сәмимијјәт вә емосионал бир зәнкинлик вар иди! О, фырылдагчы руһаниләрин ијрәнч маһијјәтини чох көзәл тәчәссүм етдирирди».

«Өлүләр» пјесинин Бакыда мүвәффәгијјәтли тамашасындан сонра Чәлил Мәммәдгулузадә илә бирликдә Ә. Гәмкүсар Орта Асија вә Волгабоју вилајәтләринә сәјаһәт едиб, Дашкәнд, Сәмәргәнд, Бухара, Оренбург, Самара, Газан, Һәштәрхан шәһәрләриндә «Өлүләр»ин тамашасында Шејх Нәсруллаһ ролунда чыхыш етмишдир.

Сәјаһәтдән гајытдыгдан сонра, 1917-чи илдә Гәмкүсар бир мүддәт Нахчыванда јашајыб, бурада «Ел күзкүсү» адлы драм чәмијјәти дүзәлдир, шәһәрин мәдәни вә сијаси һәјатында фәал иштирак едир, Бакы мәтбуатына фелјетонлар, мәгаләләр көндәрир вә с.

1917-чи илдә тәкрар Тифлисә дөнүб, сијаси-ичтимаи һәјатда хүсуси бир фәаллыг көстәрир. О, «Молла Нәсрәддин» журналында, «Кәләчәк» вә «Ал бајраг» гәзетләриндә чап етдирдији мәгалә вә фелјетонларда чаризмин јыхылмасыны алгышлајыр, мүвәггәти һөкумәтин мүртәче-монархист маһијјәтини, Гафгаза сохулан инкилис мүстәмләкәчиләрини вә зәһмәткеш халгын башга дүшмәнләрини тәнгид атәшинә тутур.

1919-чу ил мартын 14-дә Гәмкүсар хаинчәсинә гәтл едилди. Шаирин өлдүрүлмәси хәбәри шәһәрин зәһмәткешләрини вә мүтәрәгги зијалыларыны дәһшәтә кәтирди. Гәмкүсарын дәфни бөјүк халг нүмајишинә чеврилди. Шәһәр мејданчаларынын бириндә вә гәбиристанлыгда кечирилән митингләрдә чыхыш едәнләр гатилләрин чәзаландырылмасыны тәләб етдиләр. Лакин гатилләр чәзасыз галды. Башга чүр дә ола билмәзди. Чүнки шаири гәтл едәнләр «асајиши горујан» меншевик полисинин нәфәрләри иди. Куја, онлар Гәмкүсары «сәһвән» өлдүрмүшдүләр. Чох мараглыдыр ки, бу «сәһв» кечә саат 2-дә шаирин мәнзилинин гапысында баш вермишди.

Әлигулу Гәмкүсар кечән әсрин 90-чы илләриндән әдәбијјат аләминә гәдәм атса да, бир чох мүасирләри кими, онун да әсл бәдии јарадычылығы 1905-чи ил ингилабынын мәһсулу олан «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшриндән сонра башланыр. Сабирләри, Әли Нәзмиләри көһнә гәзәл, гәсидә әдәбијјатынын тә'сири алтындан чәкиб чыхаран «Молла Нәсрәддин» Ә. Гәмкүсарын да јарадычылығына јени истигамәт верди. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшриндән сонра Гәмкүсар онун дөјүшкән мүһәррирләриндән бири бөјүк Сабирин шакирди вә давамчысы кими танынды.

Сабир сатирасынын мөвзу даирәси вә мәфкурә истигамәти Гәмкүсар јарадычылығы үчүн дә сәчијјәвидир. Мирзә Чәлил вә Сабир кими Гәмкүсарын да дүшмәни—халгы чәһаләтдә сахлајан дин хадимләри, шәрг истибдадынын мәнфур мүчәссәмәси олан «Мәмдәли», «Пинти Һәмид», чар мүтләгијјәти, зәһмәткешләрин ганыны соран мүлкәдарлар, тачирләр, мә'мурлар вә башга түфејлиләр иди. «Чүвәллағы», «Чүвәллағы бәј», «Отајлы», «Хадимимилләт», «Симурғ» вә с. имзаларла чап етдирдији сатираларында о, әсарәт дүнјасына нифрәт јағдырырды. Гәмкүсарын сатирасы нәинки идејасы, һәтта руһу, бәдии әдасы, үслубу илә дә Сабир сатирасыны давам етдирирди.

Башга молланәсрәддинчиләр кими, Гәмкүсарын сатирасынын да әсас тәнгид һәдәфи мөвһумат, наданлыг вә диндән өз мәнафеләри үчүн истифадә едән руһаниләр иди. Гәмкүсар руһаниләрин халга вердији әзаб вә әзијјәти, онларын дин пәрдәси алтында төрәтдикләри фәлакәтләри мүтләгијјәтин зүлмү илә бәрабәр тутурду. О белә һесаб едирди ки, зәһмәткеш халгы дин хадимләринин чәнкәлиндән чәкиб чыхармадан, ону һәгиги мә'нада хошбәхт етмәк, азадлыға чыхармаг мүмкүн дејилдир. Бүтүн јарадычылығы боју дәләдуз руһаниләри гамчылајан Гәмкүсар 1917-чи илдә чар мүтләгијјәтинин јеничә девриләдији күнләрдә «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан «Истибдади-руһани» адлы фелјетонунда јазырды ки, мүтләгијјәти јыхмагла вәзифә битмир, халгын ондан аз дәһшәтли олмајан дүшмәнләри—руһаниләр дурдугча зүлм јашајачагдыр. О, зәһмәткеш халга мүрачиәтлә дејирди: «Јахшысы будур ки, инди вахт варкән башынын чарәсини елә. Вә нечә ки, истибдади-чисманини јыхдын, истибдади-руһанини дә јых ки, јахан гуртарсын. Јохса, истибдад истибдаддыр. О олмасын, бу олсун».

Ә. Гәмкүсар өз әсәрләри илә зәһмәткешләрин шүуруна чатдырмаг истәјирди ки, һәр чүр дини мәрасимләр пул тәләсидир, түфејлиләрин әлиндә сојғунчулуг васитә-

сидир. О јазырды: «...һәркаһ бу ишләр јахшы ишләрдирсә, гој бөјүкләримиз дә етсинләр, ...ваизләримиз, рөвзәханларымыз пул јығырлар, ә'јанларымыз вә һачыларымыз мәчлисин јухары башында әјләшиб чај ичиб гәлјан чәкирләр. Бирчә биз вуруб башымызы дағыдыб, һәфтәләрлә нахош олуб, кәсбкардан галырыг вә онлар исти мәсчиддә әјләшиб, ширин-ширин сөһбәт еләјирләр. Амма биз сојугда, гарда шахсеј кедиб, сәтәлчәм олуруг».

Руһаниләрин әлиндә ојун-ојунчаға чеврилән һәмвәтәнләринин мүтилијиндән, авамлығындан дәһшәтә кәлән шаир бә'зән фикрини сојугганлылыгла ифадә едә билмир, кәскин кинајә вә истеһзаја кечирди. Мәсәлән, о, ашура күнү баш јармаға һазырлашан наданлара мүрачиәтлә јазырды:

Мәсчиддә чығыр, вур дөшүнә, ортада фырран,
Чығ-бығ сал ушаглар кими, ич гәһвә вә гәлјан.
Мәнбәрдә чыхыб молла десин мин чүрә бөһтан,
Сән көз јашыны дәрдинә дәрман еләјиб јар!
Јар әһрәмәним, јар гочағым, јар ијидим, јар!

Јарсан башыны фејзү сәадәт газанарсан,
Һүшјар ол, аман, јохса чәһәннәмдә јанарсан,
Ејб етмәз әкәр евдә јарандан узанарсан,
Аллаһ сәнә бу фејздир, еһсан еләјиб, јар!
Јар әһрәмәним, јар гочағым, јар ијидим, јар!

Әлигулу Гәмкүсар бүтүн фәалијјәти боју демократик гүввәләрлә, азадлыг һәрәкаты илә бағлы олмушдур. О, Иран Азәрбајчанында аловланан азадлыг һәрәкатында фәал иштирак едән мүтәрәгги зијалыларымыздандыр. Иран Азәрбајчанынын һәјаты, Сәттархан һәрәкаты Гәмкүсар јарадычылығында ән чох ишләнмиш мөвзулардандыр. О, мәтбуатдакы чыхышлары илә Тәбриз ингилабчыларыны мүдафиә едир, онларын дүшмәнләрини кәскин сатираја тутур, һәр чүр азадлығын дүшмәни олан Шәрг мүстәбидләринә ачы-ачы күлүрдү:

Горхурам бајрамымыз гара кәлә,
Мәмдәли, Пинти Һәмид бирдән өлә.

Сабир кими Гәмкүсар да Иранда баш верән һадисәләри диггәтлә изләјир, ингилабчыларын гәләбәләри илә

севинир, мәғлубијјәти илә кәдәрләнирди. Иран Азәрбајчанынын фәдаиләринин мәшһур башчыларындан бири олан Сәид Сәлмасинин дөјүш чәбһәсиндә вәһшичәсинә гәтл едилмәси хәбәри Гәмкүсары дәһшәтә кәтирди. О, Сәлмасинин гәтли мүнасибәтилә јаздығы «Шәһиди-һүрријјәт» адлы ше'риндә өз кәдәрини изһар етдисә, бу һагда мәтбуатда чап етдирдији мәгаләдә чошғун гәзәбини ифадә етди. Сәлмасинин гәтли мүнасибәтилә јаздығы һәмин мәгаләдә дејилирди:

«Руһун инчимәсин, адын иләләбәд јашајачаг, сәнин пак вә наһаг ганындан минләрчә һәгиги мүчаһидләр әмәлә кәлиб, вәтән дүшмәнләриндән интигам алачаглар».

Гәмкүсар Иран Азәрбајчанында ингилаби һәрәкатын кедишини изләјир, конкрет тарихи һадисәләрә ујғун сатираларла чыхыш едирди. 1909-чу илдә фәдаиләрә вә Тәбризин динч әһалисинә ганлы диван тутан гулдурбашы Рәһим хан ингилабчыларын гәләбәсиндән сонра халгын интигамындан горхараг гачыб, чар Русијасына пәнаһ апармышды. 1910-чу илдә харичи империалистләрин мүдахиләси вә дахили иртичанын гулдур дәстәләринин экс-һүчумлары нәтичәсиндә ингилаб үчүн сон дәрәчә тәһлүкәли бир вәзијјәт јарандыгда, «Молла Нәсрәддин» журналынын «Гарадағ ајысы» адландырдығы Рәһим хан үрәкләниб, Ирана гајытды. Рәһим ханын Ирана гајытмасыны Гәмкүсар гәзәбли бир сатира илә гаршылады. Нифрәтлә долу олан бу сатирада шаир бөјүк нараһатлыг вә тәлаш һисси илә хәбәрдарлыг едирди ки, халгын бу вәһши дүшмәнинин Ирана кәлмәси өлкәни бир даһа гана гәрг едәчәкдир:

Кәлди јенә Рәһим хан Ирана, бәрәкаллаһ!
Чыхды әчәб икид тәк мејдана, бәрәкаллаһ!
Чүн көрдү башпозуглуг олмуш бу гөвмә пишә,
Етмиш чамаат адәт ган төкмәјә һәмишә,
Инди бу залым истәр вурсун дүбарә тишә,
Аләм бүтүн бојансын ал гана, бәрәкаллаһ!

1909-чу илин октјабр ајында гачыб, чар Русијасына сығынан кечмиш шаһ Мәһәммәдәли 1911-чи илдә Хәзәр дәнизиндән кизличә кечиб, Ирана сохулду вә јенидән дөвләт башына кәлмәк үчүн мүртәче гүввәләри әтрафына топлајыб, Теһран үзәринә һүчума кечди. Лакин ингилаби гүввәләрин экс-зәрбәсинә давам кәтирмәјиб, тәкрар өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олду. Бу заман Гәмкүсар

«Әкилдин» рәдифли сатирасыны јазыб, кәләјн баш тутмајан Мәһәммәдәлијә ачы-ачы күлдү:

Еј Мәмдәли, бу нөв'и ки, Ирандан әкилдин,
Дојдун, билирәм, ахыр өзүн чандан, әкилдин.

Билмәррә мурадынча доланмады бу дүнја,
Виранәјә дөндәрмәдин Ираны сәрапа.
Фикрин нә иди, олмады, сәд шүкр, мүһәјја,
Шөвг илә кедиб, јә'с илә Ирандан әкилдин.

«Молла Нәсрәддин» журналында Ә. Гәмкүсар кетдикчә даһа фәал, даһа јахындан иштирак едирди. Сабирин вәфатындан сонра шаир охучулар гаршысында даһа чох мәс'улијјәт һисс едир, јени гүввә илә гәләмә сарылыб, бөјүк мүәлиминин сатирасыны давам етдирмәјә чалышырды. «Молла Нәсрәддин»дә икинчи редактор кими ишләмәјә башладыгдан сонра Гәмкүсар журналда хүсусилә фәал иштирак едирди. Әдәбијјатшүнас Ләтиф Һүсејнзадә белә бир мараглы мүгајисә апармышдыр: әкәр 1911-чи илдә мүхтәлиф гәзет вә журналларда Гәмкүсарын чәми 27 әсәри чыхмышдырса, 1913-чү илдә тәкчә «Молла Нәсрәддин»дә 42 мәнзум вә мәнсур сатирасы чап олунмушдур.

1913—1914-чү илләрдә Бакыда «Шәлалә» журналы нәшрә башладыгдан сонра молланәсрәддинчиләрлә мүртәче буржуа мәтбуаты арасындакы мәфкурә мүбаризәси даһа кәскин характер алды. Чүнки бу заман милјончу Иса бәј Ашурбәјовун дә'вәтилә Азәрбајчана кәлән османлы мүһәррири Халид Хүррәм Сәбрибәјзадә «Шәлалә» мәчмуәсинин сәһифәләриндә Азәрбајчан халгынын әдәбијјатына, доғма ана дилинә гаршы ачыг чыхышлар едир, «тәсәттүри-нисван» мүбаһисәләриндә мүртәче чәбһә тутур, вахтилә «Һәјат» вә «Фүјузат»ын башладыгы мүртәче әдәби-сијаси чәбһәни кобуд шәкилдә давам етдирирди. «Шәлалә» Азәрбајчан дилинин вә әдәбијјатынын варлығыны белә, инкар едирди.

Чох мараглыдыр ки, о заман Бакыда милләт адындан бол-бол данышан либерал буржуазија зијалылары «Шәлалә»нин ифтираларына дөзәрәк, ағызларына су алыб сусурдулар. Лакин молланәсрәддинчиләр сусмур, Сәбрибәјзадәни «Анадолудан гачыб кәлән бамбылы шаир» адландырыр, өз јазыларында онун әсл симасыны ачыб, охучуларын гаршысында ифша едирдиләр.

«Шәлалә»јә гаршы мүбаризәдә Гәмкүсар хүсуси фәаллыг көстәрмиш, Сәбрибәјзадә әлејһинә өлдүрүчү сатиралар јазмышдыр. Охучулар арасында нүфуз газана билмәјән «Шәлалә» журналы гапандыгдан сонра, Сәбрибәјзадә истәр-истәмәз Азәрбајчаны тәрк етмәјә мәчбур олдугда белә, Гәмкүсар ону раһат бурахмады, ачы бир сатира илә һәчв едиб, јола салды:

Сәбрибәјзадә, бизи атма, амандыр, кетмә!
Милләтин һалы бу күн хејли јамандыр, кетмә!

Јахшы тәфсир елә өз рә'јин илә гур'ани,
Чадраја, чаршафа бүк, дустаг елә нисвани.
Гојма кетсин габаға милләти, гајтар ани,
Инди Гафгазда бөјүк бир һәјәчандыр, кетмә!

Бу сөзү мәндән ешит, санма зарафат едирәм,
Сәнә мәфтунәм, о мәчмуәни сәнсиз недирәм?
Јазығын бизләрә кәлсин, демә һөкмән кедирәм,
Кетмә, Хүррәм, мән өлүм, аз мәни јандыр, кетмә!

Биринчи дүнја мүһарибәси, феврал буржуа вә Октјабр сосиалист ингилаблары дөврүндә Гәмкүсарын јарадычылығы даһа чох сијаси әһәмијјәт кәсб едәрәк, идеја чәһәтдән ајдын вә тә'сирли олмуш, мәһз бу илләрдә о, мүбариз ингилабчы-демократ бир шаир кими чыхыш етмишдир.

Ә. Гәмкүсарын бә'зи тәдгигатчылары шаирин бу дөврдәки јарадычылығындан бәһс едәркән, мәсәләјә биртәрәфли јанашыр, онун һәмин дөврдәки сијаси мөвгејини болшевик идеолокијасы илә ејниләшдирирләр, һалбуки әслиндә белә дејилдир.

Сон илләрдә әдәбијјатшүнаслығымыз марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасланараг артыг исбат етмишдир ки, габагчыл молланәсрәддинчиләр ингилаби-демократик идејалар уғрунда мүбаризә едирдиләр. Буна көрәдир ки, онлар 1917-чи илдә буржуа-демократик ингилабы тәләбләри чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәјиб, буржуа ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк зәрурәтини дәрк етмирдиләр.

Феврал буржуа ингилабыны молланәсрәддинчиләр севинчлә гаршыладылар. «Молла Нәсрәддин» феврал ингилабындан сонра бурахдығы мәгаләләрин бириндә јазырды:

«Русија һөкумәтинин дәјишилмәји бу саат дүнја вә аләмә мә'лумдур. Рәвајәтин мүхтәсәри будур ки, нечә мүддәтдән бәри бир дәстә залым бир јерә чәм олуб вә өзләринә бир башга гәрар вериб, минмишдиләр чамаатын бојнуна вә нәфәс алмаға да изн вермирдиләр. Ахырда еlә олду ки, мәзлумларын аһү наләсн әршә чыхды.

Бәли, замана доланды, дәјирман тәрсинә чеврилди: падшаһы тахтдан салдылар, вәзирләри дустаг етдиләр вә чамаат вәкилләри ихтијары өз әлләринә алыб башлады мәмләкәти өз сәлигәси илә идарә етмәјә. Милләтләр олду азад, күн чыхды вә ики бајрам гарышды бир-биринә» («Молла Нәсрәддин», № 5, 9 март 1917).

Бу мисалдан көрүнүр ки, «Молла Нәсрәддин» илк күнләрдә чаризмин деврилмәсини азадлыг уғрунда мүбаризәнин там гәләбәси кими гијмәтләндирирди. Лакин һадисәләрин сонракы инкишафы, мүвәггәти һөкумәт дөврүндә өлкәдә јаранан һәрч-мәрчлик молланәсрәддинчиләри бу гәнаәтдән әл чәкмәјә мәчбур етди. Онлар мүвәггәти һөкумәти тәнгид етмәјә башладылар. Мәсәлән, журналын сонра бурахдығы мәгаләләрин бириндә дејилирди: «...һәлә, һүррijјәт заманы кәлмәмишдир. Бир Николајын кетмәси илә мин николајлар мејдана чыхыбдыр».

Бунунла белә бу дөврдә молланәсрәддинчиләрин мәрамнамәси там ајдын дејилди. Онлар марксист олмадыглары үчүн нә етмәји, јә'ни јухарыда дејилдији кими, сосиалист ингилабына кечмәк зәрурәтини дәрк едә билмирдиләр.

Молланәсрәддинчиләрин һәмин дөвр фәалијјәтиндәки бу мәһдудлуг Гәмкүсар јарадычылығы үчүн дә сәчијјәвидир. Гәмкүсар да о заман «Бу күн Русијјә әһли бүсбүтүн азад олан күндүр»,—дејәрәк феврал буржуа ингилабыны, мүтләгијјәтин јыхылмасыны алгышлады. Лакин бир аз сонра, өлкәдә зүлм вә истисмарын јенә дә давам етдијини көрдүкдә, о, мәтбуатда мүвәггәти һөкумәтин империалист-монархист сијасәтини кәскин ифша едән әсәрләрлә чыхыш етди. Шаир «Баша кәлмәз» рәдифли сатирасында мүвәггәти һөкумәт заманында зәһмәткеш халгын даһа ағыр бир вәзијјәтә дүшдүјүнү тәсвир едәрәк јазырды:

Көрдүкдә бу өвзаи дүшүр дәһшәтә инсан,
Биллаһи, бу әһвалә кәрәк ағлајасан ган,
Биһәдди зүлмәт, белә хүсран баша кәлмәз.

Гәмкүсарын мүвәггәти һөкумәтә бәсләдији мәнфи мүнасибәт онун «Гарғалар» фелјетонунда чох габарыг вә ајдын верилмишдир. Бир гәдәр сонра «Молла Нәсрәддин»дә чыхан һәмин фелјетонда мүәллиф мүвәггәти һөкумәти белә тәнгид едирди:

«Заг чүн шәрм нәдарәд, ки нәһәд на бәркул,
Бүлбүланра сәзәд әр дамәни-хари кирәнд,—

јә'ни замани ки, гарғанын һајасы олмады, гонду күлүн үстүнә, бичарә бүлбүлләрә јарашар ки, тиканын әтәјиндән јапышсынлар?

Евин јыхылсын, Һафиз, сән једди јүз ил бундан габаг нә билдин ки, күнләрин бир күнүндә Русија милләтләри јығышыб, Романов сүлаләсинин мурдар үсули-идарәсини дағыдыб, јериндә мүвәггәти гарғалар һөкумәти тәшкил едәчәкләр?»

Башга бир фелјетонунда Гәмкүсар мүвәггәти һөкумәти «һөкумәти-нитгијјә» адландырараг, онун башчыларынын бошбоғазлығына күлүрдү.

О заман Ә. Гәмкүсар сосиалист ингилабы мөвгејиндә дурмаса да, өз әсәрләриндә мүвәггәти һөкумәти, јерли истисмарчыларын өзбашыналығыны тәнгид едир, беләликлә, фәһлә вә кәндлиләрин мүбаризә руһунда тәрбијәләндирилмәсинә, Загафгазијада сосиалист ингилабына кедән јолларын тәмизләнмәсинә көмәк едирди.

Әлигулу Гәмкүсар мүрәккәб сијаси һадисәләри диггәтлә изләјән һәссас бир јазычы иди. О дөврдә инкилис империализми фүрсәтдән истифадә едиб, Гафгаза сохулдугда, Ә. Гәмкүсар «Инкилтәрә» ше'рини јазыб, инкилисләр «һансы күлзарә басыбларса ајаг күлләр солуб»,—дејә фәрјад едәрәк, инкилис империализмини һәр чүр азадлыг вә һүррийјәтин гаты дүшмәни кими дамғалады. Шаир инкилисләрин Гафгаза кәлмәсини бөјүк бәла адландырыр вә халгы бу бәланын гаршысыны алмаға чағырырды:

Бу бәланын биз бачардыгча габағын сәдд чәкәк,
Зиддинә мин е'тиразү мин тәнәффүрлә кедәк.
Мүстәбид олдугларында бунларын чүн јоxду шәк,
Мәһв едәр һүррийјәти һәр јердә вар Инкилтәрә.

Бу ше'рин јазылдығы дөврдә мүһүм тәблиғи әһәмијјәти олмушдур. Көһнә болшевик Әли Тағызадәнин Гәмкүсарын вәфатынын 40 иллији мүнасибәтилә «Әдәбијјат

вә инчәсәнәт» гәзетиндә бурахылмыш кичик бир мәгаләсиндә дејилир: «О заман Әлигулу Гәмкүсарын јаздығы «Инкилтәрә» рәдифли ше'р охучулар арасында кениш јајылыб, ишғалчылыг әлини Гафгаза узадан инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәмиздә бизә көмәк етди».

Ә. Гәмкүсарын мүсават һөкумәти әлејһинә јаздығы «Әл'аман» рәдифли ше'ри о дөврдә Азәрбајчан әдәбијјатында јаранмыш сијаси лириканын ән јахшы, ән кәскин нүмунәләриндәндир. О бу ше'ри 1919-чу илдә Газах, Товуз, Шамхор вә Кәнчә рајонларыны кәзиб, мүсават һөкмранлығынын төрәтдији фачиәләри, зәһмәткешләрә верилән олмазын әзаб вә әзијјәтләри шәхсән көзү илә көрдүкдән сонра јазмышдыр. Јазылдығы дөвр үчүн мүһүм сијаси әһәмијјәти олан бу әсәриндә шаир «шәкли чүмһури, идарә үзвү јексәр бәјлә хан» олан мүсават һөкумәтини, өлкәдә јаранмыш зорбазорлуғу тәнгидә тутмуш, өз гуртулушу үчүн «бәјлә пәнчә-пәнчәјә верән» рәнијјәтин мүбаризәсини тәсвир етмишдир:

Кет Газахдан кеч, Тавусдан кеч, өзүн вер Кәнчәјә,
Көр нечә вермиш рәнјјәт бәјлә пәнчә-пәнчәјә,
Кәндлијә, рәнчбәрләрә бах бир олан ишкәнчәјә,
Бах нә чүр бу зүлмдән ган ағлајырлар һәр заман!
Әл'аман бу мүстәбидләрдән, илаһи, әл'аман!

Һәр шәһәрдә хандыр, ә'јандыр кечиб иш башына,
Һәр чәһәтдән үз көрүр өз гөвмүнә, гардашына,
Кет долан кәнд-кәсәји, бах бир ахан көз јашына,
Һәр тәрәфдә камрандыр бәј, әкинчи бағры ган!
Әл'аман бу мүстәбидләрдән, илаһи, әл'аман!

Ә. Гәмкүсарын бу сијаси мәзмунлу ше'ри Азәрбајчан халгынын гәддар дүшмәнләри олан мүсаватчыларын ич үзүнү ачан, онлары амансызчасына тәнгид едән гијмәтли тарихи-бәдии сәнәддир.

Ә. Гәмкүсар бөјүк әдәби ирс гојуб кетмәсә дә, халг сәадәти уғрундакы фәдакар мүбаризәси вә тәвазөкар јарадычылығы илә XX әср әдәбијјатымызын тарихиндә мүәјјән изләр бурахыб кетмишдир. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихиндә, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри вә мүбаризәси тарихиндә Әлигулу Гәмкүсарын ады һәмишә һөрмәтлә јад едиләчәкдир.

1959

ЈАЗЫЧЫ, МҮӘЛЛИМ, МААРИФ ХАДИМИ

«Мәктубати-Шејда бәј» сәрлөвһәси илә јаздығы «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» адлы китабчалар Гәнизадәнин истидадлы бир әдиб олдуғуну билдирир. Бу әсәрләрин һәр бирисиндә тәзә фикирләр, вүс'әтли хәјаллар, дәрин мә'налар, назик ишарәләр, көзәл әгидәләр вар ки, һәр кәсә онлары охумағы төвсијә едирик.

Ф. Көчәрли.

Азәрбајчан мәдәнијјәтинин тарихинә көркәмли маариф хадими, мүәллим, јазычы, методист вә бир сыра лүғәтләр вә дәрсликләр мүәллифи кими дахил олан Султанмәчид Һачы Муртузәли оғлу Гәнизадә 1866-чы илин апрел ајында Шамахы шәһәриндә тачир аиләсиндә доғулмушдур. Ф. Көчәрлинин јаздығына көрә, Шамахы шаирләриндән Аға Мәсиһ Ширвани С. Гәнизадәнин үчүнчү вә ја дөрдүнчү бабасыдыр. Әдибин бә'зән өзүнү «Мәсиһзадә» адландырмасы бу иддианын доғрулуғуна дәлаләт едир.

Султанмәчидин атасы шәһәрин зијалы тачирләриндән иди. Кичик јашында јазыб-охумағы атасындан өјрәнән Султанмәчид, әввәлчә, мәһәллә мәктәбинә давам етмиш, сонра исә үч ил С. Ә. Ширванинин үсули-чәдид мәктәбиндә охујуб, Азәрбајчан, фарс вә рус дилләрини өјрәнмишдир. Сонра о, шәһәрин рус мәктәбинә давам едиб, бу мәктәби дә мүвәффәгијјәтлә битирмиш вә 1883-чү илдә Тифлисдәки Александровски Мүәллимләр Институтуна дахил олмушдур.

1872-чи илдә Тифлисдәки үчиллик мүәллимләр мәктәби әсасында јарадылыб, 1919-чу илләк давам едән Александровски институту Гафгазын, һәмчинин Русијанын башга вилајәтләринин шәһәр мәктәбләри үчүн мүәллим кадрлары һазырлајырды. Тәләбәләр бурада олдугча ағыр бир режим шәраитиндә тәһсил алыр, дүнјәви елмләрлә јанашы, илаһијјәт дәрсләри дә охујурдулар. Падшаһпәрәст мaариф мә'мурлары тәләбәләри «аллаһын вә чарын садиг бәндәләри» кими тәрбијәләндирмәк үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едирдиләр. Лакин онларын сә'јләринә бахмајараг, дүнјәви елмләр өз ишини көрүр, һәтта тәләбәләрин ичәрисиндә рус ингилабчы-де-

мократларынын әсәрләрини вә һабелә, јасаг едилмиш башга әдәбијјаты охујанлар да олурду. С. Гәнизадәнин сон заманларда тапылмыш хатирәләриндән өјрәнирик ки, институтда кизли әдәбијјат охујан тәләбәләрин ичәрисиндә о да вар имиш. Беләликлә, Александровски институту Гәнизадәнин бир јазычы вә маариф хадими кими јетишмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Чар маариф назирлијинин 1887-чи илдә вердији сәрәнчама көрә ислам аининә мәнсуб олан шәхсләрә шәһәр мәктәбләриндә дәрс демәк гадаған едилмишди. Одур ки, Гәнизадә, еләчә дә онун һәмјерлиси вә кәләчәк силаһдашы Һәбиббәј Маһмудбәјов (1864—1928) һәмин ил институту битирдикдә, шәһәр мәктәбләринә дејил, кәнд мәктәбләринә тә'јин едилдиләр. Лакин онлар бу әдаләтсизликлә барышмајыб, Бакыја кәлдиләр вә 1887-чи илдә өз шәхси тәшәббүсләри илә Бакыда «Рус-Азәрбајчан мәктәби» адлы јени типли бир ибтидаи мәктәбин бинасыны гојдулар ки, бу да Азәрбајчан маарифи тарихиндә јени дөврүн башланғычы олду. Она көрә ки, о заман моллаханаларда ушаглар гураны чыхдыгдан сонра тәһсили фарс вә әрәб дилләриндә давам етдирирдиләр. Рус мәктәбләриндә исә шәриәт дәрси дејән мүәллимләр, јә'ни моллалар һәфтәдә ушаглара икичә саат «јерли дил»— Азәрбајчан дили өјрәдирдиләр. Бу да молланын инсафындан вә бачарығындан асылы иди. Чүнки «јерли дил» фәнни үчүн онларын әлиндә мүвафиг методики көстәриш, програм јох иди вә әслиндә бу фәннин шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилиб-мәнимсәнилмәмәси чар маариф мә'мурларыны нараһат етмирди.

Јени ачылмыш «Рус-Азәрбајчан мәктәби»ндә исә ана дили әсаслы сурәтдә өјрәдилир, рус вә фарс дилләри, һесаб, чоғрафија, тарих фәнләри тәдрис едилирди.

Чох кечмәдән бу јени типли мәктәб әһали арасында бөјүк һөрмәт газанды, онун шөһрәти узаглара јајылды, Бакыда, Азәрбајчанын бир сыра рајонларында «Рус-Азәрбајчан мәктәби» типиндә ејни адлы мәктәбләр ачылды. Чар һөкумәтинин јерли маариф органлары «Рус-Азәрбајчан мәктәб»ләрини нәзарәт алтына алмаг үчүн онлары дөвләт хәрчинә кечирди. Чох мараглыдыр ки, о заман азәрбајчанлы мүәллимләрин бу көзәл тәчрүбәси Орта Асијада, Дағыстанда да тәтбиг едилди вә јахшы нәтичәләр верди.

Султанмәчид Гәнизадә әдәби јарадычылыға Бакыда

мүәллимлик етдији дохсанынчы илләрдә башламышдыр. Онун халг нағыллары әсасында ушаглар үчүн јаздығы «Түлкү вә Чагчагбәј» мәнзум һекајәси (1894), «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» үмуми башлығы алтында нәшр етдирдији «Мүәллимләр ифтихары» (1898), «Кәлинләр һәмајили» (1900) вә рус јазычысы А. Ф. Погосскинин (1816—1874) ејни адлы һекајәсиндән гисмән тәбдил етдији «Аллаһ диваны» (1896) кими әсәрләри һәмин илләрдә јарадылмышдыр.

Әлдә олан мә'луматлара көрә әдиб 1891-чи илдә «Гөнчә ханым» адлы бир пјес дә јазмышдыр. Тәәссүф ки, бу пјес итмиш вә һәлә индијәдәк тапылмамышдыр.

Дохсанынчы илләрдә Султанмәчид Гәнизадә Азәрбајчан театрынын инкишафы саһәсиндә дә аз әмәк сәрф етмәмишдир. Н. Нәриманов вә Һ. Маһмудбәјовла бирликдә һәмин илләрдә о, Азәрбајчан театр труппасынын фәалијјәтинә истигамәт вермиш, сәһнәјә јени һәвәскарлар чәлб етмишдир. Мәсәлән, Азәрбајчан театрынын бөјүк устады Һүсејн Әрәблински сәһнәјә С. Гәнизадәнин тәшвиги илә кәлмишдир. Әрәблински 1898-чи илдә С. Гәнизадәнин режиссорлуғу илә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасынын тамашасында илк дәфә сәһнәдә чыхыш едиб, Меһтәр Кәрим ролуну ојнамышдыр.

Рус драматуркијасыны илк дәфә сәһнәмизә кәтирмәк шәрәфи дә Султанмәчид Гәнизадәјә мүјәссәр олмушдур. 1894-чү илдә о, Л. Толстојун «Әввәлинчи шәрабчы» пјесини тәрчүмә едиб, һәмин илин мај ајында Бакыда тамашаја гојмушдур ки, бу да Азәрбајчан сәһнәси тарихинә рус драматуркијасынын илк тамашасы кими дахил олмушдур.

«Әввәлинчи шәрабчы»нын тамашасы сәһнәдә мүвәффәгијјәтлә кетмиш, тамашачылар мүтәрчимдән әсәрин нәшр олунмасыны хаһиш етмишләр. Одур ки, С. Гәнизадә хүсуси мәктубла Л. Толстојдан ичазә алыб, пјеси 1896-чы илдә нәшр етдирди.

С. Гәнизадәнин әдәби-педагожи фәалијјәти кетдикчә даһа да кенишләнирди. XX әсрин әввәлләриндә бир-биринин ардынча онун «Луғәти-руси вә түрки» (1902), «Самоучитель татарского языка» (1902), «Истилаһи-Азәрбајчан» (1904) вә мүәллим Әлискәндәр Чәфәрзадә (1875—1941) илә бирликдә фарс дилиндә јаздығы «Кә-

лиди-әдәбијјат» (1901) кими елми-педагожи әсәрләри вә дәрсликләри нәшр едилир.

1905-чи илдә биз С. Гәнизадәни Күрчүстанын Гори шәһәриндә јерләшән Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасында көрүрүк. 1908-чи илədәк о, бурада Азәрбајчан шө'бәсинин мүфәттиши вәзифәсиндә ишләјәрәк, Ф. Көчәрлинин дедији кими, «өһдәсинә көтүрдүјү вәзифәләри лајиги илә јеринә јетириб, шө'бәнин вә мүсәлман шакирдләринин һагларыны вә ихтијарларыны мүһафизә етмәк» үчүн сә'ј вә гејрәтлә чалышмышдыр.

Гори семинаријасында ишләдији илләрдә С. Гәнизадә Азәрбајчан мәтбуатында мүнтәзәм иштирак едирди. Онун сонралар ајры-ајры китабчалар һалында чыхан «Аллаһ хофу», «Гурбан бајрамы» кими орижинал әсәрләри вә А. Ф. Погосскидән тәбдил етдији «Набәкар гоншу» адлы һекајәси мәһз бу илләрдә «Дәбистан» журналында һиссә-һиссә чап олунмушдур. «Ахшам сәбри хејир олур» (1908), «Хор-хор» (1909), «Дурсунәли вә баллыбады» (1910) кими тәбдилләр бу илләрин мәһсулудур.

1908-чи илдә С. Гәнизадә Гори семинаријасындакы ишиндән Бакы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мәктәбләринин икинчи рајону мүфәттиши вәзифәсинә көчүрүлдү вә 1917-чи илә кими бу вәзифәдә чалышды. Архив материаллары илә илк танышлыг көстәрир ки, Гәнизадә мүфәттиш тә'јин олундугдан сонра, онун әһатә етдији рајонун мәктәбләриндә дәрс кејфијјәти, хүсусилә низам-интизам хејли јахшылашмышдыр. Гочаман мүәллимләр Гәнизадәни хатырларкән онун һаггында бүтүн варлығы илә мәктәбә бағлы олан фәдакар бир мүәллим кими, јорулмаг билмәјән исте'дадлы бир маариф хадими кими данышырлар. Бу, һәгигәтән, беләдир: мәктәб там әлли ил онун һәјатынын мә'на вә мәзмунуну тәшкил етмишдир. Чаризмин милли мүстәмләкә сијасәтинин һөкм сүрдүјү чәтин илләрдә Гәнизадә Азәрбајчан маарифинин ағырлығыны чијниндә дашыјан көркәмли зијалыларымыздан бири олмушдур. Азәрбајчан мүәллимләринин бир нечә нәсли Гәнизадәјә «Мирзә Мәчид» дејә јүксәк еһтирам һисси илә мүрачиәт етмиш, чәтинә дүшдүкдә онунла мәсләһәтләшмиш, ондан өјрәнмиш, ондан көстәриш алмышлар. Буна көрәдир ки, вахтилә Гәнизадә илә бирликдә ишләмиш гочаман мүәллимләр инди дә ону бөјүк һөрмәтлә вә миннәтдарлыгла јад едирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, ачыг демәк лазымдыр ки, С. Гәнизадәнин ичтимаи-педагожи вә әдәби фәалијјәтинин көлкәли чәһәтләри дә вардыр. Дүнјәви елмләр тәһсил етмәсинә бахмајараг, о, дини көрүшләрдән јаха гуртара билмәмиш, ашағыда көрәчәјимиз кими, бәдии јарадычылығында да дини мотивләрә әл атмышдыр. Һәмчинин 1918—1919-чу илләрдә С. Гәнизадәнин мүртәче иттиһад партијасынын сыраларына дахил олмасы, исламчылыг, мүсәлманчылыг шүарларына ујмасы, әлбәттә, онун тәрәфиндән бөјүк бир иртича иди. Лакин һадисәләрин сонракы инкишафы көстәрди ки, бу, гочаман маариф хадиминин мүвәггәти алданышлары имиш. Белә ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән бир нечә күн сонра С. Гәнизадә «Коммунист» гәзетинә көндәрдији мәктубда («Коммунист», 6 мај 1920, № 4) сәһвләрини е'тираф едиб, «коммунистләрлә ишләмәјә» һазыр олдуғуну билдирди.

Совет һөкумәти гочаман маариф хадиминин сәмимијјәтинә инаныб, она е'тимад көстәрди вә Гәнизадә дә сонракы фәалијјәти илә бу јүксәк е'тимады шәрәфлә доғрултду.

Совет һакимијјәти илләриндә С. Гәнизадә республиканын Халг Маариф Комиссарлығынын мүфәттиши, Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин мәс'ул катиби, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Институту јанында Луғәт комиссијасынын үзвү вәзифәләриндә чалышараг, јени гурулушун мәдәни тәдбирләринин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсинә бүтүн гүввә вә бачарығы илә көмәк етмишдир. Лакин бу илләрдә дә мүәллимликдән ајрылмајыб, педагожи мәктәбләрдә дәрс демиш, чохиллик зәнкин педагожи тәчрүбәсини кәнч мүәллим кадрларына һәвәслә өјрәтмишдир. Бунларла јанашы о, совет дөврүндә бә'зи әсәрләрини («Истилаһи-Азәрбајчан», «Луғәти-руси вә түрки») јенидән ишләјиб чапа вермиш, Һ. Әрәблински вә М. Ә. Сабир һаггында мараглы хатирәләр јазыб нәшр етдирмишдир.

С. Гәнизадә 1937-чи илдә, 72 јашында икән вәфат етмишдир.

* * *

Башга маарифчи јазычыларымыз кими, Султанмәчид Гәнизадә дә әдәбијјата мүәллим көзү илә бахмыш, ону гүввәтли тәрбијә васитәси һесаб етмишдир. Әлдә олан

бә'зи мәктубларында вә бәдии әсәрләриндә о өзүнүн әдәби-бәдии көрүшләрини ифадә етмиш, јазычынын һәјата мүнасибәти, әдәбијјатын һәјатда ичтимаи ролу, әһәмијјәти, әсас вәзифәләри һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Дохсанынчы илләрин сонунда С. Гәнизадәнин маарифчи досту М. Сидгијә (1854—1903) јаздығы бир мәктубда биз ашағыдакы фикирләрә раст кәлирик: «Индики бу мәдәнијјәт әсриндә Хачә Һафизин хәтм етдији гәзәлијјат јолу илә кедиб, зүлф вә какилә мәдһ вә рәчәз охумаг һүнәр дејил, мәсхәрәбазлыгдыр», инди «һекајәнәвислијә» мејл етмәк, охучунун әхлагына, тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрән һәјати нәср әсәрләри јазмаг лазымдыр.

Әдиб «Мүәллимләр ифтихары» әсәриндә дә бәдии јарадычылығын мә'на вә әһәмијјәти мәсәләсинә тохунараг көстәрмишдир ки, әкәр һәким хәстәнин дәрдини өјрәнмәдән дәрман јазарса, хәстәјә һеч бир көмәји дәјмәз, һәтта онун өлүмүнә дә сәбәб ола биләр. Јазычылыг да беләдир, әкәр јазычы һәјаты өјрәнмәдән әсәр јазса, анчаг «кағызын гәлбини јарыб, мүрәккәбин ганыны төкәр», белә әсәрдән һеч кәс фајда көрмәз. Башга бир әсәриндә мүәллиф драматуркија вә театрын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазмышды: «Комедија мүәллифинин мәгсәди өзкәләри истеһза вә ришхәнд етмәк дејил, әксинә, о, өзкәләрин гәминә јаныб, көз јашы төкүр... Театрын тәрбијәси мәктәбләрдә охунан дәрсләрдән зијададир. Театр бир мүаличәханадыр ки, орада әхлаг илләтләринин әлачы әјани олараг көстәрилир.

Султанмәчид Гәнизадә истәр орижинал әсәрләриндә, истәрсә дә тәбдил вә тәрчүмәләриндә бу принсипләрә риајәт едәрәк, бәдии јарадычылығында анчаг дидактик мәгсәдләр күдмүш, һәр һансы бөјүк вә ја кичик әсәри илә охучунун шүуруна нүфуз етмәјә, она нәчиб инсани һисләр ашыламаға чалышмышдыр.

С. Гәнизадәнин илк санбаллы бәдии әсәри олан «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» Азәрбајчан әдәбијјатында Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романындан сонра һәмин жанрда јазылмыш икинчи әсәрдир. Романын баш гәһрәманы Мәсиһзадә Шејда бәј Ширванидир. Мүәллифин јаздығына көрә, куја романын бүтүн мәзмуну Шејда бәјин күндәлик гејдләридир вә о, бунларын нәшрини өз достуна, јә'ни мүәллифә вәсијјәт етмишдир. Әлбәттә, бу,

әдәби пријомдур вә һәмин пријомдан әдәбијјатда Гәнизадәдән әввәл дә, сонра да чох истифадә едилмишдир. Һәгигәтдә исә Шејда бәј С. Гәнизадәнин өзүдүр вә бу әсәрдә о өзүнүн ичтимаи-әхлаги көрүшләрини ифадә етмишдир.

Романын истәр биринчи һиссәсинин, истәрсә дә икинчи һиссәсинин әсас сурәти Шејда бәјдир. Шејда бәј заманынын елмли, көзүачыг, халгыны севән, ону мәдәни вә хошбәхт көрмәк арзусу илә чырпынан габагчыл зијалысыдыр. Онун өзүнәмәхсус дүнјакөрүшү вардыр. О бүтүн әсәр боју әхлаг мүдәрриси кими чыхыш едиб, мүхтәлиф ичтимаи-сијаси мүһакимәләр јеритсә дә, һәр шејдән әввәл мүәллимдир, өзү дә фәдакар бир мүәллимдир. Шејда бәјә көрә мүәллимлик дүнјанын ән нәчиб пешәләриндән бири, бәлкә дә биринчисидир, бағ бағбансыз кечинә билмәдији кими, бәшәријјәт дә мүәллимсиз кечинә билмәз; һәгиги мүәллим вар-дөвләт, чаһ-чалал, шан-шөһрәт һаггында дүшүнмәмәлидир, әкәр дүшүнәрсә, «нәсиби лә'нәт олар», мүәллимин «еви китабханадыр, дөвләти кичик шакирдләридир, мүхәлләфаты гара мәктәб мизләридир, сөзү, нәғмәси шакирдләринин сәдасыдыр, истираһәти дәфтәрләрин тәсһиһи, газанчы исә милләтинин мәһәббәт вә е'тимадыдыр»; мүәллим «ничат јолунун рәһбәридир, милләтин чәһаләтиндән һәзәр едән мүәллим өз баласына нифрәт едән ата кимидир, һүнәрли устад дәмирдән сәбир илә мисри гылынч јона биләрсә, јахшы мүәллим кәчтәб милләтдән хошәхлаг чәмијјәт һазырлаја биләр»; мүәллим вәтәнин кәләчәји вә үмиди олан ушаглары «елм шәрбәти илә сираб едиб», сәадәтә говушдурур. Одур ки, Шејда бәј өзүнү дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едир. Чүнки она «мүәллимлик сәнәти, мәктәбдарлыг пешәси» мүјәссәр олмушдур. Шејда бәј нә гәдәр фикирләширсә, дүнјада бундан јүксәк шәрәф хәјалына кәтирә билмир.

Шејда бәј өз сәадәтини мәктәбин диварлары арасында тапса да, онун көрүшләри мәктәбин диварлары арасына сығмыр. Ону заманын бир чох мүһүм ичтимаи проблемләри дүшүндүрүр: «Инсанларын һамысы бир чөвһәрдән халг олундуғу һалда, нә үчүн бә'зиләри фәгирлик одуна јаныб, мөһтачлыгда өмр кечирир», бә'зиләринин исә башына гызыл јағыр, дөвләти сел кими ашыб-дашыр, «сонсуз ејшү ишрәтлә» түфејли һәјат сүрүрләр? «Бәни-нөви-бәшәрә мәхсус һәр гисм әхлаги ху-

сусиј̇јәтләр варса, һамысы бизим милләтдә дә мөвчуддур. Һүммәт, гејрәт, дәјанәт, сәхавәт, шүчаәт вә с. һиссләр бизим милләтимиздә дә вардыр». Бәс нә үчүн биз чәһаләт пәнчәсиндә галмышыг?

Мүәллиф бу суалларын чавабыны ахтараркән јенә дә мәктәбин диварлары арасына гајыдыр, милләтинин мә'руз галдығы бүтүн ичтимаи бәлалары елмсизликлә изаһ едир, чыхыш јолуну да мәктәбдә көрүр: «Бизләр үчүн әкәр бу чыраг јаначагса, мәктәб очағынын шө'ләсиндән јаначагдыр. Чәһаләт мүлкүнә әкәр бир маһтаб доғачаг исә, јенә мәктәб диварындан түлу едәчәкдир». Һәр чүр тәрәгги вә инкишафын әввәлинчи пилләси мәктәбин астанасындан башланыр вә с.

Бу мүһакимәләрдә Шејда бәјин дүнјакөрүшүнүн һәм гүввәтли, һәм дә зәиф чәһәтләри өзүнү көстәрмишдир. Әлбәттә, Шејда бәјин атәшин маарифчилији, елмә, мәдәнијјәтә гызғын чағырышлары Азәрбајчанда XIX әсрин сонлары үчүн дә мүтәрәгги бир сәс иди. Бу заман да Азәрбајчанда мәктәбә, мүәллимә бөјүк еһтијач вар иди. Азәрбајчан маарифчиләринин бу сәси, һеч шүбһәсиз ки, дөврүндә өз мүсбәт тарихи ролуну ојнамышдыр. Лакин о заман тәкчә елмә чағырыш, нәсиһәт, әхлаг дәрси артыг кифајәт дејилди. Елмсизлији доғуран ичтимаи амилләри ачыб көстәрмәк, беләликлә, халгын көзүнү ачмаг, достуну вә дүшмәнини она танытмаға чалышмаг даһа фајдалы оларды. Анчаг бу чәһәт Шејда бәјин јухусуна белә кәлмир ки, бу да маарифчи мүәллифин дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғундан ирәли кәлән бир хүсусијјәт кими гијмәтләндирилмәлидир.

Бураја кими дејиләнләрин тәхминән һамысы «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани»нин биринчи һиссәсиндә—«Мүәллимләр ифтихары»нда әкс едилмишдир. Романын «Кәлинләр һәмајили» адланан икинчи һиссәсиндә мүәллиф өз гәһрәманыны тәдричлә инкишаф етдириб, она јени ичтимаи-әхлаги кејфијјәтләр ашыламышдыр. «Кәлинләр һәмајили» үч хәтт (Шејда бәј—Павел Петрович, Шејда бәј—Софја Михајловна, Шејда бәј—Погос хәтләри) үзәриндә инкишаф етсә дә, јенә дә әһвалатларын мәркәзиндә Шејда бәј дајаныр. Бу хәтләр инкишаф етдикчә Шејда бәј гаршымызда атәшин бир маарифчи, һуманист бир мүтәфәккир кими чанланыр.

Шејда бәј—Павел Петрович хәтти Азәрбајчан јазычыларыны та гәдимдән бәри мәшғул едән гадын азадлығы мәсәләсинә һәср олунмушдур. Шејда бәјлә Павел Петрович арасында бу мәсәлә әтрафында узун-узады мүбаһисә кедир, һәр ики тәрәф өз нөгтеји-нәзәрини инадла мүдафиә едәрәк, өз фикрини сүбута јетирмәк үчүн мүхтәлиф мәнбәләрә әл атыр, тарихә истинад едир, мүхтәлиф дәлилләр кәтирирләр. Гадына азадлыг верилмәси, гадынларла кишиләрин там бәрабәр һүгугда олмасы зәрурәти, бу мәсәләнин мүсәлманлар арасында сон дәрәчә әдаләтсиз—анчаг кишиләрин хејринә һәлл едилмәси барәдә Павел Петровичин кәтирдији мәнтиги дәлилләрлә Шејда бәј гисмән разылашыр. О дејир ки, «Гушу гәфәсә салмасан учуб гачар вә ја өзкәнин чијнинә гонар. Анчаг бунунла белә, играр едирәм ки, гушу гәфәсдә сахламаг мәсләһәт исә дә, зүлмдүр».

Шејда бәј мүсәлман аләминдә әсрләр боју давам едән бу зүлмә сон гојмаг, гадынлара азадлыг вермәк тәрәфдары олдуғуну дөнә-дөнә билдирсә дә, онун баша дүшдүјү гадын азадлығы нисби характер дашыјыр. Мүбаһисә «мәһакә», јә'ни гадынла кишинин там бәрабәр һүгугда олмасы мәсәләсинә чатдыгда Шејда бәјлә Павел Петрович арасында дәрһал фикир ихтилафы јараныр. Павел Петровичә көрә «өврәтләр инсан икән һамы инсанлыг һүгуг вә ихтијаратында әрләр илә бәрабәр» олмалыдыр. Шејда бәј исә башга фикирдәдир. Шејда бәј бу фикирдәдир ки, гадынла кишинин арасында фитри фәргләр олдуғу үчүн онлар «ихтијаратда мүсави» ола билмәзләр; «үнасла зүкур вә ја әрлә өврәт арасында мәһакә тәләб етмәк бифаидәдир». Бу сөзләрдән ајдын олур ки, Шејда бәјин гадын азадлығы һаггындакы көрүшләри ардычыл дејилдир, јарымчыгдыр. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, бу мәһдудијјәт Азәрбајчан маарифчиләринин, демәк олар ки, һамысына аиддир. Лакин буна бахмајараг, онларын гадын азадлығы уғрундакы мүбаризәләри өз дөврләриндә мүсбәт рол ојнамышдыр вә о чүмләдән «Кәлинләр һәмајили»ндә гадын азадлығына даир мүһакимәләрин, әсәрин јазылдығы дөвр үчүн мүәјјән мүтәрәгги әһәмијјәти олмушдур.

* * *

Романын биринчи һиссәсиндән бизә мә'лумдур ки, Шејда бәј гардашы гызы Диләфруз ханымын тојунда она бир гызыл һәмајил бағышлајачағыны вә'д етмишди.

Тој вахты кәлиб чатыр, анчаг мадди имканы олмадығы үчүн Шејда бәј вә'д етдији һәмајили ала билмир. Шејда бәј дарыхыр, әзаб чәкир, чох көтүр-гој етдикдән сонра чыхыш јолу тапыр: «Һәр кәс өз мал вә дөвләтиндән зәкат верир. Мүәллимин һәдијјәси китабдан әлаһиддә шеј ола билмәз. Мүәллимин һәдијјәси ағ вә гызылы бајаз үстүндә гәләм гарасыдыр».

Беләликлә, Шејда бәј Диләфруза вә'д етдији гызыл һәмајил әвәзинә, бир китаб јазыб бағышламағы гәрара алыр вә һәмин китабын адыны «Кәлинләр һәмајили» гојур ки, романын икинчи, јә'ни Шејда бәј—Софја Михајловна хәтти китабын адына мүвафиг олан әсас мә'на вә мәзмунун инкишафына вә мүнагишәнин ачылмасына һәср едилмишдир.

Мүәллифин кениш јер вериб, әсәрин лејтмотивинә чевирдији һәмин хәттин гысача мәзмуну беләдир: Шејда бәј кәмидә Павел Петрович вә онун тәзәчә евләндији ханымы Софја Михајловна илә достлашыр. Назлы-гәмзәли Софја ханым өз чазибәдар көзәллији, шух әдалары илә бүтүн кәми әһлинин диггәтини чәлб едир. Гәмзәнак ханым көјәртәјә чыханда һамыны һејран гојур, һамы һәсрәтлә она бахыр, бу көзәл пәрини һәсрәтлә изләјир. Шејда бәј бу «ағбәдән, нәзифлибас» афәтин көзәллијинә вурулуб, ону өзүнә рам едир. Лакин Софја ханым она тәслим олмаг истәркән Шејда бәј пешман олур, башгасынын намусуна гыјмаг кими алчаг бир фикрә дүшдүјү үчүн изтираб кечирир, тә'сирли нәсиһәтләрлә Софја ханымы да өз һәрәкәтиндән чәкинмәјә сөвг едир. Бир ан әввәл шәһвәт кәмәндиндә вурнухан Софја ханым «мәним гәбиһ нијјәтләрим сәрасәр мурдарчылыгдыр, ләинликдир, идбарлыгдыр»—дејә пешман олур. Көзүнү ачыб «она тәзә һәјат верән» Шејда бәјин ибрәтамиз өјүдләрини бүтүн һәјаты боју унутмајачағыны сөјләјир.

Мәзмунундан көрүндүјү кими, мүәллиф охучуја јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламаг үчүн романын Шејда бәј—Софја Михајловна хәттини бир нөв хитабәт күрсүсүнә чевирмишдир.

Санки о, хитабәт күрсүсүндә дајаныб, аиләдә јүксәк әхлаги категоријанын маһијјәти һаггында мүһазирә охујур—гадына алчаг нәзәрлә бахмаг, башгаларынын намусуна хәјанәт етмәк кими мәнфур нијјәтләри писләјир, гаршылыглы мәһәббәт, сәдагәт вә е'тимада әсасланан мүгәддәс аилә принсипләрини тәблиғ едир.

Демәк, әслиндә Шејда бәј—Софја Михајловна хәтти Шејда бәј—Павел Петрович хәттинин давамыдыр вә һәр ики хәтдә Азәрбајчан маарифчилијинә хас олан әхлаги көрүшләр әкс едилмишдир.

«Кәлинләр һәмајили»нин үчүнчү, јә'ни Шејда бәј—Погос хәтти халглар достлуғу мәсәләсинә һәср олунмушдур. Мә'лумдур ки, бу, Азәрбајчан маарифчилији үчүн мәрамнамә маһијјәти дашыјан, һәмишә еһтирасла мүдафиә вә тәблиғ едилән нәчиб идејалардан бири иди. Буна көрә тәсадүфи дејилдир ки, маарифчи әдиб әсәрдә бу мәсәләјә хүсуси јер вермишдир. Әслиндә Шејда бәј—Погос хәтти әсәрә халглар арасында достлуг вә гардашлыг идејасынын тәблиғи үчүн дахил едилмишдир.

Шејда бәјин Узунатәдә шамахылы «динајры гардаш» уста Погосла көрүшү, онларын бир-биринә көстәрдији меһрибанчылыг романда бөјүк бир сәмимијјәтлә гәләмә алынмышдыр. Шејда бәј һәмјерлиси уста Погосун ағлына, мә'рифәтинә, көзүачыглығына, инсанпәрвәрлијинә һејран олур, онун шәхсијјәтини «ишыглы улдуз» адландырыр.

Һеч шүбһәсиз ки, әсәрдә Шејда бәјлә Погосун арасындакы сәмими үнсијјәти, онларын бир-биринә бәсләдикләри гаршылыглы мәһәббәти ермәни вә Азәрбајчан халгларынын чохәсрлик достлуғунун рәмзи кими баша дүшмәк лазымдыр. Лакин мүәллиф даһа да ирәли кедәрәк, әсәрдә халглар достлуғундан үмумбәшәри мигјасда бәһс етмиш, мүхтәлиф милләтләрин гаршылыглы мүнасибәтләринә даир өз заманы үчүн мүһүм әһәмијјәти олан вә бу күн дә тәравәтини итирмәјән мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Шејда бәј бу фикирдәдир ки, елмин һикмәтләринә јијәләнән, көзүачыг шәхсләр «күрреји-әрз вәтәним вә инсанијјәт милләтим»—дејәрәк, «һамы инсанлары үхүввәт кәмәнди илә бир-биринә бағламаг истәрләр». Илк бахышда мүчәррәд тә'сир бағышлајан бу сөзләрдән сонра Шејда бәј өз мүһакимәсини конкретләшдирәрәк дејир: «Күман едирәм ки, милләт вә ја мәзһәб ихтилафы һәркиз үхүввәтә мане ола билмәз, чүнки үхүввәт үчүн әкәр бир шәрт вар исә, јәгин ки, һәммәзһәблик вә һәммилләтлик дејил, инсанијјәт вә ја һәгганијјәтдир. Зира ки, инсан вар икән милләт јох иди вә һәгганијјәт вар икән мәзһәб јох иди.., Милләт вә ја мәзһәб тәәссүбү хилгәтиадәмдә зати дејил, бәлкә аризидирләр вә бәрәкс, инса-

нијјәт вә һәгганијјәт зати-бәшәрдә хәвасси-әзәлидирләр. Бәс аризи-хәвасс, јә'ни милләт вә ја мәзһәб тәәссүбү әкәр... инсанијјәт вә һәгганијјәтә гәләбә едәрсә, јенә ахырда зәфәр тәбиәт тәрәфиндә олса кәрәкдир... Индики худбинлик әсримиздә әкәр милләтпәрәстлик инсанијјәт үзрә (үзәриндә—*А. З.*) фанг кәлирсә ,бәс јәгин сәбәби тәрбијәмизин насәваблығыдыр ки, өз вахтында јенә бәрһәм оласыдыр... Милләт тәәссүбү илә инсанијјәт тәклифини ајаға салан мүтәәссиб, һәгга, о гиссәјә бәнзәр ки, исмәткарлығы илә ајағындакы зирчәмәни чәкиб, чадра әвәзинә башына өртәр».

Әлбәттә, әсәрин јазылдығы дөвр үчүн сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән бу мүтәрәгги фикирләр бу күн дә әһәмијјәтлидир. Лакин бунлар вә мүәллифин башга ичтимаи-педагожи көрүшләри әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрин өзүндән, онларын мәнтиги нәтичәләриндән доғмур, әксәр һалларда мүстәгим шәкилдә сөјләнилир ки, бу да бәдии сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән әсәрин үмуми гијмәтинә хәләл кәтирмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» романы үслубу е'тибарилә күндәлик гејдләр шәклиндә јазылмыш ичтимаи-әхлаги рисалә вә јахуд әхлаги манифест тә'сири бағышлајыр.

Романын баш гәһрәманы Шејда бәј типик маарифчи сурәтидир. XIX әсрин сонларында вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатында јарадылмыш кәнч маарифчи сурәтләри силсиләсиндә онун өзүнәмәхсус јери вардыр. Мә'лумдур ки, мүәјјән фәрди хүсусијјәтләринә бахмајараг, дүнјакөрүшү е'тибарилә һәмин кәнч маарифчи сурәтләри бир јолун јолчуларыдыр. Бәһадыр («Бәһадыр вә Сона»), Өмәр («Наданлыг»), Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин») кими Шејда бәј дә феодал-патриархал адәтләрин дүшмәнидир, мaариф вә мәдәнијјәтин гызғын тәрәфдарыдыр. Шејда бәј бә'зән бәдбинлијә гапылыб, «талесиз јазыглар кими милләтин јазыглығына батини сузишлә ағлајыр» вә бу заман о, Рзагулу ханы («Бәдбәхт милјончу јахуд Рзагулухан фирәнкимәаб») хатырладыр. Лакин Шејда бәјин өзүнәмәхсус фәрди чизкиләри вардыр. Мәсәлән, Рзагулу ханын сөзү илә иши арасында ујғунлуг јохдур. О һеч бир иш көрә билмир. Шејда бәј исә мүәллимдир, өзү дә көзәл бир мүәллимдир, һалына јандығы милләтин ушагларыны охудур, халгына мүәјјән хејир верир. Фәрһадын («Бәхтсиз чаван») данышыгларында, давранышларында садәлөвһлүк вардыр. Шејда бәјин мүһакимәләриндә исә чидди мәнтиг вардыр. Шејда бәјин симасында биз мүәјјәнләшмиш көрүшләри олан, хам хәјаллара гапылмајан чидди бир кәнч зијалы илә үз-үзә кәлирик. Анчаг Шејда бәји чаван маарифчиләрә бағлајан үмуми бир кејфијјәт вардыр. О да будур ки, Азәрбајчан әдәбијјатында таныдығымыз башга кәнч маарифчи сурәтләри кими Шејда бәј дә бәрк ајагда динә, аллаһа пәнаһ апарыр ки, бу да мүәллифләрин дүнјакөрүшүндәки мәһдудијјәтләрдән доған бир хүсусијјәт иди. Демәк, С. Гәнизадәни «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» әсәри заманын әдәби һәрәкаты илә сых сурәтдә бағлы иди. Бу чәһәти XX әсрин әввәлләриндә јазылмыш «Аллаһ хофу» повестиндә дә көрүрүк. Истисмарын кәскин тәнгиди, бинәсиб фәһләнин ағыр һәјат шәраитинин реал тәсвири нөгтеји-нәзәриндән бу әсәр XX әср тәнгиди реалистләринин јарадычылығы илә сәсләширди. Лакин бу сәсләшмә ардычыл маһијјәт дашымырды. Она көрә ки, тәнгиди реалистләрин башлыча јарадычылыг мотивләриндән бири зүлмә, әдаләтсизлијә, ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы мүбаризәјә чағырыш иди. Анчаг «Аллаһ хофу»нда бунун әламәти белә, јохдур.

Доғрудур, әсәрдә саһибкар Һачы Рәсулун вәһши истисмарчы тәбиәтини, фәһлә Мәшәди Әскәрин фачиәли һәјатыны реалистчәсинә тәсвир едән мүәллиф белә бир һөкм верир: «Шәкк јохдур ки, заманә өз күчүнү көстәриб, ачиз мәзлумлары зорлу залымларын тәсәллүтүндән гуртарачагдыр». Бәс заманә өз күчүнү кимләрин әлилә вә нә вахт көстәрәчәкдир? Бу суала чаваб верәркән јазычы јенә дә XIX әсрин чағырылмыш бајатыларына истинад едир. Јенә белә гәнаәтә кәлир ки, бу анчаг «елм инсанларын тәбиәтинә, вичданларына сирајәт етдикдән» сонра мүмкүн олачагдыр. Јенә дә о бу фикирдәдир ки, дүнјада баш верән бүтүн «хәталы ишләрин сәбәби чәһаләтдир».

Әлбәттә, XX әср шәраитиндә, ингилаблар әсриндә XIX әср үчүн мүтәрәгги олан шүарларла јашамаг заманын ичтимаи фикир инкишафындан кери галмаг демәк иди. Лакин бунунла белә, мүәллифин «Аллаһ хофу» повестиндә рәсм етдији тә'сирли һәјат мәнзәрәләри мә'налы вә реалдыр. Мәһз бу хүсусијјәтинә көрә «Аллаһ хофу» XX әср Азәрбајчан нәсринин јахшы әсәрләри

сырасына дахил олуб, охучуларын рәғбәтини газанмышдыр.

С. Гәнизадә башга халгларын әдәбијјатындан тәрчүмә вә ја тәбдил едәркән дә өз јарадычылыг принсипләринә садиг галмышдыр. Орижинал әсәрләриндә олдуғу кими, тәрчүмә вә тәбдилләриндә дә о, инсанларын мүнасибәтиндә, һәјат вә мәишәтиндә көк салан мәнфи кејфијјәтләри—сәрхошлуғу («Әввәлинчи шәрабчы»); оғурлуғу («Аллаһ диваны», «Набәкар гоншу»); аиләдә һөкм сүрән көһнәлији, әдаләтсизлији («Ахшам сәбри хејир олур», «Хор-хор») вә онларын доғурдуғу мә'нәви шикәстликләри тәнгид етмиш, бир сөзлә, јарадычылығына хас олан дидактик-тәрбијәви мәгсәдләр күдмүшдүр.

С. Гәнизадә рус вә ермәни әдәбијјатындан алдығы сүжетләри Азәрбајчан һәјатына көчүрмүш вә бунлара јени үнсүрләр әлавә етмишдир ки, нәтичәдә бу әсәрләр орижинал әсәр кими тә'сир бағышлајыр. Әдибин тәбдил етдији әсәрләрдән данышыларкән, бу чәһәт мүтләг гејд едилмәлидир.

С. Гәнизадә өз јарадычылыг талеји, ичтимаи-педагожи фәалијјәти илә мүасири олан јазычыларын бир чохундан фәргләнир. Гәнизадәнин јарадычылығында, ичтимаи-педагожи көрүшләриндә мүрәккәб зиддијјәтләр вардыр. Јарадычылығында вә педагожи фәалијјәтиндә дүнјәви елмләри јорулмадан тәблиғ етмәсинә бахмајараг, о бә'зән елм илә шәриәти ејниләшдирмәјә мејл көстәрир, «инсанлары аллаһ гојдуғу шәриәтлә зиндәканлыг етмәјә» чағырыр. Бир тәрәфдән, о, дин, мәзһәб, сүнни-шиә ихтилафларыны писләјиб, инсанларын һәјатында онларын доғурдуғу ејбәчәрликләри кәскин тәнгидә тутур, дикәр тәрәфдән «мәзһәби һәгигәт јолунун бир голу» адландырыр. Лакин бу зиддијјәтләр Гәнизадә јарадычылығынын мүтәрәгги әһәмијјәтини көрмәјә вә гијмәтләндирмәјә мане ола билмир.

Л. Н. Толстој һаггындакы мәгаләләринин бириндә В. И. Ленин јазычынын зиддијјәтләрини бу шәкилдә гијмәтләндирмишдир: «Толстојун бахышларындакы зиддијјәтләр јалныз онун шәхси фикринин зиддијјәтләри дејил, һабелә ислаһатдан сонракы, лакин ингилабдан әввәлки дөврдә рус чәмијјәтинин мүхтәлиф синифләри вә мүхтәлиф тәбәгәләринин әһвали-руһијјәсини мүәјјән едән сон дәрәчә мүрәккәб, зиддијјәтли шәраитин, ичтимаи тә'сирләрин, тарихи ән'әнәләрин ин'икасы иди». (В. И. Ленин. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 340).

С. Гәнизадәнин дә зиддијјәтләри ејни шәкилдә гијмәтләндирилмәлидир. Гәнизадәнин дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр онун јетишдији, фәалијјәт көстәрдији мүһитин, узун әсрләрдән бәри Азәрбајчанда һөкм сүрән ән'әнәләрин, өлкәјә сохулан јабанчы тә'сирләрин билаваситә ин'икасы иди. Марксизм-ленинизм әдәбијјатшүнаслығы бизи һәр һансы бир сәнәткарын бахышларындакы зиддијјәтләри бу шәкилдә гијмәтләндирмәјә өјрәдир, чүнки мүәјјән ичтимаи мүһитдә јашајыб, һәмин мүһитдән асылы олмамаг гејри-мүмкүндүр.

В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәсиндән биз билирик ки, мүһитин гүввәтли вә зәиф чәһәтләри бә'зән јазычынын шәхси көрүшләриндән асылы олмајараг, онун јарадычылығында өз реал әксини тапыр. Одур ки, С. Гәнизадәнин бахышларындакы зиддијјәтләри анчаг онун шәхси зиддијјәтләри кими баша дүшүб гијмәтләндирмәк сәһв оларды. Бир дә ки әдибин зиддијјәтләриндән данышаркән, онун хидмәтләринин үмуми пафосуна әсасланараг, мүтләг көстәрмәк лазымдыр ки, бу зиддијјәтләр Гәнизадәнин әдәби јарадычылығынын вә зәнкин педагожи фәалијјәтинин мүтәрәгги әһәмијјәтини һеч дә көлкәдә бурахмыр.

Јәгин ки, охучулар С. Гәнизадәнин әсәрләринин, хүсусән «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» романынын дилиндән наразыдырлар. Бу мәсәләдә дә јазычынын јашадығы дөврүн шәраити, о заманкы әдәби ән'әнәләр нәзәрә алынмалыдыр. Мә'лумдур ки, Фүзули диванынын дибачәсинин дили шаирин гәзәлләринин дилиндән гат-гат гәлиздир. Әрәб-фарс дилләрини билмәјән охучу һәмин дибачәни чәтин баша дүшә биләр. М. Ф. Ахундовун комедијалары садә Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр. Лакин «Алданмыш кәвакиб» повестинин, һәмчинин әдибин мәгаләләринин дили гәлиздир. Ејни вәзијјәти биз Гәнизадәнин дә јарадычылығында көрүрүк. Онун тәбдил вә тәрчүмә етдији пјесләрин дили садә олдуғу һалда, «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» романынын, һәмчинин мәктубларынын дили сон дәрәчә гәлиздир ки, бу да, јухарыда дејилдији кими, мүәјјән тарихи шәраитлә, әдәби ән'әнә илә бағлыдыр.

Педагожи фәалијјәтинин вә бәдии јарадычылығынын бә'зи зиддијјәтли чәһәтләринә бахмајараг, Азәр-

бајчан мәдәнијјәтинин тарихиндә Султанмәчид Гәнизадәнин өзүнәмәхсус хидмәтләри, өзүнәмәхсус јери вардыр.

1965

ӘМӘЛ ДОСТЛАРЫ

I. ЕЈНӘЛИ СУЛТАН ВӘ БАШГАЛАРЫ

Дарүлмүәллими гуртаран заман Нахчыванда өзүмдән артыг һушјар достларыма раст кәлдим.

Ч. Мәммәдгулузадә

Һәр бир сәнәткарын дүнјакөрүшүнүн, јарадычылыг принсипләринин тәшәккүлүндә ичтимаи мүһитин вә ејни дәрәчәдә ону әһатә едән адамларын, биринчи нөвбәдә исә һәмфикирләринин һәлледичи рол ојнамасы бир һәгигәтдир. Башга сәнәткарлар кими, Ч. Мәммәдгулузадәнин дә јарадычылыг талејиндә онун әмәл достларынын бөјүк хидмәтләри вардыр. Бојнунда һагг-сајы олан адамлары әдиб сонралар дөнә-дөнә хатырлајыб, онлара өз дәрин миннәтдарлығыны билдирмишдир. Одур ки, онун әмәл достларыны да хатырламаг, онларын да һаггында сөһбәт ачмаг лазымдыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин Гори семинаријасыны битириб, Нахчывана дөнмәси вә бәдии јарадычылыға башламасы кечән әсрин дохсанынчы илләринә тәсадүф едир. Бу заман Нахчыванда чәһаләтин вә мөвһуматын гара булудлары артыг сејрәкләшмәјә башламыш, мүасир мәдәнијјәтин илк өзәкләри јаранмышды. Русијанын мүхтәлиф мәдәнијјәт мәркәзләриндә тәһсил алыб, вәтәнләринә дөнмүш, һабелә шәһәрин өзүндә јетишмиш Е. Султан, М. Сидги, М. Кәнкәрли, П. Султанов, М. Мирзәјев, Г. Шәрифзадә, Б. Шаһтахтлы, Н. Шејхов вә башга мүтәрәгги зијалылар Нахчыванда гызғын фәалијјәт көстәрирдиләр. Онларын тәшкил етдикләри «Зијалылар мәчлиси», «Инчәсәнәт вә драм чәмијјәти» шәһәрин сакинләрини мүасир мәдәнијјәтә говушдурмаг үчүн әһәмијјәтли тәшәббүсләр ирәли сүрүб һәјата кечирирди. Шәһәрдә

театр тамашалары көстәрилир вә моллаханалара гаршы гојулан үсули-чәдид мәктәби ишләјирди.

Ч. Мәммәдгулузадәнин бәдии јарадычылығы вә ичтимаи фәалијјәти үчүн бу мүһит илк зәмин олмуш, һәмин мүһити тәмсил едән зијалылар исә онунла достлуг етмиш, кәләчәјин бөјүк јазычысынын илк аддымларында мүәјјән мүсбәт рол ојнамышлар. Буна көрә тәсадүфи дејилдир ки, Мирзә Чәлил тәхминән гырх ил сонра јаздығы тәрчүмеји-һалында о зијалылары «өзүмдән артыг һушјар достларым»—дејә јад етмиш вә һәмишә онлары хатырларкән биринчи олараг Ејнәлибәј Султановун (1863—1935) адыны чәкиб, ону илк мүәллими адландырмышдыр. Әлбәттә, әдибин бу е'тирафы әсассыз дејилдир. Ч. Мәммәдгулузадә Гори семинаријасында тәһсилә јени-чә башладығы 1883-чү илдә Ејнәлибәј Султанов (халг арасында о, Ејнәли Султан ады илә танынмышдыр) Тифлис классик кимназијасыны битириб, Нахчывана гајытмыш вә чох кечмәдән шәһәрдә илк мәдәни-маариф тәдбирләринин тәшкилатчысы, мүтәрәгги зијалылар дәстәсинин илк мүәллими вә тәрбијәчиси кими танынмышды. Шәһәрин башга кәнч зијалылары кими Ч. Мәммәдгулузадә дә өзүнүн бу илк мүәллиминдән аз шеј өјрәнмәмишдир. Мәсәлән, о, Нахчыванда ичтимаи һәјата гәдәм гојдуғу илк илләри хатырлајаркән јазмышдыр: «О вахтлар арвадларымызын әсарәтдә олмаг сөһбәтләри тәзә-тәзә мејдана атылмаг истәјирди вә биринчи дәфә арвадлары мүдафиә едән сөзләри Ејнәли јолдашымызын васитәсилә мәшһур арвад азадлығы тәрәфдары Чон Стүарт Милин китабында көрдүм».

Гәдирбилән әдиб сонралар өзүнүн илк мүәллимини һеч вахт унутмамыш, 1925-чи илдә «әзиз Ејнәли Султан гардашына» јаздығы бир мәктубда онун вахтилә «охудуғу китаблардан, рус маарифиндән, Авропа әһли-гәләмләриндән» етдији «ширин-ширин вә бә'зи вахт да одлу-одлу, јаныглы-јаныглы сөһбәтләри» јада салыб е'тираф етмишдир: «О гәдәр мәни өзүнә гулаг асдырдын ки, ахырда мәни, доғрудан да, маариф аләминә дахил етдин. Јәгин билирәм ки, сән олмасајдын, мән дә гејри садәчә кәнд мүәллимләринин ичиндә јаддан чыхмышдым».

Ејнәлибәј Султановун ичтимаи фәалијјәти јалныз Нахчыван мүһити чәрчивәсиндә галмамышдыр. Әсримизин илк илләриндән башлајараг о, Загафгазија мәтбуатынын һүнәрвәр гәләм саһибләриндән, демократ мүһәр-

рирләриндән бири кими шөһрәт тапмышдыр. Онун сајсыз-һесабсыз публисист әсәрләри ичтимаијјәт тәрәфиндән диггәтлә изләнир, марагла охунурду. Көһнә дүнјаја гаршы мејдан охујан «Молла Нәсрәддин» журналынын сарсыдычы зәрбә ендирдији һәдәфләрә Ејнәлибәј Султанов рус мәтбуатындакы мәгаләләри илә әлавә зәрбәләр ендирир, беләликлә, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин мүбариз силаһдашы кими чыхыш едирди. Е. Султановун публисистикасында, хүсусән 1907-чи илдә «Загафгазје» гәзетиндә һиссә-һиссә чап олунан «Дөнмүш мүсәлманын дүшүнҹәләри» вә «Ифшаедичи мәктублар» адлы әсәрләриндә јүксәк мүһәррирлик мәдәнијјәти, умумиләшдирмә маһарәти, кәскин мүбаһисә, јығчамлыг, гүввәтли мәнтиг, вәтәндашлыг ҹәсарәти, һәр шејдән әввәл исә халг сәадәти үчүн дөјүнән бир үрәк варды. Е. Султанов ингилабдан әввәл ән ағыр күнләрдә «Молла Нәсрәддин» журналынын сәсинә сәс верәрәк, ҹәмијјәтин инкишафына мане олан гара гүввәләри сон дәрәҹә кәскин тәнгид атәшинә тутур вә 1907-чи илдәки јазыларынын бириндә бунун сәбәбини өз халгына беләә изаһ едирди:

«Севирәм сәни, мәним халгым! Бүтүн варлығым, бүтүн үрәјим, үрәјимин бүтүн чырпынтылары илә севирәм. Бүтүн бәшәријјәтә бәсләдијим бир мәһәббәтлә сәни севирәм, сәни бәшәријјәтин бөјүк аиләсинин үзвү кими севирәм, бүтүн мәзијјәтләрин вә гүсурларынла севирәм. Сәни севдијим үчүн һәјатыны мүшаһидә едир, өвладларыны өјрәнир, достларыны вә дүшмәнләрини ајырд едирәм. Сәнә олан мәһәббәтимдән илһам алараг, онларын бә'зиләрини—бә'зиләрини јох, бир дәстәсини өз мәктубларымда ифша етдим. Чүнки онлар сәнин һәгиги өвладларын дејил, әслини итирән начинсләрдир.

Мәним халгым! Әкәр сәсим гулағына чатса, өзүнү дүшмәнләрдән—гојун дәрисинә бүрүнмүш ҹанаварлардан көзлә...»

Ејнәлибәј Султанов илә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин достлуғу бүтүн һәјатлары боју давам етмиш, онлар халг сәадәти уғрунда ағыр мүбаризәләрдә һәмрә'ј олмуш вә әлбир дөјүшмүшләр.

Бөјүк әдибин Нахчыванда «раст кәлдији өзүндән һушјар» јолдашларындан икинчиси Мәммәдтағы Сәфәров Сидги (1854—1903) иди. Мәдәнијјәтимизин тарихинә көркәмли мүәллим, философ вә јазычы кими дахил олмуш Мәммәдтағы Сидги о заман Мирзә Ҹәлилә «биринчи һушјар јолдашындан» аз тә'сир көстәрмәмишдир.

М. Сидги, һәр шејдән әввәл, көркәмли мәктәбдар вә педагокика нәзәријјәчиси иди. Сидгинин 1894-чү илдә Нахчыванда ачдығы «Мәктәби-тәрбијә» адлы үсули-ҹәдид мәктәби шәһәрин бүтүн мәдәни инкишафына истигамәт верән бир мәркәзә чеврилмишди. Сидги анҹаг мәктәбдә ушаглары охутмагла кифајәтләнмир, әһали үчүн дә елми мөвзуларда мүһазирәләр охујур, зијалылар арасында әдәби мүзакирәләр кечирир, театр тамашалары дүзәлдир вә с. Онун фәалијјәтинин бу ҹәһәтинә ишарә едәрәк Мирзә Ҹәлил јазмышдыр: Сидгинин «Мәктәбитәрбијәси» о заман «биз јенијетмә мүәллимләр вә әдибләр үчүн бир дарүлүрфан һесаб олунурду».

М. Сидги Шәргин мәдәнијјәт мәркәзләриндә нәшр олунан «Һәблүл-мәтин», «Сүрәјја», «Пәрвәриш», «Әхтәр» гәзетләрини мүнтәзәм алыб, зијалылар арасында охујур вә өзү дә бу гәзетләрин бә'зиләриндә иштирак едирди. Архив материалларындан биз өјрәнирик ки, Сидги халгын мәдәни инкишафында дөври мәтбуатын ролуна јүксәк гијмәт вермиш, ана дилиндә «Чыраг» адлы бир гәзет бурахмаг һагда тәшәббүс дә көстәрмишдир. Шүбһә етмәмәк олар ки, Мирзә Ҹәлилдә мәтбуата һәвәси илк дәфә Сидги ојатмышдыр.

Мәммәдтағы Сидги ичтимаи-сијаси көрүшләри вә мә'луматынын кенишлији е'тибарилә заманын ирәли кетмиш адамларындан бири иди. Сидги «Һејкәли-инсана бир нәзәр», «А. С. Пушкин», «Ҝәблә Нәсир», «Мәснәвијјати-мәдәнијјә», «Тәнвири-әфкар...», «Нәсиһәтнамә», «Нүмунеји-әхлаг», «Төһфеји-бәнат вә ја гызлара һәдијјә» кими елми-фәлсәфи әсәрләрин вә әхлаги трактатларын мүәллифидир. О, тарихи инкишафын шәрһиндә материалист дүнјакөрүшү сәвијјәсинә јүксәлмәсә дә, әсәрләриндә демократик маарифчилик идејалары тәблиғ етмишдир.

Мирзә Ҹәлилин «дарүлүрфан» адландырдығы «Мәктәби-тәрбијә»дә башга фәнләрә нисбәтән ана дилинин тәдрисинә даһа чох саат ајрылмышды. Ана дили дәрсләрини Сидгинин өзү апарыр, ону өз шакирдләринә хүсуси шөвг илә севдирирди. Сидги ејни заманда Н. Нәриманов, Ф. Көчәрли вә башга көркәмли маарифчиләрлә бирликдә о вахт Азәрбајҹан әдәби дилинин сафлығы уғрунда вар гүввәси илә чалышырды. О, гәлизлији «са-

вадлылыг әламәти» һесаб едән мүәллифләрин дилини нәзәрдә тутараг дејирди: «Бу дил бир либаса бәнзәјир ки, күја памбығы Түркүстанда әкилиб, иплији Иранда әјрилиб, рәнки Әрәбистанда верилиб, өзү Азәрбајчанда тохунуб, Русијада көмрүкләнибдир». Сидги ана дилинин сафлығы уғрунда мүбаризәни халгын варлығынын вә үмуми инкишафынын әсас амилләриндән биринчиси һесаб едирди.

Һөрмәт вә е'тираф әламәти олараг мүасирләри М. Сидгини «дәрјаји-һикмәт», «мүәллимләрин мүәллими» адландырмышлар. 1903-чү илдә Сидгинин вахтсыз вәфаты Нахчыванда үмумхалг матәминә чеврилди. Онун кечмиш шакирди—шаир Һүсејн Чавидин мүәллиминә һәср етдији јаныглы гәсидә әлдән-әлә кечди, дилләр әзбәри олду. Мирзә Чәлил бу мүнасибәтлә «Шәрги-Рус» гәзетиндә хүсуси бир мәгалә илә чыхыш етди. О, сон он илдә Нахчыван шәһәринин мәдәни чәһәтдән хејли инкишаф етдијини көстәрәрәк јазырды: «Әкәр сөјләсәк ки, бу тәрәггинин онда доггузуна баис мәһз Сидгидир, инсафдан вә һәгигәтдән билмәррә узаг олмаз».

Ч. Мәммәдгулузадәнин «һушјар јолдашларындан» бири дә Гурбанәли Шәрифзадәдир (1854—1917). Заманынын танынмыш зијалыларындан олан Г. Шәрифзадә там отуз ил Мирзә Чәлил илә достлуг етмиш, чәтин мүбаризә илләриндә һәмишә онун мадди вә мә'нәви көмәкчиси олмушдур. Архивләрдә сахланылан сәнәдләр көстәрир ки, Мирзә Чәлил бәркә дүшдүкдә, һәмишә Шәрифзадәјә мүрачиәт етмишдир. О исә һеч бир вахт әлиндән кәләни әсиркәмәмиш, дәфәләрлә өз достунун дадына чатыб, ону чәтинликдән хилас етмишдир.

Мирзә Чәлил «әзиз гардашы Гурбанәли»нин достлугда көстәрдији фәдакарлыглардан бә'зән риггәтә кәлиб мүтәәссир олурду. Мәсәлән, Шәрифзадәнин она көстәрдији нөвбәти мадди јардымлардан бири үчүн Мирзә Чәлил өз достуна белә тәшәккүр етмишдир: «Мән билмирәм бу барәдә сәнә нә дејим. Дејим әкәр «чох разыјам» бу һәмишә ешитдијимиз сөздүр, адәти сөздүр. Һамысындан јахшы бурада мән бир нечә нөгтә гојум...».

Чәлил Мәммәдгулузадә илә Г. Шәрифзадәни, һәр шејдән әввәл, әмәл достлуғу бирләшдирирди. «Молла Нәсрәддин» нәшрә башладыгда Г. Шәрифзадә журналын јахын әмәкдашларындан бири кими фәалијјәт көстәриб, достунун садиг силаһдашы олду. Ингилабдан әввәл «Молла Нәсрәддин»дә һиссә-һиссә чап олунан мәшһур «Мозаланбәјин сәјаһәтнамәси» памфлетинин бөјүк бир гисми Г. Шәрифзадәнин гәләминдән чыхмышдыр.

Чөрәјә чөрәк, достлуға достлугла чаваб вермәк, кичик бир јахшылыг едәнин хәчаләтиндән чыхмаға чан атмаг—Мирзә Чәлили бир инсан кими сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәтләрдән бири иди. Адәтән о өз достларыны, о чүмләдән «Гурбанәли гардашыны» сонсуз бир мәһәббәтлә севирди. «Азадеји-калам тәрәфдары» олан Г. Шәрифзадәнин 1905-чи илдә Нахчыванда һөкумәт тәрәфиндән һәбс едилмәси хәбәри о заман Тифлисдә јашајан Ч. Мәммәдгулузадәни дәһшәтә кәтирмишди. О, достунун талејиндән хәбәр тутмаға тәләсәрәк, она јазырды: «Гардаш, бу нә ишдир сәнин башына кәлди? Әһвалаты бир голај ешитмишәм, амма тәфсилаты мәнә мә'лум дејил. Әлбәттә, әлбәттә, тез кағыз јаз. Әкәр јаза билмәсән, јаздыр, көндәр, көрәк бу нә гәзавү гәдәрдир сәнин башына кәлди.

Әзиздән (Шәрифзадәнин оғлу Ә. Шәриф нәзәрдә тутулур—*А. З.*) һеч никаран олма. Ону јәгин бил ки, худанәкәрдә, сән дүнјада јох олсан да, Әзиз бурада дәрс охујуб, ахыра кими елм тәһсил едәчәк. Һәр һалда инди Әзизин сәнә һеч бир еһтијачлығы јохдур вә онун барәсиндә һеч фикир еләмә».

Г. Шәрифзадәни о заман Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ф. Көчәрли, С. Гәнизадә вә башга көркәмли зијалылар да ејни мәһәббәтлә севирдиләр. 1917-чи илдә Ф. Көчәрли јазырды: «Милләтимизин руһу, һәјаты вә мә'нәви варлығы Гурбанәли Шәрифзадәнин шәриф вүчудунда мүшаһидә олунмагда иди. Онун өлүмү милләт үчүн бөјүк бир јасдыр».

Ф. Көчәрли бу сөзләри достунун өлүмүндән кәдәрләниб һиссијјата гапылдығы үчүн јазмамышдыр. Г. Шәрифзадә зәманәсиндә, һәгигәтән, өз халгынын ән јахшы сифәтләрини јашадан фәдакар шәхсијјәтләрдән бири иди.

1903-чү илин декабрында Ч. Мәммәдгулузадә Тифлисә көчүр вә һәмин тарихдән е'тибарән онун јарадычылығынын јени мәрһәләси башланыр. Бурада әдиб јени достлара, јени силаһдашлара раст кәлиб, онларла әлбир чалышмаға башлајыр.

Мөhтәрәм әдибимиз Мәммәдаға мәни өз гәзетинин идарәсинә чәлб етмәклә, мәни гәзет дүнјасына дахил етди. Бу гәзетин идарәсиндә мән елә бир јолдаша раст кәлдим ки, онунла бәрабәр, онунла бирликдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини бина етдик.

Ч. Мәммәдгулузадә

1891-чи илдә «Кәшкүл» гәзети бағландыгдан сонра Азәрбајчанын Н. Нәриманов, С. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов, К. Үнсизадә вә башга зијалылары ана дилиндә гәзет вә журнал нәшр етмәк һагда вахташыры тәшәббүс көстәрмиш, лакин һеч бир нәтичә әлдә едә билмәмишдиләр. Беләликлә, Азәрбајчан там он ики ил мәтбуат ачлығы кечирмишди. Буна көрә 1903-чү илин март ајында Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрә башламасы бөјүк мәдәни һадисә кими гаршыланды. Гәзетин илк нөмрәләри мүхтәлиф јерләрдән кәлән тәбрик мәктублары вә телеграмлары илә долу иди. «Шәрги-Рус»ун нәшри ичтимаијјәтә чох хош тә'сир бағышлады. Азәрбајчан зијалыларынын севинчинин һədди-һүдуду јох иди. Заманын Сабир, Ордубади, Әли Нәзми, Сәһһәт, Лә'ли, Нөврәс вә башга шаирләри «Шәрги-Рус» гәзетинин доғурдуғу үмумхалг севинчини ше'рлә тәрәннүм етдиләр.

«Шәрги-Рус» Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә, һәмчинин Русијада јашајан түркдилли халглар арасында да охунурду, онун сәһифәләриндә јалныз Азәрбајчан зијалылары иштирак етмирди; гәзетин Орта Асијада, Газанда, Крымда, һәтта Јахын Шәргин бә'зи өлкәләриндә дә мүхбирләри вар иди. Нәшринин бешинчи ајында гәзетдә чыхан бир мәгаләдә дејилирди: «Бу гәзет Хәзәр дәнизиндән Узаг Шәргәдәк нә гәдәр гәләм саһиби вар исә, һамысына мејдан ачды».

«Шәрги-Рус» гәзетинин нашири вә редактору Мәммәдаға Шаһтахтлы (1846—1931) Русијада, Јахын Шәрг аләминдә вә Гәрбдә танынмыш алим, мүһәррир вә көркәмли ичтимаи хадим иди. О, Русијада кимназија тәһсили алмыш, Лејпсиг университетинин фәлсәфә факүлтәсини, сонра исә Франсанын мәшһур Сорбонна университетинин Шәрг дилләри факүлтәсини битирмиш, узун илләр Русија вә Гәрб мәтбуатында мүһәррирлик етмиш, 1891-чи илдә «Каспи» гәзети бир мүддәт онун редакторлуғу илә нәшр олунмушду. Мүхтәлиф заманларда о, Франсанын шәргшүнаслыг вә бејнәлмиләл фонетика чәмијјәтләринин, Русија император чоғрафија чәмијјәтинин һәгиги үзвү олмуш, кечән әсрин 80-чи илләриндә Истамбулда фәалијјәт көстәрән бејнәлхалг тичарәт мәһкәмәсиндә Русијаны тәмсил етмишди. Беләликлә, М. Шаһтахтлы «Шәрги-Рус» гәзетини нәшр едәркән артыг кениш мигјасда танынмыш алим, мүһәррир вә сијасәт адамы иди.

1903-чү илин декабрында Ч. Мәммәдгулузадә Тифлисдә М. Шаһтахтлы илә көрүшүб, онун дә'вәти илә «Шәрги-Рус» гәзети редаксијасына дахил олду вә бир илдән артыг орада әмәкдашлыг етди. Әлбәттә, «Шәрги-Рус» редаксијасында М. Шаһтахтлы кими зәнкин тәчрүбәси вә кениш мә'луматы олан көркәмли бир шәхсин рәһбәрлији илә мүһәррирлијә башламасы Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығы үчүн мүсбәт нәтичәләр вермәјә билмәзди. Әкәр Мирзә Чәлил бир журналист кими «Молла Нәсрәддин» илә парламышдырса, журналистлик сәнәтинин баш мәшгини «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасында кечирмишдир.

Мә'лумдур ки, о заман «Шәрги-Рус» вә онун редактору М. Шаһтахтлы демократик маарифчилик мөвгејиндән чыхыш едир, бир чох һалларда XIX әсрин 80 вә 90-чы илләриндә Азәрбајчан маарифчиләри үчүн хас олан мотивләрдән ирәли кедә билмирди. Әслиндә көһнәликлә мүбаризәдә һәләлик кәскин үсуллара киришмәк чәтин иди. Белә бир мүбаризә үчүн заман һәлә мүвафиг шәраит һазырламамышды. Бу чәһәти Ч. Мәммәдгулузадә өз хатирәләриндә чох көзәл ајдынлашдырмышдыр: «Шәрги-Рус» гәзетинин мәсләкинә кәлдикдә ону дејә биләрәм ки, мә'лум шејдир ки, о әсрдә вә о шәраит ичиндә (әсрин 1905-чи ил ингилабындан габагкы илләри нәзәрдә тутулур—*А. З.*) һеч бир кәсин чүр'әти ола билмәзди ки, гәләми илә азад олсун вә әсрин һөкумәтинин истибдады илә оппозисијада ола билсин. Онунчүн хаһ Мәммәдағанын, хаһ онун бизтәк гәләм көмәкчиләринин мәсләки вә идејасы мәһз мүсәлман чамаатыны маариф вә мәдәнијјәтә тәклиф вә тәрғиб еләмәкдән башга, бир шеј ола билмәзди...»

Бу сәтирләрдән ајдын көрүндүјү кими, о заман Ч. Мәммәдгулузадәнин өзү дә ингилабчы-демократ мөв-

ҝејиндә дејилди, һәлә мәфкурә ахтарышлары кечирирди. Лакин бунунла белә, онун пешәкар бир журналист кими јетишмәсиндә «Шәрги-Рус» гәзети һәлледичи рол ојнамышдыр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасындакы фәалијјәти 1904-чү илин јанварындан башлајыб, 1905-чи ил јанварын 15-дәк давам етмиш, ахырда о, мүвәггәти редактор кими ики аја јахын гәзети мүстәгил бурахмышдыр. «Шәрги-Рус» гәзетиндә анчаг дөрд материал («Почт гутусу», «Кишмиш ојуну», русчадан тәрҹүмә едилмиш «Зәһмәт, өлүм вә нахошлуг» вә «Арвад» һекајәләри) Ҹ. Мәммәдгулузадәнин ачыг имзасы илә чап олунмушдур. Бир илин мүддәтиндә гәзет үчүн онун јалныз дөрд јазы ишләдијини күман етмәк сәһв оларды. Мирзә Ҹәлил «Шәрги-Рус» редаксијасында чалышаркән гәзет артыг күндәлик чыхыр вә ону вур-тут үч нәфәр идарә едирди. Шәксиз ки, Мирзә Ҹәлилин «Шәрги-Рус» үчүн јаздығы бир чох мәгаләләрин вә фелјетонларын алтында ачыг имза гојулмамышдыр. Сон заманларда тәдгигатчылар бунларын бә'зиләрини мүәјјәнләшдирмиш, бә'зиләри исә һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмиш вә ја мүбаһисәлидир. Анчаг бир ҹәһәт мүбаһисәсиздир ки, онун мүһәррирлик галәми «Шәрги-Рус» редаксијасында чилаланмыш, гәзетчилик, мәтбәәчилик сәнәтинин техникасы илә јахын танышлығы да бурада олмушдур. Беләликлә, «Шәрги-Рус» Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин фәалијјәтиндә «Молла Нәсрәддин»ә кечид мәрһәләси ролуну ојнамышдыр вә бунун үчүн биз, һәр шејдән әввәл, М. Шаһтахтлыја борчлујуг.

Мирзә Ҹәлилин јарадычылыг талејиндә «Шәрги-Рус» редаксијасында ишләмәсинин башга бир әһәмијјәти дә вардыр. О, мәсләк досту вә садиг силаһдашы Өмәр Фаиг Не'манзадә илә (1872—1938) биринчи дәфә бурада көрүшүб, «үнс тутмуш» вә өзүнүн көстәрдији кими «Молла Нәсрәддин» журналыны онунла бирликдә тә'сис етмишдир. Заманәсиндә өз халгынын ичтимаи фикир инкишафынын демократик ҹинаһында кедән Өмәр Фаиг Не'манзадәнин молланәсрәддинчи мүһәррирләр сырасында өзүнәмәхсус фәхри јери вардыр. Ҹ. Мәммәдгулузадә илк вә ән мәс'ул илләрдә журналы онунла бирликдә идарә етмиш, онун симасында өзүнүн ән јахын, ән садиг һавадарыны вә көмәкчисини көрмүшдүр. 1905-чи ил ингилабы вә иртиҹа илләриндә—«Молла Нәсрәддин»ин ән парлаг дөврүндә Өмәр Фаиг Мирзә Ҹәлил илә чијин-чијинә дајанмыш, чар һөкумәти вә мүртәҹе даирәләрин гаршысында бирликдә ҹаваб вермәли олмуш, журналдакы «зәрәрли» фәалијјәтинә көрә 1907-чи илдә тутулуб зиндана салынмыш, дәфәләрлә ағыр тә'гибләрә вә тәһгирләрә мә'руз галмышдыр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә илә Өмәр Фаигин «Шәрги-Рус» редаксијасында башланан мәсләк достлуғу «Гејрәт» мәтбәәсинин фәалијјәти дөврүндә јени мәрһәләјә дахил олмушдур. «Шәрги-Рус» гапандыгдан сонра, онларын 1905-чи илдә Тифлисдә ачдыглары «Гејрәт» мәтбәәсинин фәалијјәтиндә ингилаблар әсринин сәси ешидилир, нәфәси дујулурду. Бир ил әввәл истибдадын горхусундан сијасәт сөзүнү дилләринә кәтирмәкдән чәкинән мүһәррирләр инди пролетариатын ингилаби чыхышларындан илһам алараг, артыг ҹошғун сијаси фәалијјәтә гошулмушдулар. Инди онлар чаризмә гаршы кечирилән тә'тилләрдә, митингләрдә, јығынҹагларда билаваситә иштирак едир, ана дилиндә «Азад данышмаг вә бир јерә ҹәм олмаг үчүн нә лазымдыр?», «Силк, синиф, фиргә» вә с. сијаси китаблар нәшр едиб јајырдылар.

«Гејрәт» мәтбәәсинин илк китабларындан бири «Дә'вәт» адланырды. «Дә'вәт» Өмәр Фаигин имзасы илә чап олунса да, мүәллиф китабда тәк өз адындан јох, јолдашы Ҹ. Мәммәдгулузадәнин вә мәтбәәни ачмагда онлара мадди јардым көстәрән маарифпәрвәр таҹир Әләскәр Бағырзадәнин адындан халга мүраҹиәт едирди. Әслиндә «Дә'вәт» китабчасы «Гејрәт»ин манифести иди.

Вахтилә Азәрбајҹан маарифчиләри керилијин чарәсини анчаг елм вә мәдәнијјәтин инкишафында көрүрдүләр. Лакин «Дә'вәт»ин мүәллифи инди буну кифајәт һесаб етмир вә артыг белә гәнаәтә кәлмишди ки, «ҹәһаләт вә әсарәт гаранлығыны анчаг һүррijјәт нуру» мәһв едә биләр.

«Дә'вәт» чаризмин милләтләр арасына салдығы әдавәти писләјир, халгы бу фитнәјә ујмамаға дә'вәт едирди: «...Ахыры пешманлыг вә зәрәрдән өзкә бир шеј олмајан гәза вә вүгуата мејдан верилир ки, инсанлыг, гоншулуг нөгтеји-нәзәринҹә нә гәдәр баиси-тәәссүф едилсә, јенә аздыр. Һалбуки вәтәндашлыг вә гоншулуг вәзифәсини нәинки бир бири илә һејванча говға етмәк, бәлкә мүһафизеји-вәтән үчүн јек-дикәринә көмәк

вә мүавинәт вермәкдир. Гоншу еви јыханын һеч вахт еви абад олмаз».

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин хатирәләриндән вә архив сәнәдләриндән биз өјрәнирик ки, «Гејрәт» мәтбәәсини дә, «Молла Нәсрәддин» журналыны да Мирзә Ҹәлиллә Өмәр Фаиг бирликдә тә'сис етмишләр. Лакин о заман чар һөкумәти харичдә тәһсил алдығы үчүн Өмәр Фаигә мәтбәә ачмаға вә журнал нәшр етмәјә иҹазә вермәзди. Одур ки, «Молла Нәсрәддин» журналы мүәссисләринин икисинин дә јох, биринин—Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин редакторлуғу илә чыхмышдыр. Лакин бу, заһири рәсмијјәт иди. Јухарыда дејилдији кими, әслиндә онлар «Молла Нәсрәддин»и бирликдә тә'сис етмиш вә 1906—1910-ҹу илләрдә бирликдә идарә етмишләр. Хатирәләрдән биз өјрәнирик ки, кечмишләрдән сөһбәт ачыланда Ҹ. Мәммәдгулузадә һәмишә дејәрмиш: «Фаиг олмасајды, «Молла Нәсрәддин» дә олмазды».

1910-ҹу илдән сонра Ө. Фаиг хәстәләниб, «Молла Нәсрәддин» журналынын рәһбәрлијиндән ајрылса да, өз идеја ҹәбһәсиндән һеч бир вахт кери чәкилмәмишдир, мәтбуатдакы јазылары вә ичтимаи фәалијјәти илә јенә дә мүбариз ингилабчы-демократ олараг галмышдыр. 1919-ҹу илдә Ө. Фаиг Күрҹүстанда меншевик һөкумәтинә гаршы үсјан галдырмагда иттиһам едиләрәк һәбсә алынмыш, 1921-ҹи илдә Күрҹүстанда совет үсули-идарәси галиб кәлдикдә о, республиканын Һәрби Ингилаб Комитәсинин үзвү олмушдур. Өмәр Фаиг сонралар Совет Азәрбајҹанында маариф системиндә ишләмиш, 1927-ҹи илдә Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Шурасы она фәрди пенсија тә'јин етмишдир.

Әлбәттә, М. Шаһтахтлынын вә Ө. Ф. Не'манзадәнин ичтимаи фәалијјәтләри һамар јолларла инкишаф етмәмишдир. Онларын мүәјјән заманларда зиддијјәтләри, идеја бүдрәмәләри дә олмушдур. Лакин бә'зән тәдгигатчылар онларын фәалијјәтинин бу ҹәһәтини гијмәтләндирәркән тарихилији унудур, биртәрәфлилијә јол верирләр. Нәзәрә алмырлар ки, әсрин әввәлләри Азәрбајҹан халгынын тарихиндә чох зиддијјәтли илләрдир. О заман өлкәјә сохулан харичи тә'сирләр чохларыны чашбаш салмышды. Мирзә Ҹәлилин ифадәси илә десәк, Рүстәмбәј бир тәрәфә чәкирди, Сәмәд Ваһид о бири тәрәфә, Мирзә Мәммәдәли исә тамам башга бир тәрәфә. Кимин һаглы, кимин һагсыз олдуғуну мүәјјән етмәк, ағы гарадан сечмәк о гәдәр дә асан дејилди. Одур ки, белә бир ичтимаи шәраитдә фәалијјәт көстәрәнләрин бә'зән зиддијјәтләрә дүшмәси тәбии иди.

Шаһтахтлы, Ө. Фаиг вә о заманкы башга зијалыларын да дүнјакөрүшләриндәки зиддијјәтләр бу шәкилдә—заманын, мүһитин зиддијјәтләри, мөвҹуд мүрәккәб ичтимаи шәраитин ин'икасы кими гијмәтләндирилмәлидир. Марксизм-ленинизм тә'лими өјрәдир ки, мүәјјән ичтимаи шәраитдә јашајыб, ондан асылы олмамаг, онун тә'сириндән бүтүнлүклә јаха гуртармаг мүмкүн дејилдир. Бә'зи зиддијјәтләринә вә сәһвләринә бахмајараг, М. Шаһтахтлынын вә Ө. Фаигин фәалијјәтләри өз дөврләри үчүн ишыглы олмуш вә бу ишыг бир заман Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дә јарадычылығына мүәјјән мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

3. «МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ВӘ МОЛЛАНӘСРӘДДИНЧИЛӘР

> *«Молла Нәсрәддин» тәк бир нәфәр мүәллифин әсәри дејил. Мәним бир нечә әзиз јолдашларымын мәҹмуәсидир ки, мән дә онларын анҹаг ағсаггал јолдашыјам.*
>
> Ҹ. Мәммәдгулузадә

1905-ҹи ил ингилабынын туфаны үч әср өзбашыналыг едән Романовлар сүлаләсинин әсасларыны сарсытмышды. Икибашлы ваһши гартал пролетариатын ингилаби чыхышларыны ганлара гәрг етсә дә, үрәји сојумамыш, лакин ваһимәјә дүшмүшдү. О, вахт газаныб ингилаби гүввәләрин үзәринә јенидән һүҹума кечмәк үчүн мүәјјән күзәштләрә кетмәјә мәҹбур олмушду. Беләликлә, мүвәггәти бир заман үчүн өлкәдә нисбәтән сәрбәст шәраит јаранмышды. Одур ки, инди Ҹ. Мәммәдгулузадәни вә Өмәр Фаиги «Гејрәт» мәтбәәсинин фәалијјәти тә'мин етмирди. Онлар артыг баша дүшүрдүләр ки, ингилаблар әсринин бурулғанында боғулмамаг, онун инкишафындан кери галыб, тарихин чархлары алтына дүшмәмәк үчүн «Гејрәт»ин фәалијјәт даирәсиндән мүтләг кәнара чыхмаг лазымдыр. Онлар халга даһа кәсәрли сөз демәк үчүн јени трибуна ахтарыр, әсрин сәсинә сәс верән мүбариз мәтбуат органы нәшр етмәк әзми илә чырпыныр, өзләрини ода-көзә ву-

рурдулар. Нәһајәт, зәһмәткешләрин ганы баһасына «мәтбуат дүнјасында нәфәс кенишлији» әмәлә кәлди вә заманә «Молла Нәсрәддин»и јаратды.

1906-чы ил апрелин 14-дә «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!» хитабы илә мүбаризә мејданына атылан «Молла Нәсрәддин»ин кур сәси илдырым сүр'әтилә јајылды, чох кечмәдән Гафгазын вә Русијанын сәрһәдләрини ашыб, Јахын Шәрг өлкәләриндә дә ешидилди, сонралар Авропа вә Америка гитәләринә дә кедиб чатды.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәләри чыхыб јајылан кими М. Ә. Сабир—Һопһоп Шамахыдан, Ә. Һагвердијев—Хортдан, М. Һачински—Дәмдәмәки Бакыдан, М. С. Ордубади—Һәрдәмхәјал, Ә. Гәмкүсар—Чүвәллағыбәј Нахчывандан, Әли Нәзми—Кефсиз, Әли Рази—Дабанычатдаг хала, М. Ахундзадә—Гејби Кәнчәдән, М. Һ. Зејналов—Гыздырмалы Тифлисдән, Ч. Әскәрзадә—Мәһкәмә пишији, Ә. Мәһзун—Јетим чүчә Јеревандан, Һ. Сарычалински — Мирзә Гошунәли, М. Беһбудов—Сүпүркәсаггал Гарабағдан, Искәндәр Гаффари—Дылғыр Тәбриздән, Салман Мүмтаз—Хортданбәј Ашгабаддан, М. Һ. Таһиров—Дәрдмәнд Шәкидән вә саирләри дикәр јерләрдән баш галдырыб, Ч. Мәммәдгулузадәнин вә Өмәр Фаигин сәсинә сәс вердиләр, онларын мәфкурә достлары вә силаһдашлары олдулар. Беләликлә, әдәбијјатымызын вә мәтбуатымызын тарихинә «молланәсрәддинчиләр» ады илә дахил олан јени јазычылар нәсли јетишди.

Доғрудур, «Молла Нәсрәддин»ин баш редактору вә идеја рәһбәри Чәлил Мәммәдгулузадә олмушдур. Лакин әслиндә бу мүбариз журнал ингилабдан әввәл Азәрбајчан зијалыларынын демократик чәбһәсинин коллектив органы иди.

Јухарыда «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак едән бир сыра мүәллифләрин ады чәкилди. Анчаг онларын арасында, нечә дејәрләр, тәбәгәләшдирмә апармаг, һәр кәсин өз мөвгејини тә'јин етмәк лазымдыр. «Молла Нәсрәддин»ин әсас гәләм устадлары Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Ә. Һагвердијев олмуш, журналын әдәби-сијаси чәбһәсини әсасән онларын әсәрләри тә'јин етмишдир. Әкәр јухарыда адларыны чәкдијимиз мүәллифләрдән бири вә ја икиси «Молла Нәсрәддин»дә иштирак етмәсәјди, журнал бәлкә дә мүәјјән

дәрәчә итирәр, лакин үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» олараг галарды. Анчаг Мирзә Чәлилин сијаси фелјетонлары, Сабирин ағладан вә күлдүрән мәнзум сатиралары вә Һагвердијевин јүксәк үмумиләшдирмә әсасында јарадылмыш сатирик һекајәләр силсиләси олмадан «Молла Нәсрәддин» «Молла Нәсрәддин» ола билмәзди.

Мирзә Чәлилин ифадәси илә десәк, «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләрини, шәксиз ки, биринчи нөвбәдә М. Ә. Сабирин «Молла Нәсрәддин» шивәсинә јарашан дузлу ше'рләри бәзәјирди. Журналы әлләринә аланлар, һәр шејдән әввәл, бөјүк шаирин һәкиманә сатираларыны ахтарырдылар. «Молла Нәсрәддин»ин дүнја мигјасында шөһрәт газанмасына сәбәб олан ән башлыча амилләрдән бири, шүбһәсиз ки, Сабирин ше'рләридир. Сабирлә Мирзә Чәлил әлбир чалышмыш вә мәсләк досту олмушлар. Лакин бир заман бә'зи мүәллифләр «Сабир «Молла Нәсрәддин»и јетишдирмишдир, јохса «Молла Нәсрәддин» Сабири јетишдирмишдир?» кими гејри-елми мүбаһисә ирәли сүрәрәк, «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабири бир-биринә гаршы гојмуш, бә'зиләри үстүнлүјү Сабирә, бә'зиләри исә «Молла Нәсрәддин»ә вермишләр. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу, әлбәттә, методоложи чәһәтдән јанлышдыр. Одур ки, совет дөврүндә әдәбијјатшүнасларымыз дәфәләрлә бу мүбаһисәјә гајыдыб, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушуну рәдд етмишләр. Мәсәлән, јазычы Мәммәдказым Әләкбәрли «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабирин гаршылыглы әлагәсини шәрһ едәркән демишдир: «Молла Нәсрәддин» Сабирә јарашырды, Сабир дә «Молла Нәсрәддин»ә. Онлар бир-бирини бәзәјир вә тамамлајырдылар.»

Әләкбәрлидән бир ил сонра әдәбијјатшүнас Ә. Шәриф јенидән бу мүбаһисәнин үзәринә гајыдыб, мәсәләни беләшәрһ етмишдир. «Сабир олмасајды, «Молла Нәсрәддин» журналы газандығы нүфузу газана билмәзди»—фикри доғру исә, «Молла Нәсрәддин» олмасајды, Сабир дә мејдана кәлмәзди»—фикри дә доғрудур».

Принсип е'тибары илә бу фикирләрин һәр икиси дүздүр. Лакин бу фикирләр бир гәдәр тамамланмалыдыр: «Молла Нәсрәддин» дә, молланәсрәддинчиләрин «агсаггал јолдашы» Ч. Мәммәдгулузадә дә, Сабир дә о заманкы ичтимаи мүһитин мәһсулудур. Онлары 1905-чи ил ингилабы јетишдирмишдир. 1905-чи ил ингилабы олмасајды, нә «Молла Нәсрәддин» јаранар, нә дә молланәсрәддинчиләр јетишә биләрдиләр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын әтрафында бирләшиб, өз әсәрләри илә истисмар дүнјасына гаршы чијин-чијинә вурушан јазычылар бир чәбһәнин јолчулары идиләр. Белә олдуғу һалда онлар бир-бирләринә гаршылыглы тә'сир көстәрмәјә билмәздиләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин фелјетонлары Сабирә јени мөвзулар вердији кими, Сабирин дә мәнзум сатиралары Мирзә Чәлилә мөвзулар вермишдир. Башга молланәсрәддинчиләрин дә арасында ејни јарадычылыг әлагәләри олмушдур. Одур ки, онларын бирини о биринә гаршы гојмаг елми чәһәтдән јанлышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын һүнәрвәр ше'р устады М. Ә. Сабирдирсә, һүнәрвәр сатирик һекајә устады Ә. Һагвердијевдир. «Молла Нәсрәддин»ин нәшринәдәк Сабир бир шаир кими һәлә мәшһурлашмамышды. Сабир «Молла Нәсрәддин»дән сонра Сабир олду. Лакин «Молла Нәсрәддин» нәшрә башлајан заман Ә. Һагвердијев Азәрбајчан әдәбијјатында көркәмли фачиәнәвис кими мәшһур иди. Онун «Дағылан тифаг», «Бәхтсиз чаван», «Пәри Чаду» фачиәләри артыг бир нечә ил иди ки, сәһнәмиздә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулур вә драм жанры јазычынын јарадычылығынын әсасыны тәшкил едирди. 1907-чи илин әввәлләриндә Ә. Һагвердијев молланәсрәддинчиләр чәбһәсинә кечди. Бу замандан е'тибарән о, дузлу сатирик һекајәләр мүәллифи кими таныңды вә онун јарадычылығында үстүнлүјү нәср газанды.

Ә. Һагвердијевин «Молла Нәсрәддин»дә иштиракы 1907-чи илин јанварындан башлајыб, 20-чи илләрин икинчи јарысынадәк давам етмишдир. Беләликлә, Ә. Һагвердијев там ијирми ил «Молла Нәсрәддин»ин даими мүһәррирләриндән бири олмушдур. Онун бу мүддәтдә һиссә-һиссә журналда чап едилән «Хортданын чәһәннәм мәктублары», «Маралларым» вә с. әсәрләри «Молла Нәсрәддин»ин үслубуна ујғун кәлән әдәбијјатын гызыл фондуна дахил олмуш, мүәллифә молланәсрәддинчи јазычылар сырасында фәхри јерләрдән бирини газандырмышдыр.

Молланәсрәддинчиләрин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә шаир Әли Нәзми Мәммәдзадәдир. О, «Молла Нәсрәддин» журналында һәм ингилабдан габаг, һәм дә сонра мүнтәзәм иштирак едиб, Сабирин ән гүввәтли шакирди вә давамчысы кими танынмышдыр. Әли Нәзминин «Молла Нәсрәддин»дә тутдуғу мөвгеји молланәсрәддинчиләрин «ағсаггал јолдашы» белә мүәјјәнләшдирмишдир: «Биз буну гәти дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин»ә јарашан шивәнин мәзәлилији вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә јахын кәлән вә она әвәз олан—биринчи Мәшәди Сижимгулу Кефсиз олубдур». Лакин бөјүк әдиб мүбалиғәјә јол вермәмәк үчүн буну да әлавә едиб ки, «Сабир һеч кәсә јох, бәлкә Сижимгулу Сабирә охшајыб вә белә бир тәшбеһә ифтихар да едибдир».

Әли Нәзминин Сабирә охшамасы тәбии бир һал иди. Азәрбајчан ше'риндә јени мәктәб јарадан Сабир кими гүдрәтли бир гәләм саһибинин тә'сири алтына дүшмәмәк, даһа доғрусу, онун ше'риндән фајдаланмамаг мүмкүн дејилди. Белински демишдир ки, Пушкинлә бир дөврдә јазыб-јарадан шаирләр бәдбәхтдирләр, чүнки Пушкин дүһасынын көлкәсиндә онлары ахтарыб тапмаг чәтин олур. Бу сөзләр мүәјјән мә'нада Сабирә дә шамил едилә биләр. Сабирин дә дүһасы онун дөврүндә јазыб-јарадан бир сыра шаирләри өз көлкәси алтына алмыш, бир чохлары анчаг «Сабиранә ше'рләр» јазмышлар. Лакин Әли Нәзмини Сабирин тәглидчиси һесаб етмәк әдаләтсизлик оларды. Сабир илә Ә. Нәзминин ше'рләри арасында мөвзу, мәзмун вә үслуб јахынлығы олса да, Ә. Нәзми «Молла Нәсрәддин»ин Сабирдән сонра тәгдир едилән икинчи бөјүк шаиридир.

Молланәсрәддинчиләр нәслиндән сөһбәт ачаркән Әлигулу Гәмкүсар һаггында ајрыча бәһс етмәдән кечинмәк олмаз. Она көрә ки, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри тарихиндә онун өзүнәмәхсус јери вә хидмәтләри вардыр. Ә. Һагвердијев ону әбәс јерә «Молла Нәсрәддин»ин үрәји адландырмамышдыр.

Ә. Гәмкүсар «Молла Нәсрәддин»ин анчаг фәал мүһәррирләриндән бири олмајыб, журналын нәшриндә дә билаваситә иштирак етмишдир. 1913—1914-чү илләрдә Мирзә Чәлил «Молла Нәсрәддин»и Гәмкүсарла бирликдә нәшр етмиш, журналда мәс'ул редактор сифәти илә Ч. Мәммәдгулузадә илә јанашы, Ә. Гәмкүсарын да имзасы кетмишдир. Бу илләрдә о, «Молла Нәсрәддин»ин бүтүн ағырлыгларыны Мирзә Чәлил илә бирликдә чијниндә дашымыш, журналын «хошакәлмәз ишләри» үчүн чар мәһкәмәси дәфәләрлә онларын икисини бирликдә мәс'улијјәтә чәлб етмишдир. Буна көрә Ч. Мәммәдгулузадә сонралар өз достуну һөрмәтлә хатырлајараг јазмышдыр:

433—11

«Нә гәдәр ки, мәчмуәмизин ады сөјләнир, онун әзиз вә гијмәтдар гәләм јолдашларынын габаг сырасында әзиз јолдашымыз Әлигулу Гәмкүсар—Чүвәллағыбәјин ады һәмишә «зиндәбад» (јашасын) алгышлары илә зикр олуначагдыр».

1910-чу илин нојабр ајындан 1911-чи илин март ајына кими «Молла Нәсрәддин» Ҹ. Мәммәдгулузадәнин көһнә досту Мәммәдтағы Сидгинин оғлу—Мәммәдәли Сәфәровун мүвәггәти редакторлуғу илә чыхмышдыр. Бә'зиләри буну Мирзә Ҹәлилин «журналдан сојумасы» илә изаһ едирләр. Лакин белә дејилдир. Бу заман Мирзә Ҹәлилин гардашы мәшһур ингилабчы Мирзә Әләкбәр Мәммәдгулузадә Тәбриздә тутулуб, чар һөкумәтинә верилмишди. О, Ирәван һәбсханасында јатырды вә өлүм чәзасына мәһкум олунмаг горхусу алтында иди. Одур ки, Мирзә Ҹәлил гардашыны хилас етмәк үчүн бир нечә ај Тифлисдән чыхмаға мәчбур иди. Белә бәрк ајагда Мәммәдәли Сидги онун дадына чатыб, «Молла Нәсрәддин»ин мүвәггәти редактору олмуш, сонра да бир мүддәт Тифлисдә галыб, редаксијада ишләмишдир. Әлбәттә, «Молла Нәсрәддин»ин нәшри тарихиндән бәһс олунаркән онун да бу хидмәти гејд едилмәлидир.

Нәһајәт, «Молла Нәсрәддин»ин тәбризли достларыны да јада салмаг лазымдыр. 1920-чи илдә Мирзә Ҹәлил Тәбриздә оларкән Азәрбајчанын ики бөјүк оғлу—Ҹ. Мәммәдгулузадә илә Шејх Мәһәммәд Хијабани бурада шәхсән көрүшүб таныш олмушдулар. Анчаг тале елә кәтирди ки, онлар әлбир ишләјә билмәдиләр. Белә ки, Мирзә Ҹәлил Тәбризә кәлдикдән аз сонра Хијабани һәрәкаты боғулду. Шејх Мәһәммәд вәһшичәсинә гәтл едилди, гочаман шәһәрин үзәрини гара булудлар бүрүдү. Лакин Тәбриз өз вүгарыны итирмәди, Ҹ. Мәммәдгулузадәни доғма баласы кими бағрына басыб әзизләди, онун јашамасы вә јаратмасы үчүн һәр чүр имкан јаратды.

Хијабани һәрәкатынын јатырылмасындан сонра башламыш иртича вә террор шәраитиндә «Молла Нәсрәддин» журналынын Тәбриздә чыхмасыны тәсәввүр етмәк чәтин иди. Лакин шәһәрин Әбүлфәт Әләви, Меһдихан Шәрифзадә, Искәндәр Гаффари кими зијалыларынын фәдакарлығы, хүсусән әһалинин ишә гарышмасы нәтичәсиндә «Молла Нәсрәддин» Тәбриздә дә нәшр олунду. Нә мәкан дәјишиклији, нә дә иртичанын азғынлығы «Молла Нәсрәддин»и өз јолундан сапдыра билди. Тәбриздә журнал әдәби-сијаси чәбһәсиндән бир аддым да олсун кери чәкилмәјиб, көһнә тәнгид објектләри илә мүбаризәсини јенә дә әввәлки кәскинлији илә давам етдирди. О вахткы чәтин шәраитдә «Молла Нәсрәддин»ин Тәбриздә нәшр олунмасы Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, хүсусән шәһәрин мүтәрәгги зијалыларынын бөјүк рәшадәти кими гијмәтләндирилмәлидир.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә Бакыја гајытдыгдан сонра 1922-чи илдә «Молла Нәсрәддин»дә чыхан фелјетонларын бириндә Тәбриздәки пәрәстишкарларыны һәрарәтлә хатырлајыб, онлара мүрачиәтлә јазырды: «Иранда гојуб кәлдијим чәми азадхаһ јолдашларымы вә достларымы јада салыб, онлара сәмими-гәлбдән саламымы тәгдим едирәм».

Көрүндүјү кими, Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналыны бөјүк мүһәррирләр коллективинин иштиракы, заманын мүтәрәгги зијалыларынын фәдакарчасына көмәји сајәсиндә нәшр едә билмишдир. Инди, бөјүк әдибин анадан олмасынын јүз иллик јубилеји күнләриндә биз о адамларын һамысыны вә онларын «Молла Нәсрәддин»ин нәшри вә мүбаризәси тарихиндә көстәрдикләри тәмәннасыз хидмәтләри јүксәк еһтирамла јад едирик.

1967

ШӘРГИН БӨЈҮК ӘДИБИ

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бәдии јарадычылығы Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин һеч бир вахт көһнәлмәјән, илләр кечдикчә кәнчләшән, јени мә'на, јени әһәмијјәт кәсб едән парлаг сәһифәләриндән биридир. Низами, Фүзули вә М. Ф. Ахундов кими, Ҹ. Мәммәдгулузадә дә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јени мәктәб тә'сис етмиш, бүтөв бир јазычылар нәслинин мүәллими олмушдур. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин бәдии јарадычылығы, хүсусән халгын үрәјиндән гопан публисистикасы доғма Азәрбајчанын сәрһәдләрини ашараг, харичи өлкәләрә, әләлхүсус Шәрг өлкәләринә јајылмышдыр. Ҹ. Мәммәдгулузадә бүтүн Јахын Шәргин бөјүк әдиби, улу мүһәррири вә мүтәфәккир сөз устады кими шөһрәт тапмышдыр. Чүнки бөјүк әдиб бүтүн зәнкин фәалијјәти боју Јахын Шәрглә

гырылмаз телләрлә бағлы олмуш, онун јарым әсрә јахын бир мүддәт давам едән бәдии јарадычылығында бүтүн Јахын Шәрг аләминин ичтимаи-сијаси һәјаты, милли гуртулуш уғрунда мүбаризәси екс едилмишдир.

* * *

Азәрбајчанлыларын вә еләчә дә Шәрг халгларынын ичтимаи фикир инкишафы тарихиндә јени мәрһәлә ачан Чәлил Мәммәдгулузадә 1866-чы ил февралын 2-дә Нахчыван шәһәриндә хырда алверчи аиләсиндә доғулмушдур. Әдиб сонралар јаздығы хатирәләриндә доғулдуғу мүһити белә тәсвир етмишдир: «Көзүмү өмрүмдә биринчи дәфә ачан кими дүнјаны гаранлыг көрмүшәм... Һәр субһ вахты мәни ширин јухудан ојадан атамын «аллаһү әкбәр» сәси оларды».

Бу гаранлыг мүһитин әсири олан атасы балача Чәлили илк дәфә моллаханаја көндәрди. Бүтүн күнү дизи үстә гуру һәсирин үстүндә отуруб баша дүшмәдији әрәб, фарс чүмләләрини әзбәрләмәк, дәрс дејән молланын јерли-јерсиз гәзәбинә кәлмәк јүзләр вә минләрлә азәрбајчанлы ушаглар кими балача Чәлилин дә нәсиби олду. Лакин бу, узун сүрмәди. Оғлуну шәһәрин мирзәләри сырасында көрмәк истәјән атасы ону икисинифли рус мәктәбинә, бураны гуртардыгдан сонра исә 1882-чи илдә Күрчүстанын Гори шәһәриндә јерләшән Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасына көндәрди.

Беш ил Гори семинаријасында кечән тәһсил илләри Ч. Мәммәдгулузадәнин тә'лим-тәрбијәсиндә, кәләчәк фәалијјәтиндә вә јазычылыг талејиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Әлбәттә, монархист мүәллимләр вә шәриәт дәрси дејән моллалар шакирдләри империјанын һәр шејә дөзән мүти тәбәәләри вә ахирәт дүнјасы үмидилә јашајан бәндәләр кими тәрбијә етмәјә чалышырдылар. Лакин семинаријада өјрәдилән дүнјәви елмләр бә'зән экс нәтичәләр верирди. Әдибин хатиратында бу чәһәтә ишарә едиләрәк јазылмышдыр: «Нә гәдәр дарүлмүәллиминин мүдәррисләри бизи фанатик бөјүтмәјә чалышырдылар, о гәдәр дә охумагда олдуғумуз чоғрафија вә тарихи-тәбии дәрсләри өз ишини көрмәкдә иди. Дәрсин бириндә дүнјанын алты күндә худавәнди-аләмин тәрәфиндән хәлг олундуғуну вә халигин чүмә күнү динчә галдығыны охујанда, дәрсин о бирисиндә тарихи-тәбии мүәллиминин бәјанаты өз мә'насилә динмәз-сөјләмәз бунларын һамысыны шүбһә алтында бурахырды. Адәм бабамызын беһишти илә Нуһун туфаныны билмәррә инкар едирди».

Беләликлә, семинаријада шакирдләр хурафатдан узаг, көзүачыг бөјүјүр, нәтичә е'тибарилә мөвһуматы инкар едән дүнјәви фәнләри өјрәнир, рус вә дүнја әдәбијјаты илә таныш олурдулар ки, бу да онларын фикри инкишафына, дүнјакөрүшүнә дүзкүн истигамәт верир, кәләчәк фәалијјәтләриндә мүсбәт рол ојнајырды.

1887-чи илдә Ч. Мәммәдгулузадә семинаријаны битириб, Ирәванын јахынлығындакы Улуханлы кәндинә мүәллим тә'јин олунур, аз сонра о заманкы Шәрур гәзасынын Баш Норашен кәнд мәктәбинә көчүрүлүр вә 1890-чы илә кими бурада чалышыр. Мирзә Чәлил илк бәдии әсәри олан «Чај дәсткаһы» адлы аллегорик мәнзум пјесини дә 1889-чу илдә Баш Норашендә јазмышдыр.

1890-чы илдә Ч. Мәммәдгулузадә Нахчыван шәһәринин јахынлығындакы Неһрәм кәндинин мәктәбинә нәзарәтчи тә'јин олунур. Онун фасиләсиз олараг, там он ил давам едән педагожи фәалијјәтинин сәккиз или бу кәнддә кечмишдир. «Кишмиш ојуну» пјесини, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы мәшһур повестини әдиб Неһрәм кәндиндә јазмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә фәалијјәтиндә онун мүәллимлији хүсуси јер тутур. Мирзә Чәлил кечән әсрин сон рүбүндә Азәрбајчан кәндинә маариф вә мәдәнијјәт ишығы апаран фәдакар халг мүәллимләриндән бири олмушдур. Архив сәнәдләриндән вә хатирәләрдән мә'лум олур ки, Неһрәмдә ишләдији илләрдә кәнч мүәллим чаһил моллаларын вә фанатикләрин арды-арасы кәсилмәдән мәктәб әлејһинә дүзәлтдикләри фитнә-фәсадла үзүзә кәлир, онларын һүчумларына мәрдликлә синә кәрир, ағыр чәтинликләрә бахмајараг, мәктәбин тә'лим-тәрбијә ишләрини нүмунәви тәшкил едир, мәктәбә «шејтан әмәли» кими бахан чаһилләрә тә'сир көстәрмәји бачарырмыш. Нәтичәдә о нәинки кәндин оғлан ушагларыны, һәтта сәккиз нәфәр гыз ушағыны белә, мәктәбә чәлб едиб, 1892—1893-чү дәрс илиндә онлар үчүн хүсуси һазырлыг курсу тәшкил етмиш вә буна көрә халг мәктәбләри мүдиријјәтиндән тәшәккүр алмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә мүәллимлик пешәсини үрәкдән севир вә шакирдләринә аталыг гајғысы көстәрирди. Онунла бирликдә Неһрәм кәндиндә ишләмиш гочаман бир мүәллимин хатирәләриндә дејилир: «Мирзә Чәлил

һәр күн мәктәбин һәјәтиндә очаг галајыб, су гыздырыр вә кечәл ушагларын башыны јудугдан сонра маггашла хәстә түкләри чәкиб чыхарыр, јеринә дәрман сүртүрдү. О бачардыгы гәдәр ушаглара тәдрис ләвазиматы, палтар, ајаггабы вә ширни алырды».

О заман кәнч мүәллими кәндлиләрин ағыр әмәк шәраити дүшүндүрмүш, бу саһәдә дә о, бачардығыны етмишдир. Тарихи сәнәдләрдән мә'лум олур ки, 1893-чү илдә Ч. Мәммәдгулузадә Тифлисдән Неһрәм кәндинә бир котан кәтиртдирмиш, кәндлиләр һәмин котанын үстүнлүјүнү көрдүкдән сонра мүәллимин мәсләһәтинә гулаг асыб, кәндә даһа једди котан кәтиртдиләр ки, бу да онларын зәһмәтини хејли јүнкүлләшдирди. «Гафгазын әразисини вә әһалисини өјрәнмәк үчүн материаллар мәчмуәси» ады алтында рус дилиндә чап олунмуш чохчилдли әсәрин ијирми једдинчи чилдиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин бу тәшәббүсү нүмунә көстәриләрәк гејд едилир ки, һәр һансы јени вә сағлам идејанын авам чамаат арасында јајылмасы јалныз о заман мүмкүндүр ки, халг һәмин јенилијин кәтирдији хејири әјани олараг өз көзләри илә көрсүн.

Бу мараглы факт сүбут едир ки, Ч. Мәммәдгулузадә өз пешәсинин гынына кирән мүәллимләрдән олмамышдыр. О, ушагларына дәрс дедији кәндин әһалиси илә гајнајыб-гарышмыш, бир вәтәндаш кими кәндин ичтимаи һәјатына һәгиги мә'нада мүдахилә етмишдир.

1897-чи илдә Ч. Мәммәдгулузадә мүәллимлији бурахыб, Нахчыван вә Ирәван шәһәрләриндә дөвләт идарәләриндә ишләјир, ичтимаи һәјатда, демократик руһлу кәнч зијалыларын ирәли сүрдүјү мәдәни тәшәббүсләрин һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак едир. Әдибин мәтбуат сәһифәләриндә көрүнмәси дә һәмин илләрә тәсадүф едир. 1901-чи илдә онун Ирәвандан көндәрдији илк јазылары рус дилиндә чыхан «Гафгаз» вә «Каспи» гәзетләриндә дәрч олунур. Бу мәгаләләрдә кәнч мүһәррир зәһмәткеш кәндлиләрин һүгугунун мүдафиәчиси кими чыхыш едирди.

1903-чү илдә Чәлил Мәммәдгулузадәни Тифлисдә заманын көркәмли ичтимаи хадими вә мүһәррири Мәммәдаға Шаһтахтлынын (1848—1931) нәшр етдији «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасында көрүрүк. Бурада о, өзүнүн е'тираф етдији кими, сөзүн һәгиги мә'насында мәтбуат аләминә дахил олур вә мүһәррирлик мәктәби кечир, «Почт гутусу» һекајәсини, «Кишмиш ојуну» әсәринин нәср вариантыны вә с. јазыларыны «Шәрги-Рус»-ун сәһифәләриндә нәшр етдириб, бир јазычы кими танынмаға башлајыр.

1905-чи илин јанварында «Шәрги-Рус» бағландыгдан сонра Ч. Мәммәдгулузадә Тифлисдә рус мәтбуатында иштирак едир, демократик «Возрождение» («Интибаһ») гәзетинин мүсәлман шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышыр, мүтәрәгги мүһәррир вә ичтимаи хадим Өмәр Фаиг Не'манзадә (1872—1937) илә бирликдә «Гејрәт» адлы бир мәтбәә ачыб, китаблар, вәрәгәләр нәшр едиб, әһали арасында јајыр.

1905-чи илдә ингилаби һәрәкаты боғмаг үчүн чаризмин Гафгазда төрәтдији милли әдавәт күнләриндә Ч. Мәммәдгулузадәни бу әдавәтә гаршы мүбаризә едәнләрин өн сырасында көрүрүк. Онун бу заман ингилаби мәтбуатда чыхан «Бинәсибләр» вә «Хејир дуа» адлы мәгаләләри буна мисал көстәрилә биләр. Әдиб бу әсәрләриндә вә сонра јаздығы бир сыра башга фелјетонларында, хүсусән «Каманча» пјесиндә милли гырғыны үрәк ағрысы илә гәләмә алмыш, һәр ики халгын тарихиндә гара бир ләкә, ганлы бир чинајәт олдуғуну ачыб көстәрмишдир.

1906-чы илдә Ч. Мәммәдгулузадә Тифлисдә «Молла Нәсрәддин» журналыны нәшрә башлајыр ки, бу да онун әдәби јарадычылығында вә ичтимаи фәалијјәтиндә ән јүксәк зирвәдир. «Молла Нәсрәддин» журналы әслиндә демократик Азәрбајчан јазычыларынын вә мүһәррирләринин мүштәрәк органы олса да, онун идеја рәһбәри вә илһамчысы Ч. Мәммәдгулузадә иди. Мирзә Чәлил мәһз «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә нәшр етдирдији һикмәтли фелјетонлары илә јалныз Азәрбајчанда, Гафгазда вә Русијада дејил, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин гәрбдә бөјүк журналист кими кениш шөһрәт газанмышдыр. Одур ки, бу вә ја дикәр мүнасибәтлә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјаты вә јарадычылығы һаггында јазылан һәр һансы бөјүк вә ја кичик бир әсәрдә «Молла Нәсрәддин» журналы барәсиндә данышмадан әдибин зәнкин фәалијјәтини бүтүн әзәмәти илә тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Әкәр Мирзә Чәлил бәдии јарадычылығы илә М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбини заманын тәләбләринә ујғун олараг давам вә инкишаф етдириб, јени мәрһәләјә галдырмышса, «Молла Нәсрәд-

дин» журналы илә дә әсасы Һәсәнбәј Зәрдаби тәрәфиндән гојулмуш Азәрбајҹан мүһәррирлик сәнәтини давам вә инкишаф етдириб, јени, јүксәк мәрһәләјә галдырмышдыр.

Хатирәләрин бириндә дејилир ки, ијирминҹи илләрин сонунда Бакыда кечирилән бир әдәби јығынҹагда Ҹ. Мәммәдгулузадә тәхминән ашағыдакы сөзләри сөјләмишдир: «Мәндән сорушсалар ки, бәдии әсәрләрини чох истәјирсән, јохса журналыны, дејәрәм ки, журналымы».

Бөјүк әдибин бу иддиасы әсассыз дејилдир. О бу ҹаһаншүмул журналын сәһифәләрини бәзәјән һәкиманә фелјетонларыны үрәјинин ганы илә јазырды. Һуманист әдиб ҹәһаләт јухусуна далан һәмвәтәнләрини ојатмаг үчүн сатира вә јуморун бүтүн кәскин формаларындан истифадә едир, ҹәмијјәтин гара гүввәләринә лә'нәтләр јағдырыр, өз мүбаризәсиндә бөјүк-кичик танымыр, кимсәдән нә горхур, нә дә чәкинирди. О, 1905-ҹи ил ингилабыны ганлара гәрг едән Николајы, Шәргин мүстәбид падшаһларыны, мүфтәхор руһанилә ри, истисмарчы капиталист вә мүлкәдарлары өз фелјетонларында түкәнмәз бир нифрәтлә гамчылајырды. Лакин гәфләт јухусундан ојатмаг истәдији зәһмәткеш тәбәгәләрин нүмајәндәләрини исә үрәк ағрысы илә тәнгидә тутурду. Бә'зән дә үстүөртүлү тәнгиддән үрәји сојумајыб, өз үслубуна зидд кедәрәк, нијјәтини мүстәгил шәкилдә сөјләмәјә мәҹбур олурду. Мәсәлән, онун 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан фелјетонларынын бириндә дејилирди: «Еј һөрмәтли охучуларым, еј мунисләрим! Мән бу сөзләри ондан өтрү јазмырам ки, сиз охујандан сонра мәҹмуәни гојасыныз кәнара вә бу сөзләри јаддан чыхарасыныз! Мән бу сөзләри јазырам ки, сиз отуруб, фикир едәсиниз!»

«Молла Нәсрәддин» журналынын әһатә даирәси олдугҹа кениш иди. Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајҹанда, Гафгазда, Русијада, һәмчинин Шәрг өлкәләриндә баш верән мүһүм иҹтимаи һадисәләр—Русијада аловланан 1905-ҹи ил ингилабы, Иран Азәрбајҹаны халгынын милли азадлыг һәрәкаты, Иран вә Түркијә ингилаблары, Һиндистанда вә Әрәб өлкәләриндә бејнәлхалг империализмин мүстәмләкә зүлмүнә гаршы баш галдыран мәһкум халгларын өлүм-дирим дөјүшләри «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә вә биринҹи нөвбәдә онун баш мүһәррири Ҹ. Мәммәдгулузадәнин фелјетонларында мүтәрәгги ҹәбһәдән ишыгландырылыр, халгларын азадлыг, истиглалијјәт вә сијаси һүгуглар уғрунда апардыглары мүбаризәләрә дүзкүн истигамәт верилирди.

Ҹ. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә сабит мәрамнамә илә чыхыш едирди. Демократик республика уғрунда мүбаризә онун мәрамнамәсинин әсасыны тәшкил едирди. Бу мәрамнамәјә әсасланараг, Ҹ. Мәммәдгулузадә өз дөврүнүн дөвләт үсулиидарәсини кәскин тәнгидә тутур, мәһкум халглары демократик республика уғрунда ингилаби чыхышлара руһландырырды.

Ҹошғун мүһәррирлик фәалијјәти илләриндә Ҹ. Мәммәдгулузадә бәдии јарадыҹылығыны да давам етдирәрәк, «Иранда һүрријјәт», «Гурбанәли бәј», «Уста Зејнал», «Никаранчылыг» һекајәләрини, «Өлүләр», «Анамын китабы» пјесләрини вә с. әсәрләрини јазмышдыр.

1920-ҹи илин ијул ајында Ҹ. Мәммәдгулузадә Азәрбајҹанын гәдим пајтахты Тәбризә көчүб, шәһәрин мүтәрәгги зијалыларынын көмәји илә журналынын нәшрини орада давам етдирди вә өлмәз «Өлүләр» пјесини Тәбриз сәһнәсиндә тамашаја гојду. Бөјүк әдибин бир ил давам едән Тәбриз һәјаты онун фәалијјәтинин ән мәһсулдар сәһифәләриндән биридир. О заман Тәбриздә бөјүк мүтәфәккир вә ингилабчы Шејх Мәһәммәд Хијабанинин гәһрәманҹасына һәлак олмасы, онун гурдуғу «Азадистан»ын фаҹиәли агибәти Ҹ. Мәммәдгулузадәни сарсытмыш, ону сон дәрәҹә мүтәәссир етмишди. Бу ағыр күнләрдә әдиб халгы азадлыг уғрунда мүбаризәни јенә дә әзмлә давам етдирмәјә чағырараг, журналда өз үслубуна мәхсус бир әда илә јазырды:

«Һәр јан түстүдүр, мәҹлисләрдә вә евләрдә духанијјәт вә мәшрубат түстүсү, күчәләрдә һамам түстүсү, мә'нәвијјатда мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә кәсафәт түстүсү!..

Хүласә, милләт түстү ичиндә боғулмагдадыр вә боғула-боғула ниҹата мүнтәзирдир.

— Кимдән?

— Һәр бир виҹдан саһибиндән, һәр бир һәгиги вәтән достундан, һәр бир бәни-нөви-бәшәрә рәһми кәләнләрдән.

Милләт боғулур, түстүләр милләти һәр тәрәфдән әһатә еләјиб, әкәр даду фәрјада тез јетишмәсәз, мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр дәхи галмыја.

Тәләсмәк лазымдыр».

1921-чи илин орталарында Чәлил Мәммәдгулузадәни Совет Азәрбајчанын пајтахты Бакыда көрүрүк. Бүтүн һәјаты боју демократик идејалар чәбһәсиндән чыхыш едән әдиб Совет һакимијјәти илләриндә бәдии јарадычылығыны вә публисистик фәалијјәтини давам етдирәрәк, «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә јени гурулушун дахили вә харичи дүшмәнләри илә мүбаризә апармыш, «Данабаш кәндинин мәктәби», «Дәли јығынчағы» пјесләрини, «Бәлкә дә гајтардылар», «Ханын тәсбеһи», «Консулун арвады», «Ше'р бүлбүлләри» һекајәләрини вә башга әсәрләри јаратмышдыр. Һәјатынын сон илләриндә исә Мирзә Чәлил Азәрбајчан әдәбијјатында хатирә жанрынын классик нүмунәси олан мәшһур «Хатиратым» әсәрини јазмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә 1932-чи ил јанварын 4-дә Бакыда вәфат етмишдир. Совет дөвләти бөјүк әдибин хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк, Бакыда она һејкәл гојмушдур, республикада бир сыра мәктәбләрә, китабханалара, күчәләрә, колхозлара вә мәдәни-маариф мүәссисәләринә онун ады верилмишдир. Бөјүк әдибин ирси кениш елми тәдгигат објекти олмушдур. Әдибин әсәрләри дәфәләрлә бөјүк тиражларла нәшр олунмуш вә Совет Иттифагынын гардаш халгларынын дилләринә тәрҹүмә едилмишдир.

* * *

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји о гәдәр бөјүкдүр ки, тәдгигатчы ону гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкир. Вахтилә рус ҹәмијјәтинин ојанышында Гогол, Чернышевски вә Салтыков-Шедрин нечә бөјүк тарихи рол ојнамышса, чаризмин вә јерли истисмарчыларын зүлмү алтында инләјән Азәрбајчанын ојанышында Ч. Мәммәдгулузадә елә бөјүк рол ојнамышдыр. Дүнја әдәбијјатынын башга бөјүк јазычылары кими Ч. Мәммәдгулузадә дә өлмәз сәнәти илә ағылларда ингилаб јаратмыш, шүурлара һөкм етмиш, дөврүн әдәби инкишафына истигамәт верәрәк, «молланәсрәддинчиләр» ады илә мәшһур олан јени јазычылар нәсли тәрбијә етмишдир.

Бир јазычы, бәдии сөзүн бөјүк устады кими Ч. Мәммәдгулузадәнин дәрди халг дәрди иди. Халгын фачиәси, кәдәри вә булары доғуран ичтимаи амилләрин ифшасы, мәдәнијјәтә, сәадәтә, азадлыға чағырыш онун јарадычылығынын әсас мотивләрини тәшкил едир.

1917-чи илдә халгларын гәддар дүшмәни икибашлы гарталын—үч јүз ил ағалыг едән рус чаризминин деврилмәсиндән сонра Ч. Мәммәдгулузадә өз халгыны гуртулуш уғрунда мүбаризәјә һарајлајараг јазырды:

«Ах, унудулмуш вәтән, ах, јазыг вәтән!.. Дүнјалар титрәди, аләмләр мајаллаг ашды, фәләкләр бир-биринә гарышды, милләтләр јухудан ојаныб көзләрини ачдылар вә пәракәндә дүшмүш гардашларыны тапыб, дағылмыш евләрини бина етмәјә үз гојдулар. Бәс сән һарадасан, еј бичарә вәтән?

...Ах, көзәл Азәрбајчан вәтәним! Һарада галмысан?!»

Бу, бөјүк јазычынын үрәјиндә гөвр етмиш көһнә дәрди иди. Ч. Мәммәдгулузадәни бир јазычы, бир мүһәррир кими дүшүндүрән, мәшғул едән һәмин бу дәрд—ана вәтәни көзәл Азәрбајчанын түкәнмәз дәрдләри олмушдур. Әдәбијјат аләминә гәдәм гојдуғу илк күнләрдән е'тибарән о, «бичарә вәтәнин» талеји һаггында дүшүнмүш, вәтәни «бичарә» вәзијјәтдән хилас етмәк јолунда бөјүк бир әзмлә гәләм чалмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә һәлә кечән әсрин 90-чы илләриндә јаздығы, илк санбаллы бәдии әсәри олан «Данабаш кәндинин әһвалатлары» классик повестиндә вәтәнин дәрдләрини вәтән үчүн дөјүнән нараһат үрәк чырпынтылары илә, реал һәјати бојаларла тәсвир етмишдир. Әдибин бојалары о гәдәр тәбии вә инандырычыдыр ки, биз онун тәсвир етдији дәһшәтли фачиәләрин һеч бир нөгтәсинә шүбһә етмирик, онлары һәгигәтән баш вермиш әһвалатлар кими гәбул едирик. Әдибин гәләминдән чыхан заһирән мәзәли, әслиндә исә көз јашларындан гопан сәтирләри сакит охуја билмирик. Тез-тез додағымыз гачса да, каһ кәдәрләнир, каһ гәзәбләнир, зәһмәткеш инсанлары заваллы, һүгугсуз вәзијјәтә салан истисмар вә ҹәһаләт аләминә сонсуз нифрәт бәсләјирик.

Повестин әввәлиндә јазычы Данабаш кәндини охучуја инчә јуморла белә тәгдим едир: «Мән дејирәм ки, бүтүн Гафгазијјә вилајәтиндә бизим Данабаш кәнди кими мәзәли кәнд јохдур. Демирәм ки, писди, аллаһ еләмәсин, мән һеч вахт һаггы итирмирәм. Доғруду, мән бир аз инчимишәм кәндимиздән, амма бу, кәндимизин пислијинә дәлаләт етмәз ки? Ики јүз мәним кими дылғыр адам

инчисин бизим кәнддән, буннан белә бизим кәндә јенә пис демәк олмаз».

Өзүнәмәхсус инчә бир хал вурдугдан сонра әдиб бу «мәзәли кәндин» дахилиндәки фәчи һадисәләри, барышмаз ичтиман зиддијјәтләри бүтүн дәһшәтләри илә тәсвир етмәјә башлајыр, инсаны сарсыдан һадисәләри заһирән ади әһвалатлар кими гәләмә верир. О, Худајар бәјин Данабаш кәндиндә төрәтдији һагсызлыглары, дөзүлмәз зүлмләри тәсвир едәркән өзүнү сојугганлы апарыр. Бу фачиәләр үчүн куја Худајар бәји һеч дә тәгсирләндирмәјәрәк, белә бир һашијә чыхыр:

«Инди сөз јох, кәнардан бахан Худајар бәји мәзәммәт eләјир. Амма хејр, бурада әслән вә гәтән мәзәммәт јери јохдур. Әкәр дураг инсафән данышаг, һаггы итирмәјәк, кәрәк һеч Худајар бәји күнаһкар тутмујаг.

Доғруду, бу гил-галын һамысына баис Худајар бәјдир, амма Худајар бәјин гәсди о дејил ки, халгын евинә мә'рәкә салсын. Худајар бәјин тәк бирчә гәсди вар. Онун гәсди мәһз Зејнәби алмагдыр, јохса бу киши нә Зејнәбин вә Физзәнин ағламағына разыдыр, нә дә Зејнәбин үрәјинин сыхылмағыны истәјир. Худајар бәј Мәммәдһәсән әминин ешшәјини гәсдән сатмады ки, Мәммәдһәсән әми Кәрбәла зијарәтиндән галсын. Хејр, аллаһ еләмәсин. Худајар бәјин Мәммәдһәсән әми илә душманчилији јохдур ки? Хејр, белә дејил. Худајар бәј ешшәји о сәбәбә сатды ки, она беш-алты манат пул лазым иди. Пул да ондан өтрү лазым иди ки, бир кәллә гәнд вә бир кирвәнкә чај алачаг иди. Гәнд вә чајы да ондан өтрү алырды ки, газыја верәчәк иди».

Лакин заһирдә өзүнү белә сојугганлы көстәрән мүәллиф Худајар бәјин дахили вә харичи аләмини бүтүн ијрәнчликләри илә, бүтүн үфунәтләри илә ифша едир:

«Худајар бәјин боју учадыр, чох учадыр. Үзү горадыр, чох гарадыр, көзләри лап гарадыр. Бир тикә ағ јохдур көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худајар бәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә, папаг гара, көзләр гара, үз гара! Папағын алтындан көзләр елә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә дүшүр».

Худајар бәјин јалныз харичи көркәми горхулу дејилдир. «Сөз арасындадыр ки, Худајар бәјин әлиндә јекә бир дәјәнәк вар. Нә вахт истәјир галдырыр, нә вахт истәјир ендирир. Данабаш кәндиндә бу јекәликдә зоғал

дәјәнәјинин һөрмәти һеч пулун һөрмәтиндән аз дејил, о ихтијар ки дәјәнәкдә вар, бәлкә пулда јохдур».

Устад бир рәссам фырчасы илә чәкилмиш бу портрет тәк Худајар бәјин портрети дејил, патриархал кәнддә ағалыг едән һаким даирәләрин, истисмарчы синфин портретидир. Јүксәк бәдии үмумиләшдирмә мәһарәти илә чәкилмиш бу портретлә мүәллиф зүлм вә истисмар дүнјасынын сурәтини јаратмыш вә она бәсләдији сонсуз кини, нифрәти ифадә етмишдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јаратдығы бүтүн сурәтләрдә белә јүксәк бәдии үмумиләшдирмә гүввәти вардыр. Бә'зән онун бир сурәти бүтөв бир зүмрәни тәмсил едир. Мөвһуматын мискин бир вәзијјәтә салдығы заваллы Мәммәдһәсән әми («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), ағасынын садиг нөкәри, башына күлмәли вә ағламалы әһвалатлар кәлән Новрузәли («Почт гутусу») о заманкы бүтүн мәзлум Шәрг кәндлиләринин үмумиләшдирилмиш сурәтләридир. Зејнәбин Данабаш кәндиндәки фачиәси бүтүн мәһкум Шәрг гадынлығынын фачиәси иди. Зәһмәтсевән, лакин өзүнә бир дәст нимдаш палтар, бир парча јаван чөрәк газана билмәјән, «гыл көрпүнүн» ваһимәсиндән тир-тир әсән, анчаг о дүнја ешги илә јашајан јазыг уста Зејнал бүтүн Ислам Шәргинин мәһкум олдуғу әталәтин чанлы мүчәссәмәси иди. Чылпаг тәнгид, чүмләпәрдазлыг, заһири тә'сир јаратмаг үчүн дәбдәбәли ибарәләр ишләтмәк, сүн'и тәсвирләрә гапылмаг Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадычылығы үчүн тамамилә јаддыр. Ән дәһшәтли һәјат һадисәләрини гәләмә алдыгда белә о һеч бир вахт тәмкинини итирмир, нифрәтини вә рәғбәтини ачыг бүрузә вермир, бәдии әсәрдә мәнтиги нәтичә чыхармағы охучунун өһдәсинә бурахыр. Беләликлә о, охучуну дүшүнмәјә—јахшыны писдән ајырд етмәјә, достуну, дүшмәнини танымаға өјрәдир. Мисал үчүн, «Гурбанәли бәј» һекајәсини көтүрәк. Бүтүн һекајә боју мүәллиф бир дәфә дә олсун, «Гурбанәли бәј писдир» ифадәсини ишләтмир, һекајәнин һеч бир јериндә «Гурбанәли бәј јалтагдыр» демир, онун харичи көрүнүшүнү вә пуч мә'нәви аләмини сакитликлә, заһири е'тинасызлыгла тәсвир едир. Лакин онун сәрт тәсвирләриндән сонра ачыг мүдахиләјә еһтијач галмыр. Чүнки Гурбанәли бәј өз сәчијјәсини өз бајағы һәрәкәтләри, өз ијрәнч ифадәләри илә ачыр, өз-өзүнү рүсвај едир. Мүәллифин «битәрәфанә» тәсвирләриндән сонра охучу ајдын бир шәкилдә көрүр вә инаныр

ки, Гурбанәли бәј фитрәтән јалтагдыр. Һәмчинин охучу буну да јахшы баша дүшүр ки, Гурбанәли бәј наһаг јерә јалтаглыг етмир, өз шәхси мәнафеји үчүн дәрисиндән чыхыр. О, пристава, началникә она көрә јалтагланыр ки, кәләчәкдә дивана иши дүшдүкдә она һавадар чыхсынлар. Ахы түфејли һәјат сүрәнләрин гулаглары һәмишә сәсдә олур. Буна көрә онлар мәзлумлар үчүн залым олмаға адәт етдикләри кими, өзләриндән бөјүкләрин гаршысында мүти олмаға да адәт едирләр. Аддымбашы сәмимијјәтдән, сәдагәтдән дәм вуран бу адамлар һәјатда һеч бир мүгәддәс мәфһум танымырлар, өз шәхси мәнфәәтләри үчүн онлар һәр чүр рәзаләтә әл атмаға, һәр чүр алчаглыға кетмәјә, мә'нәви сүгута јуварланмаға һазырдырлар. Бөјүк әдибин үстүөртүлү тәнгидиндән чыхарылан мәнтиги нәтичә беләдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин бир јазычы кими әзәмәти һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, о, әсәрләриндә чәмијјәтин тәк-тәк фәрдләринә вә ја групларына аид олан кичик мәсәләләри дејил, халгын үмуми талеји илә бағлы олан ичтимаи проблемләри, халг тарихинин бүтөв бир мәрһәләсини әкс етдирән һәјати лөвһәләри гәләмә алырды. Онун ән јахшы әсәрләри һәмишә үмумхалг әһәмијјәти кәсб етмишдир. «Анамын китабы» пјесини көтүрәк. Бу пјесдә верилән аиләнин дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәт бүтүн халгын вәзијәти иди. Ананын китабы әслиндә Азәрбајчанын китабыдыр. Әкәр мүәллиф «јад бешикдә сүд әммиш» Сәмәд Ваһидләрин, Мирзә Мәммәдәлиләрин вә Рүстәм бәјләрин симасында халгын әсрләр боју көз бәбәји кими горудуғу мәдәнијјәти, ана дилини корлајан космополитләрин вәтән гаршысындакы ағыр чинајәтләрини ачыб көстәрмишдирсә, ананын, Күлбаһарын, чобанларын симасында халгын нәчиб инсани кејфијјәтләрини үмумиләшдирмишдир.

«Анамын китабы» пјесиндә әсас мүсбәт сурәт ана—Зәһрабәјим сурәтидир. Ана сурәти рәмзи сәчијјә дашыјыр. Ч. Мәммәдгулузадә ирсинин јахшы тәдгигатчыларындан бири—јазычы Мирзә Ибраһимовун дедији кими, әслиндә «ана јабанчылар вә јадлар тәзјиги, тә'сири вә тәһгири алтында әзилмиш, дидилмиш, парчаланмыш Азәрбајчандыр. Онун изтираблары, һәјәчан вә көз јашлары азадлыг һәсрәтилә чырпынан вәтәнин изтирабларыдыр. Онун саф вә тәмиз нијјәтләриндә, һәр шејин

нышыглы, аһәнкдар вә хош олмасыны истәјән арзуларында Азәрбајчан сурәти чанланыр».

Бир аиләнин тимсалында бүтөв бир халгын сурәтини јаратмаг, бир шәхсин симасында вәтәнин сурәтини чанландырмаг бөјүк һүнәрдир. «Анамын китабы» кими сәнәт инчиси анчаг маһир сөз устадынын чошғун илһамы, өлчүлмәз јарадычылыг вүс'әти, халг үчүн дөјүнән нәчиб үрәји олан гүдрәтли бир јазычынын гәләминдән чыха биләрди.

Мәшһур ингилабчы рус әдиби Чернышевски бәдии әсәрләрин әһәмијјәтини тә'јин едән ме'јар һаггында данышаркән демишдир:

«Бәдии әсәрләрин әһәмијјәти јалныз өз бәдии ләјагәтләринә көрә дејил, һәм дә ејни заманда (вә ја даһа артыг дәрәчәдә) чәмијјәтин инкишафына вә ја һеч олмаса, әдәбијјатын инкишафына өз тә'сирини көстәрмәклә мүәјјән едилә биләр».

Ч. Мәммәдгулузадә мәһз белә әсәрләрин—јашадығы чәмијјәтин тәрәггисинә, дөврүн әдәби инкишафына көмәк едән, истигамәт верән монументал бәдии әсәрләрин мүәллифидир. Онун «Өлүләр» комедијасы буна ән парлаг нүмунәдир.

Тәсадүфи дејилдир ки, 1916-чы илдә Бакыда «Өлүләр»ин илк тамашасы гүввәтли бир бомба кими партлајыб, чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләрини һәрәкәтә кәтирди. О заман «Өлүләр»ин тамашаја гојулмасы Азәрбајчан әдәбијјаты вә театры тарихиндә јүксәлиш мәрһәләси олду. Заманын бүтүн көркәмли јазычылары, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри «Өлүләр»ин јаранмасыны Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафында бөјүк тарихи бир һадисә кими гијмәтләндириб, онун мүәллифини үрәкдән алгышладылар. Чүнки «Өлүләр» вәтәнин үзәрини бүрүјән гара чәһаләт пәрдәсини јыртыб атыр, онун архасында кизләнән ачы һәгигәтләри там чылпаглығы илә ачыб көстәрир вә чәһаләтин дири икән өлүјә чевирдији, ејбәчәрләшдирдији инсанларын голундан тутуб ајаға галдырыр, көзләрини ачыр, онлары дујмаға, дүшүнмәјә, инсан кими јашамаға өјрәдирди, конкрет десәк, чәмијјәтин инкишафына көмәк едирди. Елә буна көрәдир ки, «Өлүләр» дүнја драматуркијасынын бөјүк абидәләри сырасына дахил олмушдур.

«Өлүләр» комедијасында мүәллиф јалныз мөвһумат вә чәһаләти дејил, көһнә чәмијјәтин сарсылмагда олан

ичтимаи әсасларыны, чүрүк әхлаг нормаларыны балталајыр, бир сөзлә, дашы-даш үстдә гојмајыр. Бунунла белә, әдиб тәнгидинин әсас зәрбәсини Шејх Нәсруллаһа, јә'ни мөвһумата ендирир. Зира әсрләр боју инсанлары күтләшдириб, һиссиз, дујғусуз варлыға чевирән һәмин бу Шејх Нәсруллаһлардыр. Аллаһ вә дин адындан һөкм верән бу «мүгәддәс» дәләдузлар зәһмәткеш инсанлары чәннәт вә'дәси, чәһәннәм горхусу илә алдадараг, онлары дүшүнмәк, дәрк етмәк игтидарындан мәһрум едиб, дири өлүјә чевирмишләр. Чәһаләт вә мөвһумат пәрдәси бу дири өлүләрин көзләрини елә гапамышдыр ки, онлар јашадыглары дүнјанын көзәлликләрини көрмүр, әтрафларында баш верән дөзүлмәз ејбәчәрликләри һәјатын ганунаујғун һадисәләри кими гаршылајыр, чиркин әхлагсызлыглара мүхтәлиф бәһанәләрлә бәраәт газандырырлар. Мәһз буна көрә дә «Өлүләр»ин мүәллифи һаглы олараг белә бир мәнтиги нәтичәјә кәлир: нә гәдәр ки, Шејх Нәсруллаһлар һәјат сәһнәсиндән чәкилмәјиб, чанлы өлүләрин дирилмәси мүмкүн дејилдир; нә гәдәр ки, Шејх Нәсруллаһларын маскасы јыртылмајыб, шүурсуз күтлә өз инсани һүгугларыны дәрк едә билмәјәчәкдир. Одур ки, әдиб өз тәнгидинин әсас зәрбәсини Шејх Нәсруллаһлара ендирир, онларын үзләриндәки масканы усталыгла гопарыб атыр. Нәтичәдә мә'лум олур ки, дин пәрдәси архасында кизләнән бу «мүгәддәс» ағалар әслиндә һеч нәјә инанмырлар, онлар дәләдуз, лоту, әхлагсыз вә түфејлидирләр.

Лакин «Өлүләр» комедијасында Мирзә Чәлил мөвһумат вә чәһаләт пәрдәсини јыртыб атмагла кифајәтләнмир, чәмијјәтин дахили зиддијјәтләрини дә ачыб, көз габағына гојур. Мәсәлән, комедијанын һәлә илк пәрдәсиндән мә'лум олур ки, әјаләт шәһәринин авам сакинләри өлүләрин дирилмәсини сәбирсизликлә көзләјирләр. Интизарла көзләнилән саат кәлиб чатыр, анчаг һеч кәс өлүсүнүн дирилмәсинә разы олмур. Нә үчүн? Она көрә ки, дириләр өлүләрә хәјанәт етмишләр, горхурлар ки, өлүләр дирилиб, онлардан һагг-һесаб тәләб етсинләр; она көрә ки, мөвһумат, чәһаләт вә истисмарын һөкм сүрдүјү дири өлүләрин чәмијјәтиндә шәхси мәнфәәт һисси һәр шејә үстүн кәлир. Бурада гардашын гардаша, әрин арвада, гоншунун гоншуја, достун доста хәјанәт етмәси ади бир һалдыр. Бу чәмијјәтин үзвләри өз шәхси мәнфәәтләри үчүн һәр шејә кедир, һәтта лазым кәлдикдә е'ти-

гад бәсләдикләри шәриәтин еһкамларыны да чох асанлыгла позурлар.

«Өлүләр» комедијасында тәнгид вә ифша сон дәрәчә күчлү, мүәллифин рәсм етдији мәнзәрәләр дәһшәтли олса да, инсана, онун кәләчәјинә инамсызлыг јохдур. Әсәрин сонунда Искәндәр Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасындакы мә'сум гызлары онларын чаһил аталарына көстәриб дејир:

«Бахын! Бахын! Јахшы бахын! Диггәтлә бахын! Сизин китабынызда бу, ганла јазылмыш бир сәһифә олачагдыр. Сиздән сонра кәләнләр бу китабы вәрәгләјиб, бу сәһифәни көрәндә сизи јада салыб дејәчәкләр:—Түф сизин үзүнүзә!»

Демәк, Искәндәр инаныр ки, һәјат белә галмајачагдыр. Күнәш гаранлығын, мәдәнијјәт чәһаләтин үзәриндә гәләбә чалачаг, кәләчәк нәсилләр өз ата-бабаларына охшамајачаглар, онлар мөвһумат вә чәһаләтин пәнчәсиндән хилас олуб, өз инсани һүгугларыны дәрк едәчәкләр. Беләликлә, әсәр чәмијјәтин ишыглы кәләчәјинә дәрин бир инамла битир.

Көһнә чәмијјәтдәки өлүләр аләминин рәзаләтләрини Ч. Мәммәдгулузадә «Дәли јығынчағы» комедијасында да гәләмә алмышдыр. Бу әсәрдә дә мүәллифин тәнгид вә сатира бојалары сон дәрәчә түнддүр. «Өлүләр»дә олдуғу кими «Дәли јығынчағы»нда да тәсвир едилән чәмијјәтдә чәһаләт вә мөвһумат, шәхси тамаһ еһтирасы инсанлары мә'нәви чәһәтдән шикәст едиб, онлары елә ејбәчәр һала салмышдыр ки, чәмијјәтдә кимләрин дәли, кимләрин ағыллы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр. Әкәр «Өлүләри»ин сонунда Искәндәр чәмијјәти өлүләр аләми адландырырса, «Дәли јығынчағы»нын сонунда һәким Лалбјуз һәмин чәмијјәти дәлиләр аләми адландырыр. Демәк, мөвзу вә гајә е'тибарилә бу әсәрләр бир-бирини тамамлајыр.

Узун мүддәт халг мүәллими олан Ч. Мәммәдгулузадә бәдии јарадычылығында мәктәб, тә'лим-тәрбијә мәсәләләрини унутмајыб, әввәлчә һекајә шәклиндә јаздығы, сонра комедијаја чевирдији «Данабаш кәндинин мәктәби» әсәрини көһнә мәктәбин тәсвиринә һәср етмишдир. Бу әсәрдә һәм чаризмин маариф сијасәти, һәм мәктәбин өзү, һәм дә мәктәбә вермәмәк үчүн ушагларыны кәрмә галағында кизләдән кәндлиләрин авамлығы кәскин тәнгидә тутулур.

Комедијада мүәллиф чаризмин мааариф сијасәтини она көрә тәнгидә тутур ки, бу сијасәт әгәлијјәтдә олан милләтләрин һәгиги мә'нада савадланмасы, мәдәниләшмәси мәгсәдини јох, јерли халглардан чар мә'мурлары илә данышa билән дилманчлар јетишдирмәк мәгсәдини күдүр. Мүәллиф комедијада мүәллим Һәсәнов сурәтинин тимсалында көһнә мәктәби она көрә күлүнч вәзијјәтдә тәсвир едир ки, бу мүәллим ишләмәјә кәлдији кәндин һәјатыны, дәрдләрини, арзу вә истәкләрини билмир. Буна көрә дә о, мәктәбин әһәмијјәтини кәндлиләрә изаһ едәркән, чох күлүнч дәлилләрә әл атыр.

«Данабаш кәндинин мәктәби» комедијасы јалныз бәдии әсәр кими дејил, һәмчинин чаризмин маариф сијасәтини, көһнә мәктәбин гурулушуну, зәиф вә мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини өјрәнмәк ишинә көмәк едән мө'тәбәр тарихи бир сәнәд кими дә әһәмијјәтлидир. Комедијада верилән ибрәтамиз әһвалатлар анчаг мүәллифин бәдии тәхәјјүлүнүн мәһсулу дејил, еjни заманда онун шәхсән шаһиди олдуғу һәјати һадисәләрин реал тәчәссүмүдүр.

Ч. Мәммәдгулузадәјә көрә «гәләмин мүгәддәс вәзифәси халгын хошбәхтлији јолунда хидмәт етмәкдир». Бөјүк әдиб ичтимаи һәјата, јарадычылыг аләминә гәдәм гојдуғу илк күнләрдән е'тибарән анчаг бу јолда гәләм чалмыш, өз халгынын хошбәхтлији јолунда түкәнмәк билмәјән бир гүввәт, јенилмәз бир ирадә илә хидмәт етмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби јарадычылығы вә шанлы мүбаризәләри гәләмин бу мүгәддәс вәзифәсини һәјата кечирмәјин, һәгигәтә чевирмәјин ән көзәл нүмунәсидир.

1967

ҺӘЈАТ АШИГИ, КӨЗӘЛЛИК МҮҒӘННИСИ

Вагифин ше'рләри о гәдәр рәван, сада вә о гәдәр шириндир ки, адам охумагла дојмур, бүтүн китабы бирдән көтүрүб башына чәкмәк вә ичмәк истәјир.

С. Мумтаз

Молла Пәнаһ Вагифин һәјаты вә јарадычылығы Азәрбајчан тарихинин сон дәрәчә мүрәккәб вә кешмәкешли бир дөврүнә тәсадүф едир. Бу дөврдә Азәрбајчан халгы өз милли истиглалијјәтини вә әрази бүтөвлүјүнү горумаг үчүн арды-арасы кәсилмәдән Азәрбајчанын үзәринә ахышыб кәлән јаделли истилачыларла өлүм-дирим мүбаризәләри апарырды. Һәлә бу, аз имиш, ајры-ајры ханлыглар да бир-бириләри илә чәкиширдиләр. Беләликлә, өлкә гајнар газана бәнзәјирди.

Азәрбајчан тарихинин белә бир мәс'ул дөврүндә шаир вә дөвләт хадими кими парлајан Вагиф өз халгынын өлмәз шәхсијјәтләри сырасында фәхри јерләрдән бирини тутмушдур. О, тәхминән 27 ил Гарабағ ханлығынын һөкмдары Ибраһим хан Чаваншир сарајында вәзир олуб, ханлығын сијаси һәјатына, хүсусән харичи сијасәтинә истигамәт вермишдир. Гарабағ тарихинә даир елми әсәр јазан мүәллифләрин һамысы тәсдиг едирләр ки, Ибраһим хан Чаваншир ханлығын ихтијарыны Вагифә е'тибар етмиш, бүтүн ишләриндә онун мәсләһәти илә давранмышдыр. Сарајда чалышдығы дөврдә Вагифин шөһрәти Азәрбајчанын һүдудларындан ашараг, Ирана, Күрчүстана, Русијаја да јајылмыш, о өз заманәсинин көзәл шаири, көркәмли дөвләт хадими, узагкөрән дипломаты кими танынмышдыр.

Вагиф Тифлисә кедиб, Күрчүстан валиси илә дипломатик данышыглар апармыш, Гарабағ ханлығынын Русија дөвләти илә, һәмчинин ханлыгларла дипломатик мүнасибәтләринә шәхсән рәһбәрлик етмишдир. Ханлығын бүтүн дипломатик сәнәдләри Вагифин гәләминдән чыхмышдыр. Архив арашдырмаларындан мә'лум олур ки, Гарабағ ханлығынын Вагиф тәрәфиндән јазылмыш дипломатик мәктублары о заман Русија чарынын сарајында бөјүк тә'сир бағышламыш, бу мәктублар дипломатик усталыг бахымындан Түркијә вә Ирандан алынан мәктублардан үстүн тутулмушдур.

Молла Пәнаһ Вагиф Азәрбајчан тарихиндә мүхтәлиф билик саһәләринә јијәләнмиш јүксәк исте'дадлы, надир бир шәхсијјәт олмушдур. «Гарабағнамә»ләрдән вә шаирин мүасирләринин заманәмизә кәлиб чатан хатирәләриндән өјрәнирик ки, Вагиф ајын тутулмасыны, зәлзәләни габагчадан хәбәр верәр, сәрраст күллә атар вә демәк олар ки, һәр ишдән башы чыхармыш. Гарабағ тарихчиләринин јаздыгларына көрә Шушада о заман бир сыра бөјүк имарәтләр Вагифин лајиһәси илә тикилмишдир. «Гарабағнамә»ләрин мүәллифләри тәсдиг едирләр ки, Шушанын Аға Мәһәммәд шаһ Гачар истиласына гаршы мүдафиәсинә билаваситә Вагиф башчылыг етмишдир.

Бүтүн бунлара көрә һәлә шаирин өз заманәсиндә «һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» зәрби-мәсәли јаранмышдыр. Бу зәрби-мәсәл халгын өз бөјүк оғлуна вердији ән јүксәк гијмәт вә мүкафатдыр, чох аз сәнәткара мүјәссәр олан үмумхалг мәһәббәтинин парлаг тәзаһүрүдүр.

Молла Пәнаһ Вагиф өз заманәсиндә мәшһур мүдәррис, көркәмли дөвләт хадими кими танынса да о, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан халгынын тарихинә даһи бир сөз устады, өлмәз бир шаир кими дахил олмушдур. Низами вә Фүзули, М. Ф. Ахундов вә Сабир, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ҹ. Ҹаббарлы кими, Вагиф дә өз дүһасы илә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јени әдәби мәктәб јаратмыш, онун да әдәби мәктәбинин давамчылары олмушдур. Вагиф әдәби мәктәби һәм шаирин өз заманәсиндә, һәм дә сонракы әсрләрдә јашамыш, ағыллара тә'сир етмиш, зөвгләри охшамыш, бизим заманәмиздә дә өз тә'сир гүввәсини сахламышдыр.

Вахтилә Ҹ. Ҹаббарлы Мирзә Фәтәли Ахундовун әдәбијјат тарихимиздәки мөвгејини гијмәтләндирмәк үчүн belә бир мараглы фикир ирәли сүрмүшдү: «Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајчана парлаг классик бир әдәбијјат верди. Лакин ејни заманда онун дүһасы ағыр бир јүк кими Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы үзәринә дүшүб, ону өз ағырлығы алтында әзмәјә башлады. Фүзулинин бир гәзәли јүзләрлә шаир үчүн илһам мәнбәји олур, шаирләр өз ше'рләрини она бәнзәтмәјә чалышырдылар. «Фүзулијанә» гәзәлләр јазмаг шаирләрин идеалы олмушду. Бәнзәтмәләр, тәхмисләр јол алыб кедирди. Әдәбијјат өз нормал јолуну итирмиш, һәлгәви бир кедишлә Фүзулинин башына һәрләнир, һараја кетдијини өзү дә билмирди. Фүзули елә бир тилсим иди ки, әдәбијјатымыз ондан бир аддым белә олсун бајыра чыхмајыр вә узун илләр јени бир шәклә кечмирди.

Беләликлә, әдәбијјат кетдикчә һәјатдан узаглашыр, ајағы һәјат торпағындан үзүлүр, бајағылашыр, дүшкүнләшир вә чыхылмаз бир тилсим ичәрисиндә чырпынырды. Биринчи олараг бу чадуланмыш тилсимә гаршы чыхан, бу сахланмаз ахыны тохдадан, бу чыхылмаз јолдан чыхан вә бу гырылмаз гәзәл вә гәсидә тилсимини гыран Мирзә Фәтәли Ахундов олмушдур».

Бу сөзләр мүәјјән дәрәчәдә мәчази мә'нада дејилсә дә, һәгигәтдир. Бәли, Мирзә Фәтәли әдәбијјатымыз тарихиндә драм сәнәтинин вә реалист нәсрин бинасыны

гојуб, јени сәһифә ачмыш, јени әдәби мәктәб јаратмышдыр.

Лакин Ҹ. Ҹаббарлынын демәдији, бәлкә дә сезмәдији бир һәгигәт дә вардыр ки, о да будур: Молла Пәнаһ Вагиф һәлә Мирзә Фәтәлидән бир әср әввәл Фүзулинин «чыхылмаз» јолундан чыхыб, гәзәл вә гәсидә тилсиминә илк зәрбәни вурмуш, әдәбијјатымызын тарихинә «Вагиф әдәби мәктәби» ады илә дахил олмуш јени бир мәктәб јаратмышдыр.

Вагифин јаратдығы јени әдәби мәктәбин характер хүсусијјәти биринчи нөвбәдә ондан ибарәтдир ки, әкәр Вагифә гәдәрки классик ше'римиздә лириканын ән көзәл нүмунәләри әсасән әруз вәзниндә јаранмышдырса, Вагиф лириканын ән көзәл нүмунәләрини һеча вәзниндә јаратмышдыр. Бунунла Вагиф јазылы әдәбијјатла шифаһи әдәбијјат арасындакы дивары тамамилә арадан галдырылмасына, онларын арасындакы үнсијјәтин, гаршылыглы анлашманын мөһкәмләнмәсинә көмәк етмишдир.

Мүасир әдәбијјатшүнасларымыз арасында Вагиф ирсинин ән јахшы тәдгигатчысы Араз Дадашзадәнин һаглы олараг дедији кими, «әкәр әруз вәзниндә ше'рин, гәзәлин устады Фүзулидирсә, һеча вәзнли ше'рин, гошманын устады Вагифдир».

Лакин елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, һеча вәзниндә ше'рин—гошманын ән бөјүк устады олан Вагиф әруз вәзнинә дә биканә галмамышдыр. О, әрузун бүтүн бәһрләриндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Вагифин гәләми әруз вәзниндә дә өз күчүнү көстәрмишдир. Вагиф әруз вәзниндә јаздығы әсәрләри илә дә устаддыр.

Вагиф әдәби мәктәбинин даһа бир сәчијјәви хүсусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, шаир өз лирикасыны халгын баша дүшәчәји бир дилдә јаратды, јазылы әдәбијјатын дили илә данышыг дили арасындакы Чин сәддини тәмәлиндән учурду. О, поезијамыза јени руһ, јени колорит ашылады, әдәбијјаты халгын кениш күтләләринә јахынлашдырды.

Дедијимизә сүбут олараг шаирин ашағыдакы бәндләрини охујаг:

Сәһәр-сәһәр һәсрәт илә кәзирдим,
Ҹүт гоша нар көрдүм ики синәдә,
Бириси гыз иди, бириси кәлин,
Ҹан гурбан ејләрәм икисинә дә.

Габабым олајды, көзүм олајды,
Јар јанында өткәм сөзүм олајды,
Вагиф дејир: ики көзүм олајды,
Бахајдым бунларын икисинә дә.

Јахуд:

Тахтына чыхманам, тахтын учадыр,
Гојнуна кирмәнәм, јары кечәдир.
Дeмәкинән Молла Пәнаһ гочадыр,
Сәни тамам јесәм дојманам, кәлин!

Вагифин бөјүклүјү еләә бурасындадыр ки, о өз әсәрләрини, нечә дејәрләр, «сечилмиш» тәбәгәләрин баша дүшдүјү дилдә дејил, халгын бүтүн тәбәгәләринин баша дүшәчәји бир дилдә јаратмышдыр.

Бу, Вагиф поезијасынын бәдии-сәнәткарлыг хүсусијјәтинин бир чәһәтидир. Вагиф ше'римиздә јалныз форма вә дил чәһәтдән тәбәддүлат јаратмамышдыр. Ше'римизин мәзмунунда, ифадә вә тәсвир васитәләриндә, һәјаты анлајышында вә гаврајышында да ингилаб јаратмышдыр. Вагиф әдәби мәктәбинин башлыча характер хүсусијјәти дә, шаирин әдәбијјатымызын тарихиндәки ән бөјүк хидмәти дә бундан ибарәтдир.

Әсрләр боју көз јашы төкән ше'римиз Вагифлә күлмүшдүр. Вагиф ше'римизә никбинлик, садәлик, сәмимилик кәтирмишдир. Гадын, онун көзәллији Вагиф лирикасында реал инсани бојаларла вәсф едилмишдир. Вагифин тәрәннүм етдији көзәл тәбиидир, севкиси дүнјәви севкидир. Вагиф һәјат ашиги, инсани көзәллик мәфтунудур. Вахтилә А. Шаигин дедији кими, онун инсани дујғулар вә дүшүнчәләрлә тәнәффүс едән ше'ри дағ чешмәләри гәдәр саф вә тәмиздир, дағ чичәкләри гәдәр тәбии вә сәмимидир.

Вагифин һәр бир гошмасы реал варлыгдан гопарылмыш һәјат лөвһәсидир. Инсан, онун һәјаты, мәишәти, адәт-ән'әнәләри, арзу вә истәкләри Вагиф поезијасынын чаныны, ганыны, илијини вә руһуну тәшкил едир. Биз Вагифин гошмаларыны охујаркән, көзүмүзүн гаршысында чанлы инсан вә онун нәчиб кејфијјәтләри чанланыр. Әдәбијјат тарихчиси Ф. Көчәрли чох доғру олараг көстәрмишдир: «Ата вә бабаларымызын доланачағыны, адаб вә әхлагыны, әлбисә вә әт'имәсини, арзу вә тәмәнналарыны, фикир вә хәјалатыны вә билчүмлә о әсрин өвза вә дәсткаһыны устади-бимисл олан Вагиф көзәл

әш'ар вә кәлами-абдары илә јазыб, кәләчәк нәсил үчүн унудулмајан бир әламәт вә јадикар гојубдур».

Тәпәдән-дырнаға кими лирик шаир олан Вагиф зәманәсинин ичтимаи һәјатына да биканә галмамышдыр. Вагифин бизә кәлиб чатан ирсиндә ичтимаи мәзмунлу ше'рләр дә мүһүм јер тутур. Бу, тәбиидир. Өз зәманәсиндә ичтимаи һәјатын суканында дајанмыш, кешмәкешләриндән кечмиш, бурулғанында бәркимиш Вагиф кими бир шаирин јарадычылығына ичтимаи мотивләр дәрин нүфуз етмәјә билмәзди.

Лирик ше'рләриндә инсани көзәллик мәфтуну олан Вагиф ичтимаи мәзмунлу ше'рләриндә һәјата мүдахилә едән бир мүтәфәккирдир. Вагиф бүтүн варлығы илә севдији, вурғуну олдуғу һәјатын зиддијјәтләрини, инсан шәхсијјәтини алчалдан әдаләтсизликләрини үрәк ағрысы илә гәләмә алмыш, бунлары шаир гәлбинин дәринликләриндән кәлән гәзәб вә нифрәтлә дамғаламышдыр:

Мүхтәсәр ким, бојлә дүнјадән кәрәк етмәк һәзәр,
Ондан өтрү ким, дејилдир өз јериндә хејрү шәр,
Алиләр хаки-мәзәлләтдә, даниләр мө'тәбәр,
Саһиби-зәрдә кәрәм јохдур, кәрәм әһлиндә зәр,
Ишләнән ишләрдә әһкамү ләјагәт көрмәдим.

Шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында јазан бә'зи мүәллифләр белә бир мүддәа ирәли сүрмүшләр ки, куја Вагифин ичтимаи е'тиразлары субјектив характер дашыјыр. Бу, әлбәттә, јанлышдыр. Вагифин ичтимаи е'тиразлары халгын, заманын е'тиразларыдыр. Лирикасында зәманәсинин естетик нормаларыны јарадан, охучуларын зөвгүнү, руһуну охшајан шаир ичтимаи мәзмунлу ше'рләриндә халгын түкәнмәз кәдәрини ифадә етмиш, дөврүнүн ичтимаи ејбәчәрликләрини ачыб көстәрмишдир. «Көрмәдим» рәдифли мүхәммәсин ашағыдакы мисраларына диггәт едәк:

Һәр сәдаву сәс ки, дүнјаја долуб әксәр әгәл,
Чүмлә мәкру алү фәнну фитнәдир, чәнкү чәдәл,
Дирһәмү динар үчүндүр һәр шејә јапышса әл.
Мүгтәдиләрдә итаәт, мүгтәдаләрдә әмәл,
Бәндәләрдә симү бәјләрдә әдаләт көрмәдим.

Көрүндүјү кими, бу мисралардакы ичтимаи е'тираз шәхси сәчијјә дашымыр. Белә дүшүнмәк садәлөвһлүк оларды. Шаир бу мисраларда ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы халгын е'тираз сәсләрини учалтмышдыр.

Әдәбиjjатымызын тарихиндә Молла Пәнаһ Вагифин өзүнәмәхсус фәхри јери вардыр. Әкәр Азәрбајҹан әдәбиjjаты тарихиндә XII әср Низами әсридирсә, XVI әср Фүзули әсридирсә, XIX әср Мирзә Фәтәли әсридирсә, XX әср Мирзә Ҹәлил вә Сабир әсридирсә, XVIII әср Вагиф әсридир.

Бүтүн бөјүк сөз устадлары кими, Вагиф дә әсрләри ашан, нәсилләрдән-нәсилләрә кечән нәһәнк сәнәткардыр. Илләр Вагифин лирикасыны көһнәлдә билмәмишдир, әксинә, она тәравәт вермишдир:

Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лаләтәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадән, нә шанәдәндир.

Ким дејә биләр ки, бу мисралар ики әср вә бәлкә дә даһа әввәл јазылдығы үчүн көһнәлмишдир? Бу мисралар инди дә бизим руһумузу охшајыр, биз онлардан инди дә естетик зөвг алырыг.

Вагиф бизим мүасиримиздир. Онун лирикасы санки бизим күнләрдә јаранмышдыр. Шаирин лирикасы инди дә севилә-севилә охунур, өз пәрәстишкарларына јүксәк бәшәри кејфиjjәтләр ашылајыр. Вагиф дүнәнин, бу күнүн вә сабаһын сәнәткарыдыр.

Вагифин сәнәти өлмәздир.

1968

ҮРӘК ЧЫРПЫНТЫЛАРЫ

Н. Нәриманов иҹтимаи һәјат аләминә јазычы кими гәдәм басмышдыр. Сонралар јаздығы бир мәгаләдә әдиб өзү дә буну ифтихарла е'тираф едәрәк, илк бәдии әсәри олан «Наданлыг» пјесинин 1895-чи илдә биринчи дәфә тамашаја гојулмасыны «милләтә вә инсаниjjәтә хидмәтинин» башланғычы һесаб етмишдир.

Нәриман Нәриманов бәдии јарадычылыға кечән әсрин 90-чы илләриндә башламышдыр. Бу елә бир дөвр иди ки, чар мүстәмләкәчиләринин, һәмчинин јерли феодалларын зүлм вә истисмары алтында инләјән Азәрбајҹанда ҹәһаләт вә мөвһумат һөкм сүрүрдү. Бу заман кәнддә мүәллимлик едән кәнҹ Нәриманов белә гәнаәтә кәлмишди ки, зәһмәткеш халгы әсрләр бoју давам едән ҹәһаләтин, дәрин көк салмыш мөвһуми зеһниjjәтин кәмәндиндән хилас едиб, ишыға, мәдәниjjәтә говушдурмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, онун «шүурунда мә'нәви ингилаб јаратмаг» лазымдыр. Бу тарихи вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн чарә дүшүнән, јоллар арајан ҹаван мүәллим әдәбиjjаты мүһүм васитә кими сечмиш вә бәдии јарадычылығыны бу мәгсәдә табе етмишдир. О, бүтүн бәдии әсәрләринин мөвзусуну шаһиди олдуғу вә ја тәдгиг едиб өјрәндији һадисәләрдән алмышдыр. Нәримановун бәдии әсәрләри ҹанлы һәјат лөвһәләридир.

Мүәллифин илк гәләм тәҹрүбәси олан «Наданлыг» (1894) пјеси онун бәдии сөзлә рәсм етдији белә реал һәјат лөвһәләриндән биридир. Әсәрин әввәлиндә драматург бизи Мәһәммәдаға адлы бир кәнд мүәллими илә таныш едир. Мәһәммәдаға дарүлмүәллими битириб кәндә мүәллим тә'јин олунмуш бир зијалыдыр. О, кәндә нәҹиб ниjjәтлә кәлмишдир: ушаглары мәктәбдә охудуб тәрбијәләндирәҹәк, бунунла да кәндлиләри гәфләт јухусундан ојадыб, маариф вә мәдәниjjәт јолуна салаҹагдыр.

Лакин о, кәндә гәдәм гојдуғу күнләрдән е'тибарән бөјүк чәтинликләрлә гаршылашыр. Мүәллим бу чәтинликләрә синә кәрир, анҹаг онлара үстүн кәлә билмир. Буна көрә бә'зән сарсылмаг дәрәҹәсинә чатараг вәзиjjәтиндән аҹы-аҹы шикајәтләнир: «Күнләрим гәрибә гәмкин кечир. Ики ајдыр ки, кәлмишәм, бу вахта гәдәр анҹаг ики шакирд кәлибдир. Бунларла мән нә едәҹәјәм? Күчлә дејил ки, мүәллими бу өлкәдә өзләринә дүшмән һесаб едирләр. Аһ, башым фикир етмәкдән чатлајыр!».

Мүәллимин нәсиһәтләри, тәлашлары, дәлилләри, јалварышлары авамлығын буховладығы кәнд әһлинин донмуш шүуруна тә'сир көстәрә билмир. Кәндин һампасы Һаҹы Абдулла мүәллимә белә ҹаваб верир: «Ај Мәһәммәдаға! Бош јерә башыны нијә ағрыдырсан! Бизим адам охумаға ушаг вермәз. Һәр кәсин өзүнә көрә бир дәрди вар. Биринин ушағы гарамал отарыр, о бирининки гојуна кедир, бири јер әкир, ушагларыны да сәнә версинләр, бәс ишләри неҹә олсун?»

Бу, наданлығын заһири көрүнүшүдүр, онун дахили мә'насы исә даһа дәриндир. Кәндлиләр бу әгидәдәдирләр ки, «охумагдан фајда јохдур, охујан сарсаг олар, ағлыны гара апарар, дүз јолдан чыхар»; кәндлиләр бу әгидәдәдирләр ки, охумаг нәдир, оғул кәрәк јол кәссин,

адам өлдүрсүн, башгаларыны гарәт етсин, гыз көтүрүб гачсын...

Кәндин ағсаггалы Һачы Абдулла өз оғлу Өмәри охутдуғу үчүн пешманчылыг кечирир, ону көзүмчыхдыја салыр. Чүнки Өмәр наданлығын, көһнәлмиш ән'әнәләрин дүшмәнидир, јенилик тәрәфдарыдыр, дөврүнүн габагчыл зијалысы—вәтәндашыдыр. Һачы Абдулла кичик оғлу Вәли илә фәхр едир. Чүнки Вәли чаһил, гатил, вәһши вә ганичәндир. Авамлар чәмијјәтиндә исә бу кејфијјәтләр гәһрәманлыг сајылыр. Әсәрин сонунда Өмәр гардашынын күлләсинә гурбан олдугда, «сәни ким вурду?»—суалына сон күчүнү топлајыб, «мәни наданлыг, авамлыг, бимә'рифәтлик күлләләди. Бунлар адамы һејван едәрмиш! Аһ, наданлыг!»—дејә чаваб верир.

Көрүндүјү кими, әдиб «Наданлыг»да наданлығын дәһшәтли мәнзәрәләрини чәкмишдир. Һеч шүбһәсиз ки, чәмијјәтин мә'руз галдығы ичтимаи дәрдләрин бу чүр амансыз тәнгиди илә о, чәһаләтин күтләшдирдији шүурларын ојанмасына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Әсәрин никбин руһу бу тә'сири даһа да гүввәтләндирир. Доғрудур, Өмәр наданлығын гурбаны олур, Мәһәммәдаға авамларын шүуруна асанлыгла нүфуз едә билмир, лакин онларын һәр икиси өз әзмләриндән дөнмүрләр, елмин, мәдәнијјәтин күчүнә инаныр, өз дүнјакөрүшләринә ахырадәк садиг галырлар. Бу исә мүсбәт гәһрәманларын мә'нәви гәләбәси демәкдир.

1895-чи илдә гәләмә алдығы «Шамдан бәј» пјесиндә Н. Нәриманову ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш чәмијјәтин башга бир дәрди—инсан һәјатында пулун доғурдуғу ејбәчәрликләр, аиләдә, мәишәтдә доғурдуғу мә'нәви-әхлаги шикәстликләр дүшүндүрмүшдүр. Тарихин ејни дөврүнә, лакин мүхтәлиф ичтимаи проблемләрә һәср олунан әһвалатлар «Наданлыг»да кәнддә, «Шамдан бәј»дә исә шәһәрдә баш верир. Бу, тәбиидир. «Наданлыг»да наданлыг мүһитиндә боғулан кәнд һәјаты, «Шамдан бәј»дә пул еһтирасы илә јашајан шәһәр буржуазијасынын һәјаты тәсвир едилир. Пјесдә ики зијалы сурәти үз-үзә дајанмышдыр: Јусиф вә Шамдан бәј. Онларын һәр икиси ејни ичтимаи зүмрәни тәмсил етсәләр дә, дүнјакөрүшләри е'тибарилә бир-биринә зидд гүтбләрдә дајанан шәхсијјәтләрдир. Јусиф мүасир тәһсил алмыш мәдәни зијалыдыр, зәнкин мә'нәвијјат саһибидир, руһунә, варлығыча нәчиб бәшәри севки һисси һакимдир.

О бу фикирдәдир ки, инсан пул илә хошбәхт ола билмәз, «хошбәхт олмаг үчүн мәдәнијјәт дахи лазымдыр». Јусифи гынадыгда ки, «јолдашлара аз хәрч ет, адам кәрәк сон күнүнүн дәрдинә гала»; о белә чаваб верир: «Јолдашлыг јахшы шејдир. Инсан кәрәк бир-бири илә достлуг етсин. Пулу јығыб, өләндә өзүмлә апармајачағам ки».

Шамдан бәј исә тамамилә онун әксинәдир: јаланчыдыр, худпәсәнддир, копчудур, түфејлидир, достлугда дөнүкдүр, зәһмәт чәкмәдән фираван јашамаг истәјир. Онун фикринчә, «бу дүнјанынкы кәрәк белә олсун—һарда әлинә дүшдү, овла», Шамдан бәј тәк дејилдир. Онун тутулдуғу хәстәлик Јусифин нишанлысы Хәдичәнин атасы Һачы Ибраһимә дә сирајәт етмишдир. «Зәманә пул зәманәсидир»—мәфһумуну өзү үчүн һәјат мәчәлләси һесаб едән Һачы бүтүн мүгәддәс һиссләри варланмаг еһтирасына гурбан вермәјә һазырдыр. О, чибиндә бирчә гәпији олмадығы һалда көјдән-јердән дәм вуран Шамдан бәјин копларына алданыб, гызы Хәдичәни Јусифә јох, Шамдан бәјә вермәк истәјир, чүнки Шамдан бәј, куја, дөвләтлидир. Беләликлә, өз өвладынын саф мәһәббәтини «пул илә пуч етмәк истәјир».

Көрүндүјү кими, мә'нәви-әхлаги сафлыг уғрунда мүбаризә, «пул зәманәсинин» фачиәјә бәнзәр гүсурларынын тәнгиди әввәлдән ахырадәк пјесин әсас амалы кими чанланыр.

Мүнагишәнин тәбии инкишафына ујғун олараг, пјес уғурлу сонлугла битир. Јусиф илә Хәдичә евләниб, хошбәхт һәјат сүрүрләр. Шамдан бәј «дилинин бәласы» үзүндән әглини итириб сәфилләшир, чох кечмәдән мәһв олур.

Пјесдә мүнагишәнин бу шәкилдә нәтичәләнмәси һадисәләрин кортәбии инкишафынын мәнтиги кими јох, намуслу инсанларын һәјатда баш верән мә'нәви ејбәчәрликләрә гаршы јаратдыглары иттифагын гәләбәси кими сәсләнир. Шүбһәсиз ки, бу о вахт маарифчилик мөвгејиндә дуран Нәримановун дүнјакөрүшүндән доған гануни бир хүсусијјәт иди. Маарифчи әдиб о заман белә бир гәнаәтдә иди ки, әкәр ишыглы инсанлар әлбир олуб, гара гүввәләрин үзәринә һүчума кечсәләр, ичтимаи һәјатын бүтүн јаралары шәфа тапар, бу јаралар бир даһа баш галдыра билмәз.

Һәр ики әсәрдә сөһбәт ајры-ајры аиләләрин талејиндән кедир. Бу, әлбәттә, бәдии јарадычылығын тәбиәтиндән доған заһири чәһәтдир. Әслиндә бу әсәрләрдә гәләмә алынан һадисәләр бүтүн халга аиддир. «Наданлыг»да да, «Шамдан бәј»дә дә патриархал-феодал шәраитиндә халгын мә'руз галдығы ичтимаи дәрдләр тәк-тәк аиләләрин тимсалында үмумиләшдирилмишдир.

Илләр кечдикчә маарифчи әдибин ичтимаи бахышлары, онун демократик фикирләри ајдынлашыр, мүәјјәнләшир, даһа конкрет шәкил алмаға башлајырды. Бу, 1899-чу илдә јазылмыш «Надир шаһ» тарихи фачиәсиндә ачыг һисс едилмәкдәдир. Илк пјесләриндә јашадығы мүасир һәјатын ичтимаи проблемләрини гәләмә алан мүәллиф бу әсәриндә кечмишә мүрачиәт едәрәк мә'лум тарихи шәхсијјәтин һәјатыны вә мүбаризәләрини јени пјеси үчүн мөвзу сечмишдир. Пјесин јазылышы, һадисәләрин сәчијјәләндирилмәси көстәрир ки, әдиб мөвзу сечдији тарихи дөврү, шаһ үсули-идарәсинин хүсусијјәтләрини инчәликләринә гәдәр тәдгиг едиб өјрәнмишдир. Фачиәдә баш верән бүтүн әһвалатлар, демәк олар ки, тарихи һадисәләрә ујғун кәлир.

Фачиәнин баш гәһрәманы Иран тарихинин кешмәкешли дөврүндә јашамыш, дағыдычы һәрби сәфәрләри, мүһарибәләри илә танынмыш Надир шаһ Әфшардыр. Әсәрин әввәлиндә мүәллиф Надири бизә шәхси интигам һисси илә јашајан, вурушларда чалдығы гәләбәләрдән сәрхош олан, инсан ганы төкмәкдән зөвг алан бир зүлмкар кими тәгдим едир. Бу заман дајысы, дүнјакөрмүш, һәкиманә гоча, Надирин гулдурлуг етмәсини писләјир, ону доғру јола чағырыр: «Дағылмыш вәтән, јурду итмиш, аһү зары үрәк дағлајан милләт сәнин кими бир аслан көзләјир... Вәтән јолунда гылынч вурмаг мүгәддәс вә саваб ишдир. Бир ишдир ки, чәми Иран сәндән разы галар. Ата-бабаларымызын сүмүкләри басдырылан јерләри дүшмәнләрин әлиндән хилас едәрсәнсә, бөјүк бир мүгәддәс иш көрмүш оларсан».

Бу сөзләр санки Надири јухудан ојадыр. О. дајысынын гаршысында анд ичиб, «гылынчыны вәтән јолунда ишләдәчәјинә» сөз верир вә бундан сонра «вәтәнә рөвнәг вермәји, ону дүшмәнин зүлмүндән, мәшәггәтиндән гуртармағы» һәјатынын мә'насына чевирир. Надир шаһлығы әлә алдыгдан сонра өлкәдә руһаниләри дөвләти идарә ишиндән кәнар етмәк, онларын һүгугларыны мәһдудлашдырмаг, сүнни-шиә ихтилафыны бирдәфәлик арадан галдырмаг, халгын мадди рифаһ һалыны јахшылашдырмаг, үмдә исә «дөвләт илә халг арасында олан пәрдәни галдырыб», дөвләти күтләләрә јахынлашдырмаг кими ислаһатлар кечирмәк гәрарына кәлир. О дејир: «...Һәмишә падшаһ илә милләт арасында олан пәрдә дөвләтин виран олмағына вә милләтин бәдбәхтлијинә ән биринчи сәбәб олубдур. Бу пәрдә вәзирләрдән ибарәт шејдир ки, һәм падшаһы вә һәм дә милләти гаранлыгда сахлар, нә падшаһын милләтдән вә нә дә милләтин падшаһдан хәбәри олмаз. Милләтин зүлмдән аһү налә сәсини падшаһ ешидәрсә, вәзирләр дејәрләр: «Гиблеји-аләм, милләт сәни алгышлајыр». Ағылсыз, фәрасәтсиз падшаһ бу сөзләрә инаныр, инаныб да заваллы милләтин даима көз јашына вә ахырда вәтәнин пуч олмағына сәбәб олур».

Бүтүн бунлардан ајдын көрүнүр ки, Н. Нәриманов «Надир шаһ» фачиәсиндә тарихи һадисәләрә маарифчилик көзү илә бахмыш, онлары мүасирлик нөгтеји-нәзәриндән мә'наландырмыш, дөвләт вә ону идарә етмәк һагда өзүнүн демократик көрүшләрини ифадә етмишдир.

Мә'лумдур ки, Надир шаһын ислаһаты мүтләгијјәт үсули-идарәси шәраитиндә баш тута билмәзди. Әслиндә өлкә белә бир ислаһатын һәјата кечирилмәсинә һазыр дејилди. Вахтилә мәшһур Азәрбајчан јазычысы вә философу Мирзә Фәтәли Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары» адлы фәлсәфи трактатында сүнни-шиә ихтилафынын арадан галдырылмасы зәрурәтиндән данышаркән көстәрирди ки, әввәлчә, өлкәдә әфкари-үмумијјәни һазырламаг, анчаг бундан сонра бу тарихи вәзифәни һәјата кечирмәјә киришмәк лазымдыр. О јазырды: «...Әфшариләрин парлаг шимшәји олан Надир шаһ бу илк тәдбири көрмәдән һәмин ишин ичрасына чәсарәт етди, нәтичәдә һәм өз сәлтәнәтини, һәм дә өз чаныны бада верди».

Бу, доғрудур. Лакин Надир шаһын сүгутунун дикәр бир сәбәби дә вардыр ки, о да бундан ибарәтдир: сәлтәнәти әлә кечирдикдән сонра Надир шаһ сон дәрәчә мүстәбидләшир, өзүнүн еһтирасыны чиловлаја билмир, дүнән әдаләтдән, инсафдан дәм вуран адам бу күн сарај фитнәләринә ујуб, һамыја мејдан охујур, һәтта өз доғма оғлунун көзләрини чыхартмаг кими ифрат чәзадан белә чәкинмир.

Ајдындыр ки, бүтүн бунлар Надир шаһын өзүнү вә

сәлтәнәтини учурума сүрүкләјир. Демәк, Надир шаһы мәһв едән, онун сәлтәнәтини сүгута апарыб чыхаран сарај фитнәләри—истибдадын, хүсусән шәрг мүтләгијјәтинин ичтимаи тәбиәтиндән доған ганунаујғун бир һалдыр. Н. Нәримановун истибдад үсули-идарәсинә мүнасибәтинин дахили мәнтиги беләдир. Буна көрә тәсадүфи дејилдир ки, чар сензору «Надир шаһ» фачиәсинин тамашасына узун мүддәт ичазә вермәмишдир.

Азәрбајчан театрынын инкишаф тарихиндә Н. Нәриманов драматуркијасы, хүсусән «Надир шаһ» фачиәси мүһүм рол ојнамышдыр. Уғурлу вә узун өмүрлү сәһнә һәјаты сүрән «Надир шаһ» пјеси һәм професионал театрда, һәм дә сәһнә һәвәскарлары тәрәфиндән мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмуш, Азәрбајчан артистләринин бир нечә нәслинин сәһнә сәнәткарлығы бахымындан камилләшмәсинә олдугча мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчан бәдии нәсринин тарихиндә дә Н. Нәримановун фәхри јери вардыр. Пјесләриндә олдуғу кими, нәср әсәрләриндә дә Н. Нәриманов ичтимаи һәјатын бөјүк проблемләрини гәләмә алмышдыр. «Баһадыр вә Сона» романы буна јахшы мисалдыр. Романын мәзмуну вә мүнагишәси Баһадыр илә Сонанын фачи севкиси үзәриндә гурулмушдур. Баһадыр азәрбајчанлы, Сона ермәнидир, икиси дә өз халгларыны сонсуз мәһәббәтлә севир. Лакин бу онларын дикәр халглара олан достлуг мүнасибәтинә мане олмур, онлар башга халглара да дәрин һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјирләр. Әсәрин чанына, ганына вә илијинә, гәһрәманларын варлығына халглар достлуғу мәфкурәси, һәгиги һуманизм руһу һакимдир. Н. Нәриманов јарадычылығы үчүн хас олан инсанпәрвәрлик «Баһадыр вә Сона» романында өзүнү даһа ачыг көстәрмишдир.

Романда Баһадырла Сонанын фачиә илә нәтичәләнән гаршылыгсыз мәһәббәти сон дәрәчә тә'сирли верилмишдир. Академик Мәммәд Ариф Дадашзадә Н. Нәримановун бәдии јарадычылығы һагда јаздығы бир мәгаләдә Баһадырла Сонанын гаршылыглы мәһәббәтини чох көзәл сәчијјәләндирмишдир:

«Дүнја әдәбијјатында бир-бирини севән накам кәнчләрин фачиәсиндән чох јазылмышдыр. Лејли вә Мәчнун, Ромео вә Чүлјетта, Вертер вә Лотта кими кәнчләрин фачиәси бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алынмыш вә бу фачиә

әсрләр боју инсанлары һәјәчанландырмышдыр. Н. Нәриманову, еһтимал ки, кәнч Вертерин изтираблары дәриндән мүтәәссир етмиш вә јазычынын гәләминә гүввәт вермишдир. Н. Нәримановун гәһрәманлары өз һәрәкәтләриндә ахырадәк јекдилдирләр. Бунларын һәр икиси үчүн гаршылыглы мәһәббәт харичиндә һәјат јохдур вә буна мане олан ганунлар әдаләтсиздир».

Лакин «әдаләтсиз ганунлар» нәинки заваллы кәнчләрин гаршылыглы мәһәббәтинә мане олур, һәтта онларын өзләрини дә мәһв едир! Баһадыр өзүнү өлдүрүр, Сона дәли олур.

Баһадыр «әдаләтсиз ганунлара» үсјан рәмзи олараг интиһар етсә дә, инсан мәһәббәтинин күчүнә, инсанларын достлуғуна бәсләдији е'тигады итирмир, инаныр ки, кәләчәкдә бәшәр зәкасы бу «әдаләтсиз ганунлары» јер үзүндән силиб атачагдыр. Сон нәфәсиндә о дејир: «Аһ, инсанлары бир-бириндән ајыран учурум дәрәләр! Мән сизи мәһв етмәк истәркән, сиз мәни мәһв етдиниз... Фәгәт әмин олунуз, сиз ахырда мәһв олачагсыныз...»

Беләликлә, накам кәнчләрин уғурсуз талеји нәтичә е'тибарилә «әдаләтсиз ганунларын» амансыз мүһакимәсинә чеврилир. Јетмиш ил әввәл јазылмыш «Баһадыр вә Сона» романы индијәдәк тәравәтини итирмәмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында сојғунчулуг, фитнә-фәсад јувасы олан уйдурма пирләри ифша едән бир сыра һекајәләр јазылмышдыр. Н. Нәримановун «Пир» һекајәси (1913) бәдии-сәнәткарлыг вә охучунун шүуруна ичтимаи-тәрбијәви тә'сир бахымындан бунларын ән гүввәтлисидир. «Пир» һекајәсиндә һадисәләр елә тәбии гурулмушдур ки, әсәрдә чәрәјан едән горхунч әһвалат охучуја һәгигәтән баш вермиш чанлы һәјат лөвһәси кими тә'сир бағышлајыр. Н. Нәримановун гәләминә мәхсус реализм, амансыз ифшачылыг мәһарәти «Пир» һекајәсиндә өзүнү хүсусилә бүрузә вермишдир.

Һекајәнин баш образы—мөвһуматын, чәһаләтин, јаланчы моллаларын һијләләринин гурбаны олан Күлбадам адлы авам бир гадындыр. О, заваллы инсанларын шәфа умдуғу пирин ијрәнч тарихчәсинин чанлы шаһидидир. Лакин буну ачыб демәјә чәсарәт етмир. Һәтта пирин рәзаләтләр јувасы олдуғуну билдији һалда, әринин тәһрики илә шикәст ушағыны шәфа үчүн бураја кәтирмәјә мәчбур олмуш, беләликлә, чыхылмаз вәзијјәтә, чәкилмәз дәрдә дүшмүшдүр. Нә етмәли? Һәгигәти

ачыб демәли, јохса, шикәст ушағы пирин гуру торпағы үзәриндә маһв етмәли? Белә бир чыхылмаз вәзијјәтдә онун кечирдији психоложи изтираблар, дахили һәјәчанлар охучуну дәһшәтә кәтирир.

Мүәллиф гәһрәманыны кәркин руһи имтаһанлардан кечириб, онун ирадәсинә јенилмәз бир гүввәт верир. Дүнән «дилсиз һејкәлә бәнзәјән» Күлбадам «бу күн јыртычы бир ширә охшајыр», уча сәслә «мән нифрәт бәслədiјим мәкандан балама ничат көзләмирәм» дејәрәк, пирин фырылдагчылар тәрәфиндән нечә јарадылдығыны гәзәблә ачыб көстәрир. Күлбадам буну елә бир инандырычы һөкм илә сөјләјир ки, һеч кәс онун дедикләринин доғрулуғуна шүбһә етмир, Нәтичәдә «мүгәддәс» мәкан рәзаләтләр јувасы кими ифша едилир. Бир ан әввәл пирин торпағыны өпәнләр инди онун күнбәзини вуруб дағыдырлар. Беләликлә, Н. Нәриманов «Пир» һекајәси илә руһлара һаким наданлыға «Наданлыг» пјесиндән сонра икинчи вә даһа сарсыдычы зәрбә ендирир.

Лакин мүәллиф бунунла кифајәтләнмәјәрәк бәдии јарадычылығында бир даһа наданлығын тәнгидинә гајыдыб, 1915-чи илдә «Бир кәндин сәркүзәшти» һекајәсини јазмышдыр.

Һекајә әдибин илк бәдии әсәри «Наданлыг» пјесиндән хејли сонра гәләмә алынса да, бурадакы кәндин сәркүзәшти илә пјесдә тәсвир едилән кәндин сәркүзәшти арасында мүәјјән охшарлыг вардыр. Наданлыг јенә дә кәнддә өз ишини көрмәкдәдир, кәнди јенә дә чәһаләтин түнд-гаранлығы бүрүмүшдүр...

Кәндин «башчысы» варлы Әми бундан истифадә едәрәк кәндлиләри алдадыб истисмар едир. Мүәллиф Әминин ијрәнч истисмар үсулларыны тәнгидә тутмагла охучуја дејир ки, нә гәдәр ки, Әми вардыр, кәнд наданлыгдан хилас ола билмәјәчәкдир. Әминин ағалығына сон гојмағын, онун «сарсылмаз» нүфузуну сарсытмағын вахты чатмышдыр.

Јухарыда гыса тәһлилләрини вердијимиз әсәрләрдән ајдын көрүнүр ки, халг һәјаты, халг дәрди, халгы азад, хошбәхт вә мәдәни көрмәк арзусу Н. Нәримановун бәдии јарадычылығынын әсас гајәсини тәшкил едир. О, бүтүн һәјаты боју бу јолда гәләм чалмыш, бу јолда мүбаризә етмишдир. Демәк, Н. Нәримановун ичтимаи-сијаси фәалијјәти илә бәдии јарадычылығы арасында үзви бир бағлылыг вардыр. Онун 55 иллик һәјатынын 35 или

халг иши уғрунда кәркин сијаси мүбаризәләрдә кечмишдир. Даһи бәстәкар Бетһовен демишдир ки, «инсанларын мүмкүн гәдәр чохуна сәадәт бәхш етмәкдән јүксәк, көзәл бир әмәл јохдур». Н. Нәриманов зәһмәткеш инсанлара сәадәт бәхш етмәк үчүн јашамышдыр. Инсаны һәр чүр мә'нәви вә мадди буховлардан хилас етмәк, һәгиги мә'нада хошбәхт көрмәк Н. Нәриманов үчүн ән јүксәк, ән мүгәддәс амал олмушдур. Чошғун сијаси фәалијјәтиндә олдуғу кими, бәдии јарадычылығында да о јалныз бу јолда гәләм чалмышдыр. Үрәјинин ганы илә јаздығы бәдии әсәрләри илә инсаны һәјатда инсан кими јашамаға өјрәтмишдир. Н. Нәримановун әсәрләриндә јүксәк бәшәри дујғулардан доған ачы тәнгидләрдә дә, кинајәли күлүшләрдә дә инсана һәгиги гајғы вә дәрин севки һисси вардыр.

Н. Нәримановун әсәрләрини охујаркән биз онларын һәр сәтринин архасында халг үчүн алышыб јанан мүәллифин өзүнү көрүрүк; бу әсәрләрин һәр сәтринин, һәр диалогунун архасында халг сәадәти үчүн дөјүнән нәчиб бир үрәјин нараһат чырпынтыларыны ешидирик.

1971

ӨМӘР ФАИГ НЕ'МАНЗАДӘ

Өмәр Фаиг Не'манзадә 1872-чи илдә Күрчүстанын кечмиш Тифлис гәзасынын Азгур кәндиндә доғулмуш, 1937-чи илдә вәфат етмишдир. Онун 65 ил сүрән өмрүнүн 45 или ичтимаи фәалијјәтдә, сијаси мүбаризәләрдә, Азәрбајчан мәтбуатынын сәһифәләриндә кедән идеја чарпышмаларында кечмишдир. Әсримизин илк илләриндән башлајараг, Гафгазда вә Азәрбајчанда мәтбуат сәһифәләриндә зүлмә вә истибдада, чәһаләт вә мөвһумата гаршы өлүм-дирим мүбаризәләри апаран ингилабчы-демократ мүһәррирләрин сырасында Өмәр Фаигин өзүнәмәхсус фәхри јери вардыр.

XX әсрин илк Азәрбајчан гәзети—«Шәрги-Рус» гәзетинин јаранмасы, мүрәккәб вә чәтин мүбаризәләри, халгымызын ичтимаи ојанышында јени мәрһәлә ачыб, чаһаншумул әһәмијјәт кәсб едән «Молла Нәсрәддин» журналынын јаранмасы, нәшри вә көһнә дүнјаја гаршы апардығы шанлы дөјүшләри Өмәр Фаигин ады илә сых

бағлыдыр. О, һәссас бир ичтимаи хадим, күчлү вә мәнтигли гәләм саһиби олан бир журналист кими мәтбуат сәһифәләриндә кедән сијаси дөјүшләрин һәмишә мәркәзиндә, һәмишә өн сыраларында олмушдур. XX әср мәтбуатымызын тарихиндә Өмәр Фаигин мисилсиз хидмәтләри, орижинал дәст-хәтти вардыр. О, чаризмин габа милли мүстәмләкә сијасәтинин, зәһмәткеш күтләләри чәһаләтин буховунда сахлајан мөвһуми еһкамларын һөкм сүрдүјү мүрәккәб шәраитдә «јох милләтимин хәтти бу имзалар ичиндә», «лакин олмалыдыр вә олачагдыр»,—дејә ичтимаи һәјат сәһнәсинә атылан мүтәрәгги Азәрбајчан зијалыларынын узагкөрән лидерләриндән бири олмуш, Н. Нәриманов, М. Шаһтахтлы, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ф. Көчәрли, Ү. Һачыбәјов илә бирликдә XX әсрин башланғычында Азәрбајчан мәтбуатынын инкишафына истигамәт вермиш, онун сијаси симасыны, мәзмун, форма вә үслуб хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмишдир.

Лакин Өмәр Фаигин талеји елә кәтирмишдир ки, онун мәтбуатымызын тарихиндәки јүксәк хидмәтләри узун мүддәт лајигинчә гијмәтләндирилмәмиш, индијәдәк әсәрләри топланыб нәшр едилмәмишдир. Јалныз сон заманларда онун һаггында аз-чох јазылмыш, тәәссүф ки, јазыланларын да әксәријјәти һәлә чап олунмамышдыр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә кими, Өмәр Фаиг дә мәтбуат аләминә там он ил сүрән халг мүәллимлијиндән сонра кәлмиш вә илк мүһәррирлик мәктәбини 1903-чү илдән Тифлисдә нәшрә башлајан «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасында, бу гәзетин нәшриндән чох-чох әввәл Русија вә Гәрб мәтбуатында камил бир журналист кими шөһрәт тапмыш Мәммәдаға Шаһтахтлынын рәһбәрлији алтында кечмишдир.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Хатиратым» әсәриндә миннәтдарлыгла е'тираф етмишдир ки, «Мөһтәрәм әдибимиз Мәммәдаға Шаһтахтлы мәни өз гәзетинин идарәсинә чәлб етмәклә, мәни гәзет дүнјасына дахил етди»[1].

Бу сөзләр ејнилә Өмәр Фаиг Не'манзадәјә дә аиддир. Лакин бу сөзләрин ифадә етдији мәтләби бир гәдәр дә кенишләндирәрәк демәк лазымдыр ки, јалныз билавасится гәзетин идарәсиндә чалышан Мирзә Ҹәлил вә Өмәр

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 659.

Фаиг дејил, ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мәтбуатынын Мәммәдсәид Ордубади, Әлигулу Гәмкүсар, Әли Нәзми, Мирзә Мәммәд Ахундов, Абдулла Тофиг вә башга бир сыра танынмыш хадимләри дә гәзетчилик аләминә «Шәрги-Рус» илә кәлмишләр. Онларын илк әсәрләри бу гәзетин сәһифәләриндә ишыг үзү көрмүшдүр. Беләликлә, «Шәрги-Рус» XX әсрдә мүһәррирлик сәнәтимизин әсасыны гојмуш, кәләчәкдә гол-будаг атыб, гызғын фәалијјәт көстәрәчәк мүтәрәгги журналистләр нәсли јетишдириб тәрбијә етмишдир ки, бунлардан бири дә Өмәр Фаиг Не'манзадә иди.

Өмәр Фаигин гызғын мүһәррирлик фәалијјәти үчүн һәлледичи амилләрдән бири олан мүһүм бир чәһәти дә көстәрмәк лазымдыр. О да будур ки, Мирзә Ҹәлил илә Өмәр Фаигин сонралар узун илләр боју давам едән, әсрин кешмәкешләриндән, мүрәккәб ичтимаи һадисәләрин чәтин сынагларындан чыхан әмәл вә мүбаризә достлуғу «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасында әмәкдашлыг етдикләри күнләрдән башламышдыр. Мирзә Ҹәлил «Хатиратым» әсәриндә бу чәһәти хүсусилә нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдилә јазмышдыр: «...Јолдашым Фаиг Не'манзадәни мән биринчи дәфә «Шәрги-Рус» гәзети идарәсиндә көрдүм вә бурада да онунла үнс бағладым.»[1]

Јухарыда дејилдији кими, онларын бу үнсијјәти сонралар һеч бир вахт позулмамышдыр.

Өмәр Фаиг «Шәрги-Рус» гәзетинин редаксијасында ики илә јахын чалышмыш вә гәзетин әсас әмәкдашларындан бири олмушдур. «Шәрги-Рус» редаксијасындакы әмәкдашлығы Өмәр Фаигин мүһәррирлик фәалијјәтинин биринчи дөврү адландырыла биләр. Әлбәттә, онун «Шәрги-Рус» гәзетиндәки јазылары сијаси чәһәтдән һәлә конкрет маһијјәт дашымырды. Өмәр Фаиг һәлә чаризм вә истисмарчы синифләрлә мүбаризәнин јолларыны ајдын тәсәввүр едә билмирди. Әслиндә бу о заман—1905-чи ил ингилабындан әввәл һөкм сүрән ичтимаи шәраитдә мүмкүн дә дејилди. Мирзә Ҹәлил сонралар һәмин шәраити хатырлајырды: «...О әсрин сензурунун тәләбаты о гәдәр сәхт иди ки, сијасәт нәдир ки, сијасәтин горхусундан «с» һәрфини јазмаға чүр'әт еләмәздик.»[2]

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 658.
[2] Јенә орада, сәһ. 657.

Лакин бунунла белә, «Шәрги-Рус»ун мүһәррирләри вә о чүмләдән Өмәр Фаиг Не'манзадә өз ибрәтамиз јазылары илә донмуш шүурлары ојадыр, чәһаләтин гара пәрдәсини јыртыб, онун архасындакы ејбәчәрликләри там үфунәти илә ачыб көстәрир, беләликлә, зәһмәткеш халгы гәфләт јухусундан ајылтмаға чан атырдылар.

Өмәр Фаигин «Шәрги-Рус» дөврү мәгаләләриндә сијаси конкретлик олмаса да, халг, халгын дәрди, еһтијачлары бу јазыларын әсас руһуну тәшкил едирди. О, халгын зәһмәткеш күтләләрини истисмарчы синифләрдән үстүн тутурду. Мәсәлән, 1904-чү илин апрел ајында «Шәрги-Рус» гәзетиндә чыхан бир мәгаләсиндә мүәллиф јазырды: «Ағыллы чамаат султанларын, вәзирләрин, моллаларын, ағаларын әксинә олараг, тарихдә нә гәдәр бөјүк ишләр көрмүшләр, ингилаблар мејдана кәтирмишләр. Чамаатын көрдүјү ишләрин јүздә бирини сиз ағалар көрә билмәзсиниз.»[1]

1905-чи илин јанвар ајында «Шәрги-Рус» гәзети өз нәшрини дајандырды. Мирзә Чәлил вә Өмәр Фаиг «Шәрги-Рус» гәзети мәтбәәсинин әсасында нәшријјат тәшкил едиб, она «Гејрәт» мәтбәәси ады гојдулар. Онлар бу мәтбәәдә халга тәрәгги јолларыны көстәрән, «үлум вә фүнуни-һазирәдән, мәһәббәти-миллијјә вә вәтәнијјәдән мә'лумат верән» китаблар, вәрәгәләр, һәтта ингилаби интибаһнамәләр нәшр едиб јајырдылар.

«Гејрәт» мәтбәәсинин бурахдығы илк китаблардан бири Өмәр Фаиг Не'манзадәнин «Дә'вәт» адлы китабы иди. Бу китаб әслиндә «Гејрәт» нәшријјатынын манифести иди. «Дә'вәт»ин мүәллифи билдирирди ки, «Гејрәт» мәтбәәсини јаратмагда мәгсәдимиз «вәтәнин дәрдләринә чарә арамагдыр», бу јолда биз «милләтимизин һәмијјәт вә мүавинәтинә архаланыб, һеч бир мәсрәф вә мәхрәчдән кери дурмајачағыг.»[2]

«Дә'вәт»ин мүәллифи халгы «көзләрини дөрд јеринә сәккиз ачыб» тәрәггимизә чалышмаға, гоншуларымызла ајаглашмаға дә'вәт едирди; «бир мәсләкдә, бир гәрарда, бир фикирдә дурмајыб, пул вә мәнфәәт кәлән тәрәфә бахыб, ојнајан аброзованны адындакы дөнүкләрдән узаг олмаға»[3] дә'вәт едирди.

[1] «Шәрги-Рус». 20 нојабр 1904.

[2] Ө. Ф. Не'манзадә. «Дә'вәт». «Гејрәт» мәтбәәси, Тифлис, 1905, сәһ. 26.

[3] Јенә орада, сәһ. 36.

«Дә'вәт»ин мүәллифи Гафгазда гардаш халглар арасында әдавәт төрәдән фитнәкарларын фәсадларыны нифрәтлә дамғалајыр, халгы онларын һијләләриндән узаг олмаға дә'вәт едирди.

Өмәр Фаигин мүһәррирлик вә ичтимаи фәалијјәтиндә «Шәрги-Рус» гәзетиндән «Молла Нәсрәддин» журналына кечид дөврү олан «Гејрәт» мәтбәәси Азәрбајчанда китаб нәшри тарихиндә парлаг сәһифәләрдән биридир.

Азәрбајчан мәтбуатынын тарихиндә Өмәр Фаигин ән бөјүк хидмәти «Молла Нәсрәддин» журналынын јаранмасы вә нәшри саһәсиндәки фәалијјәтидир. Онун бу фәалијјәти узун мүддәт көлкәдә галдығы, нәтичәдә кениш охучу күтләләринә мә'лум олмадығы үчүн бир гәдәр тәфәррүата кечмәјә еһтијач вардыр. Мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Хатиратым» әсәриндән ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк: «...Бу гәзетин («Шәрги-Рус» гәзетинин—*А. З.*) идарәсиндә мән елә бир јолдаша (мүәллиф Өмәр Фаиги нәзәрдә тутур—*А. З.*) раст кәлдим ки, онун варлығы илә, онун јолдашлығы илә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини бина етдим. Даһа доғрусу, онунла бәрабәр, онунла бирликдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини бина етдик.»[1]

Мәтләб ајдындыр: «Молла Нәсрәддин» журналыны Чәлил Мәммәдгулузадә илә Өмәр Фаиг Не'манзадә бирликдә тә'сис етмиш, илк илләрдә ону бирликдә идарә етмишләр. Бурадан белә бир тәбии суал мејдана чыха биләр: бәс нә үчүн журналда редактор кими онларын икисинин дејил, биринин—тәкчә Чәлил Мәммәдгулузадәнин имзасы кетмишдир?

Хатирәләриндә Чәлил Мәммәдгулузадә бу суалы да чавабсыз бурахмамышдыр. «Хатиратым» әсәриндә «Гејрәт» мәтбәәсинин јарандығы илк күнләри тәсвир едәркән о јазмышдыр: «...Мәтбәәнин јерләшдији бинанын икинчи мәртәбәсиндә мүхтәсәр лејли мәктәби әмәлә кәтирмишдик... Һәмин мәктәбин дә, нечә ки, «Гејрәт» мәтбәәсинин дә, рәсми мудири тәкчә мән идим. Буна да сәбәб бу иди, һәмин мүәссисәләри тә'сис етмәк ичазәсини о әсрин һөкумәти бәлкә анчаг мәнә верәрди, Өмәр Фаигә вермәзди. Бу чәһәтә ки, мән һөкумәт дарүлмүәллимини битирмиш бир чаван идим. Амма Өмәр Фаиг Түрки-

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. III чилд. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 661.

јада тәһсил алмыш бир чаван иди. Зәнн едирәм ки, мәтләб бурада ашкар олур»[1].

Айдындыр ки, мәтбәә вә мәктәб мүдирлијини Өмәр Фаигә е'тибар етмәјән чар һөкумәти «Молла Нәсрәддин» кими мүбариз журналын нәшрини Өмәр Фаигә һеч бир вахт е'тибар етмәзди. Буну да хатырладаг ки, 1905-чи илдә Өмәр Фаиг «Торпаг» адлы ајлыг бир журнал нәшр етмәк һаггында чар сензурундан ичазә истәмиш, лакин онун хаһиши рәдд едилмишди. Буна көрә—бир даһа бунә бәнзәр хаһишлә һөкумәт органларына мүрачиәт етмәк мәгсәдәујғун дејилди.

Тарихи сәнәдләрдән биз өјрәнирик ки, 1911-чи илә гәдәр Өмәр Фаиг «Молла Нәсрәддин»ин икинчи редактору кими фәалијјәт көстәрмиш, журналын бүтүн чәтинликләрини Мирзә Чәлил илә бирликдә чијинләриндә дашымыш, тә'гибләрә, тәкфирләрә онунла бирликдә мә'руз галмыш, чәтин сынаг илләриндә Мирзә Чәлилин садиг әмәл досту, мүбариз силаһдашы олмушдур.

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчан мәтбуатыны мәшгул едән «бизә һансы елмләр лазымдыр?», «аләминисван» (гадынлар аләми), әлифба, дил вә саир үмумхалг әһәмијјәти кәсб едән проблематик мүбаһисәләрдә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Өмәр Фаиг мүтәрәгги чәбһәјә башчылыг едирдиләр. Бу мүбаһисәләр әтрафында мәтбуатда Өмәр Фаигин онларча кәсәрли публисистик мәгаләси чыхмышдыр. Өмәр Фаиг маһир бир полемист иди. О, күчлү мәнтиги илә һәмишә дүшмәнләринә үстүн кәлирди.

О вахт «биз анчаг дини елмләри охумагла һәгигәтә говушуб хошбәхт оларыг»,—дејән мүртәче ахунд Әбу Тураба Өмәр Фаигин вердији мәшһур чаваб ичтимаи фикир аләминдә әламәтдар бир һадисә кими сәсләнди. Бу мәгалә «елми-әднан» тәрәфдарларынын чәбһәсини лахладыб, онларын чамаатын көзүндән дүшмәсинә чох көмәк етди.

Һәмин мәгаләдә өз рәгибләринин консепсијасыны инандырычы елми дәлилләрлә алт-үст етдикдән сонра Өмәр Фаиг јазырды: «Еј ахундлар! Бәсдир ибтидаи мәктәбләримиздә бөјүкләримизин белә асанлыгла ганмадығы чәтин мәсәләләри, ихтилаф вә фүруата аид бәһсләри наһаг јерә әзбәрләдиб балаларын зеһинләрини кор етмәк, бәсдир мүсәлманларын ағыл вә мүһакимәләрини кичик јашдакән бисел рәвајәт вә нәглијјат илә чүрүдүб һәгигәтдән узаглашдырмаг!»[1]

Бундан сонра мүәллиф үзүнү үсули-чәдид мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләрә тутуб дејирди: «Әзиз мүәллимләр! Тәрәггисини арзу етдијиниз мәктәбләрдә, ким нә дејирсә-десин, үсули-тә'лимин, гануни-тәкамүлүн харичинә бир аддым да олсун чыхмамалысыныз. Әкс тәгдирдә милләтә, вәтәнә, һәгигәтә, истигбала хәјанәт етмиш оларсыныз.»[2]

Бир журналист олараг Өмәр Фаигин өзүнәмәхсус фәрди үслубу вар иди. Кәскин ичтимаи мәзмун, нүфузедичи мәнтиг, конкретлилик, өлдүрүчү кинајә, мүддәаларыны инандырычы дәлилләрлә әсасландырмаг, садәлик, гәләминин зәрбәсини әсас тәһлүкәјә доғру јөнәлтмәк—Өмәр Фаиг публисистикасынын башлыча хүсусијјәтләри иди. О, охучуну өз мәнтигинә табе етмәји, рәгибләринә вердији чавабларын доғрулуғуна инандырмағы бачарырды. Өмәр Фаиг адәтән кичик мәсәләләрдән јазмазды, бөјүк ичтимаи проблемләри гәләмә аларды.

Биринчи рус ингилабы илләриндә чаризмә нөкәрчилик едән руһаниләр зәһмәткеш күтләләри ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаг үчүн мүртәче мәтбуат сәһифәләриндә пролетариатын ингилаби чыхышларына гаршы тәблиғат апарыр, белә күлүнч мүддәалар ирәли сүрүрдүләр: күја, «инсан мә'нәвијјатынын ән мүгәддәс кејфијјәти сусмагдыр. Данышмаг күмүшдүрсә, данышмамаг гызылдыр. Јер үзүнүн аллаһы олан падшаһа зидд кетмәк шәр'ән гадағандыр» вә с.

Өмәр Фаиг өз мәгаләләриндә руһаниләрин бу күлүнч сајыгламаларыны шиддәтли тәнгид едирди. О, үзүнү халга тутуб, кур сәслә дејирди: «Залым јалныз о дејил ки, өзкәләрә әзијјәт верир, бәлкә залымын ән бөјүјү мәзлумлуғу гәбул етмәкдир, бөјүкләрә һејванчасына итаәт едиб, зүлм вә истибдадын артмасына сәбәб олмагдыр.»[3]

Чаризмин милли мүстәмләкә сијасәтинин ифшасы, сијаси вә мә'нави азадлығын маһијјәтини вә ону әлдә

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 661.

[1] Ө. Ф. Не'манзадәнин чавабы. Бизә һансы елмләр лазымдыр? «Гејрәт» мәтбәәси, Тифлис, 1907, сәһ. 43.
[2] Көстәрилән әсәри, сәһ. 44.
[3] Көстәрилән әсәри, сәһ. 37.

етмәјин јолларыны зәһмәткешләрә изаһ едиб, онлары мүбаризәјә руһландырмаг Өмәр Фаигин ән чох гәләмә алдығы мотивләр иди. Бүтүн бунлары о, заманын габагчыл идејаларындан илһам алыб, мүтәрәгги дүнјакөрүшү чәбһәсиндән ишыгландырырды. Мәсәлән, Өмәр Фаигин јаланчы һүррijјәтпәрәстләрә чаваб олараг јаздығы мәгаләләринин бириндә биз охујуруг:

«Инди јериндән дуран һүррijјәтдән дәм вурур. Һүррijјәтин нә демәк олдуғуну, ону нечә газанмағын јолларыны биләнләр дә бу барәдә данышыр, билмәјәнләр дә бу барәдә данышыр. Белә данышыгларын хејри олмур. Чүнки авам чамаат һүррijјәтин нә олдуғуну һәлә дә баша дүшмүр. Рәфигим Молла Нәсрәддин «Иранда һүррijјәт» һекајәсини әбәс јерә гәләмә алмамышдыр. Биз гәләм саһибләри кәрәк чамааты баша салаг ки, һүррijјәт күндәлик рузи дејилдир ки, кедиб, газаныб, кәтириб төкәсән күлфәтин габағына, јејиб, сәнә «өмрүн узун олсун» десин. Тарихдә һәлә һүррijјәт һеч бир халгын гапысыны дөјүб, онун евинә дахил олмамышдыр. Әкәр һүрр јашамаг истәјириксә, дәлиганлы чаванларымызы гурбан вермәлијик. Гурбан вердикдән сонра исә онлара ағламагла, узун јас тутмагла өзүмүзү тагәтдән салмамалыјыг. Дүбарә гурбан вермәлијик, та ки һүррijјәт халгын, ганы илә газандығы һалал малы олсун. Әкәр отуруб көзләсәк вә башымызы бош данышыглара гарышдырсаг, дилимиздә һүррijјәт сөзү битсә дә, бәһрәси олмајачагдыр».[1]

Николај Островски демишдир: «Ким ки јанмыр, о, һис верир». Өмәр Фаиг бүтүн өмрү боју өз вәтәни, өз халгы үчүн јанмышдыр. Онун нәчиб үрәји һәмишә пүскүрән аловларын гојнунда дөјүнмүшдүр. О, јазыларында бир гајда олараг, буну һисс етдирмир, тәмкинини позмурду. Лакин бә'зән һәмвәтәнләринин керилијиндән, һүммәтсизлијиндән дәһшәтә кәлир, бу заман үрәјинин алову синәсинә сығмыр, сөзләрдән, сәтирләрдән пүскүрүрдү. Бахыныз, заманын сијаси инкишафы илә ајаглаша билмәјән вәтәндашларына мәгаләләринин бириндә о нечә дә гәзәблә мурачиәт едирди:

«Бәсдир, бәсдир, еј түрк! (азәрбајчанлы—*А. З.*). Бир аз ајыл, ајыл да тоз-торпагларла долан, ағырлашан дини әгидә пәрдәсини көзләринин үстүндән галдыр! Әл-

[1] Бах: «Иршад», 15 нојабр 1906.

ајағыны бир аз тәрпәт! Вүчудуну, варлыг ағачыны саран, корлајан тиканлары, сармашыглары, јад ағачларын јарпагларыны, будагларыны гыр, ат, гуртул! Вүчудуна күнәш, һава дәјсин! Башыны бир аз јухары галдыр, өз варлығынын, өз вүчудунун гијмәтини бил! Индијә гәдәр јадлар үчүн, өзкә варлыглар, өзкә вүчудлар үчүн өзүнү һәлак етмишсән. Бары бундан сонра да олса, ајыл, өзүнә кәл, өз күнүнә чалыш!»[1]

Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Азәрбајчан» фелјетону илә сәсләшән бу одлу сәтирләр 1917-чи илдә, Романовлар сүлаләсинин сүгутундан сонра јазылмышдыр. Бу елә бир заман иди ки, Русијанын зәһмәткеш халглары Романов сүлаләсини девирмиш вә там гуртулуш уғрунда мүбаризәни давам етдирирдиләр. Тарихин белә бир мәс'ул дөврүндә Азәрбајчанда милләт адындан данышан бә'зи ағалар јенә дә сахта шүарлара ујур, әсл гуртулуш јолуну көрмүрдүләр. Онларын донмуш гулаглары һәлә дә әсрин сәсини ешитмирди. «Јад бешикдә сүд әммиш» бу чәнаблар чүрүмүш әгидәләрин һавасы илә јашајыр, буну халга да ашылајырдылар. Өмәр Фаиги јухарыдакы чағырыша, белә одлу, гәзәбли ифадәләр ишләтмәјә сөвг едән сәбәб бундан ирәли кәлирди.

Өмәр Фаиг Не'манзадә тарихин сон дәрәчә зиддијјәтли шәраитиндә фәалијјәт көстәрмишдир. О заман ичтимаи инкишафын мүрәккәб просесләриндән доған зиддијјәтләриндән тамамилә јаха гуртармаг чәтин иди. Буна көрә Өмәр Фаигин мүһәррирлик фәалијјәтиндә раст кәлдијимиз бә'зи зиддијјәтли чәһәтләр тәбиидир. Чүнки бунлар онун шәхси зиддијјәтләри дејил, заманын мүрәккәб ичтимаи инкишафынын зиддијјәтләри иди. Өмәр Фаигин зәнкин ичтимаи вә мүһәррирлик фәалијјәтинин үмуми пафосу идејача сағламдыр. О һәмишә мәтбуатда мүтәрәгги чәбһәнин чарчысы олмушдур. Фәалијјәтинин мәһз бу хүсусијјәти ону совет платформасына кәтириб чыхартды. 1921-чи илдә Күрчүстанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгда Өмәр Фаиг республиканын Һәрби Ингилаб Шурасынын үзвү сечилди. 20-чи илләрдә биз Өмәр Фаиги доғма Азәрбајчанда јени, сосиалист мәдәнијјәти гуручуларынын сыраларында көрүрүк. О, тәһсил мүәссисәләринә башчылыг едир, мәтбуат үчүн заманын тәләб-

[1] Ө. Ф. Не'манзадә. Мән кимәм? «Гардаш көмәји», «Ачыг сөз» гәзетинин електрик мәтбәәси, Бакы, 1917, сәһ. 11.

ләринә ујғун мәгаләләр јазыр, совет үсули-идарәсинин мәдәни гуручулуг саһәсиндәки тәдбирләринин һәјата кечирилмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Совет һөкүмәти Өмәр Фаигин вәтән гаршысындакы хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк 1927-чи илдә она фәрди пенсија тә'јин етди.

Јадымдадыр, 1935-чи илдә Тифлисдә «Молла Нәсрәддин» журналынын көһнә әмәкдашларындан Исмајыл Һагты кечмиш күнләрдән, молланәсрәддинчиләрин һәјатындан чаванлара мараглы әһвалатлар данышырды. О, әһвалатлардан бири букүнкү кими хатиримдә галмышдыр:

«1907-чи илдә Өмәр Фаиг һәбс едилмишди. Мирзә Чәлил вәкил тутуб, ики ајдан сонра ону бурахдырды. Һәбсханадан чыхан күнү мән ону евимизә наһара апарырдым. Мәһәлләмиздәки базарын јанындан кечәркән әлиндә тәсбеһ чевирән узункүрклү бир киши фајтонумузун габағыны кәсиб деди:

— Өмәр, динч отурмасан, јенә дә гәзәмәтә дүшәчәксән, орадан да чәһәннәмә кедәчәксән. Өзүнә јазығын кәлмирсә, бичарә анана јазығын кәлсин.

Фаиг, кишинин дедикләрини ешитмирмиш кими, она һеч бир чаваб вермәди, јолумуза давам етдик. Кишидән ајрыландан сонра көксүнү өтүрүб деди:

— Бу һәриф мәним анамын узаг гоһумудур.

Евимизин гапысына јахынлашанда габағымыза чыхан узунсаггал бир киши Өмәр Фаиги көрдүкдә салам әвәзинә, гејзлә «лә'нәтуллаһ» дејиб, чәлд кечди. Бәдбәхтликдән бу да мәним гоһумум иди. Һәбсханадан јени чыхан достумун бу чүр гаршыланмасы мәнә бәрк тохундуғу үчүн тутулмушдум. Буну һисс едән Фаиг евдә мәнә деди:

— Исмајыл, белә шејләри ејнинә алма, онларда күнаһ јохдур. Онлары анчаг тәсбеһ чевириб дуа охумаға өјрәтмишләр. Заман белә галмаз, вахт кәләр, онларын нәвәләри бизи һөрмәтлә хатырлајарлар».

Бәли, артыг елә бир вахт кәлмишдир. Узун илләр боју бизим бу күнүмүз үчүн фәдакарлыгла вурушан, һәјат вә мүбаризәләри вәтәндашлыг рәшадәти рәмзи олан Өмәр Фаиг Не'манзадәни дә, онун әмәл достларыны да инди биз јүксәк ифтихар вә миннәтдарлыг һисси илә јад едирик. Онларын әзиз хатирәләри гаршысында еһтирамла баш әјиб дејирик:

— Халг сәадәти уғрунда чалышанлары халг һеч бир вахт унутмур. Сизләрә ешг олсун!

1973

Аббас Сәһһәтин талеји елә кәтирмишдир ки, о, гырх үч ил сүрән өмрүнүн анчаг он илини һәгиги мә'нада јарадычылыға һәср едә билмишди. Лакин һәмин он илин өзү дә нормал шәраитдә кечмәмишдир. А. Сәһһәт о әсрдә өзүнүн вә әмәлдашларынын нечә ағыр шәраитдә јазыб јаратдыгларыны әсәрләринин бириндә белә сәчијјәләндирмишдир.

Вәтәнә, милләтә санма дејиләм дилдадә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һагга, намуса, ничата, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, сүбһи-дәмә анд олсун.
Чох һәгигәт мәнә талгин едәјир вичданым,
Јохдур ондан бирини сөјләмәјә имканым.
Данышаркән һагты көјдән јетишән бујругла
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр јумругла.

Лакин амансыз истибдад үсули-идарәси шаирин илһам пәрисинин ганадларыны бағласа да, о, руһдан дүшмүрдү, «ағзыны тыхајан јумруг» бир азча бошалан кими, кур сәси илә гышгырырды:

Шишә чәксәз дә дирикән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.

Бәли, «әдибү шаирин тәкфир олундуғу» о «әсри-һазирдә» һеч бир гүввә, һеч бир тәзјиг, һеч бир һәдә-горху заһирән сакит, мүлајим көрүнән бу инсанпәрвәр шаири һәјатын дибинә ата билмәди. А. Сәһһәт јурдсевәр вә әмәлпәрвәр бир вәтәндаш кими, ағыр чәтинликләрә синә кәрди, сынаглардан чыхды, заманын ичтимаи инкишафынын ишыглы гүтбүндә вурушанларын сырасына кечиб, бурада өз јерини тапды. Бундан сонра онун илһамы артыг «көнлүнүн севкили мәһбубу олан вәтәнини» тәрәннүм етмәјә башлады, мәсләки севдији халгына хидмәт етмәкдән, һәм дә фәдакарчасына хидмәт етмәкдән ибарәт олду. Буна көрә шаир:

Мәсләким тәрчүмеји-һалымдыр,
Лүтфи-һәгг гајеји-амалымдыр,—

демәјә тамамилә һаглы иди.

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчанда заманын әсас әдәби инкишаф мејлини тәмсил едән тәнгиди реалист-

ләрлә јанашы, мүтәрәгги романтикләр дә јазыб-јарадыр, өз әсәрләри илә тәнгиди реалистләрин ингилаби-демократик ҹәбһәсинә көмәк едирдиләр.

Тәнгиди реалистләр көһнә ҹәмијјәтин әсасландығы бүнөврәни, ҹәһаләт вә мөвһуматын гаранлығына гәрг олмуш мүһитин дахили чиркабларыны бүтүн тәфәррүаты илә кәскин тәнгидә тутур, беләликлә, мөвҹуд үсулидарәнин вә онун истинад етдији гүввәләрин чүрүдүјүнү, мәһвә мәһкум олдуғуну ачыб көстәрирдиләр. Онлар кәскин ифша вә тәнгидләри илә зәһмәткеш күтләләри ајылдыр, баша салырдылар ки, Добролјубовун ифадәси илә десәк: «Белә бир мәнфур ҹәмијјәтдә јашамагданса, өлмәк даһа јахшыдыр».

Әслиндә белә бир тәнгид өз руһу е'тибарилә һаким гурулуша гаршы мүбаризәјә ачыг чағырыш иди вә буна көрә дә ингилаблар әсринин сәсинә сәс верән идеал мәгсәд күдүрдү. Тәнгиди реалистләри ингилаби-демократик ҹәбһәјә бағлајан башлыҹа амил дә онларын бу хүсусијјәти иди.

Мүтәрәгги романтикләр дә ҹәмијјәтдән ејни дәрәҹәдә наразы идиләр. Лакин онларын јарадыҹылығында тәнгид јох, нәсиһәт, арзу вә хәјал мотивләри үстүнлүк тәшкил едирди. Романтикләр мүһити көрдүкләри кими јох, арзу етдикләри кими көрмәк истәјир, «хошбәхт кәләҹәк», «сәадәт күнәши» арзулары илә чырпынырдылар. Башга сөзлә десәк, романтизм методуна садиг галараг, арзуладыглары һәјаты, көрмәк истәдикләри мүсбәт образлары севмәдикләри чиркин мүһитә вә бу мүһити тәмсил едән мәнфи инсанлара гаршы гојурдулар.

Аббас Сәһһәт дә о заман әдәбијјатымызын бу мүтәрәгги романтик голуна мәнсуб олан сәнәткарлардан бири иди. Беләликлә, о да өз јарадыҹылығында јухарыдакы принсипә әсасланырды. А. Сәһһәт өз әсәрләриндә јашадығы мүһитин әдаләтсизлијиндән, инсан шәхсијјәтини алчалдан нормаларындан, мөвһумат вә наданлығын доғурдуғу ејбәҹәрликләрдән шикајәтләнир, фәрјад гопарыр, бә'зән сарсылмаг дәрәҹәсинә чатырды. Бунунла белә, јенә дә бәдбинләшмирди, хәјалында ҹанландырдығы идеал һәјаты севмәдији мүһитә гаршы гојур, инсанын хошбәхт кәләҹәјинә инамла јашајырды.

Инсанын хошбәхт кәләҹәјинә инам Сәһһәт романтикасында тәсәлли наминә ујдурулан ади бир үмид, мүҹәррәд арзу дејилди. Сәһһәт романтикасында инсанын

ишыглы, хошбәхт кәләҹәјә говушаҹағы сарсылмаз бир е'тигад, тез-кеч һәгигәтә чевриләҹәк реал бәшәри бир хәјал кими сәсләнирди. Одур ки, шаир кәләҹәкдә гуруулаҹаг сәадәт дүнјасынын хошбәхт вәтәндашына габагҹадан көзајдынлығы верирди:

Вәгта ки, јетәр замани-һазир,
Күл тәк ачылар тутуг үрәкләр,
Торпагда јатар бу гәмли шаир,
Гәбриндә битәр солуг чичәкләр,
Бах милләтә, ејлә сән тәфахүр...

Ишыглы вә хошбәхт кәләҹәјин романтик тәрәннүмү илә А. Сәһһәт истисмар пәнҹәсиндә инләјән, лакин буну вә бүтүн башга бәдбәхтликләри талејин һөкмү кими гәбул едиб, зүлмә сәбирлә дөзән мүасирләрини инандырмаг истәјирди ки, ҹәмијјәт фитрәтән белә јаранмамышдыр, о, башга ҹүр дә ола биләр; инсанлар дүнјаја әзаб-әзијјәт чәкмәк үчүн јох, хошбәхт јашамаг үчүн кәлмишләр. Лакин хошбәхтлик һеч кәсин гапысыны дөјүб, «евинә тәшриф бујурмур». Аҹиз вә мүти инсанлар һеч бир вахт хошбәхт ола билмәзләр. Хошбәхт олмаг үчүн гүввәтин, күчүн олмалыдыр. Әкс тәгдирдә мәзлум олараг галаҹагсан. Чүнки:

Гүввәјә бағлыдыр аләмдә һәјат,
Гүввәдән нәш'әт едир мөвҹудат.
Гүввәтин варса, јашарсан мәс'уд,
Јохса, шәксиз олаҹагсан набуд.

Шүбһәсиз ки, бүтүн бу мүтәрәгги кејфијјәтләри шаирин јарадыҹылығына ингилаблар заманәси ашыламышды. Вахтилә епигончулугдан ирәли кедә билмәјән Сәһһәтин јарадыҹылығында инди иҹтимаи мөвзулар мүһүм јер тутурду. Инди һуманист шаир заманәнин сәсинә сәс верәрәк азадлығы («дилбәри-һүррijјәти») јалныз өз халгынын дејил, бүтүн инсанларын јеканә гуртулуш јолу һесаб едирди.

Аббас Сәһһәтин јарадыҹылығындакы бу мејл онун тәрҹүмәчилик фәалијјәтиндә дә өзүнү көстәрирди. Сәһһәт, биринҹи нөвбәдә, охуҹунун ағлына, шүуруна мүсбәт тә'сир көстәрә билән, она азадлыг ешги ашылајан әсәрләри сечиб, дилимизә тәрҹүмә едирди. Надсондан сәрбәст тәрҹүмә етдији бир мәнзумәнин ашағыдакы мисралары буна ајдын мисалдыр:

Гардашым, јолдашым, әзиз јарым,
Еј гәму мөһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын чанын,
Белә галмаз гәрары дүнјанын.

Инан! Әлбәттә, бир заман олачаг,
Әһли-ешг онда камран олачаг.

О заман:

Нә әсарәт, нә дә әдавәт олар,
Халг мүстәғрәги-сәадәт олар.
Нә олар көз јашы, нә кин, нә инад,
Нә мүгәссир олар, нә дә чәллад.

Көрүндүјү кими, бу мисралар о вахт шаирин зәманәсилә, онун романтикасынын мөвзу вә мәфкурә мотивләри илә чох јахындан сәсләширди.

Аббас Сәһһәтин поезијасына дәрин хәлгилик руһу һакимдир. Бу, биринчи нөвбәдә, ондан ирәли кәлирди ки, шаир бүтүн варлығы илә өз халгы, өз вәтәни илә бағлы иди. Бу, ејни заманда бир дә ондан ирәли кәлирди ки, Сәһһәтин ше'рә, үмумијјәтлә, сәнәтә бахышы ајдын вә конкрет иди. О, бу фикирдә иди ки, ше'р һәр шејдән әввәл сәмими, реал вә тәбии олмалыдыр. 1905-чи илдә «Тазә ше'р нечә олмалыдыр?»—башлығы алтында «Һәјат» гәзетиндә нәшр етдирдији мәгаләдә бу фикри нәзәри чәһәтдән әсасландырараг Сәһһәт јазырды ки, «һиссијјат ики нөвдүр: «чә'ли (сүн'и) вә тәбии. Һиссијјати-чә'лијјәнин кимсәјә тә'сири ола билмәз. Анчаг һиссијјати-тәбијјә башгасына тә'сир едә биләр». О, ше'ри «ләвһеји-нәггаша» бәнзәдәрәк јазырды ки, шаир ше'рин үзәриндә бир нәггаш кими ишләмәлидир, һәр сөзүн, һәр ифадәнин үзәриндә дүшүнмәли, јүз өлчүб, бир бичмәлидир. Јалныз белә олдуғу һалда ше'рин «дәгајиги-мәтләби» (мәтләбинин инчәликләри) охучуја чата биләр.

Ады чәкилән мәгаләсиндә Аббас Сәһһәт өз поетик принсипи һаггында сөһбәт ачмышдыр. Онун ше'рләрини охујаркән инанырсан ки, Сәһһәт һәр сөзүн, һәр кәлмәнин, һәр ифадәнин үзәриндә, һәгигәтән, нәггаш кими ишләмишдир. Онун мәчазлары, истиарәләри, тәшбеһләри тәбии вә емосионалдыр; онун поетик ифадәләриндә, хүсусән тәбиәт тәсвирләриндә һәр сөз, һәр фикир өз јериндәдир.

Аббас Сәһһәтин өз поетик аләми вардыр. Онун шәхсијјәти дә, һәјата бахышы да, һәјаты гаврама вә мә'наландырма үслубу да сон дәрәчә шаиранәдир. Вахтилә С. Вурғун чох һаглы олараг демишдир: «Аббас Сәһһәт реалист һәјат ләвһәләрини бөјүк сәнәткарлыгла тәсвир едир. О, шаир-рәссамдыр». Елә буна көрәдир ки, онун поезијасы халгын мә'нәвијјатына дәрин нүфуз етмиш, халгын үрәјиндә өзүнә јер тапмышдыр.

Сәһһәтин көзәл ушаг ше'рләри јетмиш илдир ки, дәрсликләримизин сәһифәләриндән дүшмүр, бу күн дә мәктәблиләримизин дилинин әзбәридир.

Аббас Сәһһәтин јазыб-јаратдығы дөврдә әдәби инкишафын вәзијјәти мүрәккәб вә зиддијјәтли иди. О заман һаким даирәләр өз ағалыгларыны горумаг үчүн мүртәче әдәби гүввәләрдән истифадә едирдиләр. «Пула ситајиш едән» бир груп гафијәпәрдаз өз шәхси мәнфәәтләри үчүн, беш-он күнлүк тох гарын үчүн һаким даирәләрин гаршысында мәддаһлыг едир, онлары «халгын һамиләри» кими гәләмә вермәјә чалышырдылар. А. Сәһһәт мәнлијини итирән белә «шаирләри» мүстәбидләрин әлиндә аләтә чеврилән сатгынлар кими дамғалајыр, әдәбијјатын, сәнәткарын вәзифәсини халга хидмәт етмәкдә, халгы тәрбијәләндирмәкдә көрүрдү. О бу фикирдә иди ки, «Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола».

Һәгигәт Сәһһәтин тәсәввүрүндә думанлы мә'на дашымырды. Һуманист шаирин әсәрләриндә һәгигәт әсл мә'нада һәгигәт кими мә'наландырылырды. О, досту илә дә, дүшмәни илә дә һәгигәтин сәрт дили илә данышырды. Шаир ичтимаи әдаләтсизлик дүнјасынын дәһшәтли ләвһәләрини «Гыш» ше'риндә һәгигәтин ачы дили илә белә тәсвир едир:

Дөвләтлиләр исти евдә раһат јејиб јатырлар,
Ун алмаға ач јаныглар палтар-палаз сатырлар.
Аллаһ пајы диләјәни ачыгланыб сөјүрләр.
«Аллаһ версин, кет, кәсб елә»,—дејиб, һәр кәс рәдд едир,
«Ачам, донуб өлмәкдәјәм»,—десә говуб дөјүрләр.
Бир дејән јох фәһләлијә бунлар кетмир, ким кедир?
Бу јазыглар дејилмидир фабрикләрдә чалышан,
Лағымларда күлүнк чалан, зәһмәтләрә алышан?

Аббас Сәһһәтин шаир, тәрчүмәчи, ичтимаи хадим, һәким, мүәллим кими көрдүјү ишләрин, халга етдији хидмәтләрин он иллик үмуми мәнзәрәсинә нәзәр салдыгда һејрәтә кәлир, инанырсан ки, о бу илләрдә халгынын мәдәни инкишафы үчүн әлиндән кәлән һәр шеји етмиш, һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәмишдир. Инанырсан ки,

о, чохчәһәтли јарадычылығында вә фәалијјәтиндә јалныз бирчә мәгсәд күдмүшдүр:

Фикримиз тәрбијеји-милләтдир,
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир.

Бу мисралар шаирин әдәби јарадычылығынын да, ичтимаи-мәдәни фәалијјәтинин дә әсасыны, мә'на вә әһәмијјәтини ифадә едир.

Шаир кими А. Сәһһәтин ән бөјүк хидмәтләриндән бири онун зәнкин тәрчүмәчилик фәалијјәтидир. Әдәбијјатымызын тарихиндә о бу саһәнин илк профессионал нүмајәндәсидир. Бу саһәдә Сәһһәт она көрә мисилсиз мүвәффәгијјәт газанмышдыр ки, о, бәдии тәрчүмәјә, үмумијјәтлә, халгларын гаршылыглы әдәби әлагәләри мәсәләсинә бөјүк мәдәни әһәмијјәти олан бир иш кими бахырды. О бу фикирдә иди ки, бүтүн бәшәр тарихи боју халглар бир-бириндән өјрәнмиш, јенә дә өјрәнирләр. Рус, Авропа вә башга халгларын поезијасындан тәрчүмә едиб, 1912-чи илдә «Мәғриб күнәшләри» ады алтында нәшр етдирдији икичилдлијин мүгәддимәсиндә Сәһһәт чох мараглы фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бу мүгәддимәдә о јазырды: «Гәрбин тарихи-әдәбијјаты бизә көстәрир ки, онларын әдәбијјатда бу дәрәчеји-камалә јетишмәсинин сәбәби гәдим Рома вә јунан әдәбијјатыны өз дилләринә тәрчүмә етмәләри олмушдур»; авропалыларын чох зәнкин бир әдәбијјаты вардыр, лакин бунунла белә, онлар «әрәб вә фарсын мәшһур әдиб вә шаирләринин әсәрләрини өз дилләринә тамамән тәрчүмә етмишләр. Белә олан сурәтдә биз нә үчүн башга мәдәни халгларын әдәбијјатыны өз дилимизә тәрчүмә етмәјәк? Билмәдијимизи нә үчүн өјрәнмәјәк?.. Бу мәтләб мәни вадар етди ки, башга халгларын әдәбијјатындан бәгәдригүввә өз дилимизә тәрчүмә етмәклә әһалимизи онларын асарына ашина едим».

Аббас Сәһһәтин «бәгәдри-гүввә» етдији тәрчүмәләр өз заманәсиндә бәдии тәрчүмәнин классик нүмунәләри олдуғу кими, бу күн дә өз тәравәтини сахламышдыр. Бу тәрчүмәләр көстәрир ки, А. Сәһһәт бәдии тәрчүмәјә сырф бәдии јарадычылыг иши кими бахмыш, бәдии тәрчүмә үчүн вачиб олан үч принсипә риајәт етмишдир: онларын биринчиси будур ки, о, тәрчүмә етдији һәр һансы бир ше'рин мәтн е'тибары илә дүрүстлүјүнү горумуш, икинчиси будур ки, ше'рин вә онун мүәллифинин милли колоритини сахламыш, үчүнчүсү будур ки, тәрчүмә етдији дилин—Азәрбајчан дилинин, еіни дәрәчәдә Азәрбајчан ше'ринин поетик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмышдыр. Буна көрә онун тәрчүмәләри шух, ширин, ојнаг вә охунаглыдыр. Сәһһәтин бәдии тәрчүмәләри тәрчүмә әдәбијјатымызын гызыл фондунда фәхри јерләрдән бирини тутур.

Аббас Сәһһәт бәдии тәрчүмәдә бир дә она көрә белә јүксәк мүвәффәгијјәт газанмышдыр ки, о, заманәсинин габагчыл, елмли адамы иди. Рус, франсыз, фарс вә әрәб дилләрини, әдәби јарадычылығын нәзәри әсасларыны јахшы билирди.

Аббас Сәһһәт бир-бирини әвәз едән нәсилләрлә аддымлајараг, бизим күнләрә үзүағ, алнычачыг кәлиб чыхмышдыр. О бизим тәсәввүрүмүздә шаир-вәтәндаш, ај кими ишыг, күн кими истилик сачан нәчиб бир инсан кими јашајыр, өз мүасирләринин мәдәни-мә'нәви инкишафына көмәк етдији кими, бизим дә инкишафымыза көмәк едир.

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Аббас Сәһһәти кәләчәк нәсилләр дә белә һөрмәт вә мәһәббәтлә гаршылајачагдыр.

1974

ХАЛГЫН ӨЗҮ

Әсримизин онунчу илләриндә Үзејир Һачыбәјов «Чаванлара хитаб» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Инди чамаат арасында, әләлхүсус чаванлар арасында вәтәндән, милләтдән данышмаг дәб дүшмүшдүр. Бу, пис дәб дејилдир, анчаг бу сөһбәтләр чох заман бош данышыглардан ибарәт олур.

Еј вәтәнпәрәст олмаг истәјән чаванлар, гулагларынызы ачын, һуш-куш илә дедикләримә диггәт еләјин! Вәтәнпәрәст олмаг үчүн үч шәрт вачибдир. Биринчиси будур ки, вәтәнпәрәст олмаг истәјән шәхс кәрәк өз вәтәнини, онун тарихини, әдәбијјатыны, чоғрафијасыны јахшыча билсин; икинчиси будур ки, кәрәк о шәхсин бир пешәси олсун, өз әмәлләри илә вәтәнә бир хејир верә

билсин; үчүнчүсү будур ки, кәрәк о, вәтәнин хејир-шәрини өз хејир-шәриндән вачиб һесаб eләсин, өзүнү вәтәнә фәда етмәкдән горхмасын. О шәхсдә ки, бу үч шәрт јохдур, онун вәтән барәсиндә данышығы нагталлыгдыр».

Бөјүк бәстәкарын зәнкин һәјат јолуна нәзәр салдыгда инанырсан ки, о бу сөзләри башгаларына әхлаг дәрси демәк үчүн јазмамышдыр, бу сөзләри о өзүнүн шәхси һәјат мәчәлләсиндән көтүрмүшдүр.

Үзејир Һачыбәјов бу үч шәртин үчүнү дә өз симасында сых бирләшдирмиш, истәр халгын үрәјинин дәринликләриндән ахыб кәлән мусигисиндә, истәрсә дә әдәби јарадычылығында онлара дөнмәдән әмәл едәрәк, заманын сынагларындан чыхан зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир.

Үзејир Һачыбәјов ичтимаи һәјат сәһнәсинә гәдәм гојдуғу илк илләрдә јазычы-публисист кими фәалијјәт көстәрмишдир. Мусиги саһәсиндә һәлә өз истеʼдадыны сынамајан, бәлкә дә бәстәкар олмаг хәјалына дүшмәјән Үзејир Һачыбәјов бу илләрдә Азәрбајчанда вә еләчә дә бүтүн Гафгазда, Јахын Шәрг өлкәләриндә мәшһур бир журналист кими танынмышды. Әсримизин әввәлләриндә о, М. Шаһтахтлы, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Өмәр Фаиг Неʼманзадә вә башгалары илә бирликдә мүасир Азәрбајчан мәтбуатынын баниләриндән бири олмушдур.

О заман Ү. Һачыбәјовун публисистика саһәсиндә чошғун фәалијјәт көстәрмәси тәсадүфи бир һәвәс дејилди. 1905-чи ил ингилабы дөврүндә вә сонракы илләрдә Русијада, еләчә дә Азәрбајчанда чаризмә вә онун истинад етдији мүртәче гүввәләрә гаршы өлүм-дирим мүбаризәләри кедирди. Бу мүбаризәләрдә зәһмәткеш халгын талеји һәлл олунурду. О заман мәтбуат бу мүбаризәләрин һәгиги трибунасына чеврилмишди. Әдәбијјатын ән фәал, ән күтләви жанры олан публисистика бу трибунанын зәһмәткеш халга әсас тәʼсир васитәси иди. Мүтәрәгги публисистика өз гуртулушу уғрунда «Олум, ја өлүм!»—дејә баш галдыран зәһмәткеш синифләрә досту илә дүшмәнини сечмәкдә көмәк едир, онлары синфи дөјүшләрин дүз истигамәтинә, магистрал јолуна доғру јөнәлдирди. Ү. Һачыбәјову лап кәнч јашларындан публисистикаја чәкән мәһз бу чәһәт иди.

О вахт гәзетләрдә «Филанкәс» имзасы илә нәшр едилән «Ордан-бурдан» сәрлөвһәли фелјетонлары охучулар

сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Ҹәсарәтлә тәсдиг етмәк олар ки, Филанкәс Молла Нәсрәддинин силаһдашы вә мәсләк досту иди. Онларын о заманкы публисистик әсәрләрини өјрәндикдә ајдын олур ки, Молла Нәсрәддин илә Филанкәс бир чәбһәнин әскәрләри, бир јолун јолчулары олмушлар.

Бу чәбһә—зәһмәткеш халгын чәбһәси, бу јол—зәһмәткеш халгын мадди-мәʼнәви гуртулуша, ишыглы кәләчәјә, маариф вә мәдәнијјәтә доғру әзмлә ирәлиләдији јол иди. Ҹәлил Мәммәдгулузадә илә Үзејир Һачыбәјовун бүтүн һәјатлары боју чох јахын дост олмалары да һәмин бу әгидә бирлијиндән доған һәгиги достлуг иди.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә кими, Үзејир Һачыбәјовун да публисистикасынын фәрди үслубунун әсасыны мүасирлик, ингилаби пафос, мүдрик халг јумору, дүшмәни сонсуз нифрәтлә, достун гүсурларыны исә үрәк ағрысы илә тәнгидә тутмаг кими хүсусијјәтләр тәшкил едирди. Бүтүн бунлара көрә милли публисистикамызын тарихиндә Ү. Һачыбәјовун публисистикасы фәхри јерләрдән бирини тутур.

Азәрбајчан драматуркијасынын инкишаф тарихиндә Үзејир Һачыбәјовун мөвгеји даһа бөјүкдүр. Дүнја мәдәнијјәти тарихиндә бәстәкарлыгла драматурглуғу өз симасында Ү. Һачыбәјов кими бирләшдирән вә һәр икисиндә дә ејни дәрәчәдә мүвәффәг олан сәнәт адамларыны бармагла сајмаг олар. Үзејир Һачыбәјов бүтүн опера вә оперетталарынын мәтнләрини, демәк олар ки, өзү јазмышдыр. Мусиги әсәрләринин либреттоларыны јарадаркән о, Азәрбајчан милли фолклорунун түкәнмәз хәзинәсинә тез-тез мүрачиәт едирди. Ү. Һачыбәјов ингилабдан әввәл бәстәләдији «Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Аббас вә Хуршидбану», «Әсли вә Кәрәм», «Һарун вә Лејла» опералары либреттоларыны ејни адлы халг дастанларындан истифадә едәрәк јазмышдыр. Бу опералары мәтнләринин ишләнмәси көстәрир ки, бәстәкар Азәрбајчан фолклорунун маһир биличиси олмушдур.

Мусиги әсәрләринин әдәби мәтнини јазаркән Ү. Һачыбәјов классик әдәби ирсимиздән дә усталыгла истифадә едирди. Мәсәлән, о, «Лејли вә Мәчнун» операсынын либреттосуну јаздығы заман дастанын халг варианты илә јанашы, Фүзулинин ејни адлы өлмәз поемасындан да бачарыгла истифадә етмишдир. Нәтичәдә

Фүзулинин фүсункар лирикасы илә Үзејирин үрәкләри охшајан мусигиси әл-әлә, сәс-сәсә верәрәк көзәл бир сәнәт абидәси јаратмышдыр. Елә бир абидә ки, јетмиш илә јахындыр өз тәравәтини итирмир, динләјичиләрин руһуну, зөвгүнү охшајыр, өзү јашајыр, онлары да јашадыр.

Бәстәкарын «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» оперетталары камил мусиги әсәрләри олмагла бәрабәр, һәм дә камил драм әсәрләридир. Хүсуси маһарәтлә гурулмуш ојнаг композисијалары, тәбии монолог вә диалоглары, хүсусән экс етдирдикләри һәјат ләвһәләринин реаллығы илә онлар Азәрбајчан комедијасынын јаратдығы ән јахшы сәнәт әсәрләринин сырасында вүгарла дајанмышдыр.

Үзејир Һачыбәјов мусигили комедијалар үчүн јаздығы либреттоларда драматик вә комик епизодлары фөвгәл'адә бачарыгла бирләшдириб, халгын шүурунда дәрин көк салан зәнкин сурәтләр галерејасы јаратмышдыр. Һәр јени нәсил онун бу галерејасындан өз пајыны көтүрүр, тәкраролунмаз сурәтләриндән ибрәт дәрси алыр.

Бәстәкар Үзејир Һачыбәјовла драматург Үзејир Һачыбәјов һәмишә бир-бирини тамамламышдыр. «Аршын мал алан» мусигили комедијасынын газандығы дүнја шөһрәтинин јарысы чазибәдар мусигининдирсә, јарысы усталыгла гурулмуш драматик либреттонундур. Јени фикри мүәјјән дәрәчәдә бәстәкарын башга мусиги әсәрләри һаггында да демәк олар.

Үзејир Һачыбәјов өз халгы илә бағлы олан, өз халгы үчүн јазыб-јарадан өлмәз сәнәткарлар нәслинә мәхсус шәхсијјәтләрдәндир. Онун һәм көзәл мусигисиндә, һәм дә зәнкин әдәби ирсиндә халгын мүдрик фәлсәфәси, милли варлығы, дүз илгары, сәси, нәфәси, бир сөзлә, халгын өзү рәсм едилмишдир. Буна көрә халг јашадыгча Үзејир Һачыбәјов да јашајачаг, онун зәнкин мусиги вә әдәби ирси әсрләрдән-әсрләрә кечиб, бир-бирини әвәз едән нәсилләрә вәтәнсевәрлик, мә'нәви паклыг, халг иши уғрунда фәдакарлыг кими јүксәк бәшәри кејфијјәтләр ашылајачагдыр.

1975

ЗАМАНЫН СӘСИ ҺӘЈАТЫН НӘФӘСИ

АБДУЛЛА ШАИГ

Абдулла Шаиг 1911-чи илдә кәнчлијә мүрачиәтлә јазмышдыр:

> О думанлы, фыртыналы кечмишләрдән узаглаш!
> Одлу, мәтин аддымларла јери, јери, дурма, арш!..
> Ирәлидә инан ки, бир чәннәт кими чаһан вар,
> Сабаһ күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар.

Бу мисралар Абдулла Шаигин зәнкин әдәби-педагожи фәалијјәти үчүн епиграф сајыла биләр. Гочаман јазычы, севимли мүәллим Азәрбајчан кәнчлијини узун илләр боју даим «думанлы, фыртыналы кечмишләрдән» узаглашмаға, мәдәни, хошбәхт һәјат уғрунда, ишыглы кәләчәк уғрунда мүбаризәјә гошулмаға чағырмышдыр.

Јарым әсрдән артыгдыр ки, о, көзәл вә сәмими бәдии әсәрләри илә Азәрбајчан кәнчләринин мә'нәви инкишафына истигамәт верир, онлара вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, әмәји вә тәбиәти севмәк, доғручул вә намуслу олмаг кими јүксәк бәшәри кејфијјәтләр ашылајыр. Кәнчлијимизин бир нечә нәсли А. Шаигин дәрсликләрини

охујуб тәрбијәләнмиш, ибтидаи, орта вә али мәктәбләрдә Шангдән дәрс алмыш, онун ширин дәрсләрини вә марағлы мүһазирәләрини бөјүк алудәликлә динләмишдир.

Шанг өз тәләбәләринин гәлбиндә унудулмаз хатирәләр бурахмышдыр. Артыг узун илләрдир ки, Шангин ады Азәрбајчанда көзәл вә гајғыкеш мүәллим, хејирхаһ вә меһрибан инсан, намуслу вә әмәксевәр вәтәндаш символу олмушдур. Бә'зән тәләбәләри тә'рифәлајиг бир шәхсин һаггында «о, Шанг кими инсандыр»,—дејирләр. Ағсачлы мүәллимләр, көркәмли јазычылар, адлы-санлы алимләр, мәшһур сәнәткарлар «мән, Шангин тәләбәси олмушам»,—сөзләрини вүгарла дејирләр. Шанга гаршы јүксәк еһтирам, сәмими мәһәббәт вә миннәтдарлыг һисси тәләбәләринин үрәјиндә елә дәрин көк салмышдыр ки, Шангин ады кәлдикдә онлар гејри-ихтијари олараг ајаға галхмаг истәјирләр.

А. Шанги ајры-ајры адамлар вә тәбәгәләр дејил, бүтүн халг севир. Шанг халгын бу мәһәббәтини вәтән гаршысындакы мисилсиз хидмәтләрилә газанмышдыр. Әлли илдән артыгдыр ки, о, фәдакар мүәллим вә јазычы кими, халгынын мәдәни јүксәлиши уғрунда түкәнмәз бир гүввә илә чалышыр.

Азәрбајчан халгынын јарым әсрлик мәдәни инкишаф тарихиндә елә бир бөјүк вә ја кичик һадисә јохдур ки, Шангин орада иштиракы олмасын. Әсримизин илк илләриндән ичтимаи һәјат сәһнәсинә атылан Шанг һәмишә Азәрбајчан халгынын мәдәни инкишафы уғрунда кедән кәркин мүбаризәләрин мәркәзиндә дуран сималардан бири олмушдур. 1905-чи илдән сонра Азәрбајчанда јени типли мәктәбләрин кенишләнмәсиндә, бу мәктәбләр үчүн дәрсликләр јарадылмасында вә с. бу кими үмумхалг әһәмијјәти олан мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә А. Шанг фәал иштирак етмишдир. О, бә'зән идеја чәһәтдән јанылса да, чәтин имтаһанлардан, мүрәккәб ичтимаи-сијаси мүбаризәләрдән алныачыг чыхыб, һәгиги совет мүәллими, совет јазычысы олмушдур.

* * *

Абдулла Шанг Талыбзадә 1881-чи ил феврал ајынын 25-дә Тифлисдә руһани аиләсиндә анадан олмушдур. Онун атасы Ахунд Молла Мустафа Идареји-руһанијјәдә ишләјир вә алтысинифли шәһәр мәктәбиндә мүәллимлик едирди. А. Шанг једди јашында бу мәктәбә дахил олуб, фарс вә рус дилләрини өјрәнмишдир. Сонра, 1893-чү илдә анасы илә бирликдә Иранын Мәшһәд шәһәринә кедиб, једди ил орада јашамыш вә тәһсилини давам етдирмишдир. Шанг әдәби јарадычылыға да һәмин илләрдә башламышдыр. О бу заман «Валеһ» тәхәллүсү илә гәзәлләр јазмыш вә Крыловун «Сазандалар», «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә пендир» тәмсилләрини фарс дилинә тәрчүмә етмишдир. Әдиб 1920-чи илдә Бакыда фарс дилиндә јаздығы «Күлшәни-әдәбијјат» дәрслијиндә һәмин бу тәмсилләри дә вермишдир.

1900-чү илдә А. Шанг Хорасандан Тифлисә гајытмыш, бир нечә ај орада јашадыгдан сонра Бакыја көчмүшдүр. 1901-чи илдә о, Нәриман Нәримановун иштирак етдији комиссија гаршысында мүвәффәгијјәтлә имтаһан вериб, мәктәбләрдә Азәрбајчан дили мүәллими диплому алды вә һәмин илин октјабр ајындан мүәллимлијә башлады.

Бу заман нефт Бакысы артыг ири игтисади вә мәдәни мәркәзә чеврилмишди. Русијанын али мәктәбләриндә, Горидәки мәшһур Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасында тәһсил алмыш Азәрбајчан зијалылары шәһәрдә маариф вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә чошғун фәалијјәт көстәрирдиләр. Бакынын гызғын ичтимаи-мәдәни һәјаты әмәксевән кәнч мүәллимин гаршысында кениш фәалијјәт имканлары ачды, чох кечмәдән о, шәһәрин фәал маариф хадимләриндән бири кими шөһрәт тапды.

А. Шанг пролетар Бакысында Н. Нәриманов, һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. һагвердијев, С. С. Ахундов вә башга көркәмли јазычы-маариф хадимләри илә әл-әлә вериб, халгын мәдәни инкишафы јолунда фәдакарлыгла чалышырды. О, мүәллимлик едир, дәрсликләр дүзәлдир, бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, кәнч نәслин тә'лим вә тәрбијәси үчүн гүввә вә бачарығыны әсиркәмирди.

Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафына реалист-демократик истигамәт верән 1905-чи ил ингилабындан сонра Шангин дә бәдии јарадычылығында мүәјјән јенилик јаранды. О, схоластик поезија илә әлагәсини кәсиб, јени мәзмунлу әсәрләр, хүсусән ушаглар үчүн ше'рләр вә һекајәләр јазды. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки,

хырда буржуазија мүһитиндә тәрбијә алмыш кәнч Шаиг 1905-чи ил ингилабынын мә'на вә әһәмијјәтини һәлә ајдын дәрк едә билмирди. Буна көрә дә о, демократик «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны илә мүртәче «Фүјузат» әдәби чәрәјанынын арасында тәрәддүд кечирир, бә'зән молланәсрәддинчиләрә, бә'зән исә фүјузатчылара тәрәф мејл көстәрирди. Анчаг јарадычылығынын үмуми руһу е'тибары илә о, фүјузатчылара јох, молланәсрәддинчиләрә јахын иди.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасыны А. Шаиг бөјүк руһ јүксәклији илә гаршылады. О, тәрәддүд етмәдән совет гурулушуну алгышлады, јени, сосиалист мәдәнијјәтинин јаранмасы уғрунда сәмәрәли фәалијјәт көстәрди.

Шаиг Совет һакимијјәти илләриндә али мәктәбләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир мүһазирәләр охумуш, совет мәктәбләри үчүн програмлар, дәрсликләр дүзәлтмиш, бәдии јарадычылығыны да давам етдирмишдир.

Партија вә һөкумәт Абдулла Шаигин халг гаршысындакы хидмәтләринә јүксәк гијмәт вермишдир. Гочаман әдиб Ленин ордени илә тәлтиф едилмиш вә она әмәкдар инчәсәнәт хадими ады верилмишдир. 1946-чы илдә Азәрбајчан халгы Шаигә јүксәк е'тимад көстәрәрәк, ону икинчи чағырыш ССРИ Али Советинә депутат сечмишди.

• • •

А. Шаиг әдәбијјатын мүхтәлиф жанрларында јазыб-јарадан бир әдибдир. О, әсримизин илк илләриндән башлајараг шаир, насир, драматург, ушаг јазычысы вә әдәбијјат дәрсликләри мүәллифи кими танынмышдыр. Халгы чәһаләт пәнчәсиндән гуртармаг, ону мәдәни вә хошбәхт көрмәк арзусу Шаиг јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. О, илк әсәрләриндә халгынын мәдәни керилијинә ачыјыр, ону вәтәнин үфүгләрини бүрүјән «булудлу пәрдәләри» јыртмаға чағырырды. «Чәннәт кими бир чаһан» арзусу илә јашајан шаир өз әсәрләриндә белә бир гәти гәнаәтә кәлирди ки, көһнә чәмијјәт, көһнә мүһит зәмининдә мәдәни, ишыглы һәјат гурмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки:

Доғармы бир јенилик бу һилалын алтында?..
Бу јер, бу көј, бу күнәш көһнә, бу һәјат көһнә.
Идарә көһнә, бәшәр көһнә, каинат көһнә.
Чаһан јашармы бу мүдһиш завалын алтында?

Лакин о, нифрәт бәсләдији бу көһнә гурулушу јыхачаг гүввәни ајдын көрә билмир, «һаггы памал билән» зәһмәткеш халгын мә'руз галдығы зүлм вә ишкәнчәләрдән дәһшәтә кәлиб, кәдәрә гапылырды, шаирин «үмиди-јә'с арасында јуварланан» һәссас көнлү «гырыг бир рүбаб кими» инләјирди.

Бу, субјектив сәчијјәли инилти дејилди. Шаирин рүбабы она көрә инләјирди ки, чаризмин зәрбәләри алтында азадлыг һәрәкаты боғулмуш, «күнәшли һүррijјәт гара булудлара бүрүнмүшдү». Лакин Шаиг һәјатдан әл үзмүш бәдбин бир шәхс кими инләмир, думанлы вә мүчәррәд шәкилдә олса да, «шанлы истигбал» үмиди илә јашајыр вә инанырды ки, халгы бу шанлы истигбала говушдурачаг јеканә бир гүввә варса, о да «заманын ингилабчыларыдыр». Столыпин иртичасынын ағыр илләриндә шаир онлары халгын көмәјинә чағырырды:

Әлдә етмәк үчүн бөјүк әмәли,
Горхмајын, чүр'әт илә галхышыныз,
Фыртына, далғаларла чарпышыныз,
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли!

Шәфәг атдыгда, ја даһа еркән,
Инанын, саһилә дәмир атарыг,
Бу гаранлыг думанлары ударыг,
Сизи алгышлајар севимли Вәтән!

Ингилабдан әввәл бир сыра көзәл, реалист әсәрләрин мүәллифи кими танынан Шаигин јарадычылығында зиддијјәтли сәһифәләр дә олмушдур. Вахтилә һәјатда баш верән ичтимаи зиддијјәтләри дүзкүн дәрк едә билмәдији үчүн о, бә'зән хырда буржуазија һуманизми вә мүчәррәд романтик мотивләри дә тәрәннүм етмишдир. 1914-чү илдә јазылмыш «Идеал вә инсанлыг» адлы драматик поемада мүәллиф реал һәјатдан көтүрдүјү мөвзуну мүчәррәд шәкилдә романтикләшдириб, мүһарибә дәһшәтләрини фәлсәфи чәһәтдән мә'наландырмаг истәмишдир. О, әсәрин сонунда белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, куја мүһарибәнин јаранмасына сәбәб јер үзәриндә јашајан бүтүн инсанлардыр, әкәр бүтүн инсанлар өзләрини мә'нәви чәһәтдән ислаһ етсәләр, дүнјада

мүһарибә олмаз. Беләликлә, поемада мүһарибәләри доғуран ичтимаи, синфи зиддијјәтләр ачылмырды.

Лакин Шаиг јарадычылығынын үмуми пафосуну тәшкил едән бу мәһдудијјәтләр дејил, онун чанлы һәјатдан кәлән реализмидир. Мүәллифин «Мәктуб јетишмәди», «Пир», «Көч», «Интиһармы, јашамагмы?» кими һекајәләриндә, «Дурсун», «Әсримизин гәһрәманлары» адлы повестләриндә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан һәјатынын чанлы левһәләри верилмишдир.

Әдибин 1908-чи илдә гәләмә алдығы «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә нефт фәһләсинин ағыр һәјаты, саһибкарларын вәһши, истисмарчы тәбиәти әлван бојаларла тәсвир олунмушдур. Һекајәдә мүәллиф бизи Гурбан адлы бир фәһләнин уғурсуз талеји илә таныш едир. Гурбан аиләсинә бир парча чөрәк газанмаг үчүн Иран Азәрбајчанындан Бакыја кәлиб, нефт мә'дәнләринин бириндә ишә кирир. Лакин о бурада нәинки көзү јолда галан аиләсинә рузи газана билмир, һәтта өзү дә мәһв олур. Мәшәггәтли күнләрин бириндә нефт гујусу Гурбаны удур, үстүндә «Гурбанын ушагларынын анасына чатачагдыр»—сөзләри јазылмыш мәктуб көндәрилмәмиш галыр. Саһибкар гујуну газан башга фәһләләрә 50 манат верир ки, бу сирри һеч јердә ачмасынлар. Гурбанын тәр төкә-төкә әли илә газдығы гујунун фонтаны онун үчүн фачиә, саһибкар үчүн бајрам олур.

Һекајәнин әсасында гојулмуш һадисә тамамилә реал вә инандырычыдыр. Гурбанын бу дәһшәтли фачиәси о заман јүзләрин, бәлкә дә минләрин нәсиби иди. Һекајәнин сурәтләриндән бири бу фикри белә тәсдиг едир: «Бах, бу јерләрин һәр кушәсинә ајаг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан ишчи сүмүјү көрәр, ишчи фәрјады ешидәрсән».

Мүәллиф ејни дөврдә јаздығы «Көч» һекајәсиндә кәнд һәјатынын мараглы левһәләрини чанландырмыш, саф инсан сурәтләри јаратмышдыр. Бу һекајәдәки Кәрим баба, Ајрым гызы, чобан Оруч вә башгалары тәмиз, садә, рәһмдил вә әмәксевәр адамлардыр. Фитнә, рија, шөһрәт, кин јаџыл дағларын гојнунда хошбәхт һәјат сүрән бу инсанлара тамамилә јаддыр.

«Көч» һекајәсиндә көзәл тәбиәт тәсвирләри вардыр. Биз бу тәсвирләри охудугда хәјалымызда доғма Азәрбајчан тәбиәтинин көзәл мәнзәрәләри чанланыр. Бахын, јазычы тәбиәтин көзәлликләрини нечә тәрәннүм едир:

«Азәрбајчан!.. Доғма Вәтәнимин көзәл тәбиәти вардыр. Сәһәрләрә мәхсус олан нәсимдән арабир јарпаглар гымылдашыр, тарлалара, тәпәләрә, чөлләрә халы кими дөшәнмиш ләтиф, јумшаг отлар, чичәкләр дәниз кими далғаланыр, јашыл јарпаглар арасына сығынмыш гушчуғазлар сәс-сәсә вериб өтүшүр... Ирәлиләдикчә гаршымызда бир-бириндән даһа көзәл тәбиәт, даһа көзәл левһәләр ачылыр. Дағларын арасындан јухары галхдыгда һава башгалашыр, инсан удәкдолусу нәфәс алыр. Јумшаг отларын, әлван чичәкләрин, дағ нанәләринин көзәл гохусундан инсан биһуш олур».

Јајлаг һәјатынын чазибәдар хүсусијјәтләри дә һекајәдә сәнәткаранә тәсвир едилмишдир. Бу левһә кими валеһ етмәз:

«Бу јерләрин сәһәрләри, ахшамлары мәнә һәр шеји унутдурурду. Ахшамлар гојун-гузу мәләшә-мәләшә обаја дөнәркән, сәсдән гулаг тутулурду. Јаваш-јаваш нәфәс алан сәһәрләрин, ахшамларын ганадлары үчүндан јајылан сәринлик, дағ чичәкләринин, чөкә ағачларынын, горугларда, тарлаларда бичилмиш тәзә отларын көзәл әтри, булагларын шырылтысы, гушларын өтүшмәси, гузуларын мәләшмәси, итләрин һүрүшмәси бир-биринә гарышараг, обаја башга бир рәнк, башга бир шәкил верирди. Һәр шејдә бир јенилик, һәр шејдә бир тәравәт көрүнүрдү».

Вахтилә Алексеј Максимович Горки рус тәбиәтинин мүғәнниси Михаил Пришвинә көндәрдији мәктубунда онун һејранедичи тәбиәт тәсвирләриндән вәчдә кәлдијини билдирдикдән сонра әлавә едирди ки: «Мәнчә, сиз тәбиәт һаггында дејил, ондан даһа артыг бир шеј олан бизим ана торпаг һаггында јазырсыныз».

Шаигин дә тәбиәт тәсвирләри беләдир. О, сәнәткаранә тәбиәт тәсвирләрилә һәр шејдән әввәл ана Вәтәни охучуларына севдирир.

Бә'зән дејирләр ки, «Көч» һекајәсиндә Шаиг кәнд идиллијасы јарадыб, патриархал-феодал кечмиши идеализә едиб. Бу иддиа јанлышдыр. «Патриархал-феодал һәјат» дејә халгын бүтүн кечмишинин үстүндән гәләм чәкмәк олмаз. Кечмишдә халгын көзәл ән'әнәләри, Кәрим баба кими инсанлары азмы олмушдур? Нијә кәрәк онлар әдәбијјатда әкс олунмасын?

А. Шаиг Азәрбајҹан кәндиндә һөкм сүрән ағыр зүлм вә истисмара да көз јуммамышдыр. Әдиб 1913-ҹү илдә Сабир сатирасынын тә'сири алтында јаздығы «Әкинчи вә хан» ше'риндә јохсул кәндлинин аҹынаҹаглы вәзијјәтини реалист гәләмлә белә тәсвир етмишдир:

Кәлдим бош әл илә гапына, говма, дәхиләм,
Јохсул, үзүгара, әмәјә пуч вә сәфиләм.
Гәлбигырығам, бојнубүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл ејлә мәним дәрдимә дәрман, сәнә гурбан.
Һагсыз, гуру муздурча бу һејван сәнә гурбан.

Әсди гара јел, чәлтији, бостаны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи јорду.
Јағмады јағыш, јанды тахыл, ҹүмлә күл олду.
Бир данә әлә кәлмәди һеч, хан, сәнә гурбан.
Бу башыбәлалы ҹаным һәр ан сәнә гурбан.

Бу мисралары охудугда көзүмүзүн габағында заваллы бир кәндли сурәти ҹанланыр. О, зәһмәт чәкиб тәр төкмүш, чалышыб-чапаламыш, «илантәк габыг гојмуш», нәтиҹәдә исә «гуру јердә јалаваҹ, чылпаг» галмышдыр. Онун «бәти-бәнизи ¡гачмыш балалары евдә аҹындан мәләширләр.»

Белә бир чыхылмаз вәзијјәтә дүшән кәндлинин башга бир чәкилмәз дәрди дә вардыр: о, хана веркы вермәлидир. Әкәр вермәсә, дәрисини сојарлар. Буна көрә о, ханын гаршысында бојнуну бүкүб, «кәл бу ил бизә веркини, рәһм ејлә, бағышла»,—дејә ондан мәрһәмәт диләјир.

Бу ше'ри охудугда ејни заманда гаршымызда залым бир мүлкәдар сурәти дә ҹанланыр. Биз онун кәндлијә рәһм едәҹәјинә инанмырыг. Чүнки үрәјиндә мәрһәмәт һисси олан шәхсә һеч вахт бу дилләјалвармазлар.

«Дурсун» повестиндә исә Шаиг патриархал-феодал кәнд мәишәтини тәнгидә тутмушдур. Онун тәнгиди мә'налы вә дүшүндүрүҹүдүр. Бөјүк аилә саһиби олан гоҹа Дурсун оғлуна тој етмәјә һазырлашдығы бир заманда чаван бир гыза вурулур. Һеч бир гүввә, һеч бир маниә көзләри гызмыш гоҹанын вәһши еһтирасынын гаршысыны ала билмир. О, үрәјини бир кәнҹә бағламыш гызы зор илә көтүрүб гачыр. «Бәдәни гыллы мејмунун» бу азғын һәрәкәти күнаһсыз адамларын мәһвинә, хошбәхт аиләләрин дағылмасына сәбәб олур. Бунунла мүәллиф охуҹуда кечмишин инсаны ејбәҹәрләшдирән мурдар ҹәһәтләринә дәрин нифрәт һисси доғурмушдур.

Нәҹиб инсан олан Шаиг өз әсәрләрилә охуҹуларына да нәҹиб дујғулар ашылајыр. 1910-ҹу илдә јаздығы «Интиһармы, јашамагмы?» һекајәсиндә мүәллиф азәрбајҹанлы Аслан илә ермәни Аванесин достлуғуну сон дәрәҹә тә'сирли бир шәкилдә тәсвир етмишдир. Асланла Аванес сәмими достдурлар. Онларын бу достлуғу аиләләринә дә кечмишдир. Асланын арвады Марал илә Аванесин арвады Асмик бир-бирләрини доғма баҹы кими севирләр. Бу аиләләрин тоју да, јасы да бир кечир, дар күндә бир-бирләринә дајаг олурлар. Вар-јоху әлиндән чыхан Аслан аиләсини аҹ көрмәмәк үчүн өзүнү өлдүрмәк гәрарына кәлдикдә, Аванес она әл тутуб, интиһар фикриндән дашындырыр. Аслан достуна борҹлу галмыр, гышын сојуғунда өзүнү Күр чајына атыб, суда боғулан Аванеси өлүмдән хилас едир.

Аслан да, Аванес дә, онларын арвадлары—Асмик дә, Марал да сәмими инсанлардыр. Мүгәддәс достлуг вә гардашлыг һисси бу адамлар үчүн һәр шејдән јүксәкдир. Асланын өлүмүн ағзындан чәкиб чыхардығы Аванес она «әсрләрдән бәри биз дин ајры гардашыг. Сән гардашлыг вәзифәни лајигинҹә ифа етдин. Бир инсанын һәјатыны тә'мин етмәк, она јени һәјат вермәк—бундан бөјүк нә ола биләр? Өмрүм олдугча сәнә гаршы миннәтдарам»,—дедикдә Аслан белә ҹаваб верир: «Сәни мән дејил, өзүн гуртардын. Бир ил әввәл һәјатын амансыз зәрбәләри алтында әзиләрәк башымы итирдијим заман интиһара гәрар вермишдим. О интиһардан мәни сән гуртардын. Әкәр гуртармасајдын бу күн сән вә бир ил әввәл мән һәјата вида етмәјә мәҹбур идик. Бизи гуртаран нә сәнсән, нә дә мән. Биздә олан вәтәндашлыг вә сәмими гардашлыг һиссидир. Һәр икимиз о өлмәз һиссә миннәтдар олаг».

А. Шаигин ингилабдан әввәл ән бөјүк нәср әсәри «Әсримизин гәһрәманлары» романыдыр. Мүәллиф бу романы јазаркән гаршысына о заманкы Азәрбајҹан кәнҹлијинин мә'нәви аләмини, дүнјакөрүшүнү, һәјат вә мүбаризәсини кениш планда әкс етдирмәк вәзифәси гојмушдур. Романда бир-биринә зидд ики сүжет хәтти вардыр: Зәки вә Әшрәф хәтләри.

Зәки хәттиндә кәнҹләрин јени һәјат угрунда мүбаризәси, ингилаби һәрәкатда иштиракы; Әшрәф хәттиндә исә буржуа кәнҹләринин мә'нәви ифласы тәсвир олунур. Романын сон фәслиндә Зәки ингилаби мүбаризәдә

һәлак олур. Әшрәф әхлаг позғунлуғу үстүндә өлдүрүлүр. Доғрудур, романын образлар аләми бир о гәдәр зәнкин дејил вә һадисәләрин мәнтиги вәһдәти зәифдир, лакин о заман Шаигин белә бир мөвзуја мүрачиәти онун јарадычылығында мүсбәт бир һал иди.

Шаигин ингилабдан әввәлки јарадычылығындан бәһс едәркән, онун ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр вә тәртиб етдији әдәбијјат дәрсликләри һаггында данышмамаг олмаз.

1905-чи ил ингилабындан сонра мәктәбләрин сајынын артмасы илә әлагәдар олараг ушаг әдәбијјатына бөјүк еһтијач һисс едилди. Бу еһтијачы өдәмәк үчүн биринчи нөвбәдә мүәллим-јазычылар: М. Ә. Сабир, С. С. Ахундов, А. Сәһһәт, А. Шаиг вә Р. Әфәндијев гәләмә сарылыб, Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини јаратдылар. Онларын бу әсәрләри дәрсликләрдә вә «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб» кими ушаг журналларында нәшр едилирди.

Шаиг балача охучуларыны һеч бир заман унутмамышдыр. О, јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә ушаглар үчүн ширин һекајәләр, нағыллар, ше'рләр, поемалар вә пјесләр јазмышдыр. Ушагларымызын дилинин әзбәри олан бу әсәрләр чохдан ушаг әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олмушдур. Әдибин ушаг әсәрләриндә һәр шејдән әввәл онун мүәллимлији өзүнү бүрузә верир. Бу әсәрләри јазаркән мүәллиф өз кичик охучуларынын мараг вә психолокијасыны нәзәрә алмыш, онлара јүксәк бәшәри кејфијјәтләр ашыламышдыр.

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински ушаг јазычысы олмағын шәртләриндән бәһс едәрәк демишдир ки, «ушаг јазычысынын јаранмасы үчүн чох, олдугча чох шәртләр вардыр: нәчиб, севән, риггәтли, сакит, көрпәчә-садәдил бир гәлб, јүксәк мә'луматлы бир ағыл, шејләрә ајдын бахыш, јалныз чанлы тәсәввүр дејил, һәм дә чанлы, шаиранә бир хәјал, һәр шеји чанлы, рәнкин сурәтләр һалында тәсәввүр етмәјә габил бир хәјал лазымдыр. Ајдындыр ки, ушаглара гаршы мәһәббәт ушаг јашынын тәләб, хүсусијјәт вә тәфәррүатыны дәриндән билмәк дә ән мүһүм шәртләрдәндир».

Өз тәбиәти е'тибарилә садә, сәмими, һәссас, үзүкүләр вә хејирхаһ бир инсан олан А. Шаигдә бу кејфијјәтләрин, демәк олар ки, һамысы вардыр. Буна көрә о өз

әсәрләри илә ушагларын гәлбинә вә шууруна һәмишә нүфуз едә билмишдир. Шаигин гырх беш ил әввәл јаздығы «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым» кими әсәрләри бу күн белә өз тәравәтини итирмәмишдир, инди дә мәктәблиләримиз бу әсәрләри севә-севә охујурлар.

Шаигин ушаглар үчүн јаздығы ше'рләрин дили садә, вәзни ојнаг, үслубу сәмимидир. Мәсәлән:

Бәнөвшәјәм, бәнөвшә,
Дүшмүшәм дилә, дишә.
Гызлар, оғланлар мәни
Дәриб тахарлар дөшә.

Јахуд:

Бир обада көрпә гузу,
Мәләр, мәләр, гачар дүзү.
Анасын ахтарар көзү.
Дедим:—Гачма, көзәл гузум,
Сәни мән бәсләрәм өзүм.

Башга бир мисал:

Довшан, довшан, а довшан,
Гачма дајан, а довшан.
Гачма сәни севәндән,
Чан кими бәсләјәндән.

Сәмими ше'ријјәт нүмунәси олан бу мисралары ким севә-севә охумаз?

А. Шаигин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрин чоху илк дәфә онун тәртиб етдији әдәбијјат дәрсликләриндә чап олунурду. Азәрбајчанда Шаиг гәдәр чохлу әдәбијјат дәрслији тәртиб едән икинчи бир мүәллиф јохдур. О, мүхтәлиф заманларда он бир әдәбијјат дәрслији тәртиб етмишдир. Мәктәбләримиздә ана дили вә әдәбијјат узун мүддәт әсасән Шаигин дәрсликләри үзрә өјрәнилмишдир. Бу дәрсликләри әдиб садәчә олараг тәртиб етмирди, онларда кедән һекајәләрин вә ше'рләрин чохуну өзү јазырды.

* * *

Сосиалист ингилабынын Азәрбајчанда гәләбәси А. Шаигин гаршысында јени јарадычылыг үфүгләри ачды. Совет идеолокијасынын тә'сири илә әдибин јарадычылығында тәдричлә олса да, чидди мәфкурәви дөнүш јаранды. Зәһмәткеш инсан, онун фачиәләрлә долу кечмиши вә өз гуртулушу уғрунда апардығы ингилаби мүбаризә, сосиалист чәмијјәти гуручулуғунда көстәрдији әмәк рәшадәти инди Шаиг јарадычылығынын башлыча

мөвзусу олду. О, јени гурулушун халга вердији мадди вә мә'нәви не'мәтләрә севинир, илк ше'рләриндә онлары өзүнәмәхсус бир әда илә алгышлајыр, тәрәннүм едирди. Азад Вәтәнин көзәлликләриндән вәчдә кәлән шаир јазырды:

Бу өлкәдә нәләр јохдур көрәнә?
Һәр јан, һәр шеј бир-бириндән көзәлдир.

Сонра шаир поезија дили илә ифтихарла дејир ки, бу көзәл Вәтәнин һәр нәји варса, инди зәһмәткеш инсанындыр.

Шаигин совет дөврү поезијасында артыг әләм, кәдәр јох, нәш'ә вә севинч вардыр. Гочаман јазычы совет гурулушунун јени-јени гәләбәләрилә фәрәһләнир, өз ше'рләриндә «јелдән ганад, шимшәкдән сүр'әт алыб» әмәк харүгәләри көстәрән зәрбәчини, Вәтәнин кешијиндә дајанан дөјүшчүнү, «алнында улдузлар, күнәшләр парлајан» пионери, дәниз кими далғаланан комсомол ордусуну, ингилабын ағ күнә чыхардығы азад Азәрбајҹан гадыныны үрәкдән тәбрик едир, онлара јени мүвәффәгијјәтләр диләјир.

А. Шаиг совет дөврүндә бир сыра гијмәтли һекајәләр дә јазмышдыр. Бунларын бә'зиләриндә («Ана бачы», «Өзүн билирсән, мәнә нә!») мүәллиф сырави инсанларын мүсбәт сурәтләрини јаратмыш, бә'зиләрини исә мүасир ичтимаи мәсәләләрә һәср етмишдир. Мәсәлән, «Вәзифә» һекајәсиндә әдиб бүтүн һәјаты боју ону мәшғул едән бир мәсәләјә—мәктәб вә аилә, онларын мүтәгабил әлагәси, ушаға тә'сири мәсәләсинә тохунуб, өз вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирән мүсбәт бир мүәллим образы јаратмышдыр. Мәктәб, тә'лим, тәрбијә бу мүәллимин һәјатынын мә'на вә мәзмунуну тәшкил едир. О, маһир бир психолог кими өз шакирдләринин һиссинә, шүуруна тә'сир вә нүфуз етмәји бачарыр. Онларын һеч бир һәрәкәти онун көзүндән јајынмыр. Бу мүәллим үчүн ислаһ едилмәјән шакирд јохдур. О буну һәјатда сынагдан чыхардығы тәҹрүбәси илә сүбут едир.

Ингилабдан әввәл «Интиһармы, јашамагмы?» һекајәсиндә халглар достлуғу идејасыны тәблиғ едән А. Шаиг ингилабдан сонра бир даһа бу мөвзуја гајыдыб, «Әсәби адам» һекајәсини јазмышдыр. Һекајәнин баш сурәти сон дәрәҹә әсәби бир адамдыр. О, гатарла һәрадан исә мүаличәдән гајыдыр. Вагондакыларын һәр бир ади һәрәкәти онун әсәбләринә тохундуғу үчүн әсәби адам дәгигәбашы өзүндән чыхыр. Буна көрә сәрнишинләрин ондан зәһләси кедир. Лакин һекајәнин сонунда бу адамын руһи хәстәлијә тутулмасынын сәбәби ајдын олдугда сәрнишинләр «әсәби адамын» вәзијјәтинә ачыјыр, она рәғбәт бәсләјирләр. Һамы инаныр ки, әсәби адамын јеринә ким олсајды, бәлкә ондан да пис вәзијјәтә дүшәрди.

Ахы, әсәби адамын башына нәләр кәлмәмишдир? О, «чаризмин үсули-идарәсиндәки истибдадын ән горхунч вәһшәтләринә мә'руз галмыш бир вәтәндашдыр. Одессалы олан бу јәһуди, ушаглығындан та ингилаба гәдәр һәр ил Иса тәвәллүдү бајрамы јахынлашдығы заман һөкумәтин кизли әмринә көрә вәһши гаракүруһун вә мүтәәссиб һәрифләрин күнләрҹә давам едән ганлы гәтл-гарәтләринин дәһшәтләри ичиндә, чардагларда титрәјә-титрәјә бөјүмүш, инләјә-инләјә јашамыш вә һәр ил бу ганлы бајрамларда өлүм үзлү вәһшәтләрә мә'руз галмышдыр».

Көрүндүјү кими, мүәллиф кечмишдә јәһуди халгынын башына кәтирилән ганлы фәлакәтләри бир нечә ҹүмлә илә тә'сирли бир шәкилдә ачыб көстәрмишдир.

Шаиг совет дөврү јарадычылығында тез-тез кечмишә гајыдыр, халгын «зүлмәт сәлтәнәтиндә»ки дөзүлмәз вәзијјәтини реал бојаларла тәсвир етмәклә охучуларда азад совет һәјатына севки һиссини дәринләшдирирди. Инди артыг мүәллиф өз әсәрләриндә кечмишин ағыр күнләрини садәҹә олараг тәсвир етмәклә кифајәтләнмир, буну, «Илдырым» пјесиндә олдуғу кими, халгын истисмар дүнјасы әлејһинә апардығы мүбаризәнин фонунда верирди.

Шаигин 1927-ҹи илдә јаздығы «Илдырым» драмынын мөвзусу кечмишдән алынса да, мөвзунун һәлли мүасир һәјатла јахындан сәсләширди. Пјесдә ики дүшмән ҹәбһә үз-үзә дајанмышдыр: сәбир касасы түкәниб, өз гуртулушу уғрунда мүбаризәјә галхышан әмәкчи күтлә вә бундан һиддәтә кәлиб, даһа да гудузлашан мүлкәдарлыг.

Истисмар ҹәбһәсинин башчысы Сәфи бәј зүлм вә бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш әсарәт аләминин типик нүмајәндәсидир. О, кәндлијә гаршы амансыздыр, ганичән ҹәлладдыр. Зүлм, гәтл, ҹинајәт онун даими пе-

433—15

шәсндир. Сәфи бәјин вәһшилији о дәрәчәјә чатыр ки, өз доғма оғлуну өлдүрмәкдән белә чәкинмир.

Истисмар дүнјасына гаршы дуран чәбһәнин башчысы Илдырым әсл халг гәһрәманыдыр. О, мүәллим Мирзә Аббас илә бирликдә халгы мүлкәдарларын әлејһинә мүбаризәјә галдырыр вә бу мүбаризәјә башчылыг едир. Илдырым өз мүбаризәсиндә барышмаздыр. Өлүм тәһлүкәси, сонсуз тә'гибләр, һәбсләр ону өз јолундан дөндәрә билмир.

Пјесин сон пәрдәси совет дөврүндә ваге олур: социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Илдырым вә Мирзә Аббас һәбсдән азад едилир. Халгын кечмиш дүшмәнләрини әдаләт мәһкәмәси чәзаландырыр.

Кәнчлијиндә бир мүддәт Сабунчуда мүәллимлик едән Шаиг фәһлә һәјатыны, саһибкарларын истисмарчы тәбиәтини, пролетариатын тә'тил вә чыхышларыны шәхсән мүшаһидә етмишди. Бу һагда биз онун хатиратында охујуруг:

«Сабунчуја кәлиб-кедәркән үч-дөрд дәфә ағыр вәзијјәт вә бөјүк тәһлүкәдән гуртулдум. Фәгәт мүәллимлијә олан ешгим о гәдәр гүввәтли иди ки, бу тәһлүкәләр мәни горхуда билмирди. Сабунчу мәктәбинин јолу зәһмәтли олса да, мәнә һәр чәһәтдән бөјүк фајдасы олду. Мән бурада нефт фәһләләринин һәјаты, әмәји, дүнјакөрүшү, онларын азад һәјата олан сөнмәз мејлләрилә таныш олдум, бә'зи фәһлә тә'тилләрини көрдүм ки, бүтүн бунлар да сонралар јарадычылығыма тә'сирсиз галмады».

«Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә вә «Әсримизин гәһрәманлары» романында ингилаби һәрәкаты тәсвир етмәк мејли бу тә'сирин нәтичәси иди. Лакин ингилаби һәрәкатын әсл бәдии лөвһәләрини мүәллиф 1940-чы илдә тамамладығы «Араз» романында верә билди.

«Араз» романы Бакы пролетариатынын 1905-чи ил вә иртича дөврүндәки мүтәшәккил мүбаризәсинә һәср едилмишдир. Романда ингилаби һәрәкатын бир сыра чанлы вә мараглы сәһнәләринин инандырычы бәдии тәсвири вардыр. Бу һәрәкат кортәбии шәкилдә дејил, дүшүнүлмүш план вә програм үзрә апарылыр, она фәһлә синфинин габагчыл дәстәси—болшевикләр партијасы истигамәт верир.

Демәк, гочаман әдиб синфи мүбаризәләр тарихинин

мүрәккәб һадисәләрини һәјат һәгигәтләринә ујғун олараг верә билмишдир.

Романын баш гәһрәманы Араз ата-бабадан нефтчидир. О, фәһлә синфинин ағыр һәјат шәраитинин бүтүн ачылыгларыны дадмыш, фәһлә синфинин мә'руз галдығы истисмарын, әзаб-әзијјәтләрин чанлы шаһиди олмуш, бу һагда дүнјакөрмүш гоча фәһләләрдән дә чох шејләр ешитмишдир. Буна көрә дә Араз истисмар дүнјасына сонсуз кин вә әдавәт бәсләјир. Аразда олан гәтијјәт вә мәтинлик дә бурадан доғур.

Араз болшевик идејаларынын тә'сирилә ојаныб, мүтәшәккил мүбаризәјә гошулан азәрбајчанлы фәһләләрин үмумиләшдирилмиш сурәтидир. Нәјин вә кимин уғрунда, нәјә вә кимә гаршы мүбаризә етдијини јахшы билдији үчүн Араз һәр ишдә әзм вә мөһкәм ирадә илә давраныр. О, мүбаризәдә еһтијатлы һәрәкәт едир, јолдашларыны да белә олмаға өјрәдир. Араз тәк дејилдир, онун Серјожа, Григор, Азад кими садиг әмәл достлары вардыр. Онларын әлбир мүбаризәси, һәр чүр милли ајры-сечкилијә, әдавәтә дүшмән олмалары болшевизмин тәблиғ етдији халглар достлуғунун тәзаһүрүдүр. Бунунла да мүәллиф пролетар һәрәкатынын бејнәлмиләл маһијјәтини әкс етдирмишдир.

Романын сонунда иртича азғынлашыр, фәһлә һәрәкатынын башчылары һәбс олунуб сүркүн едилирләр. Лакин бу, фәһлә һәрәкатынын мәғлубијјәти кими тә'сир бағышламыр, охучу һисс едир ки, кәләчәкдә гәти дөјүшләр баш верәчәк, бу күн һәбсханалар күнчүнә атылан гәһрәманлар сабаһ јенә дә мүбаризә мејданында көрүнәчәкләр.

«Араз» романы сәнәткарлыг чәһәтиндән дә гијмәтли әсәрдир. Романын әһвалатлары ардычыллыгла инкишаф едәрәк, бир-бирини тамамлајыр. Һадисәләрин арасында гырыглыг, мәнтиги рабитәсизлик јохдур.

Гочаман әдиб дөврүмүзүн сүр'этли инкишафы илә ајаглашмаг, өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатында иштирак етмәк үчүн бүтүн варлығы илә чалышыр. 1941-чи илдә фашист гулдурлары мүгәддәс Вәтәнимизә вәһшичәсинә басгын етдикләри заман Шаиг бөјүк совет халгынын зәфәр маһнысына сәс верәрәк јазырды:

Чәкил бу торпагдан, еј хаин дүшмән,
Бу совет халгыны јахшы таны сән!
Көз дикмә севимли совет јурдума,

Јурдум архаланыр Гызыл Ордума...
Вәтәнин бајрағы чалачаг зәфәр.
Чәкил, еј гаранлыг, ачыл, еј сәһәр.

1945-чи ил мајын 9-да бөјүк Совет халгынын дүшмән үзәриндә чалдығы чаһаншүмул гәләбә гочаман әдиби илһама кәтирди. О һәмин күн јаздығы «Зәфәр нәғмәси» ше'риндә өз севинчини охучуларла бөлүшдү вә онлара көзајдынлығы верди:

Көзүн ајдын, кечә-күндүз јол көзләјән аналар!
Еј кәлинләр, еј бачылар, галхын ки, тој-бајрам вар!
Гаранлығы парчалајыб шәфәг сачан бу сәһәр,
Көзајдынлыг верир бизә, кәтирмишдир хош хәбәр:
Чыхды јасдан, фәлакәтдән бөјүк совет торпағы,
Сәадәтлә далғаланыр шанлы зәфәр бајрағы.

Совет һакимијјәти илләриндә Шаиг ушаглар үчүн чохлу пјесләр, поемалар, ше'рләр вә һекајәләр јазмышдыр. Әкәр ингилабдан әввәл мәктәбләримиздә ән чох Шаигин дәрсликләри өјрәнилирдисә, ингилабдан сонра ушаг сәһнәләриндә ән чох онун пјесләри тамашаја гојулмуш вә гојулмагдадыр. Әдиб ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрин чохуну Азәрбајчан фолклорунун зәнкин хәзинәсиндән истифадә едиб јаратмышдыр. Бу әсәрләрин әсас руһуну ана Вәтәни сонсуз мәһәббәтлә севмәк, онун јолунда даим фәдакар мүбаризәјә һазыр олмаг мотивләри тәшкил едир.

Шаигин 1939-чу илдә јаздығы «Елоғлу» вә мүһарибә дөврүндә јаздығы «Вәтән» пјесләри ушагларымызын вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијәләндирилмәсинә чидди мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Азәрбајчан халг нағылларындан усталыгла истифадә едән мүәллиф бу пјесләрдә чанлы реализмлә чазибәдар романтиканы үзви сурәтдә бирләшдириб, ушагларын психолокијасына вә шүуруна истигамәт верән сүжетләр гурмушдур.

Нағылвары јазылмыш «Елоғлу» пјесинин драматик мүнагишәси зәһмәткеш халгын өз гуртулушу уғрунда апардығы мүбаризә үзәриндә гурулмушдур. Пјесин гәһрәманы Елоғлу атасынын интигамыны алмаг үчүн зүлмкар ханла мүбаризәјә галхыр. Әввәл Елоғлу анчаг шәхси интигам һаггында дүшүнүр, лакин сонра бу һисс үмумхалг интигамы һиссинә чеврилир вә о, дүшмәнлә горхмаз бир халг гәһрәманы кими вурушуб, мүбаризәдә галиб кәлир.

Пјесдәки Гары хәтти, онун Елоғлуна вердији сеһрли чубуг вә түтәклә әлагәдар олан һадисәләр әсәрин реализмини һеч дә зәифләтмир. Нағылларымыздан кәлән, халгын гүдрәтини вә зәкасыны тәмсил едән бу үнсүрләр Елоғлунун мүбаризәсинә никбин романтика ашылајыр вә тамашачылары өзүнә чәлб едир.

«Вәтән» пјеси дә ејни руһда јазылмышдыр. Пјесин баш сурәти Елман да Елоғлу кими доғма халг илә бағлы бир икиддир. Онун Вәтән символу олан Дүнја көзәлини хилас етмәк үчүн көстәрдији рәшадәт, Гудуз шаһла мүбаризәси һәгиги гәһрәманлыг дастаны кими сәсләнир.

Һөрмәтли мүәллим вә севимли јазычымыз Абдулла Шаигин 75 јашы тамам олур. Лакин о гочалмамышдыр, онун нәчиб үрәји әмәк ешгилә дөјүнүр, о јенә дә чошғун һәвәслә јазыб-јарадыр, кәнч нәслин тәрбијәсинә көмәк едир.

1956

КӘНДИМИЗ ҺАГГЫНДА ЈЕНИ РОМАН

Јазычы Мирзә Ибраһимов илк санбаллы бәдии әсәри олан «Һәјат» пјесини колхоз гурулушуна һәср етмишди. О бу пјесиндә кәнддә кедән кәркин синфи чарпышмаларын бүтөв бир мәрһәләсинин инандырычы бәдии лөвһәләрини вермишдир. «Һәјат»дан ијирми ил сонра М. Ибраһимов бир даһа бу мөвзуја гајыдыб, индики колхоз кәнди һаггында «Бөјүк дајаг» адлы роман јазмышдыр.

Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјатынын бу јахынларда чапдан бурахдығы «Бөјүк дајаг» романы әдәби ичтимаијјәтимизин вә кениш охучу күтләләринин диггәтини һәр шејдән әввәл она көрә чәлб етмишдир ки, мүәллиф өтәри һадисәләри, типик олмајан характерләри гәләмә алмамышдыр. О, һәгиги бәдии үмумиләшдирмә јолу илә кедәрәк, букүнкү колхоз кәндимизин коммунизм гуручулуғундакы мүбаризәсини, бу тарихи мүбаризәнин ағырлығыны чијинләриндә дашыјан нәчиб инсанларын арзу вә истәкләрини, мүвәффәгијјәтли вә зәиф чәһәтләрини, һәмчинин онларын гар-

шысына чыхан әнкәлләри реалистчәсинә гәләмә алараг, романда мүсбәт образлар силсиләси јаратмышдыр.

Романы охудугча биз, бөјүк дајағы—халгы лајигилә тәмсил едән Рүстәм вә Нәчәф, Маја вә Пәршан, Ширзад вә Гошатхан, Гызјетәр вә Телли кими чанлы сурәтләрин симасында колхоз кәндимизин һәгиги инсанларыны көрүр, онларын һәјатыны вә мүбаризәсини үрәк чырпынтылары илә изләјир, онларла бирликдә севинир, бирликдә кәдәрләнир, бирликдә гәзәбләнирик. Бу сурәтләрин мүбаризәси, психоложи аләми, шүурларында кедән инкишаф просеси тәбии тәсвир едилдији вә дәриндән ачылдығы үчүн онлар охучуја күчлү тә'сир бағышлајыр вә ону дүшүнмәјә мәчбур едир.

Романдан алдығымыз тә'сир бир дә она көрә күчлүдүр ки, мүәллиф мүсбәт образларын һамысыны һәр чүр гүсурдан узаг, идеал инсанлар кими тәгдим етмир, онларын мүбаризәсиндә, мәишәт вә аилә мүнасибәтләриндәки нөгсанлары, сәһвләри вә зиддијјәтләри дә ачыб көстәрир ки, бу да һәм образлары, һәм дә һадисәләри инандырычы вә мараглы етмишдир.

Сөһбәтимизи Рүстәм кишидән башлајаг.

Колхоз сәдри Рүстәм көрүб-көтүрмүш, бәркдән-бошдан чыхмыш, зәнкин һәјат тәчрүбәсинә малик, өмүр китабында һеч бир гара ләкә олмајан бир адамдыр. Һеч кәсин гаршысында онун көзү көлкәли дејилдир. Буна көрә дә Рүстәмин башыны дик тутмаға, алнычачыг кәзмәјә һаггы вардыр.

Мүһарибә чәбһәләриндә өз вәтәндашлыг борчуну шәрәфлә јеринә јетирдикдән сонра Рүстәм киши доғма кәндинә—«Јени һәјат» колхозуна гајыдыр. Бу заман «колхозун игтисади вәзијјәти чох ағыр иди. Үч ил далбадал һеч бир план јеринә јетирилмәмишди. Әмәккүнә бир грам мәһсул, бир манат пул верилмәмишди. Һесабат ишләри гарышыг салынмышды. Мал-гаранын вә аваданлығын дүзкүн һесабы олмадығы кими, әмәккүнләрин вә мәһсулун да һесабланмасындан баш ачмаг мүмкүн дејилди. Хүсусән әкин, бечәрмә вә јығым ишләри позғун бир һалда иди. Мөһкәм әмәк интизамындан данышмаға дәјмәзди. О заман колхоз, көһнәләр демишкән, арвад һамамына охшајырды. Ағыз дејәни гулаг ешитмирди. Агротехники тәдбирләрдән елә-белә, көркәм үчүн данышырдылар» вә и. а.

«Јени һәјат»ын белә бир ағыр күнүндә Рүстәм киши колхоз сәдри сечилир. О бүтүн фикрини колхоз тәсәррүфатыны галдырмаг мәсәләсинә верир. Бригада вә мангалары мөһкәмләндирир. Колхозда мөһкәм интизам јарадыр. Беләликлә, бир илдән сонра колхоз бүтүн планларыны артыгламасилә јеринә јетирир, борчларыны өдәјир вә һәр әмәккүнә үч килограм тахыл бөлүр. Колхозчулар буна чох севинир вә Рүстәм кишидән һәдсиз разылыг едирләр. Рүстәм киши үзүнү онлара тутуб дејир:

— Үч кило да мәһсулдурму? Әмәккүнүнә үч килодан данышанда адам утаныр. Русијада колхозлар вар ки, әмәккүнүнә 25 кило тахыл бөлүрләр. Кәрәк онлара чатаг.

Рүстәм киши илләр боју түкәнмәк билмәјән бир гүввә вә ирадә илә чалышыр, колхозун фәалларыны әтрафында бирләшдирир, онларын көмәји вә өзүнүн тәшкилатчылыг бачарығы сајәсиндә «Јени һәјат»ы рајонун ән габагчыл колхозларындан биринә чевирир. Чох кечмәдән «нүмунәви колхоз сәдри» кими шәкли гәзетләрә вурулур, рајон мәркәзиндә елә бир тәнтәнәли јығынчаг олмур ки, ону рәјасәт һеј'әтиндә отуртмасынлар, «мисилсиз сәдр»—дејә тә'рифләмәсинләр.

Тәәссүф ки, бүтүн бунлар Рүстәм кишини өз фәалијјәтиндә јени мүвәффәгијјәтләрә руһландырмагданса, дүз јолдан аздырыр, она елә кәлир ки, «нәинки колхозда, һәтта рајонда һамыдан учада дурур, һамыдан лајиглидир», истәјир ки, «һамы она пејғәмбәр кими бахсын, һәр сөзүнү бир һөкм кими гәбул етсин».

Рүстәмин бәдбәхтлији елә бурадан башлајыр. О ә'јанлашыр. Колхоз фәалларынын сәсинә, онларын фајдалы мәсләһәтләринә гулаг асмыр, демократијаны позараг мүһүм мәсәләләри тәкбашына һәлл едир, сөзүнүн габағына сөз дејәнләрдән зәһләси кедир, гуллуғунда дајаныб «бәли, бәли» дејәнләрдән хошу кәлир. Нәтичәдә бөјүк дајагдан—халгдан ајры дүшүр, әтрафыны јалтаглар алыр.

Туфејли үнсүрләр Рүстәм кишинин бу һәрәкәтләриндән әлверишли бир васитә кими истифадә едәрәк, мәһсулу, мал-гараны оғурлајыр, колхоза зәрбәни зәрбә далынча ендирирләр.

Мүвәффәгијјәтләрдән, тә'рифләрдән, мүкафатлардан, хүсусән јалтагларын мәдһләриндән вә «һөрмәтлә-

риндән» мәст олан Рүстәм киши бунлары вахтында көрә билмир. Һамыны өз үрәји илә өлчүр, она елә кәлир ки, «Рүстәм кишинин сәдр олдуғу колхозда нә оғурлуг, нә дә исраф ола биләр». Бу гәфләт јухусундан Рүстәм анчаг башы дашдан-даша дәјдикдән сонра ојаныр.

Романда Рүстәм кишинин аилә вә мәишәтдәки рәфтарында, мүнасибәтиндә олан көһнәлик, мүһафизәкарлыг да көстәрилмиш, бунунла образ даһа да тамамланмышдыр. Бу чәһәт әсәрин Рүстәм киши—Маја хәттиндә инчә чизкиләрлә верилмишдир. Мајанын истәр аиләдә, истәрсә дә вәзифә башында өзүнү садә, сәмими вә ачыгсачыг апармасы Рүстәм кишинин хошуна кәлмир. О, дөнә-дөнә Мајадан наразылыг едир, гаш-габаг төкүр, оғлуна тапшырыр:

— Сән мәнә гулаг ас, арвадын кәлин вахтындан чиловуну јығ.

О, баша дүшә билмир ки, «дүз гадын кәлин вахтында јүз кишинин арасында отурса, үзүнә тоз гонмаз».

Рүстәм кишинин әсас гүсурларындан бири дә будур ки, кәндин мәдәни инкишаф мәсәләләринә өкеј өвлад кими бахыр. О, колхозун тәсәррүфат планларыны јеринә јетирмәклә вәзифәсини битмиш һесаб едир, кәндин мәдәни еһтијач вә тәләбләрини, мәктәби унудур, дәрк едә билмир ки, колхозун мәдәни инкишаф вәзифәләрини тәсәррүфат вәзифәләриндән ајырмаг олмаз.

Рүстәм киши өз һәрәкәтләриндә сәртдир, адамларла кобуд рәфтар едир. Лакин бунунла белә, онун үрәјиндә инсана гаршы илыг бир мәһәббәт вар. Мәсәлән, Рүстәм киши ферма мүдири Кәримин арвадынын гыздырма ичәрисиндә од тутуб јанмасына әһәмијјәт вермир, анчаг елә орадача кичик бир гузунун хәстәләнмәси үчүн тәлаша дүшүр, Кәрими мөһкәм данлајыр. Әтрафдакылар онун бу кобуд һәрәкәтиндән дәһшәтә кәлирләр.

Лакин Рүстәм киши онларын дүшүндүјү гәдәр гајғысыз, һиссиз, дујғусуз дејил. О, хәстә гадыны унутмур, евә кәлән кими оғлу Гараша дејир:

— Машыны көтүр, тез гышлаға сүр, о чобан Кәримин арвады гыздырма ичиндә чабалајыр, нә һаким вар, нә дава-дәрман. Гој машына, апар бирбаша рајона, вер хәстәханаја, гајыт ишинә.

Рүстәм киши өз инадкарлығында да фанатик дејилдир. О нә гәдәр «мәнәм-мәнәм» десә дә, јери кәлдикдә кәнчләрә, һәтта бә'зән арвады Сәкинәјә белә, күзәштә

кетмәли олур. Бә'зиләри буну образын хасијјәтилә ујушмајан бир чәһәт кими гијмәтләндирирләр. Бизчә, бу, мәһз образын характериндән доған бир хүсусијјәтдир. Әкәр Рүстәм киши һәмишә өз јанлыш фикирләринин, көһнә бахышларынын үстүндә күт бир инадкар кими исрар етсәјди, дујмаг, дүшүнмәк габилијјәтиндән мәһрум бир худпәсәнд олараг галар, нәтичәдә бүтүнлүклә мәнфи бир образа чевриләр вә өз әһәмијјәтини итирә биләрди.

Дәрәли-тәпәли, дашлы-гајалы бир һәјат јолу кечән Рүстәм киши өмрүндә намуссуз һәрәкәт етмәмиш, тәмиз ад газанмыш, ел үчүн фајдалы ишләр көрмүш, лакин бүдрәмәләри, сәһвләри дә аз олмамышдыр. Әсәрин сонунда о, пешман олараг өзүнә тәсәлли верир: «Ејиб етмәз! Јол ки, ачылмышдыр! Бөјүк вә ишыглы бир јол, үзү күнәшә чыхан бир јол ачылмышдыр. Гарашла Пәршан мәндән раһат јеријә биләрләр».

Үзү күнәшә чыхан бу ишыглы јолун ачылмасында Рүстәм кишинин дә әмәји вардыр. Буна көрә дә биз Рүстәм кишинин сәмимијјәтинә инаныр, сәһвләрини бағышлајыр, она рәғбәт бәсләјирик. Чүнки Рүстәм киши башына кәлән фачиәјә бәнзәр һадисәни доғуран сәбәби дүзкүн дәрк едир: «Халгдан ајрылан дајағыны итирир, учуб дәрәләрә дүшүр, тозлу-торпаглы күләкләрин гурбаны олур!».

Рүстәмин зиддијјәтли верилмәси, әсәрин сонунда исә өз сәһвләрини белә сәмимијјәтлә баша дүшмәси образын тә'сир гүввәсини шәртләндирән бир хүсусијјәтдир вә бу хүсусијјәт әсәрдә бәдии чәһәтдән тамамилә әсасландырылмышдыр.

Романын бүтөв, һәм дә мүһүм бир хәтти Маја образы илә бағлыдыр. О, јазычы тәрәфиндән хүсуси бир мәһәббәтлә ишләнәрәк үч мәгсәд—үлви, бәшәри мәһәббәт тәрәннүмү, аилә вә мәишәтдә көһнәлијин тәнгиди, нәһајәт, кәндин мәдәни инкишафындакы гүсурлары көстәрмәк вә онлара атәш ачмаг үчүн истифадә едилмишдир. Бу үч хәтти Мајанын симасында усталыгла бирләшдирән мүәллиф ону, романын мүнагишәсинин бир сыра мүһүм дүјүнләрини ачыб-бағлајан динамик бир сурәтә чевирмишдир. «Үзүндә үрәјинин дәринликләриндән галхан һәм сеһркар бир чазибәнин, һәм дә хош бир сәадәтин ишыглары ојнајан» Мајанын саф, тәмиз, садә вә ачыг бир гәлби вардыр. О өз шаиранә севкиси илә

охучунун гаршысында түкәнмәз бир мәһәббәт дүнјасы чанландырыр. Биз әсәри охудугча, санки бу дүнјанын гапыларыны ачыб, мәһәббәтин көзәллијини сејр едир, онун үлвијјәтинә һејран галыр, һәсрәтлә һәсәд апарыр. Мајанын, инчә руһлу бу хәјалпәрвәр гызын севкиси чошғун вә сафдыр.

Үлви мәһәббәтин күчү илә Муғана кәлән Маја кәндин мәдәни инкишафынын техники инкишафла ајаглашмадығыны дәрһал һисс едиб, кәндин чаванларына: «Кәндимиздә мәтбәхи, һамамы вә ајагјолусу олмајан бир һәјәт кәрәк галмасын. Ахы, һәр евә кирсән, онун мәдәнијјәтини нә илә мүәјјән едәрсән?! Үч шејлә: мәтбәх, һамам, ајагјолу»,—дејир вә голуну чирмәјиб, дедикләрини һәјата кечирмәк үчүн ишә башлајыр.

Колхозун кәнчләри Мајанын сәсинә сәс верирләр: мәдәни бригадалар дүзәлир. «Јени һәјат»ын мәдәни инкишафында гејри-ади бир чанланма јараныр. Ишкүзарлығы, саф мәһәббәти илә кәндин чаванларына нүмунә олан, онларын һәм һәјатында, һәм дә ишиндә тәбәддүлат јарадан бу һәссас гызы «Јени һәјат» колхозунун чамааты илә бирликдә биз дә севирик.

Лакин Мајанын инкишафында, рәфтарында вә һәрәкәтләриндә ағлабатмајан, мүбаһисәјә сәбәб олан чәһәтләр дә вардыр. Әсәрдә Маја—Салман хәтти бәдии чәһәтдән јахшы әсасландырылмамышдыр. Салманла илк көрүшләриндән Маја онун һансы јуванын гушу олдуғуну һисс едир. Салмандан хошу кәлмир, сонралар исә ондан зәһләси кедир. Буна көрә онун үч дәфә Салманын атынын тәркинә минмәси тәбии көрүнмүр.

Тутаг ки, бунун бири тәсадүф олду. Лакин бу тәсадүфүн доғурдуғу деди-годулардан, Салманын ијрәнч ејһам вә тәклифләриндән сонра Мајанын даһа ики дәфә онун атынын тәркинә минмәсинә һеч чүр бәраәт газандырмаг олмаз. Һадисәләрин тәбии инкишафындан дејил, мүәллифин кәскин вәзијјәт јаратмаг мејлиндән доған бу әһвалат сүн'и олдуғу үчүн охучу чох һаглы олараг башыны булајыр, онун тәбиилијинә шүбһә едир.

Баша дүшүрүк, мүәллиф бунунла мүһафизәкарлығы гамчыламаг вә бу мүһафизәкарлығы өзүндә јашаданларын шүуруна чатдырмаг истәјир ки, гадынын сәрбәст һәрәкәт етмәси, јад киши илә икиликдә сөһбәт етмәси, бирликдә сәфәрә чыхмасы, һәтта башга кишинин миндији атын тәркиндә кетмәси белә, онун намусуна зәррә гәдәр ләкә вурмур вә һеч бир деди-годуја сәбәб олмамалыдыр. Һеч шүбһәсиз ки, бу фикри индинин өзүндә белә, охучуја ашыламаг, онун бејнинә јеритмәк сон дәрәчә вачибдир. Анчаг бунун үчүн башга, даһа тәбии бәдии васитәләр, пријомлар сечмәк лазым иди.

Романын Гараш—Маја хәтти дә мүбаһисәлидир. Бүтүн мүсбәт чәһәтләринә, хүсусән әмәк фәдакарлығына бахмајараг, Гараш башга мүсбәт образлара нисбәтән натамам вә сөнүк чыхмышдыр. Бу сөнүклүк тәкчә Гарашын Мајаја хәјанәт етмәсиндә дејил, онун үмуми характериндә өзүнү көстәрир вә бә'зән елә габарыг нәзәрә чарпыр ки, охучу истәр-истәмәз белә бир суал гаршысында галыр: ахы, бу фүсункар гыз Гарашын нәјинә вурулмушдур? Бунунла белә, Гарашы мүсбәт сурәтләрин сырасындан гопармаг олмаз, онларын сырасында Гарашын өзүнәмәхсус јери вар.

Романын ән мүһүм мәзијјәтләриндән бири дә будур ки, колхоз кәндинин јарадычы инсанларыны илһамла тәрәннүм едән мүәллиф, онун инкишафына мане олан рәзилләри дә нифрәтлә дамғаламышдыр. Бугүнкү колхоз кәндинин дүшмәнләри олан бу рәзилләр—Һачы Әһмәдләр, Имамјарлар, Сүлејманлар кими мүәјјән зүмрәјә архаланан вә өзләриндә мүәјјән гүввә һисс едән дүнәнки дүшмәнләр дејилдир. Инди артыг онларын сөјкәнәчәкләри истинад, дајаначаглары зәмин јохдур. Одур ки, зәһмәтдән гачан, түфејли һәјат сүрмәјә адәт едән вә шөһрәт дүшкүнү олан бу шәхсләр пусгуда дајаныб кирәвә ахтарыр, намуслу адамларымызын сајыглығы итирмәсиндән, ловғаланмасындан өз алчаг мәгсәдләри үчүн истифадә едирләр.

Рүстәм ловғаланыб палтосуну тутанлара, алтына стул чәкәнләрә, габағына су узаданлара, чубуғуну алышдыранлара еһтијач һисс етдикчә, Салман вә Јармәммәд үчүн кениш «фәалијјәт» мејданы ачылыр. Онлар фырфыра кими сәдрин башына фырланыб, колхоз әмлакыны дағытмаг, намуслу адамлары ләкәләмәк үчүн нәләр етмирләр! «Нә васитә илә мәгсәдә чатмағын онлар үчүн фәрги јохдур. Бу јолда намуслу вә ја намуссуз, доғру вә јалан—бүтүн васитәләр гәбулдур».

«Јасты Салман нә гәдәр шәхсијјәтсиз олса белә, о өз бачысы Назназын онун јанында Рүстәм киши илә чох ачыг-сачыг данышмасына һеч чүрә јол вермәз»,—дејәнләр јанылырлар. Чүнки бу адамлар мәгсәдә чатмаг

үчүн һеч бир алчаглыгдан чәкинмәзләр. Салманын вә Јармәммәдин аддымбашы ишләтдији фырылдаг вә һијләләр, икиүзлүлүк вә јалтаглыг буну ачыг сүбут етмирми?

Лакин онлар нә гәдәр мәһарәтлә маскалансалар да, јенә гулаглары сәсдәдир, ваһимә, ифша олунмаг горхусу кабус кими онлары тә'гиб едир. Мәнфи образларла бағлы олан һадисәләр романда елә инкишаф етдирилир ки, охучу бу мискин шәхсләрин тез-кеч һәјатын ахыны гаршысында мәһв олачағына инаныр вә о күнү сәбирсизликлә көзләјир.

Колхоз кәндинә һәср едилмиш бә'зи романлардан фәргли олараг, «Бөјүк дајаг»да мүсбәт гәһрәманлар анчаг ичтимаи һәјатда, вәзифә башында дејил, аиләдә вә мәишәтдә дә тәсвир едилмиш, онларын ичтимаи фәалијјәти илә шәхси һәјаты арасында ујғунлуг јарадылмышдыр. Бу чәһәт өз ифадәсини романын Маја вә Гараш, Пәршан вә Ширзад, Нәчәф вә Гызјетәр, Рүстәм вә Маја, Рүстәм вә Сәкинә хәтләриндә тапмышдыр.

«Бөјүк дајағ»ы охудугча биз колхоз кәндиндә адамларын психолокијасында әмәлә кәлән дәјишикликләрлә, онларын мәишәтиндә кедән мүрәккәб инкишаф просеси илә таныш олуруг ки, бу да әсәрин јахшы хүсусијјәтләриндән биридир.

Романын композисијасы усталыгла вә јығчам гурулдуғу, әһвалатлар бир-бирини тамамлајараг, мәнтиги бир хәтт үзрә инкишаф етдирилдији үчүн әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрин арасында гырыглыг, рабитәсизлик һалларына, һәмчинин романын охунмасыны ағырлашдыран узунчулуға, артыг епизодлара раст кәлмирик. Буна көрә һадисәләр интизарла изләнир, роман әввәлдән ахырадәк марагла охунур.

«Бөјүк дајаг» романында мүәллифин дили вә үслубу сәнәткарлыг бахымындан даһа да бүллурлашмышдыр. Әсәрин дили олдугча сәлис, тәсвир вә тәһкијә үслубу ахычы, ширин вә чәзбедичидир. Заһирән ади көрүнән һадисәләри, колхозун истеһсалат просесини, габагчыл адамларын јарадычы әмәјини мүәллиф хүсуси мәһәббәтлә тәсвир едәрәк, романтик јүксәклијә галдырмыш, романын бир чох сәһифәләриндә сөзүн һәгиги мә'насында әмәјин поезијасыны јаратмышдыр. Бәрәкәтли Муған торпағынын көзәллијини тәрәннүм едән шаиранә тәбиәт тәсвирләри охучуну валеһ едир.

«Бөјүк дајағ»ын сәнәткарлыг бахымындан бә'зи гүсурлары да вардыр ки, онларын да һаггында данышмаг, мүбаһисә етмәк лазымдыр. Габарыг шәкилдә нәзәрә чарпан биринчи гүсур будур ки, бә'зән сурәтләр вәзијјәтләриндән, сәвијјәләриндән асылы олмајараг, ејни дилдә данышыр, онларын тәфәккүр тәрзи арасында һеч бир фәрг олмур. Колхозчу гадын Зејнәбин Мајаја дедији ашағыдакы сөзләрә диггәт едәк: «...Маја, инди сәнин дүшдүјүн үмидсизлик јолуну мән кедиб гајытмышам, бу јолун ахыры гаранлыг бир гапыја чыхыр, елә гапыја ки, орадан ичәри кирәнин көзләри тутулур, нә күнәши көрүр, нә аја баха билир, нә һәјәтиндәки о гызылкүлләрин ијини дујур! Кетмә о јола, Маја, гајыт кери. Дүз дејирсән, јашамаг севкидир. Анчаг нечә севки? Бирчә киши севкиси илә гуртармыр. Бәс башымызын үстүндәки бу ајы биз истәмирик, бу бағчадакы ағачлар үрәјимизи ачмырмы? О арх сујунун шырылтысы бизә јаша демир?..—Зејнәб јавашча әлини палтары үстүндән Мајанын үрәјинә гојду,—бура гулаг ас, орадакы сәси ешитмирсәнми? Ешидирсән? О сәс сәнә нә дејир?—Дејир јаша, дејир јашат! Гулаг ас, о јашыл тарлалара, о сусуз торпаглара гулаг ас, көр нә дејир? Һамысы дејир, кәл, сән бизә лазымсан!». Һәддиндән артыг тәмтәраглы олдуғу үчүн бу дил тәбии дејилдир. Романда бә'зән сурәтләрин данышыг вә тәфәккүр тәрзинин ејнилији, образын өз характеринә мувафиг бир шәкилдә данышмамасы реализмә вә бәдии әсәр үчүн башлыча шәртләрдән бири олан фәрдиләшдирмә принсипинә хәләл кәтирмиш, ајры-ајры епизодларда схематизмә сәбәб олмушдур.

Романын башга гүсурларыны да көстәрмәк оларды. Лакин бу гүсурлар әсәрин әһәмијјәтини азалтмыр. «Бөјүк дајаг» охучуја оптимизм, саф мәһәббәт, һәјат вә мүбаризә ешги, намуслу вә шәрәфли јашамаг, фәдакар олмаг кими нәчиб бәшәри кејфијјәтләр ашылајан, «көјләри думдуру, үфүгләри јујулуб тәмизләнмиш бүллур көзлү бир сәһәрә» чағыран, јүксәк илһам вә үрәклә јарадылан бир әсәрдир. «Бөјүк дајаг» муасир әдәбијјатымызын тарихиндә колхоз кәндинә һәср едилмиш «Алмаз», «Јашар», «Һәјат» вә башга бу кими көркәмли әсәрләрин тутдуғу мөвгеји тутачаг, һәјатымызда һәмин әсәрләрин ојнадығы ичтимаи-тәрбијәви ролу ојнајачагдыр.

1957

МӘММӘД РАҺИМИН ИКИЧИЛДЛИЈИ

Хәбәр алсан: «Нә вар белә шаир, чошурсан?
Јатмајырсан кечә-күндүз, дастан гошурсан?
Нәдир сәнә илһам верән, нәдән дашырсан?»—
О сөјләјәр чәсарәтлә: «Вәтән севкиси!»

М. Раһим

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты шаир Мәммәд Раһимин ики чилддән ибарәт сечилмиш әсәрләрини бурахмышдыр. Биринчи чилдә шаирин мүхтәлиф илләрдә, мүхтәлиф мөвзуларда јаздыгы ше'рләри, икинчи чилдә исә поемалары вә мәнзум «Хагани» пјеси дахил едилмишдир.

Отуз иллик кәркин поетик зәһмәтин мәһсулу олан бу чилдләр—шаирин кечдији јарадычылыг јолунун тарихчәси, онун өз охучулары гаршысында бир нөв һесабатыдыр. Биз бу китаблары вәрәгләдикчә орижинал бир сәнәткарын, бу күн варлығыјла фәхр етдијимиз Азәрбајчан совет поезијасынын баниләриндән бири олан гүввәтли лирик шаирин јарадычылыг биографијасы илә таныш олуруг.

Бу биографијанын әсас илһам мәнбәјини вә пафосуну нә тәшкил едир? Севимли шаиримиз Сәмәд Вурғун вахтилә бу суала белә чаваб вермишдир: «Өзүнүн һәлә илк лирик ше'рләрилә Мәммәд Раһим көстәрмишдир ки, онун поетик илһамынын әбәди мәнбәји халгымызын тарихидир; Азәрбајчан торпағынын көзәл вә әлван мәнзәрәләридир, шаир халгымызын руһу илә нәфәс алыб јашајыр, онун ән јахшы арзу вә истәкләрини тәрәннүм едир».

Сәмәд Вурғунун бу сөзләриндә Раһим поезијасынын хүсусијјәти чох көзәл тә'јин едилмишдир. Вәтән, онун кечмишдәки гара күнләри, өз азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда узун илләр боју апардығы мүбаризәләрин тарихи, бугүнкү ағ күнләри, сабаһкы даһа хошбәхт кәләчәји Раһим поезијасынын ше'рдән-ше'рә, поемадан-поемаја кечәрәк давам едән, кет-кедә тәкмилләшән, инкишаф едиб бүллурлашан лејтмотивидир. Бу лејтмотив өз мәнбәјини Раһимин илк ше'рләриндән алмыш, шаир поезијаја вәтәнин тәрәннүмү илә дахил олмушдур. Онун 1926-чы илдә «Кәнч ишчи» гәзетиндә чыхан илк мәтбу ше'рини нәзәрдән кечирәк:

Бу күн Шәрг елинин үфүгләриндә
Бир шәфәг чөһрәли улдузу көрдүм.
Азадлыг бағында мин бир фәрәһлә
Әлиндә ал бајраг ел гызы көрдүм.

Кечмишдә ағларды јурдумда һәр кәс
Инсан бир гуш иди, һәјат бир гәфәс.
Инди сөнүб, кедиб һәзин, јаныг сәс,
Зүлмәтли јолларда нур изи көрдүм.

Залымлар ган ағлар, вәһшәт көрүнмәз,
Инсан азад јашар, зилләт көрүнмәз.
Шәрг елиндә бу күн зүлмәт көрүнмәз.
Өлкәми бәзәнмиш гырмызы көрдүм.

Көрүндүјү кими, әлинә јеничә гәләм алмыш кәнч шаир өз азад вәтәни илә фәхр едир, чүнки артыг онун «гырмызы бәзәнмиш» вәтәниндә һәјат инсан үчүн гәфәс дејилдир, вахтилә учалан һәзин, јаныг сәсләр артыг кәсилмиш, зүлмәтли јоллара ишыг дүшмүш, зилләтә сон гојулмушдур.

Кәнч шаир азад јурдунун шәнлијини бир гәдәр үмуми ифадәләрлә тәрәннүм етсә дә, бурадакы романтик бојалар инандырычы, ше'рин өзү исә сәмимидир.

Китабы вәрәгләдикчә биз Раһим поезијасында Вәтән мәфһумунун кет-кедә даһа конкрет характер алдығыны көрүрүк. Вәтәнилә бирликдә бој атан шаир кетдикчә даһа фәал бир вәтәндаш олур, ана јурдун тәрәггисиндән, көзәлликләриндән вәчдә кәләрәк:

Дејир ки: «Бу азад елләр мәнимдир,
Бу учсуз-бучагсыз өз Вәтәнимдир!»

Өзүнү Вәтәнин саһиби вә оғлу һесаб едән шаир һәгиги саһиб, вәфалы өвлад кими һәрәкәт едәрәк, Вәтәнин севинчилә севинир, кәдәрилә кәдәрләнир, онун гәләбәләрини тәрәннүм едир, доғма халгы үчүн өлмәз бир дастан олмаг арзусилә јашајыр:

Ше'рә дүздүм халгымызын
Бајрамындан алдығымы.
Азад инсан јахшы билир
Аләмә шур салдығымы,
Үрәјимин телләриндән
Бир сөз гуруб чалдығымы.
Гој динләсин јурдум мәни
Бир өлмәјән дастан кими.

Мәммәд Рәһим охучуларына саф дујғулар, јүксәк мәһәббәт кими нәчиб инсани һиссләр ашылајан лирик бир шаирдир. Лакин онун лирикасы јалныз интим һиссләрлә, севки мотивләрилә мәһдудлашмыр. Рәһимин ше'рләрини охудугча онун лирик гәһрәманыны биз мүасир ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә көрүрүк. Бу гәһрәманын сәси нефт буругларындан вә колхоз тарлаларындан, мүһарибә чәбһәләриндән, коммунизм ишыглары јандыран Минкәчевирдән, азадлыг арзусу илә чырпынан Тәбриздән, Вәтәнимизин үрәји Москвадан, сүлһ уғрунда мүбаризә едәнләрин сырасындан, доғма Азәрбајчанын кечилмәз мешәләриндән, көзәл јајлагларындан, зирвәләри булудларла өпүшән дағларындан, фүсункар Иса булағындан, мәнзәрәли Көјкөлдән, шаирләр вәтәни гәдим Шушадан кәлир. Бу гәһрәман јашамаг, јаратмаг, јүксәк идеаллар уғрунда мүбаризә етмәк ешгилә чошур, охучулары да белә олмаға чағырыр. Чүнки:

Вај о кәсә, асимандан чәкиләндә үлкәри,
Јер үзүндә јашамајыр нә иши, нә әсәри.

Әслиндә шаирин шәхси һиссләрини вә арзуларыны, мүбаризә мејлләрини вә дүнјакөрүшүнү ифадә едән бу лирик гәһрәман һәр саһәдә, һәр чәбһәдә өзүнү партијанын садиг әскәри кими апарыр. О, «Коммунист партијасыны јени дүнјанын ме'мары, совет халгыны полад сыраларла» гәләбәдән-гәләбәјә апаран сарсылмаз бир гүввә кими, «сәадәт јолчусу» кими тәрәннүм едир, партијадан илһам алыб јаратдығыны вүгарла билдирир, буну өзү үчүн бөјүк шәрәф билир. Она көрә ки:

Партија јүксәлиш, зәфәр јолдашы,
Партија халгларын өзү демәкдир.
Јарадан әлләри, дүшүнән башы,
Дөјүнән үрәји, көзү демәкдир.

Биринчи чилддә «Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү ше'рләри» үмуми башлығы алтында кедән әсәрләр хүсусилә диггәти чәлб едир. Чүнки бу ше'рләрдә Рәһимин бу дөвр јарадычылығында сијаси лирика илк плана кечмиш, бу вахтадәк ән чох севки вә мәһәббәт тәрәннүмчүсү кими танындығымыз шаирин әсәрләринә артыг мүбаризә, дөјүш, кин, нифрәт вә гәзәб руһу һакимдир. Мүһарибә илләриндә јазылмыш «О јенә сејр едәчәк», «Мурад», «Мүгәддәс кәдәр», «Биз јенә дә гајыдарыг», «Гүдрәт нәғмәси», «Икигат чинајәт», «Тәк мәзар», «Ону Дон гучаглады», «Асланым партизандыр» вә с. ше'рләрдә арханын вә чәбһәнин гәләбәјә инамы, гәһрәманлыға чағырыш, дүшмәнә сонсуз нифрәт кими мотивләр верилмишдир. Көзәлләрин вурғуну олан сакит тәбиәтли шаир бу парчаларда артыг гәзәбли трибуна, «Вур! Өлән фашистдир, инсан дејилдир!»—дејә нә'рә чәкән амансыз бир гисасчыја чеврилмишдир. Башга чүр дә ола билмәзди. Вәтәнин ағыр күнләриндә вәтәнпәрвәр шаир анчаг белә һәрәкәт етмәли иди.

М. Рәһим кениш јарадычылыг вүс'әтинә малик һәссас бир шаирдир. Биринчи чилддә «Чәнуб ше'рләри» башлығы алтында кедән парчалар буну сүбут едән ән јахшы нүмунәләрдир. Бу ше'рләрдә бир тәрәфдән истилачыларын ирадәсилә ики парчаја бөлүнмүш халгын кәдәри, говушмаг һәсрәти верилмишсә, дикәр тәрәфдән өз доғма ана дилиндән мәһрум едилән, милли мәдәнијјәти тапдаланан Иран Азәрбајчаны халгынын фачиәләри тәсвир едилмишдир. «Халчачы гыз», «Балыгчы», «Харрат», «Барышмајырсан», «Шатыр», «Ајрансатан» вә с. ше'рләри адам сакит охуја билмир... Тәбризли гыз «јар отағына салмаг үчүн» көзәл бир халча тохујур, лакин зор илә бу халчаны онун әлиндән алыб, јад дијара апарыр, лордларын ајағынын алтына сәрирләр... Кечә-күндүз ағ леваш биширән шатырын аиләси бир гарын чөрәјә мөһтачдыр... Балыгчы тутдуғу гызылбалығы аға әлиндән алыб «әзиз» гонағына верир, она көрә ки:

Бу гонаг кәлмишди Вашингтондан,
Варды умачағы ағанын ондан.

Америка забити ајрансатанын сәнәјини ајағилә вуруб сындырыр... Онун көрпә балалары ач гузу кими мәләширләр... Бүтүн бунлары шаир инсанын һиссинә, дүшүнчәсинә тә'сир едән, ону һәјәчана кәтирән јүксәк поетик бир дилләә, үрәк ағрысы илә гәләмә алмышдыр.

Лакин биз бу адамларын фачиәсинә дәриндән ачысаг да бәдбинләшмирик. Она көрә ки, харрат ағанын ишини јарымчыг гојуб, «Тәбризин сәһәринә пәнчәрә ачмаг үчүн» мүбаризәјә гошулур. Шаир инаныр ки, бу күн ағаларын палтосуну асанлар «сабаһ онларын өзләрини асачаглар».

М. Раһимин бу ше'рләри поезијамызда сүжетли ше'-рин ән јахшы нүмунәләриндәндир.

М. Раһим заманын сүр'әтилә ајаглашан шаирдир. Поезијамызын инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә о, һәмишә өн сырада кедән шаирләрдән олмуш, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләрилә вахтында сәсләшмишдир. Партијанын вә һөкумәтин чағырышы илә әдәбијјатымыз сүлһ уғрунда мүбаризәни даһа да кенишләндирдикдә, Раһимин дә сәси ешидилди:

> Мән сүлһә сәс верирәм,
> Јурдумда баш галдырыб көјәрсин тәзә бағлар,
> Дәрдсиз-гәмсиз бөјүсүн бүтүн көрпә ушаглар.
> Мән сүлһә сәс верирәм,
> Кечирирәм һәјата Ленинин әмәлини,
> Сыхырам ағ күнләрин мәһәббәтлә әлини.

Биринчи чилддә «Сүлһ уғрунда» үмуми башлығы алтында кедән «Москва», «Пол Робсона мәктуб», «Назим Һикмәт азаддырмы?», «Једди зәнчи» вә с. ше'рләр мүасир поезијамызда сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә мөвзусунда јазылмыш ән јахшы әсәрләрдәндир.

* * *

Кениш охучу күтләләринин лирик бир шаир кими тәгдир едиб севә-севә охудуғу М. Раһим поезијамызда епик жанрын да көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Сечилмиш әсәрләрин икинчи чилдинә шаирин он једди бөјүк вә кичик поемасы дахил едилмишдир. Өз мөвзулары вә әһатә вүс'әтләри е'тибарилә бу поемалар сон дәрәчә мүхтәлифдир. Лакин Мәммәд Раһим гүввәтли фәрди хүсусијјәтләрә малик бир шаир олдуғу үчүн онун епик әсәрләрини дә үмуми бир чәһәт бирләшдирир. Бу чәһәт һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, Раһимин поемаларында субјектив һиссләрә, шаирин шәхси һәјәчаныны вә һадисәләрә мүнасибәтини ифадә едән лирик рич'әтләрә биз даһа чох раст кәлирик. Һеч шүбһәсиз ки, бу да онун фәрди јарадычылыг үслубундан, јә'ни фитрәтән лирик шаир олмасындан доған бир хүсусијјәтдир.

М. Раһим өз поемаларынын мөвзуларыны мүхтәлиф дөврләрдән, һәјатын мүхтәлиф саһәләриндән, һәтта халг әфсанәләриндән алса белә һәмишә мүасир һәјатла, совет мәфкурәсилә сәсләшдирмәји бачарыр. О, кечмиш һәјата вә һадисәләрә совет шаиринин көзү илә бахыр, онлары бу күнүн тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән мә'наландырыр. Мәсәлән, мөвзусуну гәдим әфсанәләрдән алыб ишләдији «Гырх гыз» (1936) вә «Арзу гыз» (1938) поемаларында зәһмәткеш күтләләрин азадлыг мејлләри әсас јери тутур.

М. Раһим өз поемаларында мүасир вә кечмиш һәјатын үмумхалг талеји илә бағлы олан мүһүм ичтимаи проблемләрини ишләјиб үмумиләшдирмишдир. «Дөјүш күнләри» (1932) поемасында Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризә тарихиндән мараглы епизодлар верән шаир «Араз гырағында» (1933) поемасында зәһмәткеш Азәрбајчан кәндлиләринин колхоз гурулушу јолларында апардығы мүбаризәләрдән, голчомағын түфејли бир синиф кими һәјат сәһнәсиндән сыхышдырылыб чыхарылмасындан бәһс едир. Поеманын сонунда мүәллиф голчомаг сурәтинин мәһвини һәјатын гануни һөкмү кими әсасландырыб, «өлән бир синфин» тимсалы кими көстәрмишдир.

Чилддә кедән ән гүввәтли әсәрләрдән бири С. М. Кирова һәср едилән «Өлмәз гәһрәман» (1933) поемасыдыр. Шаир, Серкеј Миронович Кировун сурәтини партијанын көркәмли хадими, мәзлум елләрин хиласкары, халглар достлуғунун кешијиндә дајанан дөнмәз гәһрәман, Азәрбајчанда вә кечмиш Русијанын бир чох башга вилајәтләриндә Совет һакимијјәтинин илк јарадычыларындан вә мүбариз рәһбәрләриндән бири кими чанландырмышдыр. Поеманы охудугча биз Серкеј Мироновичи күтләләри әмәјә, мүбаризәјә руһландыран јорулмаз бир тәшкилатчы, һәссас бир инсан кими севир, онун әзминә, ирадәсинә һејран олуруг.

Поеманын сәмими мисраларында, хүсусән лирик рич'әтләриндә Кирова олан үмумхалг мәһәббәти сон дәрәчә тә'сирли вә инандырычы верилмишдир. Киров партијанын ирадәсилә Азәрбајчандан Ленинграда кедәркән ону бүтүн халг јола салыр. Кировун дүшмәнләр тәрәфиндән хаинчәсинә өлдүрүлмәси өлкәни гәзәб дәрјасына чевирир, бүтүн халг она јас сахлајыр, үчсуз-бучагсыз советләр јурдунун һәр тәрәфиндән кәдәрли инсанлар онунла сон вида үчүн ахышырлар:

> Кәлир ағыр-ағыр аддымлајараг,
> Кәлир украјналы, белорус, газах;
> Кәлир Москванын гәлби, үрәји,
> Кәлир Күрчүстанын ешги, диләји,

Кәлир әзәмәтлә Одлар дијары,
Кәлир буз бағламыш гыврым сачлары,
Кәлир сәдагәти түкәнмәјәнләр,
Кәлир Миронича оғлум дејәнләр...
Әзиздир хатири һәр заман онун,
Бөјүк партијанын дөнмәз оғлунун.
Кедир көрүшүнә совет дијары,
Азад дүнјамызын мәрд инсанлары.

М. Раһимин поемалары ичәрисиндә охучуну ән чох чәлб едәни «Ленинград көјләриндә» (1948) поемасыдыр. Ики иллик зәһмәтин мәһсулу олан бу поема һәм мөвзусу, һәм дә онун бәдии-сәнәткарлыг һәлли чәһәтдән камил бир сәнәт әсәридир.

Поеманын прологунда мүәллиф өз охучусуна белә бир вә'д верир:

Гој дејим сөзүмү габагчадан мән:
Күл-бүлбүл ахтаран бу әсәримдән
Өзүнү јормасын һеч наһаг јерә,
Мәни чәзб етмәјир нә дағ, нә дәрә,
Јерим нә бағчадыр, нә көј чәмәндир,
Нә бәнөвшә, нә күл, нә јасәмәндир.
Өзүнә чәлб едән ше'р пәрими,
Поладдан төкүрәм сәтирләрими...

Шаир өз вә'динә әмәл етмишдирми? Бәли, «Ленинград көјләриндә» поемасы әввәлдән ахыра кими дөјүш, рәшадәт, мисилсиз фәдакарлыг вә гәһрәманлыг руһунда јазылмышдыр. Доғрудур, поемада лирик мүһакимәләр, рич'әтләр дә вардыр. Лакин бунлар әсәрин гәһрәманлыг пафосуну зәифләтмир, әксинә, бу пафосун даһа да күчләнмәсинә, образларын характеринин ачылмасына, тәкмилләшмәсинә көмәк едир.

«Ленинград көјләриндә» поемасында мүәллифин ән бөјүк мүвәффәгијјәти ондан ибарәтдир ки, о, Азәрбајчанын шөһрәтини учалтмаг үчүн Ленин шәһәринин фәзаларында мәрдликлә дөјүшән горхмаз шаһин Һүсејнбала, һәмчинин Алексеј вә Варја кими үмумиләшдирилмиш образларда совет кәнчләринин нәчиб вәтәнпәрвәрлик сифәтләрини инандырычы вә һәрарәтли бојаларла вермәклә јанашы, онларын сәмими достлуғунда чәмијјәтимизин башлыча һәрәкәтверичи гүввәләриндән бири, бәлкә дә биринчиси олан мүгәддәс халглар достлуғу идејасыны олдугча конкрет, тә'сирли бир шәкилдә ачыб көстәрмишдир. «Ленинград көјләриндә» поемасы—һәгиги гәһрәманлыг дастаны олдуғу кими, ејни дәрәчәдә бәлкә ондан даһа артыг, сәмими достлуг вә гардашлыг дастаныдыр.

М. Раһим епик жанрда һәмишә ејни сәвијјәдә мүвәффәг ола билмир. Онун епик әсәрләринин сәвијјәчә мүхтәлифлијини анчаг бунунла изаһ етмәк олар. Мәсәлән, икинчи чилддә кедән «Абшерон торпағында» (1950) поемасыны көтүрәк. Бу әсәр «Ленинград көјләриндә» поемасынын бир нөв давамыдыр. Онун бә'зи сурәтләри охучуја танышдыр: Алексеј вә Нәзакәти биз «Ленинград көјләриндә» поемасында көрмүш вә севмишик. Шаир әсәринин икинчи һиссәсини јазмагла совет кәнчләринин мүһарибә аловлары ичәрисиндә сынагдан чыхмыш достлугуну әмәк чәбһәсиндә дә көстәрмәк истәмишдир.

Орду сырасындан тәрхис олунмуш Алексеј Сумгајыта кәлиб, поладәридән заводда ишә кирир, азәрбајчанлы фәһлә Камал илә јахын достлуг едир. Онларын достлуғу Һүсејнбала илә Алексејин чәбһә достлуғунун давамы кими тә'сир бағышлајыр. Поемада совет кәнчләринин әмәк рәшадәтини тәрәннүм едән мараглы бәдии епизодлар да вар. Лакин ачыг демәк лазымдыр ки, бүтүн бунлар «Ленинград көјләриндә» дујдуғумуз поетик јүксәклијә галдырылмамышдыр.

Јахуд «Хагани» пјесини көтүрәк. Доғрудур, пјесин «Азәрбајчан» журналында чыхан илк варианты илә китабдакы сон вариантын арасында әсаслы фәрг вардыр. Мүәллиф пјеси китаб үчүн чапа һазырларкән чидди сурәтдә јенидән ишләмиш, бә'зи тәзә епизодлар әлавә етмиш, әсәри һәм идеја, һәм дә бәдии чәһәтдән јахшылашдырмыш, ајры-ајры сурәтләри, хүсусән Хагани сурәтини хејли тәкмилләшдирмишдир. Анчаг бунунла белә, әсәри охудугда нәһәнк бир шәхсијјәт кими таныдығымыз Хагани гаршымызда кифајәт гәдәр чанланмыр, дөјүшкән вә мүтәфәккир шаирин симасыны Раһимин тәгдим етдији образда там әзәмәтилә дујмуруг.

Лакин сон епик әсәри олан «Сајат-Нова» (1956) поемасында Раһимин илһамы јенә гол-ганад ачмыш, о, поезијамызы јени бир көзәл дастанла зәнкинләшдирмишдир.

Јени поемасынын мөвзусуну шаир ермәни, күрчү вә Азәрбајчан дилләриндә лирик маһнылар гошан, һәр үч милләтин ејни дәрәчәдә севдији, онларын достлуғуну

өзүндә тәчәссүм етдирән бөјүк ашыг Сајат-Нованын һәјатындан көтүрмүшдүр.

Поеманын јазылышы көстәрир ки, шаир өз гаршысына Сајат-Нованын там образыны јаратмаг вәзифәсини јох, ашығын һәјатынын сон дөврүндән ајры-ајры фрагментләр вермәк вәзифәсини гојмуш вә ону һәлл едә билмишдир. Бу фрагментләр лирик вә шаиранәдир. Мүәллифин сәмими ше'ријјәтлә чанландырыб тәрәннүм етдији Сајат-Нова саз, сөз вә севки ашигидир, көксүндә јанар бир үрәк көзәллик һаггында ше'р гошмаг, саз чалмаг, инсан оғлуну азад вә хошбәхт көрмәк ешгилә дөјүнүр. Лакин онун бу мүгәддәс бәшәри һиссләри һәр аддымда тапданыр, тәһгир едилир. Буна көрә гәлбиндә бүтүн бир дүнја сығыша билән ашыг өз заманәсинә сығышмыр, о, гәфәсә салынмыш бир гуш кими азад ганад чалмаг арзусилә чырпыныр.

Поема Сајат-Нованын сарајдан баш көтүрүб кетмәсилә башланыр. Чүнки «гоча дүнјада азадлығы һәр шејдән јүксәк» тутан сәнәт ашиги сарајда јашаја билмәзди. Бу һагда сөзү ашығын өзүнә верәк:

> **Бир заман бәсләди сарајлар мәни,**
> **Гојнунда севинчдән әсәр көрмәдим.**
> **Ифтира јурдудур, бөһтан очағы,**
> **Фитнә-фәсад көрдүм, һүнәр көрмәдим.**

Ашыг «ана гучағы» дејә тәрәннүм етдији халга сығыныб, азад нәфәс алмаг, сөз демәк истәјир. Анчаг о јенә дә фитнә-фәсаддан јаха гуртара билмир. Чәлладлар инсаны чәкичлә зиндан арасына гојуб сыхыр, онун варлығыны, мәнлијини тәһгир едирләр. Зәһмәткеш инсана зүлм вә ишкәнчәләр, һагсызлыг, зоракылыг Сајат-Нованы дәһшәтә кәтирир. Нәһајәт, онун севдији гыз зорла башгасына әрә верилир. О, «Накам өлдүрүлән мәһәббәт, һарај!..»—дејә фәрјад гопарыр, әдаләтсизлик үзәриндә гурулмуш истисмар дүнјасына иттиһам јағдырыр:

> **Кәдәрлә јоғрулуб дујдум тәбиәт,**
> **Һәр јанда зорланыр һагг вә мәһәббәт,**
> **Тапмадым аләмдә севинчлә шадлыг,**
> **Ширин бир хәјалдыр јохса азадлыг?**
> **Исте'дадла һүнәр дардадыр нәдән?**
> **Шан-шөһрәт газаныр әјри јол кедән.**

Бүтүн бунлара е'тираз әламәти олараг Сајат-Нова монастыра кедир. Сарајлара сығмајан ашыг монастыра

да сығмыр. Јаделли истилачылар ашығын ана јурдуна басгын едәркән, Сајат-Нова монастырдан чыхыб, одлу мисралары илә халгы вәтәнин мүдафиәсинә чағырыр:

> **Гејрәт заманыдыр, елләр, ај елләр,**
> **Гәфләтдә галмајын, намус, ар кедәр!**
> **Ганичән чәлладын ганлы әлиндә**
> **Өлкә талан олар, дөвләт-вар кедәр.**
>
> **Һеј-һеј, ган гохусу кәлир һавадан,**
> **Гызыл шаһинләрим учсун јувадан,**
> **Шаһ Гачар ешитсин Сајат-Новадан**
> **Дүшүнмәсин белә бу рузкар кедәр.**

Поеманын сону хүсусилә тә'сирлидир. Шаир, Сајат-Нованын кәдәрини, изтирабларыны фәлакәтә мә'руз галан халгын кәдәрилә бағламыш, ашығын каманындан чыхан һәзин наләләрдә ишғалчыларын одлара галадығы дәрдли Тифлисин фәрјадыны әкс етдирмишдир.

«Сајат-Нова» мүәллифинин ше'р дили, бә'зи кичик гүсурларына бахмајараг, сәлис вә ахычыдыр, онун бәдии лөвһәләри гүввәтли, тә'сирли вә инандырычыдыр. «Сајат-Нова» јалныз Мәммәд Рәһим јарадычылығынын дејил, үмумијјәтлә поезијамызын мүвәффәгијјәти кими гијмәтләндирилмәјә лајиг бир поемадыр.

Бизчә, нәшријјат јазычыларымызын сечилмиш әсәрләриндән ибарәт бу кими чилдләри мүгәддимә илә бурахса јахшы олар. Мүәллифләрин һәјаты вә јарадычылығы һаггында јығчам мә'лумат верән бу мүгәддимәләр әсәрләрин охучулар тәрәфиндән даһа јахшы анлашылмасына, јазычыларымызын танынмасына, бәдии әдәбијјатын тәблиғинә көмәк едәр.

1957

ЗАМАНЫН СӘСИ, ҺӘЈАТЫН НӘФӘСИ

Вахтилә Чәфәр Чаббарлы өз бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундовун реализминин тә'сир гүввәтиндән бәһс едәрәк дејирди: «О заман һәјатын бир тәрәфи сөкүлүр, дағылыр, о бири тәрәфи башга вә јени бир бичимдә тикилирди. Бурада Мирзә Фәтәли бир мүһәндис кими бу сөкүлән вә тикилән бинанын башы јанында дурмуш, амансыз гәләми илә «бура сөкүлмәлидир, бура исә белә ти-

килмәлидир»,—дејир, һәм дә көһнә јашајышын бүтүн нөгсанларыны, јарамазлығыны, јени кедишин исә бүтүн фајдаларыны ирәли сүрүр, анладыр, гандырырды».

Ч. Чаббарлынын М. Ф. Ахундов һаггында дедији бу сөзләр онун өз јарадычылығына да аиддир. Мүәллими Мирзә Фәтәли кими Чәфәр Чабарлы да өз әсринин оғлу иди. Онун һәр бир јени әсәриндә заманын сәси, һәјатын нәфәси дујулурду. Ијирминчи илләрдә вә отузунчу илләрин биринчи јарысында Чәфәр Чаббарлы өз мүбариз гәләми илә ичтимаи һәјата там фәал бир шәкилдә мүдахилә едир, јени һәјат гуручуларына «бура сөкүлмәли, бура исә тикилмәлидир»,—дејирди.

Чәфәр Чаббарлы фөвгәл'адә бир сәнәткар гүввәсилә јаратдығы Елхан вә Севилин, Алмаз вә Јашарын, Күлсабаһ вә Фирузәнин јенилмәз ирадәсилә охучуларын ағлына, шүуруна, һиссинә вә дујғусуна нүфуз едир, онларын мә'нәви тәшәккүлүнә, фикри инкишафына истигамәт верирди. Онун һәр бир јени әсәри јалныз әдәби һәјатымызда дејил, ичтимаи-сијаси мүһитдә дә бөјүк бир һадисә кими сәсләнир, јени бир дөнүшүн башланмасына сәбәб олурду. 20-чи илләрин сонунда «Севил» пјесинин халгымызын ичтимаи һәјатында ојнадығы мүһүм мүсбәт рол, ола биләр ки, чаван охучуларын чохуна јахшы мә'лум дејилдир. О заман гадын азадлығы проблеми, гадыны әсрләр боју јашадығы гара чадранын алтындан чыхарыб, маариф вә мәдәнијјәтә говушдурмаг јени һәјатын гаршысында дуран тә'хирәсалынмаз вәзифәләрдән бири иди. Јалныз декрет вермәк јолу илә бу проблеми һәлл етмәк чох чәтинди. Бунунла јанашы, гадына олан патриархал-феодал мүнасибәти шүурлардан гопарыб атмаг ән вачиб бир иш иди. «Севил» мәһз бу чәтин саһәјә—инсан психолокијасына бөјүк тә'сир бағышлады, «Севил» Азәрбајчан гадынлары арасында кечмишин ән мәнһус галығы олан чадранын күтләви сурәтдә атылмасы үчүн башланғыч олду. «Севил» әсәринин тамашаја гојулдуғу илк күнләрдә театра чадралы кәлән онлар вә јүзләрлә гадын орадан чадрасыз гајыдырды. Онлар Севилин һәјатында өз һәјатларыны көрүр, онун әзаб вә изтирабларында өз үрәк ағрыларыны вә чырпынтыларыны дујур, бу садә гадынын ирадә вә мәтанәтинә һејран галыр, узун илләрдән бәри сөвгитәбии илә ахтардыглары вә тапа билмәдикләри хошбәхтлик јолуну кәшф едирдиләр. Бир вахт әринин мүти гулу олан вә онун тәһгирамиз һәрәкәтләринә дөзән Севилин тәдричән дәјишмәсиндәки бөјүк бәдии мәнтиг вә тә'сир гүввәси тамашачынын зеһнинә һаким кәсилирди. «Севил» көһнәпәрәстләрин, гадын азадлығы дүшмәнләринин шүурунда да ингилаб јарадырды. О заман мәтбуатда белә бир мараглы әһвалат дәрч олунмушду: Әзиз адлы бир фанатик ешидир ки, театрда бир арвад «дөнүб рус олуб». О, сәһнәдә һамынын гаршысында чадрасыны атыр, өзүнү намәһрәм кишиләрә көстәрир. Әзиз өз чадралы арвадыны тетара кәтирир ки, о, «јолундан чыхан» арвада бахсын, көрсүн, дүнјада нечә пис гадынлар вар. Лакин бунун әкси баш верир. Әзиз сәһнәдәки һадисәләрә елә алудә олур ки, Севил чадраны Балашын үзүнә чырпаркән салондакыларла бирликдә о да Севили алгышлајыр вә бир заман хәбәр тутур ки, арвады онун јанында чадрасыз отурмушдур. Әзиз арвадын бу һәрәкәтинә гәтијјән е'тираз етмәјиб, онунла театрдан чадрасыз чыхыр вә арвадына бир даһа чадра өртмәмәји тапшырыр.

Чәфәр Чаббарлы чыхышларынын бириндә өз гәләм јолдашларына мурачиәтлә дејирди: «Әкәр јазычы өз охучусуну һәјәчанландырмајырса, о, јазычы дејилдир. Әкәр драматург тамашачыны истәдији заман күлдүрмәјир вә ағлатмајырса, о, драматург дејилдир. Драматург елә бир вәзијјәт јаратмалыдыр ки, тамашачынын әсәбләри бир електрик гурғусу кими онун бармаглары алтында олсун». Чәфәр Чаббарлы бу сөзләрлә башгаларына моизә охумурду. О өз јарадычылыг принсипләри һаггында, өз драм әсәрләриндә усталыгла ән јахшы нүмунәсини вердији һәгиги естетик принсип һаггында данышырды. Чәфәр Чаббарлынын һәр бир јени әсәри јалныз тамашачынын шүуруна дејил, дујғусуна, гәлбинин дәринликләринә нүфуз едирди. Ч. Чаббарлы ағыллара һаким олур, тамашачыны истәдији заман күлдүрүр, истәдији заман ағладыр, онун дүнјакөрүшүнү истәдији сәмтә јөнәлдирди. Театрымызын тарихиндә елә һаллар олмушдур ки, Күлтәкинлә бирликдә бүтүн салон ағламыш, Севилин вәзијјәтинә бүтүн салон көз јашы төкмүшдүр.

Мәрһум јазычы Ә. Садыг «Севил вә Севилләр» адлы мәгаләсиндә белә бир мараглы һадисәни хатырлајыр: «Тәбриз театрында «Севил» тамашасынын үчүнчү пәрдәси кедирди. Севил ағлајыр, онунла бәрабәр салон да

ағлајырды. Салонда милчәк учсајды, сәси ешидиләрди. Бу заман сәһнәдә јох, салонда јүксәлән гадын һычгырығы тамашачыларын нәзәрини өзүнә чәлб етди. Орта чәркәләрдә отурмуш чадралы бир гадын театрда, тамашачылар арасында олдуғуну унудараг һүндүрдән ағлајырды. Бир аз сонра гадынын үрәји кетди, ону бајыра чыхартдылар. Гадын һуша кәләркән башына јығышанлара дејирди:

— Севилә бахдым, таб кәтирә билмәдим. Мәним дә һәјатым лап онун һәјаты кимидир. Саһибим башгасы илә евләниб, мәни бајыра атмышдыр. Ушағым кишинин евиндә галыб. Дүнән мән дә Севил кими әлимдә ширни илә долу бир јајлыг бүтүн күнү күчәдә дајаныб, оғлумун бајыра чыхмасыны көзләмишәм».

Бу, Чаббарлы драматуркијасынын дәрин бәдии үмумиләшдирмә гүввәсини көстәрән һәјати бир мисалдыр. Чаббарлынын әсәрләри тамашачыја елә гүввәтли тә'сир көстәрир ки, адам театр салонунда отурдуғуну унудур, санки һәгиги бир әһвалатын ичәрисиндә өзүнү һисс едир, сәһнәдә чәрәјан едән һадисәләрлә јашајыр, актјорларла бирликдә севинир, бирликдә кәдәрләнир, бә'зән өзү дә һисс етмәдән һадисәләрә мүдахилә етмәк дәрәчәсинә белә чатыр.

Мәсәлән, дејирләр ки, 20-чи илләрин әввәлләриндә «Ајдын» пјесинин тамашасында белә бир әһвалат олмушдур: «Алтун дүнјасынын» гудуртдуғу Дөвләтбәј Күлтәкинә алчагчасына «ешг» е'лан едәркән салондан бир нәфәр «әчлаф!»—дејә гышгырмышды. Фасилә заманы театрын баш инзибатчысы һәмин адамы ахтарыб тапмыш вә она хәбәрдарлыг етмишдир ки, әкәр бир дә белә һәрәкәт етсә, театра бурахылмајачаг.

Бу адам ким олса јахшыдыр? Гырхиллик педагожи стажы олан бир мүәллим! О өзүнү «тәмизлијә чыхараг» дејиб ки, мән һәјатымын чох һиссәсини Бакыда кечирмишәм. Дөвләтбәјләри, онларын белә чинајәтләрини чох көрмүшәм. Доғрусу, тамаша мәни елә тутду ки, театрда отурдуғум јадымдан чыхды, өзүмү сахлаја билмәдим. Мәнә елә кәлди ки, бу Дөвләтбәј мәним көрдүјүм Дөвләтбәјләрдәндир. Чалышарам ки, театрда бир дә белә һәрәкәт етмәјим.

Икинчи бир мисал: бу јахын күнләрдә вәфат етмиш мәрһум режиссор А. Туганов хатырлајырды ки, «Од кәлини» фачиәсинин илк тамашасы заманы ахырынчы пәрдәдә Чәфәр сон дәрәчә һәјәчан кечирирди. О дејирди: мән јахшы билирәм ки, салонда иштирак едәнләрин јарыдан чоху һәлә дә динә инананлардыр, горхурам, азан сәси ешидиләндә онлар әл чалсын, биз биабыр олаг. Лакин бунун әкси олду. Салон азан сәсини сүкутла гаршылады... Елхан дар ағачы кәндирини вүгарла боғазына кечирәркән: «Јохдур аллаһ, мәнәм аллаһ!»—дедикдә исә сүр'әкли алгыш салону титрәтди.

Јухарыда сөјләдијимиз ики әһвалат Чаббарлы драматуркијасынын күчлү әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәтини, мүасирләринин мә'нәви тәшәккүлүндә Чаббарлы сәнәтинин ојнадығы мүсбәт тарихи ролу сүбут едән парлаг мисаллардыр.

Чаббарлы сөзүн һәгиги мә'насында сәнәт мүчаһиди, әдәбијјат фәдаиси иди. Мүасирлик, охучуну, тамашачыны һәјатын үлви көзәллијинә говушдурмаг, она нечә јашамағы өјрәтмәк Чаббарлы сәнәтинин башлыча гајәси иди. Одур ки, бир-бирини сүр'әтлә тә'гиб едән илләр өтүб кечдикчә, Чаббарлынын сәнәти гочалмыр, јени әһәмијјәт кәсб едир. Онун Севили—инди дә севилир. Јашары—инди дә јашајыр. Алмазы заманла бирликдә ирәлијә доғру аддымлајыр, бизә јүксәк, нәчиб бәшәри һисләр ашылајыр, охучуја јенә дә «бураны сөк, бураны тик»—дејир.

Бә'зиләри белә дүшүнә биләр ки, нә үчүн әдәбијјатчыларымыз Чаббарлы јарадычылығы һаггында данышаркән онун гүсурлары үзәриндә һеч дајанмырлар? Вахтилә өлмәз шаиримиз Сәмәд Вурғун да бу суалы өз гаршысына гојмуш вә она чох көзәл чаваб вермишдир: «Бәлкә бир чохлары мәнә суал верәр ки, сән Чәфәрин јарадычылығында јалныз мүсбәт чәһәтләри көрүрсән. Бәс, онун бир чох чатышмајан, јахуд нөгсанлы чәһәтләри јохдурму? Мәним чавабым һазырдыр: «Сиз тәсәввүр един ки, мән бу саат маһир бир һејкәлтәрашын јаратдығы вә көзәллик абидәси ады вердији бир һејкәл гаршысындајам. Бәлкә бу көзәл абидәнин сифәтиндәки бир чох чизкиләр дә өз јериндә дејил. Бәс нә үчүн мән онлары көрмүрәм? Чүнки мәним бүтүн һуш вә диггәтим, бүтүн дахили аләмим бу «көзәллик абидәсинин» көзләриндәки мә'наја бағланмышдыр. Бәли, бу сәнәтдәки үлвијјәт мәни өзүнә мәфтун етмишдир. Мәним фикрим вә диггәтим чизкиләр илә дејил, мә'налар илә мәшғулдур.

Фәгәт көзәлликдә чиркинлик, јахшылыгда јаманлыг, ишыгда гаранлыг ахтаранлар исә јаман көзләрдир».

Ҹәфәр Ҹаббарлы јарадычылығы сәнәтин, әсл сәнәтин һәјата мүнасибәтинин парлаг тимсалыдыр. Ҹаббарлынын реалист әсәрләринин дә, романтик әсәрләринин дә гидаландығы чешмә варлыгдыр. Өлмәз әдибин зәнкин ирси заманын сәси, һәјатын нәфәсидир.

1960

КЛАССИК ҺЕКАЈӘ УСТАСЫ

Һәјатда елә надир шәхсијјәтләр олур ки, садәҹә јашамырлар, бүтүн өмүрләри боју шам кими јаныр, инсанларын үрәкләрини, шүурларыны ишыгландырыр, нечә јашамағы, үлви әмәлләр уғрунда нечә мүбаризә етмәји, Вәтән үчүн фајдалы вәтәндаш олмағын јолларыны онлара өјрәдир, һәмишә адамлары хошбәхт көрмәк арзусу илә чырпынырлар.

Сејид Һүсејн Садыг оғлу Казымзадә (1887—1937) мүасир әдәбијјатымызын вә үмумијјәтлә, ичтимаи фикир тарихимизин јетишдирдији белә надир шәхсијјәтләрдән биридир. Сејид Һүсејн 49 ил сүрән өмрүнүн 30 илдән чохуну доғма әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин инкишафына һәср етмишдир. Онун бүтүн шүурлу өмрү ичтимаи һәјатын бурулғанларында кечмишдир. Заманын идеја чарпышмаларынын мүрәккәблијиндән доған бә'зи зиддијјәтләринә бахмајараг, Сејид Һүсејн һәмишә әсрин ичтимаи-сијаси вә әдәби мүбаризәләринин мүтәрәгги гүтбүндә олмушдур.

Сејид Һүсејнин тәрҹүмеји-һалы илә таныш оланлар билирләр ки, о нә шәхси һәјатында, нә дә ичтимаи-әдәби фәалијјәтиндә һамар јолларла кетмишдир, һәмишә әзаблы јоллардан кечмиш, ағыр чәтинликләрлә үз-үзә кәлмиш, мүхтәлиф дөврләрдә һагсыз тә'гибләрә, әдаләтсиз тәнгидләрә мә'руз галмыш, лакин һеч бир вахт мүвазинәтини итирмәмишдир, шәхсијјәтини, инсанлыг вүгарыны вә ләјагәтини һәмишә горујуб сахламышдыр.

Һәјат һеч бир вахт Сејид Һүсејнин башыны сығалламамышдыр. Ушаглыгдан јетимлик ону ағыр еһтијаҹын мәнкәнәсинә атмыш, буна көрә о, әмәлли-башлы тәһсил көрә билмәмиш, бир гарын чөрәк газанмаг үчүн

он беш јашындан мәтбәәләрдә мүрәттиблик етмәјә мәҹбур олмушдур.

Сејид Һүсејнин әдәбијјат аләминдә көрүнмәси 1905-ҹи ил ингилабы дөврүнә тәсадүф едир. Бу заман истибдадын гара булудлары бир гәдәр сејрәлмиш, өлкәдә мүәјјән сөз вә мәтбуат азадлығы јаранмышды. Русија императорлуғунун башга вилајәтләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да гәзетләр нәшр едилир, мәдәни-маариф ҹәмијјәтләри јараныр, демократ зијалылар мәтбуат сәһифәләриндә, әдәби јарадычылыг саһәсиндә фәалијјәт көстәрмәјә башлајырдылар.

1905-ҹи ил ојанышынын јетишдирдији мүтәрәгги, өз талејини зәһмәткеш халгын талеји илә бағлајан Азәрбајҹан зијалыларынын бири дә Сејид Һүсејн иди. Бу заман мәтбуатда кенишләнән ичтимаи-әдәби мүбаризәләрә еһтирасла гошулан Сејид Һүсејн чох кечмәдән Азәрбајҹан мәтбуатынын көркәмли хадимләри сырасында фәхри јерләрдән бирини тутду, фәал әдәбијјат тәнгидчиси вә публисист кими танынды.

Әсримизин онунҹу илләриндә Сејид Һүсејнин мәтбуат сәһифәләриндә арды-арасы кәсилмәјән чыхышларынын мөвзу вә мараг даирәси олдугча кениш иди. О, әдәби-тәнгиди вә публисистик мәгаләләр, һекајәләр, «Дәрәдән-тәпәдән» башлығы алтында фелјетонлар нәшр етдирир, заманын чағырышларына вахтында сәс верирди. Елә күнләр олурду ки, гәзетләрдә онун бир нечә мәгаләси чыхырды. Буна көрә бир имза Сејид Һүсејнә кифајәт етмирди, мүхтәлиф имзалардан истифадә етмәли олурду. Охуҹулар билирдиләр ки, мәтбуатда тез-тез көрүнән «Казымоғлу», «С. Һ. Садыгзадә», «Һүсејн Садиг», «С. Һ.», «Һ. С.» имзалары да Сејид Һүсејниндир.

Бу илләрдә Сејид Һүсејн мүхтәлиф мөвзуларда чыхыш етсә дә, онун ән чох јаздығы вә ән чох мүвәффәг олдуғу мөвзу әдәби тәнгид иди. Мүасир әдәби просес Сејид Һүсејни ән чох дүшүндүрән мәсәлә иди. О заман нәшр едилән елә бир бәдии әсәр олмамышдыр ки, Сејид Һүсејнин көзүндән јајынсын. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», Ә. Һагвердијевин «Шејх Шабан», М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу вә јахуд Рзагулу хан фирәнкимәаб» әсәрләри, Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә», Әли Сәбринин «Солғун чичәк» әсәри вә бир чох башга әсәрләр һаггында илк санбаллы тәнгиди сөзү Сејид Һүсејн демишдир. Беләликлә, онунҹу илләрдә Азәр-

бајчан әдәбијјатшүнаслығыны Ф. Көчәрли тәмсил етмишдирсә, Азәрбајчан әдәби тәнгидини Сејид Һүсејн тәмсил етмишдир. Чәфәр Чаббарлынын ифадәси илә десәк, о заман Сејид Һүсејн «јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Загафгазијада танынмыш мүгтәдир тәнгидчи иди».

Әдиб тәнгиди фәалијјәтиндә бәднам «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә гаршы чыхыр, «сәнәт һәјат үчүндүр» тә'лимини гызғын мүдафиә едир, әдәби просеси, јени бәдии әсәрләри бу мөвгедән гијмәтләндирирди. Чох тәәссүф ки, Сејид Һүсејн јарадычылығынын бу мүһүм саһәси, јә'ни онун тәнгидчилик фәалијјәти индијәдәк әдәбијјатшүнаслығымызда лазымынча тәдгиг олунмамышдыр.

Мүасир охучу Сејид Һүсејни классик һекајә устасы кими танıјыр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Һекајә Сејид Һүсејн јарадычылығынын ән зәнкин саһәсидир. Бунунла белә, јазычынын һаггында данышаркән онун тәнгидчилик фәалијјәтиндән гыса да олса, бәһс етмәмәк әдаләтсизлик оларды. Чүнки әсримизин онунчу илләриндә мүасирләринин ифтихарла «милли мүнәггид» адландырдыглары Сејид Һүсејн тәнгиди фикримизин тарихиндә силинмәз изләр гојуб кетмишдир.

Мүһафизәкарлыг, һәјатын, инкишафын мүтәрәгги мејлләринә биканә галмаг јазычы Сејид Һүсејн үчүн јад кејфијјәтләрдир. 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра Сејид Һүсејн јени гурулушун тәрәфинә кечиб, онун сијаси платформасыны сәмимијјәтлә гәбул етди. Јазычы голларыны чырмајыб, мүбаризә мејданына атылды, јени гурулушун мәдәнијјәт саһәсиндәки вәзифәләринин јеринә јетирилмәси уғрунда гүввә вә бачарығыны әсиркәмәди. О, мәктәбләрдә дәрс дејир, фәһлә клубларында, китабханаларда студијалар ачыб, совет әдәбијјаты үчүн кәнч әдәби гүввәләр нәсли јетишдирир, јени мәдәни-маариф очагларынын јарадылмасында јахындан иштирак едир, һекајәләр, мәгаләләр јазыр, бир сөзлә, көмәјинә еһтијач һисс олунан бүтүн саһәләрдә сон дәрәчә фәал чалышырды. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәшәккүл вә инкишаф дөврләриндә Сејид Һүсејн јорулмаг билмәјән бир гүввә илә фәалијјәт көстәрмишдир.

Мүәллимлик, мухтәлиф саһәли ичтимаи фәалијјәт Сејид Һүсејнин бәдии јарадычылығына мане олмурду. О, ичтимаи ишләрлә бәдии јарадычылығы мәһарәтлә узлашдырырды.

* * *

Јухарыда дејилди ки, һекајә Сејид Һүсејн јарадычылығынын ән зәнкин саһәсидир. Бу, һәгигәтдир. Лакин бу да һәгигәтдир ки, әдиб ингилабдан әввәл дә бә'зи һекајәләр јазмыш, лакин нәср саһәсиндә санбаллы әсәрләр јарада билмәмишдир. Ингилабдан әввәлки илләрдә ону бир әдиб кими танıдан тәнгиди әсәрләри олмушдур.

Сејид Һүсејнин әсл нәср јарадычылығы 1927—1937-чи илләрә тәсадүф едир. Бу он илин мүддәтиндә јаздығы әсәрләрилә о, Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихинә классик һекајә устасы кими дахил олмушдур.

Мүасирлик Сејид Һүсејн һекајәләринин ганы, чаны вә руһудур. Әдиб һансы мөвзуја әл атырса атсын, нәдән јазырса јазсын, ону мүасир һәјатла, мүасир чәмијјәтин вәзифәләри илә бағлајыр, әсәрләри илә чәмијјәтин хошбәхт кәләчәјә доғру кедән инкишаф јолларыны ишыгландырыр, гәлбләрә нүфуз едир, ағыллара күчлү тә'сир көстәрирди. 20-чи илләрин сонларында вә 30-чу илләрин әввәлләриндә Сејид Һүсејнин чапдан чыхан һәр бир һекајәси әдәби һәјатда јени бир һадисә олур, чох заман јазычылар вә охучулар арасында мүбаһисәләр доғурурду. Јазычы Мирзә Ибраһимов хатырлајыр ки, «...о заман биз кәнчләр «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын јени нөмрәсини сәбирсизликлә көзләјәр, журналы алан кими Сејид Һүсејнин һекајәсини ахтарардыг. Онун һекајәләриндә әкс олунан ичтимаи, әхлаги вә бәдии мәсәләләр охучулар арасында мүзакирә вә мүбаһисә јарадарды, чүнки Сејид Һүсејн мүасирләрини дүшүндүрән чанлы һадисәләрә тохунур, һәјатдан, халгын мүбаризәсиндән јазырды».

Сејид Һүсејнин бәдии әсәрләринин чоху гадын азадлығына һәср едилмишдир. Бу проблем, әлбәттә, әдәбијјатымыз үчүн јени проблем дејилди. Бу мөвзу Низамидән Фүзулијә, М. Ф. Ахундовдан Сабирәдәк, демәк олар ки, Азәрбајчанын бүтүн көркәмли сәнәткарларынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Ијирминчи әср Азәрбајчан мәтбуатында «әләми-нисван» әтрафында кедән узун-узады мүбаһисәләр дә буну ачыг сүбут едир.

Сејид Һүсејн мүтәрәгги Азәрбајчан јазычыларынын бу тарихи мүбаризәсини, әдәбијјатымызын бу гәдим ән'әнәсини заманын ичтимаи инкишаф ганунларына ујғун олараг давам вә инкишаф етдирмишдир.

Сејид Һүсејн һекајәләриндән биринә «Ики һәјат арасында» ады вермишдир. Әдибин бу сәрләвһәни сечмәси тәсадүфи дејилди. Онун һекајәләриндә Азәрбајчан гадынынын ики һәјаты—дүнәнки фачиәли, бугүнкү хошбәхт һәјаты вә бу һәјат уғрунда апарылан мүбаризәләр әкс олунмушдур.

«Килан гызы», «Сарыкөјнәк», «Һәзин бир хатирә», «Кәнчлик мачәралары» һекајәләри охучуну ишыг үзүнә һәсрәт галан, кишиләрин әлиндә алвер објектинә, ојун ојунчаға чеврилән гадынлығын көлә һәјатынын дәһшәтли мәнзәрәләри илә таныш едир. Бу һекајәләри охудугча, тәсәллини анчаг көз јашларында вә интиһарда тапан заваллы нәнәләримизин түкәнмәз дәрдлә, олмазын зүлм вә ишкәнчәләрлә долу тәрчүмеји-һалы көзүмүзүн гаршысындан бир кино фачиәси кими кәлиб кечир. Устад јазычынын маһир гәләми илә тәшриһ едилән фачиәли һәјат бүтүн чиркаблары илә ачылыр, охучунун һиссинә тохунур вә бә'зән ону дәһшәтә кәтирир. Ширинназын («Кәнчлик мачәралары») вә Сарыкөјнәјин («Сарыкөјнәк») гара һәјат сәһифәләрини ким сојугганлылыгла охуја биләр? Сарыкөјнәк дејир:

«Мәним үчүн сәадәт јох иди. Мәним үзүм күлмәјәчәк иди. Мән намусумла јашаја билмәјәчәкдим. Мәним гисмәтим јалныз рәзаләт, сәфаләт, мәним нәсибим јалныз шәрәфсиз, чиркаблы бир һәјат иди. Бу һәјатын бир сону јох иди. Мән она бир сон вермәк истәдим. Өзүмү өлдүрмәјә гәрар вердим. Бу мәним јеканә вә сон чарәм иди. Мән анчаг бу васитә илә раһат ола билердим. Бунун үчүн өзүмү суја атдым...»

Сарыкөјнәк бир тәсадүф нәтичәсиндә хилас едилир вә ону хилас едән шәхсә әрә кедир. Бу тәсадүф ону хошбәхт едирми? Јох, јағышдан чыхарыб јағмура салыр. Сарыкөјнәк «сәјјар фаһишәханадан чан гуртармаг үчүн өзүнү суја атмышды». Инди исә әри «өз арвадынын намусундан газанмаг истәјир».

Сарыкөјнәк доғру демишди: бу ијрәнч һәјатын сону јох иди. Онун јеканә вә сон чарәси өзүнү өлдүрмәк иди ки, ахырда белә дә етди.

Сарыкөјнәјин бу уғурсуз талеји јазыг Ширинназын да нәсиби олур. Онун севкисини, кәнчлик һәсрәтини рәһмсизчәсинә боғур, истәмәдији ифлич бир кишијә әрә верирләр. Атасы јашында ифлич кишинин анчаг адыны дашыјан заваллы гыз өмрүнүн баһарыны чәһәннәм

әзаблары ичәрисиндә кечирир. Сағлығында да өлү олан ифлич киши вәфат етдикдән сонра Ширинназ бу чәһәннәм әзабындан хилас олдуғуну күман едир. Лакин бу, хам бир хәјал иди, Сарыкөјнәк кими о да јағышдан чыхыб јағмура дүшүр: «Биз өз кәлинимизи гапымыздан гыраға чыхармарыг»,—дејән мәһәллә ағсаггалы Һачы Бәдәл, «өз оғланлары илә гардашы ушагларынын арасына ихтилаф салмамаг үчүн» Ширинназы өзү алмағы гәт едир. Мө'мин һачынын вәһши чајнағындан хилас олмаг үчүн Ширинназ өзүнә од вуруб јандырыр. Чүнки онун башга чарәси јох иди.

Гаракүнлү Хәдичәнин дә («Һәзин бир хатирә») кәнчлик мачәрасы фачиә илә битир. Ону севдији оғландан ајырыб, зорла башгасына әрә верирләр. Һичран дәрдиндән вә севмәдији кишинин зүлмүндән вәрәмләјиб өләркән севдији оғлан илә илк дәфә көрүшдүјү јердә—бағларындакы гарағачын алтында дәфн олунмасыны васијјәт едир. Вахтилә сон нәфәсиндә Көвһәртач да («Хортданын чәһәннәм мәктублары») Фәрманын мәзары јанында дәфн олунмасыны хаһиш етмишди. Онун бу васијјәтинә әмәл едилмәдији кими, Хәдичәнин дә сон хаһишинә әмәл олунмур, чүнки о заман һәјатын сүканы ејни вәһшилик вә әхлагсызлыға малик олан Һачы Әһмәд аға вә Һачы Бәдәл кими «мө'тәбәр» һачыларын әлиндә иди. Онлар Көвһәртачлар вә Хәдичәләр илә истәдикләри кими рәфтар едирдиләр. О заваллыларын һеч бир чыхыш јолу јох иди. Онларын нәсиби јалныз көз јашы төкмәк, јеканә чарәләри өзләрини өлдүрмәк иди.

Гадынлығы бу чыхылмаз вәзијјәтдән хилас етмәк үчүн мөвчуд ичтимаи гурулушу көкүндән дәјишдирән әдаләтли бир ингилаб лазым иди. Болшевикләр партијасынын рәһбәрлији илә белә бир ингилаб олду.

Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Совет һөкумәти бәшәр тарихиндә әсрләр боју һөкм сүрән ичтимаи әдаләтсизлијә илк дәфә сон гојуб, гадынлара һүгуг верди. Лакин бу һагда декрет вермәклә вәзифә битмирди; чүнки гадынлара олан феодал-патриархал мүнасибәт, шүурларда дәрин көк салмыш көһнә фикирләри вә јени һәјатын рәдд етдији әхлаг нормаларыны арадан галдырмадан һәгиги мә'нада гадын азадлығы мүмкүн олмазды. Бу тарихи вәзифә Азәрбајчан шәраитиндә хүсусилә мүрәккәб вә чәтин иди.

Ијирминчи илләрдә Азәрбајчан гадынларынын азадлығы, ичтимаи һәјата, маариф вә мәдәнијјәтә говушмасы уғрунда апарылан кәркин мүбаризә, бу мүбаризәдә гаршыја чыхан чәтинликләр, верилән гурбанлар охучуларын јашлы вә орта нәслинин хатириндә унудулмаз изләр бурахмышдыр. Сејид Һүсејнин һекајәләрини охујаркән, өтән күнләр онларын хатириндә јенидән чанланыр. Чүнки Сејид Һүсејнин һекајәләриндә ијирминчи илләр Азәрбајчанында гадынларын азадлығы уғрунда кедән чәтин мүбаризәләрин гысача тарихчәси верилмишдир.

Әдибин «Кәләчәк һәјат јолларында» һекајәси дедијимизә ән јахшы мисал кими көстәриләбиләр. Бу һекајәдә јенилчә азадлыға чыхмыш Азәрбајчан гадынлығынын характери үмумиләшдирилмишдир.

Һекајәдә һадисәләр Азәрбајчанда Совет һөкумәти јенича гурулдуғу дөврдә чәрәјан едир. Совет идарәсиндә мәс'ул вәзифә дашыјан Елдары артыг өзүнүн көзәл вә намуслу арвады Чејран «мә'нәви чәһәтдән» тә'мин етмир. Анчаг она көрә ки, Чејран савадсыз вә авамдыр. Лакин авамлыг онун фитри кејфијјәти дејилдир. Әкәр Чејраны вахтында охудан олсајды, Елдарын алдығы тәзә арваддан гәтијјән кери галмазды. Савадсызлыг Чејранын күнаһы дејил, мүһитин вә чәмијјәтин күнаһыдыр. Чејрана ушаглыгда кәлмеји-шәһадәтдән вә әрә кетмәк дәрсиндән башга һеч нә өјрәтмәмишләр. Чејран дејир: «Мән өз авамлығымы бојнума алырам. Лакин һәр бир авам гадын надан дејилдир. Авам гадынын да гәлби, диләји, иззәти-нәфси вардыр. О да јашамаг, севиб-севилмәк, бәхтијар олмаг истәјир».

Елдар буну баша дүшмүр, өз намуслу арвадыны савадландырмаг, мәдәни һәјата говушдурмаг әвәзинә, ону көрпә баласы илә бирликдә атыб, Чејрандан тәкчә савады артыг олан башга бир гадынла евләнир.

Әринин белә алчаг һәрәкәтиндән сарсылан заваллы Чејран нәләр чәкмир! О, көрпәсини көтүрүб, күнүсүнүн јанына кедир ки, бәлкә ушаға јазығы кәлсин, Елдары онун әлиндән алмасын. Лакин Чејран јанылырды. Өз сәадәтини башгасынын бәдбәхтлији үзәриндә гуран «о гадын»да мәрһәмәт һисси јох иди вә ола да билмәзди. «О гадын» Чејранын дедикләрини динләмәк белә истәмир, чығыра-чығыра Елдары чағырыб она әмр едир: «Бу саат бу арвады, бајыра чыхарт!»

Бәс Елдар? Гој бу суала Чејранын өзү чаваб версин: «Мәнә јахын кәлди. Ачыглы бир һалда голумдан јапышды. Һеч бир сөз сөјләмәдән бајыра чыхартды. Гапы ағзында:

— Сән бу ахмаг һәрәкәтинлә чох пис бир иш көрдүн,—деди.

— Еләми?—дејиб соруштум.

— Кет, бир даһа мәним көзүмә көрүнмә,—деди. Сонра гапыны үзүмә гапады. Мән күчәнин ортасында тәк галдым».

Вахтилә одунчу Гурбан да («Пәри Чаду») Һафизә ханымын әмри илә Сәлимәнин голундан тутуб беләчә чөлә атмышды. О заман Сәлимә буна дөзә билмәјәрәк, өзүнү вә севимли көрпәсини зәһәрләјиб мәһв етмишди...

Лакин Чејран белә һәрәкәт етмир, чүнки гурулуш, зәһмәткеш халгын гурдуғу Совет үсули-идарәси гадынын чәмијјәтдәки мөвгејини дәјишмиш, она кишиләрлә бәрабәр һүгуг вермиш вә бу һүгугдан истифадә етмәк үчүн лазым олан бүтүн имкан вә шәраити јаратмышды.

Иззәти-нәфси тапдаланан Чејран ағыр мә'нәви сыхынтылара, чидди чәтинликләрә мәтанәтлә дөзүр, охујуб савадланыр, өз рәгибини керидә бурахыр. Елдар исә өз һәрәкәтиндән пешман олуб әзаб чәкир. Бир заман Чејранла данышмағы өзүнә һәгарәт билән «о гадын» инди көрпәсини Чејранын ајаглары алтына атыб, ондан аман истәјир. Чејран исә она дејир: «... Мән артыг Елдары севмәјәчәјәм. Ону тәкрар сәнә тәрк едирәм».

Сејид Һүсејнин һекајәләри јазылдығы дөврдә гадын азадлығынын ачыг вә кизли дүшмәнләри һәлә дә јашајыр, гадынларын азадлығына вар гүввәләри илә мане олурдулар. Бәлә бурасындадыр ки, совет идарәләриндә ишләјән зијалыларын, фабрик вә заводларда чалышан фәһләләрин дә сыраларында беләләри аз дејилди. Онлар јени гурулушу үрәкдән гәбул едиб, она хидмәт етсәләр дә, көһнә әхлаг нормаларындан ајрыла билмирдиләр. Әдиб, дахилән дәјишилә билмәјән, севдији гадына јенә дә көһнә мүнасибәт бәсләјән мәнфи сурәтләриндән биринин һаггында јазырды:

«Һәјатдакы сијаси, ичтимаи вә игтисади дәјишикликләр Мирзағанын әски руһуну тәзәләјә билмәмишди, онун јалныз руһу вә дүшүнчәси дејил, һәјат тәрзи вә

17*

јашајышы да әввәлки шәклиндә галмышды... Демәк оларды ки, Мирзаға он илә јахын бир заман ичәрисиндә ингилаб очағы олан Бакы нефт мә'дәнләриндә чалышмасына бахмајараг, өз мүһитинә јабанчы иди. О, мүһитини танымајырды. Заман ирәлиләдикчә Мирзаға ондан узаглашыр, узаглашдыгча мүһитинә гаршы јабанчы олурду».

Бу сөзләр тәкчә «Узундәрә» һекајәсинин «гәһрәманы» Мирзағаја аид олмајыб, ејни дәрәчәдә Зејнала («Меһрибан»), Елдара («Кәләчәк һәјат јолларында»), Мухтара да («Ики һәјат арасында») аиддир. Доғрудур, онларын һәр биринин фәрди чизкиләри вардыр, характер. е'тибарилә бир-бириндән фәрглидирләр. Лакин онларын гадына, аиләјә вә мәишәтә олан мүнасибәтләринин арасында һеч бир фәрг јохдур. Онлар өзләрини јени гурулушун тәрәфдары һесаб едир, анчаг бу гурулушун идеоложи маһијјәтини баша дүшмүрләр. Одур ки, јени һәјатын инкишафы илә ајаглаша билмир, һәтта она мане дә олурлар. Әнисә («Ики һәјат арасында») үзүнү бу адамлара тутуб дејир:

«Бизим заманымызын хүсусијјәти одур ки, әски һәјат учулур. Онун адәт вә ән'әнәләри дә әсасындан јыхылыб дағылыр. Јериндә јени бир һәјат гурулур. Биз елә бир чәмијјәтин үзвүјүк ки, о өз ичәрисинә анчаг јени адамлары гәбул едир. Јени адам о дејилдир ки, јалныз заһири шәклини вә гијафәсини дәјишмиш олсун, јени адамын һәјаты да, көрүшү дә, дүшүнчәси дә, әхлагы да, һәтта дамарларында ахан ганы да јени олмалыдыр».

Јазычы Сејид Һүсејн өз гәләми илә мәһз бу вәзифәјә—јени Совет адамынын тәрбијәсинә хидмәт едирди. Јени һәјатын маһијјәтини охучунун шүуруна чатдырмаг, ону мәнһус кечмишдән, инкишафа мане олан көһнә адәтән'әнәләрдән гопарыб, јени һәјат, јени чәмијјәт гуручуларынын чәбһәсинә атмаг Сејид Һүсејн нәсринин башлыча идеја хүсусијјәтидир.

Сејид Һүсејн «Јатмыш кәндин гыш кечәләриндә», «Чархларын һүчуму», «Садә бир шеј» кими һекајәләриндә гадын азадлығы дүшмәнләринин башга бир гисминә зәрбә ендирмишдир. Мүәллифин бөјүк бир нифрәтлә тәсвир вә ифша етдији Ислам, Мурад, Мәммәдбағыр кими мәнфи сурәтләр дахилән бир-бирини тамамлајан типләрдир. Доғрудур, мүәллиф бу адамлары охучуја

фәрди чизкиләрлә тәгдим едир, онларын һәјат тәрзи, чәмијјәтдәки мөвгеји фәрглидир. Лакин әслиндә бу образларын дүнјакөрүшү, үсули-идарәјә, бу үсули-идарәнин јаратдығы јени әхлаг нормаларына, хүсусән гадына мүнасибәтләри арасында һеч бир фәрг јохдур. Онларын фикринчә, гадын анчаг киши үчүн јаранмышдыр, «сәлигәли кишинин кәрәк ики арвады олсун. Бириси ушаг доғсун, ев ишләринә бахсын, бириси дә руһи вә бәдии зөвгүнү тә'мин етсин».

Бу јарасалар кечмишин тез-кеч гајыдачағы, онларын «сакит һәјатыны позан», јени гурулушун «бу күн-сабаһ јыхылачағы» үмиди илә јашајырлар. Лакин јени һәјат чархларынын һүчуму онларын хам хәјалыны алт-үст едир, онлары сыхышдырыб, чәмијјәтин инкишаф јолларындан кәнара атыр. Бүтүн бунлары мүәллиф елә гүввәтли бәдии мәнтиглә тәсвир етмишдир ки, көһнәлијин мәғлубијјәти, јенилијин гәләбәси охучуја тарихин әдаләтли һөкмү кими тә'сир бағышлајыр. Сејид Һүсејн нәсринин бу чәһәти о заман Совет адамларынын шүуруна гүввәтли тә'сир көстәрдији кими, инди дә өз тәравәтини сахламагдадыр.

Сејид Һүсејн өз һекајәләриндә истисмар дүнјасынын мәнзәрәләрини рәсм едәркән дујурду ки, бу мәнзәрәләр кәнч нәслә гәрибә көрүнә биләр. Одур ки, мүәллиф «Бир күчәнин тарихи» һекајәсиндә инсаны сарсыдан ганлы фачиәләрин тәсвиринә кечмәздән әввәл охучуја мүрачиәтлә дејирди: «Сиз буну уҗдурулмуш, хәјали бир әфсанә зәнн етмәјиниз, бу, јахын кечмишимизин, һәгиги һәјатымызын бир сәһифәсидир».

Бәли, зәһмәткеш халгын јашадығы гара күнләрин дәһшәтли вә үфунәтли лөвһәләрини чәкән «Бир күчәнин тарихи», «Дахили ишләр назири», «Хејир вә бәрәкәт ајы», «Һачы Султан» вә с. һекајәләр мәнһус кечмишин реал бәдии лөвһәләридир. Нә Һачы Асланын ганлы чинајәтләри, нә Һачы Султанын вә Һачы Кәримин варланмаг еһтирасы, башгаларыны алдатмаг үчүн гурдуглары ағлабатмаз һијләләр, нә дә ки дахили ишләр назиринин һәјасызлығы ујдурмадыр. Бунларын һамысы, һамысы јахын кечмишимиздә, һәгигәтән баш вермиш әһвалатлардыр. Сејид Һүсејн гәләмә алдығы бу сарсыдычы әһвалатларын чохунун шәхсән шаһиди олмушдур. Буна көрәдир ки, әдиб көһнә һәјаты бүтүн чиркабы илә тәсвир етмәкдә һеч бир чәтинлик чәкмәмишдир.

Максим Горки вахтилә Чехов реализминин гүдрәтиндән данышаркән дејирди: «...Чеховун һекајәләриндә һеч елә бир шеј јохдур ки, һәјатда олмасын. Онун истеʼдадынын дәһшәтли гүввәси бундан ибарәтдир ки, о һеч бир заман өзүндән һеч нә ујдурмур, һәјатда олмајан шеји гәләмә алмыр».

Бу хүсусијјәт Сејид Һүсејнин һекајәләринә дә аиддир. Сејид Һүсејн дә өзүндән һеч бир шеј ујдурмурду. Өз әсәрләриндә јалныз һәјати һадисәләри вә һәјатда көрдүјү әһвалатлары гәләмә алырды. «Меһрибан»да әдибин бөјүк нифрәтлә тәсвир етдији «шаир» Рәшид Нашад әфәндиләрин кечмиш Азәрбајчан мүһитиндә бир дејил, онларча прообразы јашамышдыр. Меһрибанларын, Чејранларын, Әнисәләрин прообразларынын бир чоху инди дә јашајыр.

Сејид Һүсејнин бир чох һекајәләриндә ингилабдан әввәл Азәрбајчан һәјатында һәгигәтән олмуш бәʼзи әһвалатлар гәләмә алынмышдыр.

Мәсәлән, 1917-чи илдә Бакыда Загафгазија мүсәлманларынын гурлтајында чадрасыз бир Азәрбајчан гадыны да иштирак едирмиш. Бу гадын күчәјә чыхан кими гочулар онун ајағындан дикдабан чәкмәләрини чыхармыш, башына чадра өртмүш вә хәбәрдарлыг етмишләр ки, «әкәр бир дә күчәјә чадрасыз чыхса, өзүнү өлмүш билсин». «Бир күчәнин тарихи» һекајәсиндә—«Һачы Асланын гәһрәманлыг сәһифәләринин» бириндә бу әһвалат өз әксини тапмамышдырмы?

Әкәр әтрафлы тәдгигат апарылса, Сејид Һүсејнин һекајәләриндәки типләрин чохунун прообразы тапылар.

Сејид Һүсејн нәсринин өзүнмәхсус үслуб вә дил хүсусијјәтләри вардыр. Әдиб һеч бир әсәриндә охучуја моизә охумур, гуру әхлаг дәрси демир, күчлү бәдии мәнтиглә охучунун шүуруна тәʼсир көстәрир, онун һиссинә, дујғусуна нүфуз едиб, истәдији истигамәтә јөнәлдә билир.

Бәдии әсәри схематизмә сүрүкләјән гондарма тәмтәраг, лүзумсуз мүрәккәблик, охучуну әјләндирмәк үчүн композисијаны долашыг јолларла инкишаф етдирмәк, јерли-јерсиз мелодраматизмә ујмаг һалларына биз Сејид Һүсејнин нәсриндә раст кәлмирик. Онун һекајәләри олдугча садә вә сәмимидир. Ән драматик һадисәләри белә о, садә бир дил вә үслубла тәсвир едир. Онун һекајәләри илк чүмләдән еʼтибарән охучуну чәлб едир.

Мәсәлән: «Сиз бәлкә зәнн едирсиниз ки, мән Хәдичәни севмишдим вә јахуд севишмишдик. Бу хатирә ондан бағи галмышдыр. Хејр, јанылырсыныз!» («Һәзин бир хатирә»); «Бир гыз таныјырдым. Лакин нә адыны билирдим, нә ким вә нәчи олдуғуну өјрәнә билмишдим» («Кәләчәк һәјат јолларында»); «Кимсә тәсәввүр етмәзди ки, Әнисә бир мәʼрузә охуја биләр» («Ики һәјат арасында»); «Бу һал онун бир хүсусијјәти иди; ев олсун, бајыр олсун, онун үчүн фәрги јохдур; чәкдији папиросун көтүјүнү һәр заман јерә атар, сонра да ону ајағы илә тапдалајарды» («Узундәрә»); «Демәк олмаз ки, Мәммәдбағыр арвады Әсмәри севмир, буна көрә дә икинчи бир арвад алмаг фикринә дүшмүшдү» («Садә бир шеј»); «Јарым саатын ичиндә бүтүн кәнд гадынлары хәбәр тутдулар ки, Күлпәринин анасы гышлагда вәфат етмишдир» («Јатмыш кәндин гыш кечәләриндә») вә с.

Бунлар һәмин һекајәләрдәки һадисәләрин нә әввәли, нә ортасы, нә дә сонудур. Мүәллиф өз һекајәләрини охучунун көзләмәдији бир нөгтәдән башлајыб, сонра әһвалатлары тәмкинлә инкишаф етдирир, тәдричлә онларын дахили маһијјәтинә нүфуз едир вә нәһајәт, мүнагишәни дә охучунун көзләмәдији бир нөгтәдә ачыр. Одур ки, Сејид Һүсејнин һеч бир һекајәсинин бу тәрәфиндән о тәрәфи көрүнмүр. Биз онун һекајәләрини әввәлдән ахырадәк марагла охујур, интизар, кечирир, әһвалат баша чатмајынча сакит ола билмирик.

Сејид Һүсејни габағына чыхан һәр һансы бир тәсадүф марагландырмырды. О һәр бир һадисәјә дөврүн мүһүм ичтимаи проблемләри, ирәлијә доғру инкишафы мөвгејиндән јанашыр, өз һекајәләрини сијаси үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдырырды. Онун һәр бир һекајәси заманын экс-сәдасыдыр. «Кәләчәк һәјат јолларында» Чејранын кечдији јол, һәмчинин «Ики һәјат арасында» Әнисәнин сечдији јол о заман бүтүн Азәрбајчан гадынлығынын јолу иди.

Әдибин јаратдығы мәнфи типләр дә үмумиләшдирилмиш сурәтләрдир. Дејирләр ки, 1927-чи илдә «Бир күчәнин тарихи» јеничә мәтбуатда чыхдығы заман ики нәфәрин арасында белә бир мүбаһисә олуб, бири дејирмиш ки, Һачы Аслан бизим мәһәлләдә јашајырды. Совет һөкумәти ону биртәһәр еләди. О бири еʼтираз едиб дејирмиш ки, јох, о бизим кәндин ағасы иди, Совет һөкумәти гуруландан сонра әкилиб, арадан чыхды. Бу,

доғру мүбаһисәдир. Һачы Аслан бир нәфәрин бәдии образы дејил, јүзләрлә белә ганичән, нјрәнч адамларын үмумиләшдирилмиш бәдии образыдыр.

Охучуну дүшүндүрмәк, ону әсәрдән әхлаги нәтичә чыхармаға сөвг етмәк Сејид Һүсејн нәсринин әсас бәдии хүсусијјәтләриндәндир. Әдиб бә'зән һекајәнин сонунда әхлаги суаллар гојур вә бу суаллара өзү чаваб вермәјиб, ону охучунун өһдәсинә атыр. Мәсәлән, «Сарыкөјнәк» һекајәсинин сону белә битир: «Сарыкөјнәјин өлүмү чинајәтдән, гәтлдән башга бир шеј дејилди; чүнки о, өзүнү бир мәчбуријјәт алтында өлдүрдү. Бундан долајы мүгәссир кимдир? Сарыкөјнәјин әрими вә ја она, киши олдуғу үчүн гадынлара нисбәтлә бөјүк бир сәлаһијјәт верән вә о заваллынын сәрбәстлик ихтијарыны әлиндән алан әски шәр'и кәбинми? Ғој бу суала охучулар өзләри чаваб версинләр».

Ејни үсула биз әдибин бә'зи башга һекајәләриндә дә раст кәлирик: «Әхлаг нәдир ки, биз еркәкләрдә вармыш да Меһрибан кими гадынларда јохмуш!» («Меһрибан»); «Инди Мәммәдбағыр башыны итирмишдир. Нә јапачағыны билмәјир. Сиз она бәлкә бир јол көстәрә билдиниз!» («Садә бир шеј») вә с.

Һекајәни охујуб гуртаран шәхс бу суалларын үзәриндә дүшүнмәјә билмәз. Мүәллиф дә елә буну истәјирди. О истәјирди ки, охучу дүшүнсүн, өзләри әхлаг дејилән мәфһумдан чох-чох узаг олуб, лакин әхлаг адындан данышан «намус гәһрәманларына», көһнә чәмијјәтин һәлә дә гурумамыш чиркабы батаглыглары ичәрисиндә боғулан мүһафизәкарлара нифрәт етсин, һәјатын үлвијјәтинә, көзәллијинә говушмаға чалышсын.

Бә'зи һекајәләринин сонунда исә С. Һүсејн үмуми нәтичәләрә кәлир. Мәсәлән, «Узундәрә» һекајәсиндә мүәллиф Мирзағанын өз керилијн үзүндән дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәти тәсвир етдикдән сонра әһвалата белә бир јекун вурур: «Мүмкүндүр ки, сиз Мирзағанын бу сәркүзәштини јалныз бир һекајә зәнн едәсиниз вә ја онун һәгигәтән һәјатда вүгу булмуш бир гәзијјә олдуғуна инанасыныз, һәр икисинин нәтичәси бирдир: Мирзағанын фачиәси ичтимаи бир фачиә иди».

Ики кәнчин уғурсуз севки мачәрасыны јаныглы бир үрәклә тәсвир едән «Кәнчлик мачәралары» һекајәсинин дә сону белә битир. Һекајәни нағыл едән Мирдамад сөһбәтини гуртарыркән ашағыдакы нәтичәјә кәлир: «Бу, мәним вә Ширинназын кәнчлик мачәрасы, даһа доғрусу, фачиәси иди... Өмрүнү мә'насыз горхуларла кечирән, һәјатда үмидсизликләр ичиндә мәһв олуб, истәдијинә јетишә билмәјән кәнчлијин фачиәли мачәрасы иди».

Һекајәни бу шәкилдә битирмәклә мүәллиф бәдии үмумиләшдирмәләри даһа да дәринләшдирмиш, әсәрин әхлаги-тәрбијәви тә'сирини күчләндирмишдир.

Сејид Һүсејнин һекајәләриндә Чехов һәјатилији дујулмагдадыр. О, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Һагвердијев нәсринин көзәл ән'әнәләрини јени шәраитдә давам вә инкишаф етдирмишдир.

Әкәр биз Азәрбајчан совет әдәбијјатыны бөјүк бир китаба бәнзәтсәк, Сејид Һүсејнин нәсри бу китабын һеч бир заман солмајан, өз тәравәтини итирмәјән ән долғун, ән камил сәһифәләриндән биридир. Сејид Һүсејн өзүндән сонра кәлән кәнч Азәрбајчан насирләри үчүн бир өрнәк, бир нүмунә олмуш, онун көзәл һекајәләри Азәрбајчан совет һекајәси үчүн мөһкәм бир тәмәл дашы ролуну ојнамышдыр. Буна көрәдир ки, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк јарадычылары сырасында Сејид Һүсејн фәхри јерләрдән бирини тутур.

1960

ӘЛИ СУЛТАНЛЫ ҺАГГЫНДА СӨЗ

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра орду сыраларындан тәрхис олунуб, университетин филолокија факултәсиндә ишә башламышдым. Мүәллимликдән узун мүддәт ајрылдығым үчүн бир нөв јадырғамышдым, һисс едирдим ки, мүһазирәләрим марагсыз кечмир. Буну мүәллим јолдашларымдан биринә ачыб дедикдә о, профессор Әли Султанлынын (1906—1960) мүһазирәләринә гулаг асмағы мәнә мәсләһәт көрдү. Мән белә дә етдим: профессордан ичазә алыб, онун нөвбәти мүһазирәсинә кетдим. Аудиторијада јүздән артыг тәләбә варды. Мөвзу Шекспирди. Профессор Һамлет сурәтини тәһлил едирди; һадисәләрин маһијјәтиндән асылы олараг бә'зән сакит, бә'зән һәјәчанлы данышырды. О, садәчә олараг мүһазирә охумурду, бу заман профессор да, тәләбәләр дә Һамлетин фачиәси илә јашајырдылар. Бә'зән профессорун симасында һәлим бир сакитлик, бә'зән хош бир ра-

зылыг, бә'зән дә кәдәр вә ја гәзәб һисси дујулурду. Бунунла belә мүһазирәни елә сәлис, елә рәван сөјләјирди ки, әкәр онун дедикләрини стенографист јазса иди, һеч бир дүзәлиш етмәдән чапа вермәк оларды.

О бири күн мән профессорун башга бир курсда сөјләдији мүһазирәјә кетдим. Бу күн о, антик әдәбијјатдан мүһазирә охујурду. Бу дәфә мәним бәхтимә әсатир аләминин сеһркар гәһрәманы Прометеј чыхмышды. Профессорун бөјүк усталыгла гурулмуш мүһазирәсини динләдикчә зәнчирләнмиш баһадырын мүгәддәс әмәлләри көзүмүзүн габағындан кәлиб кечир, онун әбәдијјәтә говушмуш нәчиб сурәти хәјалымызда чанланырды.

Дејә биләрләр ки, ахы, бунун Әли Султанлыја нә дәхли вар, дүнја әдәбијјатынын бу өлмәз абидәсини бәшәријјәтә гәдим Јунаныстанын илк фачиәнәвиси Есхил бәхш етмишдир. Доғрудур. Лакин бу да доғрудур ки, бөјүк сәнәт әсәрини там әзәмәти илә тәләбәјә чатдырмаг, тәләбәни сәнәткарын јүксәк идеалларына табе етмәк, әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрин руһуна ујғун олараг, јери кәлдикдә, тәләбәни севиндирмәк, кәдәрләндирмәк вә ја гәзәбләндирмәк һәр мүһазирә охујан мүәллимин иши дејил. Буну анчаг устад мүәллим бачара биләр.

Адәтән, дәрсин битдијини хәбәр верән зәнк сәсини тәләбә разылыг һисси илә гаршылајыр. Профессор Әли Султанлынын мүһазирәләриндә исә мән бунун әксини кердүм: зәнк сәси мүһазирәни дәрин бир алудәликлә динләјән тәләбәләрдә тәәссүф һисси доғурурду.

Бах, Әли Султанлы белә бир унудулмаз мүәллим иди. Онун јүзләрә, бәлкә дә минләрә чатан тәләбәләринин вә ону јахындан танызанларын һамысы бу фикирдәдир десәм, әминәм ки, һеч кәс мәни башгасынын адындан фикир сөјләмәкдә тәгсирләндирмәз, әксинә, тәсдиг едәр. Чүнки Әли Султанлы 30 илдән артыг Азәрбајчанын али мәктәбләриндә дүнја әдәбијјаты тарихиндән мүһазирә охумуш, тәләбәләрин һөрмәт вә мәһәббәтини газанмыш бир мүәллим иди. О дејирди ки, «Мән тәләбәләрә мүһазирә охумагдан алдығым зөвгү һеч бир шејдән алмырам, мән мүәллимлик етмәсәм, јашаја билмәрәм». Бу, һәгигәтән, белә иди. Әли Султанлы өз сәнәтинин вурғуну олан бир мүәллим иди.

Мүәллим Әли Султанлы ејни заманда мүасир әдәбијјатшүнаслығымызын көркәмли јарадычыларындан биридир. Азәрбајчан филолокијасы гаршысында Ә. Султанлынын ән бөјүк хидмәти ондан ибарәтдир ки, о, республиканын али мәктәбләри үчүн ана дилиндә дүнја әдәбијјаты тарихи курсуну јаратмышдыр. О, кәнчлијимизә «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» (1950), орта әсрләр вә ренесанс дөврүнү әһатә едән «Харичи әдәбијјат» (1955), «Рома әдәбијјаты мүнтәхәбаты» (1959) адлы үч бөјүк дәрслик вә узун илләр боју апардығы ардычыл елми тәдгигатын нәтичәси олан монументал «Антик әдәбијјат тарихи» әсәрини гојуб кетмишдир. Бу әсәрләрин јалныз дәрслик кими дејил, кениш охучу күтләләрини дүнја әдәбијјатынын инчиләри илә таныш етмәк үчүн дә әһәмијјәти вардыр. Бунлардан әлавә, Ә. Султанлы мүхтәлиф заманларда Һөте, Шиллер, Һејне, Роллан, Руссо, Молјер, Һүго, Аристофан, Боккачио, Ибсен вә башгалары һаггында ајры-ајры китабчалар вә журнал мәгаләләри нәшр етдирмиш, беләликлә, Азәрбајчан охучуларыны дүнја әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығы илә таныш етмәк саһәсиндә дә сәмәрәли иш көрмүшдүр.

Республикада дүнја әдәбијјатынын ән мө'тәбәр мүтәхәссиси олан Ә. Султанлы ејни заманда Азәрбајчан әдәбијјатынын, хүсусән драматуркија вә театрымызын ән јахшы тәдгигатчыларындан бири иди. Онун мүвәффәгијјәтлә мүдафиә етдији «М. Ф. Ахундов вә Молјер» мөвзусунда намизәдлик вә «Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихи» мөвзусунда докторлуг диссертасијаларында әдәбијјатымызын проблематик мәсәләләри тәдгиг едилмишдир.

Әли Султанлынын елми тәдгигат фәалијјәтинин вүс'әти хүсусилә диггәти чәлб едир. О, Азәрбајчан әдәбијјатынын мүхтәлиф дөврләри вә мүхтәлиф проблемләри үзәриндә ишләмишдир. 1957—1960-чы илләрдә нәшр едилән үччилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, М. С. Ордубади, А. Шаиг, Һ. Меһди бәһсләри Әли Султанлынын гәләминдән чыхмышдыр. Онун 1958-чи илдә университетин елми әсәрләриндә чап олунмуш «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггындакы мәгаләләр серијасы сон дәрәчә мараглы бир елми әсәрдир. Халгымызын бу көзәл әдәби абидәси һәмин мәгаләләрдә әтрафлы тәһлил олунмушдур.

Азәрбајчан халгынын дүнјанын башга халглары илә әдәби әлагәләрини өјрәнмәк саһәсиндә дә Ә. Султанлы сәмәрәли ишләмиш вә бир сыра гијмәтли әсәрләр јаз-

мышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» вә гәдим јунан дастанлары» (1946), «Һејне вә Азәрбајҹан әдәбијјаты» (1946), «Низами вә Гәрби Авропа әдәбијјаты» (1946), «Островски вә Азәрбајҹан драматуркијасы» (1948), «Н. Вәзиров вә рус драматуркијасы» (1949) вә саирәни буна мисал көстәрмәк олар.

Тәдгиг едилән сәнәткарын јарадычылығыны марксизм-ленинизм әдәбијјатшүнаслығы нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк, дәрин үмумиләшдирмә, јығчамлыг, әдәби һадисәләри дөврүн ичтимаи-сијаси шәраити илә сых сурәтдә бағлајыб тәдгиг етмәк маһарәти, марағлы мүгајисәләр, тәсвирчиликдән гачмаг—Ә. Султанлынын елми әсәрләри үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләр бунлардыр.

Көркәмли алим, устад мүәллим, көзәл тәрбијәчи олан Әли Султанлы нәҹиб бир инсан иди. О өз тәләбәләринә, һәмкарларына вә достларына хүсуси мәһәббәт вә гајғы илә јанашарды.

Буна көрәдир ки, биз—Әли Султанлынын республикамызын мүхтәлиф рајон вә шәһәрләринә јајылмыш тәләбәләри, јетишдирдији кәнҹ алимләр, иш вә гәләм јолдашлары ону севир, һөрмәт вә миннәтдарлыгла јад едирик.

1964

ШАИРИН ДӘРДИ

Үрәјим парчаланыб дағда битән лалә кими.

Б. Аббасзадә

Молланәсрәддинчи шаирләр нәслинә мәнсуб олан Бајрамәли Аббасзадә (Һамбал) әдәбијјатымызын марағлы нүмајәндәләриндән биридир. XX әсрин илк илләриндән башлајараг, о, Иран Азәрбајҹанында аловланан милли азадлыг һәрәкатынын фәдакар хадимләриндән бири олмуш, бу һәрәкатын дүшмәнләри илә һәм силаһ, һәм дә гәләмлә мүбаризә едән ҹәсур бир мүҹаһид, вәтәнпәрвәр шаир кими танынмышдыр.

Б. Аббасзадәнин һәјат јолу зәһмәткеш халгын ичәрисиндән чыхан, бүтүн һәјатыны бу халгын гуртулушу уғрунда мүбаризәјә сәрф едән һәгиги бир вәтәндашын һәјат јолудур. О, тәхминән 1859-ҹу илдә Иран Азәрбајҹанынын Сәраб маһалынын Дүнни кәндиндә анадан олмуш, јазыб-охумағы кәндләриндә олан молла мәктәбиндә өјрәнмишдир. Б. Аббасзадәдә ше'р јазмаг һәвәси лап кәнҹ јашларында доғмуш, «Мирзә Күлзар» ләгәби илә јаздығы сатиралар кәндләриндә дилләрдә кәзмишдир. Шаирин о заман јаздығы илк әсәрләри итиб-батдығы үчүн онларын һаггында конкрет тәсәввүрүмүз јохдур. Лакин бир шеј мә'лумдур ки, бу әсәрләр, әсасән, мејхана, бәдијә вә һәчвләрдән ибарәт олмушдур. Һәмин әсәрләрдә јерли мүлкәдарлар, ханлар вә бәјләр тәнгид едилмишдир. Буна көрә онлар Б. Аббасзадәни тә'гиб етмиш, һәтта онун евини белә дағытмышлар. Б. Аббасзадә зүлмкар ханлардан синәдағлы олмуш, буну ше'рләринин бириндә белә јазмышдыр:

Өзүм өлсәм дә, јазын бу сөзүмү баш дашыма:
Төкүб Иранын о ханзадәләри күл башыма.

Әсримизин илк илләриндә Иран Азәрбајҹаны халгы јаделли ишғалчылара вә јерли истисмарчылара гаршы мүбаризәјә галхдығы тарихи күнләрдә биз Б. Аббасзадәни халг гәһрәманы Сәттарханын горхмаз мүҹаһидләри чәркәсиндә көрүрүк. О, силаһлы мүбаризәјә гошулараг, ингилабчыларын сырасында сәнкәрләрдә дүшмәнлә вурушмуш, анҹаг јараландыгдан сонра дөјүш ҹәбһәсини тәрк етмишдир. Бу заман «Имам Ҹүмә» ләгәби илә мәшһур олан мүртәҹе руһани Һаҹы Мирзә Һәсәнин фитвасы илә шаирин еви икинҹи дәфә гарәт едилиб дағыдылмышдыр.

Иран һакимләринин вә јерли истисмарчыларын ишкәнҹәләринә дөзә билмәјән минләрлә зәһмәткеш кими Б. Аббасзадә дә өз доғма јурдуну тәрк едиб, Шимали Азәрбајҹана көчмүш, Бакыда һамбаллыгла күзәран кечирмишдир.

Дејилдијинә көрә, Б. Аббасзадә Бакыда Сабирлә шәхсән таныш олуб, дәфәләрлә онунла көрүшмүшдүр. Сабир ону јазмаға һәвәсләндирмиш вә «Һамбал» тәхәллүсүнү дә Аббасзадәјә бөјүк шаир вермишдир.

Сабирлә, онун әсәрләри илә јахындан таныш олмасы Б. Аббасзадәнин јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Онун јарадычылығынын истәр мәфкурә вә истәрсә дә бәдии сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән инкишаф едиб гол-ганад атмасында, һеч шүбһәсиз ки, бу тә'сирин һәлледиҹи ролу олмушдур. Сабир сатирасынын

тә'сири шаирин бүтүн јарадычылығында өзүнү көстәрмәкдәдир.

Б. Аббасзадә Бакыда јашадығы илләрдә Иран Азәрбајҹанында баш верән һадисәләри диггәтлә изләјир вә онлары өз сатираларында экс етдирирди.

Бајрамәли Аббасзадә Һамбал 1926-чы ил ијун ајынын 3-дә Бакыда вәфат етмишдир.

Азәрбајҹан тарихинин шанлы мүбаризәләрлә долу олан мүрәккәб бир дөврүндә јашајыб-јарадан Бајрамәли Аббасзадә бүтүн өмрүнү өз халгынын азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда дөјүшләрин мүгәддәс идеалларына һәср етмишдир. О, јарадычылығынын чичәкләндији илләрдә доғма јурдундан узагларда јашаса да, һәмишә ана вәтәни Иран Азәрбајҹаны илә руһән бағлы олмуш, Бакыда Иран Азәрбајҹаны илә әлагәдар олан иҹтимаи-сијаси тәшкилатларын ишләриндә фәал иштирак етмиш, о заман мәтбуатда чыхан ше'рләринин, демәк олар ки, һамысынын мөвзусуну Иран Азәрбајҹанындан алмыш, һамысыны Иран Азәрбајҹанына һәср етмишдир.

Бир вәтәндаш, бир шаир кими Б. Аббасзадәни һәмишә Иран Азәрбајҹанынын талеји, ана јурдунун түкәнмәз дәрдләри дүшүндүрмүшдүр: ахы, нә үчүн зүлм, истисмар, бәрабәрсизлик һөкм сүрүр? Нә үчүн «Күлзари-вәтән дидәси кирјан доланыр?» Нә үчүн онун һәмвәтәнләри ағыр еһтијаҹ мәнкәнәсиндә ҹан чәкишир? Һалбуки:

Күчү вардыр демәјә һәр сөзү иранлыларын,
Вар чини, вар чәкичи, дәрјазы иранлыларын.
Һәр шеји, мә'дәни вардыр, дузу иранлыларын,
Дејил һеч бир шејә мөһтаҹ өзү иранлыларын.

Лакин бир овуҹ истисмарчылар, түфејлиләр вәтәнин бу зәнкин тәбии сәрвәтләринә јијәләнмиш, сөз демәјә күчү оланларын ағызларыны јумругла тыхамыш, онлары көлә вәзијјәтинә салмышлар. Һаким гүввәләрин өлкәдә төрәтдији ҹинајәтләри шаир бир-бир садалајыр, күнаһларыны гәзәблә үзләринә юхујур:

Башына нохта вуруб, үммәти сиз нохталадыз,
Молла, хан, шаһ бир олуб, һәр үчүвүз тапдаладыз,
Маһв едиб милләти-мәрһумәји чапдыз, таладыз...

Башга бир ше'риндә шаир бу иттиһамы даһа ачыг шәкилдә ифадә едир:

Ким гојуб зүлмүн бинасын әввәл? Иран ханлары!
Ханлары һәм хан едибдир? Милләтин надандары!
Моллалар мөһр еләјиб ханлар јазан фәрманлары.
Һәр ики гүввә бир олуб маһв едиб инсанлары...

Истисмарчы тәбәгәләрин бир гарын чөрәјә мөһтаҹ гојдуғу зәһмәткеш инсанлар өз јурдларыны тәрк едир, гүрбәт елләрә көчүрдүләр. Анҹаг гүрбәтдә онларын вәзијјәти һеч дә јахшылашмыр, әслиндә онлар јағышдан чыхыб јағмура дүшүрдүләр. Бу заваллы инсанлары еһтијаҹ кабусу гүрбәтдә дә тә'гиб едир, онлар алчалдылыр, олмазын тәһгир, әзаб вә ишкәнҹәләрә мә'руз галырдылар. «Нефт вә милјонлар сәлтәнәти» адланан капиталист Бакысында һәмјерлиләринин дүшдүјү дөзүлмәз вәзијјәтин шаһиди олан шаир үрәк ағрысы илә јазырды:

Бакы заводларында, аја, ким иш көрәрди,
Һәр күндә јүзләр илә кимләр дүшүб өләрди.
Кимләр дивар дибиндә, гүрбәтдә ҹан верәрди,
Ким сәбр едиб дурарды, иранлы олмасајды?

Башга ҹүр дә ола билмәзди. Истисмарын һөкм сүрдүјү һәр јер зәһмәткеш инсан үчүн зиндан кәсилмишди. Иран зүлмкарларынын чајнағындан ҹаныны хилас едиб, шимала кәлән минләрлә ҹәнублу Гафгазын шәһәрләриндә ајларла иш ардынҹа кәзир, иш тапдыгдан сонра исә јени истисмарчыларын чајнағына кечир, јарыаҹ, јарычылпаг доланыр, сәфил-сәркәрдан јашајырды. Үстәлик онлара Аразын о тајындан аҹы хәбәрләр дә кәлирди. Нәсиби ишсизлик, аҹлыг, сәфаләт олан заваллы инсанлар гүрбәтдә ҹан чүрүдән һәмјерлиләриндән имдад диләјирдиләр. Бу заман шаирин гәлби риггәтә кәлир, о, вәтәндәки вәтәндашларынын вәзијјәтини белә тәсвир едирди:

Олуб шүғлүмүз аһү-зар, ағларыг,
Бизә бәд кечир рузкар, ағларыг.
Јазаг дәрдимиздән сизә, ағлајын,
Сәфаләт ичиндә јашар, ағларыг.
Нә бир фәһләлик вар, кедәк иш көрәк,
Галыб күчәләрдә бекар, ағларыг.
Даһа сәбрдә јох тагәт, сәбр едәм,
Дилү-ҹан олуб шө'ләдар, ағларыг.

Вәтәндашларынын түкәнмәз дәрдләриндән дәһшәтә кәлән шаирин субјектив һиссләри, аҹы көз јашлары,

инилтили фәрјады бу мисраларда нә гәдәр тәбии, нечә дә тә'сирли верилмишдир!

Лакин вәтәнин дәрдләриндән риггәтә кәлиб, бә'зән көз јашлары төкән шаир руһдан дүшмүр, кәскин сатиралары илә дүшмәнин үзәринә һүчума кечир, әзилән күтләләри зүлм зәнчирини гырмаға, мүбаризәјә чағырырды:

Он ики пут тајын алтында олан хәстә киши,
Нә олар, ејлә һүчум хан илә бәј үстә, киши!

Башга бир ше'риндә о јенә бу фикрә гајыдыб, һәмјерлиләринә мүрачиәтлә: «Бәји дөј, тапда молланы, ханы гов!»—дејирди.

Б. Аббасзадә ингилаб шаири иди, бүтүн һәјаты боју мәшрутәјә сәдагәтлә хидмәт етмишди. Ше'рләринин бириндә о, мәшрутәнин садиг әскәри олдуғуну белә е'лан едирди:

Мән рузи-әзәлдән демишәм:—Әнчүмәнәм мән,
Кәр дөјсәлә, өлдүрсәлә дә, инчимәнәм мән.

Иран Азәрбајҹаны халгыны әсарәтдә сахлајан гара гүввәләрә сонсуз нифрәт, мүбаризәјә чағырыш руһу Б. Аббасзадәнин бүтүн јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан башлыҹа хүсусијјәтдир. О өз гүввәтли сатираларында Ираны һәррача гојуб сатан Мәммәдәли шаһы, азадлыг һәрәкатынын гәддар дүшмәнләри Сәмәд хан, Рәһим хан, Имам Ҹүмә вә башга гара гүввәләри түкәнмәз гәзәб вә нифрәтлә дамғалајырды.

Шәрг истибдадынын гара мүҹәссәмәси Мәммәдәли шаһ ингилабчы күтләләрин ағыр зәрбәләринә давам кәтирмәјиб, тахт-тачы тәрк етмәјә мәҹбур олдугда Б. Аббасзадә она ачы-ачы күлүрдү:

Билмәм, нә күнаһ етмишик, еј гадирү гәһһар,
Күндән-күнә Иранымызын бәхти олур тар.
Јетмәзди бу ким, шаһымызы бир пара әһрар
Тәхтиндән атыб ејләдиләр һаггыны инкар.
Шаһ ендирилиб, рәсми-итаәт дәјишилди.
Ганун позулуб, вәз'и-вилајәт дәјишилди.

Б. Аббасзадә мүрәккәб иҹтимаи-сијаси һадисәләри дүзкүн баша дүшүр, һај-күјә, бош вә'дләрә алданмырды. О, чох көзәл баша дүшүрдү ки, Мәммәдәли шаһын јыхылмасы һәлә ингилабын гәти гәләбәси демәк дејилдир; шаһ јыхылса да, шаһлыг үсули-идарәси јенә дә

јашајыр, һөкмранлыг јенә дә голукүҹлүләрин әлиндәдир.

Одур ки, шаир мәшрутә һәрәкатынын көлкәли ҹәһәтләрини дә зәһмәткешләрә хатырладыр, беләликлә, ингилабчылары сајыг олмаға, дүшмәнин һијләләринә алданмамаға чағырырды.

Бу вахт Иран гајнар бир газана бәнзәјирди. Өлкәдә һәр күн көзләнилмәз һадисәләр баш верирди.

Бә'зән мүртәҹе гүввәләр әкс-һүчума кечир, азадлыг һәрәкатынын фәзаларында гара булудлар ојнашыр, ингилаб ағыр тәһлүкә гаршысында галырды. Ингилабла әксингилабын, азадхаһларла мүтләгијјәт тәрәфдарларынын арасында өлүм-дирим дөјүшләри кетдији бу тарихи күнләрдә бир чохлары өз вәтәндашлыг борчларыны унудур, кәнарда дајаныб, һадисәләри сојугганлылыгла сејр едирдиләр. Төкүлән ганлар, көјләрә учалан фәрјадлар онларын кефини позмурду. Өз вәтәнинә, өз халгына биканә галан адамларын бигејрәтлији шаири дәһшәтә кәтирирди. О, сатира сүнкүсүнү бу бигејрәтләрә доғру јөнәлдир, онлары гәзәблә рүсвај едирди:

Меј ичиб дилдар әлиндән, һәп хумарам, догрусу,
Гүссәвү гәмдән кәнарам, нәш'әдарәм, догрусу.

Төкмәрәм Иранә даир көзләримдән әшки-тәр.
Онларын әфганлары етмәз мәнә һәркиз әсәр.
Гој бүтүн Иран гырылсын, парәләнсин сәрбәсәр.
Өз јеримдә мән өзүм хошрузкарәм, догрусу.

Көрүндүјү кими, түкәнмәз кин, гәзәб, нифрәт һисси ифадә едән бу мисраларда әсәрин идејасы молланәсрәддинчи шаирләрә мәхсус олан сатирик үслубда верилмишдир, јә'ни шаир сөзү тәнгид објектинин өзүнә вермишдир, онун сәчијјәсини, пуч мә'нәвијјатыны өз дили илә миш, ачыб көстәрмишдир.

Иран мүтләгијјәтинин тәнгиди Б. Аббасзадә јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. Шаир бу саһәдә сон дәрәҹә барышмаз вә ардычылдыр. О, кәскин сатираларында күтбејин Әһмәд шаһы вә мин фырылдагла сәлтәнәти әлә кечириб Иранын зәһмәткеш күтләләрини даһа ағыр бәлалара дүчар едән Рза шаһы ејни амансызлыгла ифша етмишдир.

Б. Аббасзадә әсәрләриндә Иран Азәрбајҹанынын азадлыг һәрәкатынын дүшмәнләрини нифрәтлә дамғаладығы кими, бу һәрәкатын башчысы Сәттарханы, онун

433—18

садиг силаһдашларыны үрәкдән алгышлајырды. Ше'рләринин бириндә о, Сәттарханы белә тәрәннүм едирди:

Онун вүчудуна пабәндәдир мәним көнлүм,
Чәкән о зәһмәтинә мән өзүм гурбан.
Низами тәрбијәси алмајыб о чәнкавәр,
Рәшадәтинә онун харичи галыб һејран.

Б. Аббасзадә доғма вәтәни Иран Азәрбајчанынын вурғуну иди. Шаир һәјатынын сон дөврүнү гүрбәтдә кечирсә дә, онун нәбзи вәтәнин нәбзи илә биркә вурур, гәлби вәтәнинин гәлби илә биркә дөјүнүрдү. Шаирин бу илләрдә јаздығы әсәрләрини нәзәрдән кечирдикдә, адам һеч инана билмир ки, бунларын мүәллифи Иран Азәрбајчанындан кәнарда јашамышдыр. Чүнки бу әсәрләрдә Иран Азәрбајчанынын һәјаты олдугча дәгиг, олдугча реал тәсвир едилмишдир.

Үрәји вәтәнин дәрдләри илә аловланыб јанан, бүтүн һәјаты боју вәтәнин дүшмәнләри илә јорулмаг, усанмаг билмәјән бир гүввә илә вурушан шаир вәтәнин көзәлликләрини дә тәрәннүм едирди.

Вәтәнини азад вә хошбәхт көрмәк арзусу Б. Аббасзадәнин бүтүн јарадычылығындан гырмызы хәтлә кечән, онун һәјат вә мүбаризәсинин мә'насыны ифадә едән бир хүсусијјәтдир. Шаир дөнмәз ирадә илә инанырды ки, мәзлум Шәрги, о чүмләдән онун вәтәнини јалныз габарлы әлләр хилас едәчәкдир. О јазырды:

Шәргә һүрријјәт доғарса, мәнчә, зәһмәтдән доғар,
Шә'нү шөвкәт бирлик етмәкдән, һәмијјәтдән доғар.
Әлдә ал бајраг, додагда, дилдә һүррийјәт сөзү,
Наил олмаг мәгсәдә, әлбәттә, гејрәтдән доғар.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдығы вахт Б. Аббасзадә Бакыда иди. Бу заман о, јени гурулушу үрәкдән алгышлајан илк јазычылардан бири олду. Инди шаир дөври мәтбуатда фәал иштирак едир, Совет һөкумәтинин дахили вә харичи дүшмәнләрини ифша едән јени-јени әсәрләр јазырды. Лакин јенә дә о, Иран Азәрбајчаны илә бирликдә тәнәффүс едир, јенә дә ше'рләринин әсас мөвзусуну орадан алырды. Ијирминчи илләрин биринчи јарысында Иранда вә Иран Азәрбајчанында баш верән һадисәләри о, диггәтлә изләјир, өз әсәрләриндә азадлыг вә демократија чәбһәсиндән ишыгландырырды.

Бајрамәли Аббасзадә Сабирин вә Мө'чүзүн әмәл досту, садиг силаһдашыдыр. XX әср сатирик поезијамызын јаранмасында онун да мүәјјән хидмәти, мүәјјән пајы вардыр.

1964

ӨМҮР ЈОЛДАШЫ

Бир заман Азәрбајчан Јазычылар Иттифагына сачлары гар кими ағ, учабој бир гадын кәлиб кедәрди. Јашынын сәксәни өтмәсинә бахмајараг, вүгарыны итирмәмишди. Вахтилә бөјүк бир сәнәткарын, инсан сәррафы олан нәһәнк бир инсанын үрәјини фәтһ едән көзәллик вә чазибә һәлә ону бүтүнлүклә тәрк етмәмишди. Амансыз гочалығын тәзјигләри нә онун ирадәсини гырмыш нә дә һәјат ешгини сөндүрә билмишди. О јенә дә ишләмәк, әтрафындакы инсанлар үчүн фајдалы олмаг әзми илә јашајырды.

Әдәби јығынчагларда биз онунла јанашы отурар, һал-әһвал тутар, јығынчагдан сонра трамваја, бә'зән дә евинә кими өтүрәрдик. Бүтөв бир епоханын чанлы шаһиди олан бу гадынын ширин сөһбәтләрини алудәликлә динләр, нурани симасында кечмиш күнләрин тарихини охујардыг...

Һамынын сонсуз мәһәббәт бәсләдији бу гадын ким иди? О, Чәлил Мәммәдгулузадәнин өмүр јолдашы вә мәсләк досту Һәмидә ханым иди.

Һәмидә ханым Мәммәдгулузадә XVIII әсрин икинчи јарысында Гарабағда һөкмранлыг етмиш Ибраһим ханын гардашы оғлу Мәммәд бәј Чаванширин нәвәси Әһмәд бәјин (1828—1903) гызыдыр.

О, 1873-чү ил јанварын 6-да (19-да) индики Ағчабәди рајонунун Кәһризли кәндиндә доғулмушдур. Ушаглыг илләриндә һеч бир рәсми мәктәбдә тәһсил көрмәмиш, Азәрбајчан вә рус дилләриндә охујуб-јазмағы аиләсиндә өјрәнмишдир. Сонралар Һәмидә ханым шәхси мүталиә јолу илә савадыны, билијини артырыб, заманәсинин габагчыл зијалыларындан бири олмушдур.

1905-чи илдә Һәмидә ханым атасынын ше'рләр китабыны нәшр етдирмәк үчүн Тифлисә кедәркән Чәлил

Мәммәдгулузадә илә таныш олуб, 1907-чи ил ијунун 15-дә она әрә кетмишдир.

О дөврдә адлы-санлы мүлкәдар гызынын «кафәр» бир мүһәррирә, «мүгәддәс» адәт-ән'әнәләри тәнгидә тутан, бир будагда отуруб мин будағы јырғалајан «Молла Нәсрәддин» журналынын редакторуна әрә кетмәси, әлбәттә, мүртәче даирәләрин, хүсусән өзүндәнразы бәјзадәләрин хошуна кәлә билмәзди. Бу издивач бир чохларыны һиддәтләндирмиш, Гарабағда бу мүнасибәтлә һәчв јазанлар, һәтта Мирзә Чәлили өлдүрмәк истәјәнләр дә олмушдур. Лакин заманын ағыллы вә мәдәни гадыны, чәсарәтли вәтәндашы Һәмидә ханым деди-годулара әһәмијјәт вермәјиб, «кафәр» мүһәррирә әрә кетмәји өзү үчүн бөјүк шәрәф һесаб етмишдир. Чәлил Мәммәдгулузадә илә Һәмидә ханымын аилә һәјаты ијирми беш ил—Мирзә Чәлилин вәфатынадәк давам етмиш, онлар һәмишә бир-биринә гаршылыглы һөрмәт вә гајғы бәсләмишләр.

Чәлил Мәммәдгулузадә кими мүтәфәккир бир сәнәткар, арвадынын дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрмәјә билмәзди. Мирзә Чәлилә әрә кетдикдән сонра Һәмидә ханымын ичтимаи һәјатда хүсусилә фәаллашмасы, онун әмәлләринин дар хејријјәчилик чәрчивәсиндән кәнара чыхыб, үмумхалг әһәмијјәти кәсб етмәси, шәксиз ки, әринин көстәрдији тә'сирин нәтичәси иди.

Һәмидә ханым тәбиәти е'тибары илә ишкүзар, дүшүнән, өзүнү ода-көзә вуран, һәмишә јени бир иш көрмәк арзусу илә чырпынан шәхс иди. Әсримизин әввәлләриндә биз ону Тифлисдә зијалы Азәрбајчан гадынларынын апардығы мәдәни-маариф ишләринин мәркәзиндә көрүрүк. Бу заман о, гадын Чәмијјәти-хејријјәсинин јорулмаз тәшкилатчыларындан бири кими фәалијјәт көстәрир, бөјүк чәтинликләр баһасына тамашалар, мүсамирәләр дүзәлдиб вәсаит топлајырды. Бу вәсаит о вахт гыз мәктәбләринә верилир, јохсул гызларын тәһсили үчүн хәрчләнирди.

Ингилабдан әввәл Тифлисдә «Гызлар институту» адлы орта мәктәб вар иди. Гафгазын мүхтәлиф милләтләриндән олан гызлар бурада програмда көстәрилән фәнләрдән әлавә ана дилләрини дә өјрәнирдиләр. Лакин, нәдәнсә, орада тәһсил алан Азәрбајчан гызларынын ана дили мүәллими јох иди. 1907-чи илдә Һәмидә ханым бу мәсәлә илә јахындан марагланыб, институтун рәһбәрлији илә данышыр, мүхтәлиф идарәләрин гапыларыны дөјмәли олур. Нәһајәт, онун тәшәббүсү илә бу ајры-сечкилијә сон гојулур. Бурада бир чәһәти дә хатырлатмаг лазымдыр: Азәрбајчан гызларынын ана дили мүәллиминин әмәк һаггыны Һәмидә ханымын өзү верирди.

Һәмидә ханым һарада олурса-олсун, дүғма кәнди илә әлагәсини кәсмир, һәмјерлиләринин дәрдләрини, еһтијачларыны һеч вахт унутмурду. О, чохдан бәри Кәһризлидә өз хәрчинә гызларла оғланларын бирликдә охудуғу мәктәб ачмаг арзусунда иди. Дејиләнләрә көрә, буну она атасы вәсијјәт етмишди. Лакин һәр дәфә јени бир чәтинлик ортаја чыхыр, һәмин нәчиб тәшәббүс баш тутмурду. Нәһајәт, о, арзусуну 1909-чу илдә Мирзә Чәлилин көмәји илә һәјата кечирә билди. Кәһризлидә Һәмидә ханымын ачдығы мәктәбдә охујанлардан бир чохлары инди дә сағдырлар, онлар ибтидаи тәһсил алдыглары мәктәби вә онун банисини миннәтдарлыг һисси илә хатырлајырлар.

Мә'лумдур ки, о заман кәндләрдә тибб јардымы јох дәрәчәсиндә иди. Јолухучу хәстәликләрин гаршысы вахтында алынмадығындан онлар кениш јајылыр, нәтичәдә күтләви гырғын төрәјирди. Буна көрә Һәмидә ханым јолухучу хәстәлијә гаршы пејвәнд етмәји, һәмчинин һәмин хәстәлијә тутуланлара илк јардым көстәрмәји өјрәниб, кәндлиләри өзү мүаличә едәрмиш. Бу нәчиб һәрәкәтин шаһиди оланлар данышырлар ки, тәк Кәһризлидән јох, гоншу кәндләрдән дә чамаат төкүлүб кәләр, Әһмәд бәј Чаваншириң һәјәтиндә вә күчәдә бөјүк нөвбә јаранарды, Һәмидә ханымын онлара ијнә вурмасы бә'зән бүтүн күнү давам едәрди.

Һәмидә ханым кәндлиләрә анчаг профилактика мәгсәди илә тибби јардым көстәрмәклә кифајәтләнмирди, јолухучу хәстәлијә тутуланлары да чәкинмәдән мүаличә едирди. Бир дәфә о, хәстәни мүаличә едәркән өзү јолухучу хәстәлијә тутулмуш вә буну чох ағыр кечирмишди.

Һәмидә ханымдан галан китабларын арасында русча «Сағламлыг» адлы бир китаб вардыр. Онун үзәриндә ашағыдакы сөзләр јазылмышдыр: «Бүтүн һәјаты боју кәндлиләри мүаличә едән Һәмидә ханыма һәдијјә. Молла Нәсрәддин. Москва, 29 октјабр 1924-чү ил».

1918—1920-чи илләрдә Һәмидә ханым гадынлары, хүсусән јохсул гадынлары фајдалы әмәјә чәлб етмәк үчүн јоллар арамыш, бу мәгсәдлә әввәлчә Шушада, сон-

ра Кәһризлидә кичик тохучу е'малатханасы јаратмышды. Һәмин е'малатханада ишләјән гадынлардан индидә јашајанлар вардыр. Онлар данышырлар ки, Һәмидә ханым бу е'малатхананы тәшкил етмәклә бизи ачлыгдан гуртарды.

О заман бу ишләрин гадын тәрәфиндән көрүлмәси бөјүк чәсарәт иди. Чүнки гадынларын ичтимаи һәјатда иштиракы горхулу нәтичәләр верир, чох заман онлар ағыр тә'гибләрә мә'руз галырдылар. Һәмидә ханымын башладығы тәшәббүсләр асанлыгла баша кәлмирди. Елә һаллар олмушдур ки, ону ичтимаи мәчлисләрә бурахмамыш, идарәләрин гапысындан гајтармышлар. Мәсәлән, 1907-чи илдә Гарабағда јаранмыш ачлығын гаршысыны алмаг үчүн јоллар арамаг мәгсәдилә Бакыда хүсуси конфранс чағырылмышды. Гарабағда ачларын вәзијјәти һаггында конфрансда Һәмидә ханым мә'рузә етмәли иди. Лакин «биз мүсәлман гадыныны үзүачыг көрә билмәрик»,—дејән гаракүруһчуларын тәләби илә Һәмидә ханым һәмин конфранса бурахылмамыш, Бакыдан кор-пешман кери гајытмалы олмушду. С. Ағамалыоғлу 1928-чи илдә чап олунмуш «Намус» китабында һәмин һадисәни хатырлајыб көстәрир ки, әслиндә мүртәчеләр о заман Һәмидә ханымы үзүачыг олдуғу үчүн јох, фикри ачыг олдуғу үчүн конфранса бурахмамышдылар.»

Лакин гаршыја чыхан belә чәтинликләр Һәмидә ханымы руһдан салмырды. Онун ичтимаи-мәдәни фәалијјәти кетдикчә даһа кениш вүс'әт алырды. О, халгынын дәрдләрини демәјә трибуна ахтарырды. Белә бир трибунаны о, Загафгазија памбыгчыларынын 1912-чи илдә Тифлисдә кечирилмиш XII гурултајында тапа билмишди. Мәтбуатын јаздығындан мә'лум олур ки, азәрбајчанлы гадынын белә бир кениш јығынчағын күрсүсүндән чыхыш етмәси ичтимаијјәтә чох күчлү тә'сир бурахмышды. Һәмидә ханым гурултајда нәдән данышмышды? Гој сөзү онун өзүнә верәк: «Памбыгчыларымызын әсас бәласы чәјирткәдир. 1902-чи илдән 1912-чи илә кими бирчә ил (1910) чәјирткә әкинләримизә зәрәр вермәмишдир. Бүтүн галан илләрдә әкинләримизи, о чүмләдән памбыг саһәләримизи чәјирткә ја гисмән, ја да тамамилә тәләф етмишдир. Чәјирткәнин гаршысыны алмаг үчүн Мил дүзүнү сувармаг лазымдыр... Бунун үчүн Араздан канал чәкмәк вә ону Кавур архы

илә бирләшдириб, Ләнбәран кәндинәдәк узатмаг лазымдыр... Алверчиләр памбығын мәзәннәсини ашағы салыр, истәдикләри гијмәти гојурлар. Беләликлә, памбыг мәһсулундан зәһмәткешләрдән чох алверчиләр—истисмарчылар хејир көрүрләр...»

Сонра о, әкинчилијин мәдәнијјәтини артырмаг үчүн ибтидаи кәнд тәсәррүфаты мәктәбләри ачмағы, нүмунәви әкин саһәләри дүзәлтмәји, кәндә машынлар кәтирмәји, кәндләрин арасында абад јоллар чәкмәји тәклиф едир, рабитә васитәләринин вә тибби јардымын јохлуғундан шикајәтләнир...

Бунлар о заман бүтүн Азәрбајчан кәндинин дәрдләри иди. Онларын һаггында бөјүк бир јығынчағын трибунасындан гадынын үрәк ағрысы илә данышмасы о вахт мүтәрәгги бир һадисә иди.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјатында вә јарадычылыг талејиндә, һеч шүбһәсиз ки, Һәмидә ханымын мүәјјән мүсбәт ролу олмушдур. О, әринә вә онун мәсләк достларына һәмишә гајғы илә јанашырды. Мәсәлән, 1911-чи илдә хәстә Сабирин Тифлисдән досту Аббас Сәһһәтә көндәрдији мәктубда охујуруг: «Мирзә Чәлил вә Һәмидә ханым чәнабларындан чох разыјам. Билмирсән мәнә нә гәдәр еһтирам едирләр! Бу нечә мүддәтдә тамам мәхаричими вә зәһмәтымы мүтәһәммил олмушлар. Мәним меһманхана, ја хәстәханада јатмағыма разы олмадылар, өз евләриндә мәнзил вермишләр. Хүласә, билмирәм нә дил илә тәшәккүр едим».

Мүасирләринин хатирәләриндән өјрәнирик ки, хәстә шаир Тифлисдән Шамахыја гајытдыгдан сонра Һәмидә ханымдан достларына дөнә-дөнә разылыг етмиш вә бир дәфә бәдаһәтән фарсча ашағыдакы бејти сөјләмишдир:

Нәкәрдәд кәз әчәл пуштәм хәмидә,
Кәшәм дәрдуши-худ рәнчи-Һәмидә.

(Әкәр әчәл белими бүкмәсә, Һәмидәнин хәчаләтиндән чыхарам).

Һәмидә ханымын Сабирә көстәрдији гајғы һаггында унудулмаз бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјовун мәтбуатда дәрч етдирдији мәгалә хүсусилә тә'сирлидир. Һәмин мәгалә бу сөзләрлә битир: «Гој әдәбијјат тарихинә јазылсын ки, Сабир кими шаири дирилијиндә тәгдир едән бир киши олмадыса да, бир нәфәр арвад олду ки, ша-

ирин надеји-сәһһәти үчүн милјончу кишиләрә рәғмән, өз варындан кечәчәк гәдәр бөјүк бир һәмијјәт көстәрди».

Чәлил Мәммәдгулузадә илә Һәмидә ханымын 25 ил сүрән аилә һәјаты тарихин чох мүрәккәб илләринә тәсадүф едир. Бу дөврдә әдиб дәфәләрлә заманын бөјүк сијаси һадисәләри илә үз-үзә кәлмиш, ағыр чәтинликләрә мәрдликлә синә кәриб, мүрәккәб илләрин имтаһанларындан алнычачыг чыхмышдыр. Бу илләрин ән чәтин күнләриндә биз Һәмидә ханымы Мирзә Чәлиллә јанашы көрүрүк. Ағыр күнләрдә о, әринин сирдашы, көмәкчиси олмушдур.

Әлбәттә, Һәмидә ханымын мәнсуб олдуғу синфин тәбиәти онун аилә һәјатында вә ичтимаи-мәдәни фәалијјәтиндә өзүнү көстәрмәјә билмәзди. Лакин бу, Һәмидә ханымын ингилабдан әввәл вә сонра мәдәни маариф саһәсиндә көрдүјү фајдалы ишләри, онун һәјат вә фәалијјәтинин мүтәрәгги пафосуну көлкәләмир. Һәмидә ханым XX әср ичтимаи фикир инкишафымызын тарихинә Азәрбајчанын габагчыл маарифпәрвәр гадынларындан бири кими дахил олмушдур.

1939-чу илдән е'тибарән Һәмидә ханым Азәрбајчан Совет Јазычылар Иттифагынын үзвү иди. О, Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Рус гызы», «Јан түтәји» һекајәләрини, Мир Чәлалын «Дирилән адам» романыны вә бир сыра башга әсәрләри рус дилинә тәрчүмә етмишдир.

Лакин әдәбијјатымызын гаршысында онун ән бөјүк хидмәти Чәлил Мәммәдгулузадә һаггында јаздығы хатирәләрдир.

Мүәллифин дөрд ил үзәриндә ишләдији бу хатирәләр үслубу вә материалынын зәнкинлији илә Азәрбајчан әдәбијјатында мемуар жанрынын ән јахшы нүмунәләриндән биридир. Хатирәләрдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјаты, аиләси, мүһити, мүасирләри, ајры-ајры әсәрләринин јаранмасы тарихи һаггында мараглы мә'луматлар верилир. Чәсарәтлә демәк олар ки, әдибин шәхси һәјаты һеч бир мәнбәдә белә кениш ишыгландырылмамышдыр.

Һәмидә ханым бу көзәл әсәри јазмагла унудулмаз әринин хатирәси гаршысында сон борчуну шәрәфлә јеринә јетирмишдир.

...Мәгаләни битирмәк истәркән гејри-ихтијари олараг Һәмидә ханымла сон көрүшүм јадыма дүшдү. 1955-чи илин јанвар ајы иди. О заман мән университетин филолокија факултәсиндә тәләбә елми чәмијјәтинин рәһбәри идим. Ч. Мәммәдгулузадәнин вәфатынын илдөнүмү күнүндә Һәмидә ханымла тәләбәләрин көрүшүнү тәшкил етмәк, хатирәләрини динләмәк истәјирдик. Бу мүнасибәтлә онун евинә кетмәли олдум. Сән демә, хәстәимиш... Мәни јатаг отағында гәбул етди. Артыг зәифләмиш вә чох арыгламышды. Вахтилә көрдүјүм әзәмәтиндән әсәр галмамышды. Лакин инди дә тәфәккүрүнү, мәнтигини итирмәмишди. Сакит-сакит данышыр, тез-тез әрини хатырлајырды: «Чәлил «Анамын китабы»ны јазыб гуртаранда биринчи дәфә мәнә охуду. Зәһрабәјин фачиәси мәнә елә ағыр тә'сир етди ки, өзүмү әлә ала билмәдим, ағладым, әсәрин үзүнү көчүртдүрүб өзүмдә јадикар сахладым... Инди дә мәндәдир. Чәлил «Анамын китабы»ны бүтүн әсәрләриндән чох севирди. Сағалан кими ону рус дилинә тәрчүмә едәчәјәм».

Һисс едирдим ки, јорулмушдур. Худаһафизләшиб чыхмаг истәјирдим. Лакин сөһбәтинә ара вермирди. Дејәсән, сон күнләрини јашадығыны билир, үрәјиндә һеч нә гојмаг истәмирди...

Тәхминән бир ај сонра, февралын 6-да шәһәрә хәбәр јајылды ки, Һәмидә ханым вәфат етмишдир. Ертәси күн ону Фәхри хијабанда—әринин мәзарынын јанында дәфн етдик.

1967

ҺӘМИШӘ БИЗИМЛӘ

Мәммәдсәид Ордубадинин 78 ил давам едән һәјатынын тәхминән 60 или зәһмәтдә, ичтимаи-сијаси мүбаризәләрдә, саһилләри көрүнмәјән бир уммана бәнзәр бәдии јарадычылыгда, һәбсләрдә вә сүркүнләрдә кечмишдир.

Мәммәдсәид Ордубадинин бөјүк сөз устасы кими јазыб-јаратдығы вә ингилабчы-ичтимаи хадим кими фәалијјәт көстәрдији заманын сијаси биографијасыны үмуми шәкилдә нәзәримиздә чанландыраг: Романовлар сүлаләсинин әсасларыны сарсыдан 1905-чи ил ингилабы вә бу ингилабын тә'сири илә Иран Азәрбајчанында аловланан милли азадлыг һәрәкаты, Столыпин иртичасы

вə биринчи дүнја мүһарибəси иллəри, чаризмин деврилмəси илə нəтичəлəнəн феврал буржуа вə бəшəр тарихиндə јени, шəрəфли сəһифə ачан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилаблары... Нəһајəт, Совет үсули-идарəсинин гəләбəсиндəн сонра Азəрбајчанда јени һəјат, јени чəмијјəт, јени мəдəнијјəт, јени əхлаг, јени мəишəт гуручулуғу уғрунда кедəн шанлы мүбаризəнин там отуз или...

Көрүн, јарым əср сүрəн бир дөврдə нечə-нечə чаһаншүмул һадисəлəр баш вермишдир. Бу һадисəлəрин кедишиндə бир-биринə зидд олан синифлəр, идејалар үз-үзə дајаныб чарпышмыш, еһтираслар гызышмыш, ингилабла экс-ингилаб, тəрəгги илə иртича арасында өлүм-дирим мүбаризəлəри кетмишдир. Бу мүбаризəлəр бə'зəн елə зиддијјəтли, елə мүрəккəб сəчијјə дашыјырды ки, кимин һаглы, кимин һагсыз, нəјин əјри, нəјин дүз олдуғуну мүəјјəн етмəк, сахта шүарлара алданыб јанылмамаг о гəдəр дə асан иш дејилди.

Əсрин бу кешмəкешли иллəриндə чохлары јорулуб, јары јолда галмыш, чохлары сəһви вə ја мүһафизəкарлығы үзүндəн тарихин гырынты гутуларына атылмышдыр. Алларыны чəкдијимиз бүтүн бу ичтимаи-сијаси һадисəлəр Ордубадинин көзлəринин габағында баш вермишдир вə о һеч бир вахт кəнарда дајаныб, садəчə олараг бунлары сејр етмəмишдир. Јарым əср, бəли, там јарым əср бүтүн бу мүһүм һадисəлəрин фəал, фəдакар иштиракчысы олмушдур. Ордубади јарым əср əдəби, мəдəни вə сијаси мүбаризəлəрин бурулғанында олмуш, лакин боғулмамышдыр. О, əлли ил өз халгынын сијаси тарихини, əдəбијјатыны вə мəдəнијјəтини јарадан көркəмли шəхсијјəтлəрин сырасында фəхри, мəн дејəрдим ки, əн фəхри јерлəрдəн бирини тутмушдур.

Нə кәнчлијиндə вə сонралар мə'руз галдығы ағыр мадди еһтијач, нə тə'гиблəр, нə һəбслəр, нə дə дөзүлмəз шəраитдə гүрбəтдə кечирдији једдииллик сүркүн онун вүгарыны, ирадəсини вə ишыглы кəлəчəјə инамыны сарсыда билмишдир. Ордубади бүтүн һəјаты боју инсана инанмыш, инсанын һəр бир мадди, мə'нəви вə сијаси буховлардан хилас олуб, һəгиги мə'нада инсан кими јашамасы уғрунда гəлəм чалмышдыр.

Ордубадинин бəдии јарадычылығынын мүвəффəгијјəтини тə'мин едəн башга бир хүсусијјəт дə бундан ибарəтдир ки, о, исте'дадла зəһмəти өзүндə аһəнкдар бир сурəтдə бирлəшдирмишдир. Бүтүн бөјүк сөз сəнəткарлары кими Мəммəдсəид дə садəчə олараг јазмамышдыр, күлүнк чалмышдыр. Биз онун əсəрлəрини охујаркəн һəм јүксəк илһам вə исте'дадын, һəм дə сəбир вə инадлы јазычы əмəјинин шаһиди олуруг.

Мəммəдсəид Ордубадинин ирси илə таныш олдугда биз бə'зəн һејрəтə кəлирик: инсан нə гəдəр јазыб-јарадар! Адамын мүталиəси, билији нə гəдəр дəрин, нə гəдəр кениш олар! Ордубадинин ирси илə танышлыгдан сонра инанырсан ки, əлинə гəлəм алдығы илк күнлəрдəн башлајараг, онун бир күнү, бир сааты белə бош кечмəмишдир. О, сүркүндə олдуғу иллəрдə дə даим нəјинсə үзəриндə ишлəмиш, нəјинсə үзəриндə дүшүнмүш, һəмишə ахтарышда олмушдур.

Мəммəдсəид Ордубадинин јарадычылыг үфүглəри сон дəрəчə̀ кенишдир. Мүəјјəн жанр мəһдудлуғу Ордубади јарадычылығы үчүн јаддыр. Онун бəдии јарадычылыг марағы мүхтəлиф вə рəнкарəнкдир. Ордубади—шаир, Ордубади—сатирик, Ордубади—романчы, Ордубади—публисист, Ордубади—тəрчүмəчи, Ордубади—опера вə оперетта либретто мүəллифи, Ордубади—чохлу гијмəтли əдəби-тəнгиди мəгалəлəр мүəллифи... Буларын һеч бири онун үчүн јени, кечичи характер дашымамышдыр. Ордубади јарадычылығын бүтүн бу саһəлəриндə һəјаты боју гəлəм чалмыш вə буларын, демəк олар ки, һамысында мүвəффəг олмушдур. Онун бүтүн бу жанрларда јаздығы əсəрлəрдə професионал јеткинлик вардыр. Ордубади əдəбијјатымызын тарихинə биринчи нөвбəдə романчы кими, Азəрбајчанда тарихи роман жанрынын баниси, чəмијјəтимизин кечдији бүтөв бир ичтимаи инкишаф дөврүнүн епик лөвһəлəрини чанландыран монументал романларын мүəллифи кими дахил олмушдур.

Мүасир Азəрбајчан əдəбијјатында драматуркија саһəсиндə Чəфəр Чаббарлынын көрдүјү иши, поезијада Сəмəд Вурғунун көрдүјү иши нəсрдə Мəммəд Сəид Ордубади көрмүшдүр. Сəмəд Вурғун јазмышдыр ки, «Чаббарлы драматуркија саһəсиндə бизим һамымызын мүəллими олмушдур». Чəсарəтлə демəк олар ки, Мəммəдсəид Ордубади дə нəср саһəсиндə мүасир Азəрбајчан јазычыларынын мүəллими олмушдур.

Мəммəдсəид Ордубади əдəби јарадычылыг алəминə гəдəм атдығы илк күнлəрдəн е'тибарəн архасыны халга сөјкəмиш, ајагларыны доғма торпаға бəрк басмыш, јарадычылыг илһамыны ана вəтəндəн, мүасирлəринин

һәјатындан алмышдыр. Әсримизин әввәлләриндә нәшр един илк ше'рләринин бириндә о јазырды:

Баш вер вәтән уғрунда ки, әбнаји-вәтәнсән,
Баш вермәсән, инсан нә ки, бир загу зәғәнсән.

Бу мисралар анчаг башгаларына мүрачиәт үчүн јазылмамышдыр. Бурадакы чағырыша Мәммәдсәид Ордубади бүтүн һәјаты боју әмәл едиб, вәтән уғрунда, вәтәнин сәадәти, азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда гүввә вә бачарығыны әсиркәмәмишдир. Ордубадинин ичтимаи фәалијјәти вә зәнкин бәдии јарадычылығы бу мисралардакы чағырыша хидмәтин парлаг тимсалыдыр.

Ордубади бәдии јарадычылыг аләминә кәлдији заман әдәбијјатымыз вә үмумијјәтлә ичтимаи фикримиз мүрәккәб инкишаф просеси кечирирди. Бир сыра јазычылар өз мөвзуларыны вәтәндән, доғма халгын, мүасирләринин һәјатындан дејил, јадларын һәјатындан, јадларын тарихи кечмишиндән алырдылар. Бунунла да истәр-истәмәз охучулары мүасирликдән, мүасир һәјатын гаршысында дуран актуал вәзифәләрдән узаглашдырырдылар. Мәммәдсәид Ордубади исә бу заман, јухарыда дејилдији кими, мүасир һәјатдан јазыр, мүасирләринин диггәтини мүасир вәзифәләрә чәлб едир, онларын көзләрини ачыр, онлары гәфләт јухусундан ојанмаға, јени һәјат уғрунда мүбаризәјә һарајлајырды.

Мүәллифин мөвзусу Тәбриз һәјатындан алынмыш «Бәдбәхт милјончу вә јахуд Рзагулу хан фирәнкимәаб» адлы илк романында тәсвир един һәјатын үфунәти, мәһәләтин түнд-гаранлығы ичәрисиндә боғулмасы адамы дәһшәтә кәтирир, лакин үмидсизлијә апарыб чыхармыр. Охучу инаныр ки, түнд-гаранлыға гәрг олмуш һәјатын үфүгләриндә тез-кеч дан сөкүләчәк, түнд-гаранлығы ајдын ишыг әвәз едәчәкдир. Бу, јә'ни ишыглы вә хошбәхт кәләчәјә инам Ордубадинин бүтүн сонракы әсәрләри үчүн дә хас олан мүсбәт хүсусијјәтдир. Ордубади әсри илә бирликдә јашамыш, бирликдә аддымламыш, бирликдә әтә-гана долмушдур. Онун јарадычылығы әсринин тәрчүмеји-һалыдыр. Әсринин бүтүн бөјүк ичтимаи-сијаси һадисәләри, халгымызын јашадығы тарихин ән мүһүм мәрһәләләри Ордубадинин јарадычылығында өз әксини тапмышдыр. Әдибин мүхтәлиф вахтларда «Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр» вә «Дүнја дәјишир» башлығы алтында нәшр едилмиш трилокијасыны көтүрәк. Бу романлары охујаркән биз Азәрбајчанын 25 иллик тарихи илә таныш олуруг. Кечән әсрин 90-чы илләриндән башлајараг, Азәрбајчанда чәрәјан едән бүтүн сијаси һадисәләр, идеоложи чарпышмалар, Бакы пролетариатынын ингилаби чыхышлары, чаризмин вә харичи мүдахиләчиләрин Азәрбајчанда төрәтдикләри фитнә-фәсадлар, зәһмәткеш халгын өз гуртулушу уғрунда апардығы мүбаризәләрин мөһтәшәм панорамы көзүмүзүн гаршысында чанланыр. Бу әсәрләрдә тарихиликлә сәнәткар тәхәјјүлү үзви сурәтдә бирләшәрәк бир-бирини тамамламыш, нәтичәдә үмумиләшдирилмиш бәдии лөвһәләр, рәнкарәнк бәдии образлар галерејасы јаранмышдыр. Трилокијада бәдии мәнтиг о гәдәр гүввәтли, о гәдәр тәбии вә нүфузедичидир ки, адам онун һәгигилијинә дәрин е'тигадла инаныр.

Јахуд дөрдчилдлик «Думанлы Тәбриз» епопејасыны көтүрәк. Иран Азәрбајчаны халгынын милли азадлыг һәрәкаты бу көзәл гәһрәманлыг дастанында нечә дә сәһәракәтлә алынмышдыр. Узун илләр боју јаделнәткаранә гәләмә алынмышдыр. Узун илләр боју јаделлиләрин әсарәти алтында инләјән халгын мүтләгијјәтә, милли зүлмә гаршы баш галдырыб, харигүл'адә гәһрәманлыг көстәрмәси «Думанлы Тәбриз»дә јүксәк вәтәндашлыг гүруру илә чанландырылмышдыр. Романда тарихи колорит күчлүдүр. Чүнки мүәллиф тәсвир етдији һадисәләрин билавасиртә иштиракчысы олмушдур. Одур ки, биз романы охујаркән ингилаби һәрәкатын јүксәлишини тәсвир едән сәтирләрин архасында дајаныб ифтихар һиссилә севинән, һәрәкатын ганлы сүгутуну тәсвир едән сәтирләрин архасында исә көз јашы төкән мүәллифин өзүнү көрүрүк.

«Думанлы Тәбриз»и охујаркән биз јадларын әсарәти алтында инләјән, лакин һеч бир заман өз вүгарыны итирмәјән, һәмишә гајнар газана бәнзәјән дәрдли Тәбризин чәкилмәз дәрдләринин вә мисилсиз рәшадәтләринин шаһиди олуруг. Тарихдә өзләринә һејкәл гојан Сәттарханларын, Бағырханларын, онларын архасынча кедиб, вәтән јолунда өлүмүн көзүнә дик бахан минләрчә башга гәһрәманларын хатирәләри гаршысында еһтирамла баш әјирик.

Јазычы тәхәјјүлүнүн сон дәрәчә күчлү олмасына бахмајараг, романдакы әһвалатлар вә образлар, демәк

олар ки, тарихән дүрүстдүр, һәгигәтән баш вермиш һадисәләрә ујғундур.

Вахтилә Енкелс јазырды ки, мән Балзакын «Бәшәри комедијасы»ндан франсыз чәмијјәтинин тарихи һаггында бу дөврүн тарихчиләринин китабларында олдуғундан даһа чох шеј өјрәндим.

Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романындан биз 1906—1911-чи илләр Иран Азәрбајчаны ингилабынын тарихини һәмин дөврүн тарихини јазан алимләрин китабларында олдуғундан даһа јахшы өјрәнирик.

«Думанлы Тәбриз» милли епопеја олса да, онун үчүн милли мәһдудијјәт јаддыр. Романда гојулан проблемләр бүтүн Јахын Шәрг халгларынын талеји илә бағлы олан проблемләрдир. Сејид Чәфәр Пишәвәри 1943-чү илдә Теһранда нәшр етдији «Ажир» гәзетиндә «Думанлы Тәбриз»ин тәһлилинә һәср етдији мәгаләсиндә јазмышдыр ки, «Бу романын мүәллифи ојанан Шәргин ојанан әдәбијјатынын вичданыдыр».

Мәммәдсәид Ордубадинин сон тарихи романы Азәрбајчан вә Үмумиттифаг охучусунун севимли әсәрләри фондуна дахил олмуш «Гылынч вә гәләм»дир. Романда XII әср Азәрбајчанынын бүтүн гүввәтли вә зәиф чәһәтләри, әсрин сијаси шәраити, әхлаг вә мәишәт нормалары, адәт-ән'әнәләри әлван бојаларла верилмишдир. Ордубадинин ширин, ахычы тәһкијә үслубу бу әсәрдә даһа чазибәдардыр.

«Гылынч вә гәләм» романында мүхтәлиф тәбәгә вә зүмрәләри тәмсил едән, бир сыра јадда галан марағлы образлар вардыр. Романын баш гәһрәманлары—өлкәнин дүшүнән бејни шаир Низами, вуран әли икид Фәхрәддиндир. Бүтүн әсәр бoју онлары Азәрбајчан торпағынын бүтөвлүјү, истиглалијјәти, халгын доғма мәдәнијјәтинин талеји дүшүндүрүр. Низами дә, Фәхрәддин дә, онларын әтрафына топлашан башга мүсбәт образлар да сөзүн һәгиги мә'насында фәдакар вә вәтәнпәрвәрдирләр. Мүәллиф бу образларын васитәсилә XII әср Азәрбајчанынын марағлы тарихчәсини јаратмышдыр.

Дејирләр ки, куја, «Гылынч вә гәләм» романында конкрет тарихи шәраит нәзәрә алынмајыб, образлар вә әһвалатлар һәддән-зијадә мүасирләшдирилмишдир. Јох, белә дејилдир. Сәнәткар гәләмә алдығы тарихи һадисәләрин садәчә олараг фотосуну чәкә билмәз. Бу һадисәләрин тәсвириндә онун шәхси дүнјакөрүшү, јашадығы заманын сәнәткарын гаршысында гојдуғу тәләбләр мүәјјән дәрәчә өзүнү көстәрмәлидир. Шәксиз ки, Ордубади бу һәгигәти нәзәрә алмыш, буна көрә дә романда узаг кечмишин тарихи һадисәләрини бу күнүн тәләбләри бахымындан мә'наландырмышдыр.

Мә'лумдур ки, кечмишинә архаланмајан халгын бу күнү вә сабаһы ишыглы ола билмәз. Одур ки, XII әср Азәрбајчанынын ишыглы чәһәтләрини романда илк илана чәкән әдибә һагг вермәк лазымдыр.

Үмумијјәтлә Мәммәдсәид Ордубадинин тарихи романларында әсас апарычы гүввә халгдыр. Сәмәд Вурғун 30 ил әввәл гәләмә алдығы бир јазыда Ордубадинин романларынын бу чәһәтини хүсусилә гејд едәрәк демишдир:

«Мәммәдсәид Ордубадинин романлары халгымызын гәһрәманлыг кечмишинин, мүбаризә вә мүсибәтләр тарихинин чанлы тәчәссүмүдүр. Онун һәр бир романы әнкин тарихи лөвһәдир. Бу әнкин лөвһәдә һадисәләрин заманы вә мәканы, персонажларын характери устад сәнәткара мәхсус фырча илә ән зәриф чизкиләрлә, ән уфаг тәфәррүатларла рәсм едилмишдир. Ордубадинин романларында әсас образ халгдыр, халгын гәһрәманлығыдыр».

Нәдәнсә, бә'зи тәдгигатчылар Ордубади романларынын бу хүсусијјәтини там ајдынлығы илә ачыб көстәрмирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, вахтилә Ордубади ирсинә олан субјектив мүнасибәтләр бә'зи тәнгидчиләрә, әдәбијјатшүнаслара да сирајәт етмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, әдәбијјат тарихи китабларында, дәрсликләрдә Ордубади һаггында биртәрәфли, сәтһи һөкмләрә, әдаләтсиз тәнгидләрә раст кәлирик. Бизчә, мүасир әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг Ордубади ирсинә мүнасибәтә јенидән бахмалы, бөјүк әдибин ирсини елми-методоложи чәһәтдән дүзкүн гијмәтләндирмәлидир.

Мәммәдсәид Ордубадинин јарадычылығындан бәһс едәркән онун мүһәррирлик фәалијјәтини, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналында тәхминән 25 ил давам едән фәалијјәтини хатырламамаг олмаз. «Молла Нәсрәддин»ин һәјата гәдәм атдығы 1906-чы илдә чыхан 4-чү нөмрәсиндән е'тибарән Ордубади журналда иштирак етмәјә башлајыр вә бундан сонра «Һәрдәмхәјал» имзалы мәнзум вә мәнсур фелјетонлар онун сәһифәләриндән әскик олмур. «Молла Нәсрәддин» журналынын тарихиндә

Мәммәдсәид Ордубадинин бөјүк хидмәтләри вардыр. Әкәр Ордубади «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндәки фәалијјәтиндән башга, бир иш көрмәсәјди белә, бир јазычы кими әдәбијјатымыз тарихиндә јенә дә јашајарды.

Бәдии јарадычылығы кими, Ордубадинин публисистик фәалијјәти дә рәнкарәнкдир. Ингилабдан әввәл о, «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы илә кифајәтләнмәјиб, Бакыда чыхан сатирик журналлар үчүн дә мүхтәлиф мөвзуда фелјетонлар јазыр, гәзетләрдә арды-арасы кәсилмәдән күнүн ичтимаи проблемләринә даир мәгаләләр нәшр етдирирди. Мараглыдыр ки, Ордубади сүркүндә олдуғу илләрдә дә вәтәнлә әлагәсини кәсмәјиб, Азәрбајчан мәтбуатыны диггәтлә изләмиш, бир чох мәсәләләрдә мәтбуатын сәсинә сәс вериб, онун сәһифәләриндә јахындан иштирак етмишдир.

Мәммәдсәид Ордубади бир публисист кими заманла бирликдә аддымламыш, һәмишә заманын чағырышларына сәс вермиш, мүтәрәгги чәбһәнин чарчысы олмушдур. Бу, Ордубадинин тәхминән 50 ил давам едән публисист фәалијјәтини сәчијјәләндирән хүсусијјәтдир.

Максим Горки дөнә-дөнә демишдир ки, јазычынын шәхсијјәти илә јарадычылығы арасында үзви бағлылыг олмалыдыр. Пис адам јахшы сәнәткар ола билмәз. Мәммәдсәид Ордубади шәхсијјәти илә јарадычылығынын арасында үзви бағлылыг олан сәнәткарлардандыр. Бөјүк сәнәткар Ордубади ејни заманда аличәнаб, зәһмәтсевәр, кенишүрәкли бөјүк инсан иди, көрүб-көтүрмүш мараглы адам иди. О өз мүасирләринә јалныз јарадычылығы илә дејил, нәчиб инсани кејфијјәтләри илә дә мүсбәт тә'сир көстәрирди.

Мәммәдсәид Ордубади Азәрбајчан әдәбијјаты вә ичтимаи фикри хәзинәсини јараданларын өлмәз аиләсинә мәнсуб олан сималардан биридир. Һәјата көзләрини јумдуғу замандан кечән илләрдә биз һеч бир вахт онун јохлуғуну һисс етмәмишик. Бу илләрдә Ордубади һәмишә бизимлә олмуш, инди дә бизимләдир. Һеч шүбһәсиз ки, кәләчәк нәсилләр дә бу сөзү ифтихар һисси илә тәкрар едәчәкләр: Мәммәдсәид Ордубади бизимләдир!

1972

ИКИ ХАЛГЫН ОҒЛУ

Вәтәндир јашамаг, вәтәндир һәјат!

М. Шејхзад

Магсуд Шејхзадәнин гәрибә вә мараглы талеји вардыр. Гардаш өзбәк халгынын мүасир әдәби вә елми фикир тарихиндә фәхри јерләрдән бирини тутан М. Шејхзадә азәрбајчанлыдыр. 1908-чи илдә Ағдаш шәһәриндә һәким аиләсиндә доғулмуш вә тәһсилини шәһәрин «Әһмәдијјә» адланан ибтидаи мәктәбиндә алмышдыр. О, јазыларынын бириндә һөрмәтлә хатырлајыр ки, мәктәбә ајаг басаркән, «Илк мүәллимим Мухтар Әфәнди олмушдур». Бу һәмин о Мухтар Әфәндизадәдир ки, һәјатынын тәхминән 60 илини мүәллимлијә һәср етмиш, узун мүддәт Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә әрәб дилиндән дәрс демиш, анчаг сон илләрдә јашы сәксәни өтдүкдән сонра пенсијаја чыхмышдыр.

Шејхзадә 1921-чи илдә Бакы дарүлмүәллиминә дахил олуб, 1925-чи илдә ораны битирдикдән сонра Дағыстана көндәрилмиш, 1928-чи илә кими Дәрбәнд вә Маһач-Гала шәһәрләриндә мүәллимлик етмишдир.

М. Шејхзадәнин әдәби јарадычылыға башламасы вә мәтбуат сәһифәләриндә көрүнмәси Бакы дарүлмүәллиминдә тәһсил алдығы вә Дағыстанда ишләдији илләрә тәсадүф едир. Бу илләрдә Азәрбајчан вә Дағыстан мәтбуатында онун илк ше'рләри, һекајәләри вә мәгаләләри нәшр едилмишдир.

Гардаш өзбәк әдәбијјатынын тарихинә көркәмли шаир, драматург, алим вә публисист кими дахил олуб, өзбәк халгынын үрәјинә јол тапан, онун дәрин һөрмәт вә мәһәббәтини газанан М. Шејхзадә бәдии јарадычылыға Азәрбајчанда башламышдыр. Бу һагда о, «Дашкәнднамә» поемасында јазмышдыр:

Дүнјаја кәлдим мән Азәрбајчанда,
Кечди ушаглығым бу күл мәканда.
Низами вәтәни, Кәнчә өлкәси
Доллурду синәмә ше'р һәваси.
Анам Күр чајынын ширин сәдасы
Ојатды көнлүмдә јазмаг һәвасы.

Магсуд Шејхзадә ше'р јазмаға чох еркән башламышдыр. Онун һәлә Ағдашда ибтидаи мәктәбдә охудуғу за-

ман јаздығы ше'рләрин әлјазмасы әдибин архивиндәдир. Әлбәттә, 12—13 јашлы ушағын гәләм тәчрүбәси олан бу ше'рләр һәлә әсл сәнәт әсәри олмагдан узагдыр. Лакин бу ше'рләрдә бәдии мәнтиг вардыр вә вәтәнини севән, онун көзәлликләрини вәсф едән ушағын гәлб дөјүнтүләри дујулур. Нараһат үрәкли ушағы о заман Азәрбајчанда баш верән ичтимаи һадисәләр марагландырмыш, бу һадисәләрин бир чохларына о, ше'р һәср етмишдир. Мәсәлән, 1919-чу илдә Дағыстаны тутан әксингилабчы чар кенералы Деникинин гулдур дәстәләринин Азәрбајчана да сохулмалары тәһлүкәси јаранмыш вә бу, халгын арасында бөјүк тәшвишә сәбәб олмушду. О заман мәктәбли Магсуд да бундан тәшвишә дүшүб, өз һиддәтини хүсуси бир ше'рлә ифадә етмишдир. Мараг үчүн һәмин ше'рин ики мисрасыны нәзәрдән кечирәк:

Гары дүшмән, јанылырсан, елә билмә тәкәм мән,
Нә'рә чәксәм габағымдан гачачагсан, бил ки, сән.

М. Шејхзадәнин Бакыда охудуғу вә Дағыстанда чалышдығы илләрдә мәтбуатда чыхан ше'рләри мөвзу е'тибарилә рәнкарәнк вә мүхтәлифдир. Онун бу дөврә аид ше'рләриндә ичтимаи мөвзу үстүнлүк тәшкил етсә дә, чаван шаир лирик парчалар да јазырды. 1927-чи илдә Дағыстанда нәшр едилән «Маариф јолу» мәчмуәсиндә дәрч едилмиш лирик бир ше'риндә ашағыдакы сәмими мисралара раст кәлирик:

Көзәлләрин көзәлисән.
Саф ешгимин әзәлисән.
Долан, сән кәл бизә, гыз.
Евимизи бәзә, гыз.
Гачма мәндән, чејраным,
Мән ки сәнә һејраным.

1927-чи илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 4—5-чи нөмрәсиндә Магсуд Шејхзадәнин «Нәриман һаггында халг масалы» адлы нағылвары бир һекајәси чыхмышды. Һекајәдә Нәриман Нәриманов фәдакар халг һәкими, зүлмә, истибдада гаршы мүбаризә едән әфсанәви бир гәһрәман кими тәсвир олунур. Бу әсәрдә мүәллифин гәләми артыг чилаланмыш, јазычылыг манерасы јеткинләшмишди. Һекајә дүнјакөрмүш бир чарвадарын дили илә нағыл едилир. Һекајәнин дили, үслубу, ифадә тәрзи халг нағылларына о гәдәр јахындыр ки, һәтта

журналын редаксијасы онун һәгигәтән чарвалар тәрәфиндән нағыл олундуғуну зәнн едәрәк әсәрин әввәлиндә белә бир гејд вермишдир:

«Чәмијјәт ичәрисиндә зүһур етмиш һәр һансы бир һадисә халг үзәриндә мүәјјән тә'сир бурахыр. Зүлм, әдаләт, һагг вә бу кими бир чох башга мөвзуларда олан халг масаллары вахтилә халгы мүтәәссир етмиш һадисә вә вәг'әләрин бирәр әксидирләр. Охучулара тәгдим етдијимиз бу «Нәриман һаггында халг масалы» да Шәрг ингилабчысы Нәримановун ингилаб үгрундакы мүбаризәсинин халг тәрәфиндән гавранылмыш, халгын садә вә тәбии сүзкәчиндән кечмиш бир ифадәсидир».

Мүәллиф өз тәрчүмеји-һалында јазыр ки, фолклоршүнаслар бу һекајәни халг нағылы һесаб едәрәк, ону шифаһи әдәбијјат нүмунәси кими гәләмә вермишләр. Һекајәнин јазылыш тәрзи көстәрир ки, Магсуд Шејхзадә халг јарадычылығына јахшы бәләд имиш. О, әсәриндә шифаһи әдәбијјатын руһуну елә көзәл ифадә едә билмишдир ки, тәдгигатчылар бу әсәри халг нағылларындан ајырд етмәкдә чәтинлик чәкмишләр.

1928-чи илдә тале Магсуд Шејхзадәни Өзбәкистана апарыб чыхартмышдыр. Гардаш өзбәк торпағы ону бағрына басыб, доғма оғул кими бәсләмиш, камала јетирмишдир. «Дашкәнднамә» поемасында шаир буну сәмимијјәтлә е'тираф едир:

Мәним шаирлијим бурда бој атды.
Сыр-Дәрја саһили гәлбимә јатды.
Һәзрәт Нәваинин олдум әлини.
Ағзымда бәсләдим онун дилини.
Өзбәк вадисиндә адымы сурдум.
Сәнәт карванымы мән бурда гурдум.
Мәним талејимдән јох шикајәтим.
Бурда чичәкләнди ше'рим, сәнәтим.

Јүксәк исте'дад саһиби олан Магсуд Шејхзадә Өзбәкистана кәлдикдән сонра һәр-түт бир илин мүддәтиндә өзбәк дилини мүкәммәл өјрәнмиш. 1929-чу илдән өзбәк мәктәбләриндә мүәллимлијә башламыш, шаир вә мүһәррир кими өзбәк мәтбуатында фәал иштирак едәрәк чох кечмәдән охучуларын вә әдәби ичтимаијјәтин рәғбәтини газанмышдыр.

Магсуд Шејхзадә Өзбәкистанда али тәһсил алмыш, аспирантура битириб, мүвәффәгијјәтлә диссертасија мүдафиә етмиш, 30-чу илләрин [illegible] башлаја-

раг 1967-чи илин феврал ајына, јә'ни өмрүнүн сонунадәк Низами адына Дашкәнд Дөвләт Педагожи Институтунда мүәллим, досент вә профессор кими чалышмышдыр. Өзбәк кәнчлијинин бир нечә нәсли Магсуд Шејхзадәнин тәләбәси олмушдур. Өзбәкистанын елә рајону тапылмаз ки, Шејхзадәнин орада кечмиш тәләбәси олмасын. Өзбәкистанда һәмишә она «домла» (устад), «әкә» (бөјүк гардаш) дејә һөрмәтлә мүрачиәт етмишләр. Инди дә ону бу адларла јад едирләр.

Магсуд Шејхзадә чох мәһсулдар бәдии јарадычылыг јолу кечмишдир. Өзбәк әдәбијјат тарихчиләри ону мүасир өзбәк поезијасынын вә драматургијасынын әсас баниләриндән бири һесаб едирләр. Бу, һәгигәтән беләдир. М. Шејхзадә 40 ил Өзбәкистанда јазыб-јаратмыш, чох зәнкин бир әдәби ирс гојуб кетмишдир. Шаирин өз сағлығында нәшр едилән 20-дән артыг китабы өзбәк охучулары арасында севилә-севилә охунур. Онун сәһнәдә бөјүк мүвәффәгијјәт газанан «Чәлаләддин Мәнгүберди» вә «Мирзә Улуғбәј» адлы мәнзум тарихи фачиәләри өзбәк совет драматургијасынын гызыл фондуна дахил олмушдур.

Магсуд Шејхзадә классик әдәби ән'әнә илә мүасирлији өз јарадычылығында мәһарәтлә бирләшдирән сәнәткарлардандыр. Һәјат, реал инсан, биринчи нөвбәдә исә вәтән ешги, вәтәнин кечмишинин, бу күнүнүн вә кәләчәјинин јүксәк бәдии тәрәннүмү Шејхзадә јарадычылығынын әсас мотивләридир. Мәһз бу хүсусијјәтләр ону мүасир өзбәк әдәбијјатыны јарадан көркәмли сималарын сырасына чыхартмышдыр.

Өзбәкистанда Магсуд Шејхзадә ејни заманда устад әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи кими дә шөһрәт тапмышдыр. О, классик өзбәк әдәбијјатынын, хүсусән Нәваи ирсинин ән мө'тәбәр тәдгигатчыларындан биридир. Һазырда әдибин Өзбәкистанда нәшр едилмәкдә олан 6 чилдлик күллијјатынын бир чилди бүтүнлүклә Нәваи јарадычылығынын тәдгигинә һәср едилән әсәрләрдән ибарәтдир.

Бүтүн башга көркәмли сәнәткарлар кими М. Шејхзадәнин дә јарадычылығы һуманист вә бејнәлмиләл сәчијјә дашыјыр. О, башга халгларын әдәбијјатына дәрин мәһәббәт бәсләмиш, өзбәк охучуларыны Авропа, рус вә дикәр милләтләрин әдәбијјаты илә таныш етмәк үчүн бөјүк зәһмәт сәрф етмишдир. Шејхзадә бәдии тәрчүмә илә јүк бүтүн јарадычылығы боју мәшғул олмушдур. Әдибин өз-

бәк тәдгигатчылары тәсдиг едирләр ки, Шејхзадә бәдии тәрчүмәјә мүһүм јарадычылыг иши кими бахырды. Онун Шекспир, Һөте, Пушкин, Лермонтов, Мајаковски, Шевченко, Мткевич, Чавчавадзе, Исаакјан, Мәхдумгулу, С. Вурғун вә башгаларындан етдији тәрчүмәләр өзбәк әдәбијјатында бәдии тәрчүмәнин ән јахшы нүмунәләриндән һесаб олунур.

Магсуд Шејхзадә јазыларында вә шәхси сөһбәтләриндә һәмишә јүксәк вүгар һисси илә дејәрди ки, «мән ики халгын оғлу, ики торпағын өвладыјам. Бу мәнә нәсиб олан бөјүк сәадәтдир».

Бәли, Магсуд Шејхзадә ики халгын—Азәрбајчан вә өзбәк халгларынын оғлудур. О бу гардаш халгларын гәдим достлуғунун вә бир-бирләринә бәсләдикләри сонсуз мәһәббәтин чанлы тимсалыдыр.

197

ТӘНГИДИМИЗИН АҒСАГГАЛЫ

Һәр сач-саггалы ағаран адама ағсаггал демирләр. Гәдимдән бәри ел арасында ағсаггал о адама дејирләр ки, ағлы, рәфтары, һәјат тәчрүбәси, тәвазөкарлығы илә һамынын һөрмәт вә е'тибарыны газаныр, өз нәчиб инсани кејфијјәтләри илә адамлара доғру јол көстәрир, үрәјинин һәрарәти илә әтрафындакылары исиндирир, онлара мүсбәт тә'сир көстәрир, дүзкүн истигамәт верир.

Академик Мәммәд Ариф Дадашзадә әдәби вә елми ичтимаијјәтимизин, үмумијјәтлә, халгымызын белә мүдрик ағсаггалларындан биридир.

Мәммәд Ариф Дадашзадә әдәби аләмдә илк дәфә 1923-чү илин август ајында көрүнмүш, сонралар бу имзанын саһиби там јарым әср әдәби инкишафымызын мәркәзиндә дајанан ајдын тәфәккүрлү, гүввәтли гәләм усталарындан бири олмуш вә инди дә бири олараг галмагдадыр. Мәтбуатда, китабларын үзәриндә тез-тез көрмәјә адәт етдијимиз бу имзанын саһиби, демәк олар ки, Азәрбајчан совет әдәбијјаты илә бирликдә доғулмуш, онунла бирликдә мүрәккәб мүбаризә вә инкишаф јоллары кечиб, һамынын һөрмәт бәсләдији, инандығы, әсәрләрини севә-севә охудуғу букүнкү М. А. Дадашзадә сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Онун јарадычылығынын тәрчүмә-

јн-һалы Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәрчүмеји-һалы илә елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, онлары бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

М. А. Дадашзадәнин 70 јашы илә бирликдә зәнкин әдәби-тәнгиди вә елми-ичтимаи фәалијјәтинин дә 50 иллији тамам олур. Бу мүддәтдә о, әдәби вә елми кәнчлијимизин бир нечә нәслинин мүәллими олмушдур. Буна көрәдир ки, тәләбәләри дә, јазычы достлары да, елм аләминдәки һәмкарлары да она мүрачиәт едәндә, јахуд рәсми вә гејри-рәсми мәчлисләрдә, сөһбәтләрдә онун адыны чәкәндә академик вә ја профессор Мәммәд Ариф Дадашзадә јох, садәчә олараг «Ариф мүәллим» дејирләр. Әкәр «Ариф» кәнчлијиндә онун өзүнүн көтүрдүјү биринчи тәхәллүсдүрсә, «мүәллим» әдәби-елми ичтимаијјәтимизин она вердији икинчи тәхәллүсдүр. Бир-бирини тамамлајан бу тәхәллүсләрин икиси дә Ариф мүәллимә јарашыр, нечә дејәрләр, онун бојуна бичилмишдир. Јарадычылығында да, ичтимаи фәалијјәтиндә дә, шәхси һәјатында да о һәм арифдир, һәм дә мүәллим.

Ариф мүәллимин әдәби-ичтимаи фәалијјәти рәнкарәнк вә чохчәһәтлидир. Бир алим олараг онун мараг даирәси сон дәрәчә кенишдир. Бүтүн јарадычылығы боју о, тәнгидчи, әдәбијјатшүнас, мүәллим, орта вә али мәктәб дәрсликләринин мүәллифи, тәрчүмәчи, ичтимаи хадим, республикада һуманитар елмләрин јорулмаз тәшкилатчысы кими танынмышдыр. Бу саһәләрин һеч бириндә Ариф мүәллим кәнардан әл узатмамышдыр, һеч бири онун үчүн өкеј өвлад олмамышдыр. Һамысынын доғма өвлады, һамысынын мәркәзиндә дајанан пешәкар јарадычы зијалыларымыздан, көркәмли мәдәнијјәт хадимләримиздән бири кими фәалијјәт көстәрмишдир.

Лакин академик Мәммәд Арифин јарадычылығы һәр нә гәдәр чохчәһәтли олса да, онун бир нөмрәли иш саһәси мүасир әдәби тәнгиддир. Әдәби тәнгид онун јарадычылығынын дәјишилмәз лејтмотивидир. Ариф мүәллим һәр шејдән әввәл мүасир әдәбијјатымызын талеји илә мәшғул олмуш, гәләмини әсасән бу саһәдә ишләтмишдир. О, Азәрбајчан совет әдәбијјаты, онун инкишаф проблемләри, јарадычылыг тәләбәләри, тарихинин ајры-ајры мәрһәләләриндә өзүнү бүрузә верән гүсурлары вә с. [illegible] ардычыл мәшғул олмуш, һеч бир вахт [illegible]. Әдибин «Сечилмиш әсәрләри»нин 1968–1970-чи илләрдә бурахылмыш [illegible] һәчмли

үчилдлијини мәсарәтлә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тарихи адландырмаг олар. Доғрудур, бу чилдләрдә классик ирсә, рус халгынын вә башга гардаш халгларын әдәбијјатына даир бир сыра санбаллы әсәрләр вардыр. Лакин бир инсан өмрүнүн бәһрәси олан бу үчилдликдә топланан әсәрләрин әксәријјәти мүасир әдәбијјатын инкишаф проблемләридир. Һәмин чилдләри охудугча, биз Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәшәккүл вә инкишаф дөврләринин мараглы әдәби мүбаризәләри, гәләмин сүнкүјә чеврилдији унудулмаз илләрдән башлајыб, јашадығымыз күнләрәдәк давам едән тарихчәси илә таныш олуруг. Ариф мүәллим һәр һансы бир мөвзуну, һәр һансы бир јазычынын јарадычылығыны тәдгиг едәркән онлары заманын әдәби просеси илә елә маһарәтлә бағлајыр ки, охучу һәм һаггында бәһс олунан конкрет мөвзу илә, һәм дә әдәби зәминлә, долајысы илә олса да, әдәби инкишафын үмуми мәнзәрәси илә таныш олур. Мәсәлән, «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» (1956-чы ил) монографијасында тәкчә јазычынын өзү јох, онун дөврү, хәләфләри вә сәләфләри дә охучуја тәгдим едилир. Ејни сөзләри «Сәмәд Вургун драматуркијасы» (1964-чү ил) китабы һаггында да демәк олар.

Ариф мүәллимин сечилмиш әсәрләринин үчилдлијинә дахил едилән әсәрләрин бөјүк бир һиссәси мүхтәлиф заманларда јазылыб, мәтбуатда нәшр олунмуш тәнгиди мәгаләләрдир. Бу мәгаләләрин әксәријјәти монографик вә проблематик јазылардыр. Мәсәлән, мүәллифин 1956-чы илдә јазылмыш «Бөјүк идеаллар шаири» мәгаләсини көтүрәк. Һәчми бир чап вәрәгиндән ибарәт олан бу мәгаләдә Вургун поезијасы бүтүн әнкинлији илә тәһлил едилмишдир. Әлбәттә, бөјүк бир шаири кичик бир мәгаләдә тәгдим етмәји анчаг устад тәнгидчи бачара биләр. Мүәллифин «Мирзә Ибраһимов» (1946-чы ил), «Осман Сарывәлли» (1955-чи ил), «Шаир Мәммәд Раһим» (1957-чи ил), Рәсул Рза һаггындакы «Фикир поезијасы» (1963-чү ил) јазылары да ән јахшы монографик мәгалә нүмунәләридир.

Ариф мүәллим бә'зән һәчм е'тибары илә бөјүк олмајан мәгаләдә вачиб проблемләр ирәли сүрүр вә онлары усталыгла һәлл едир. «Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг» (1941-чи ил), «Сосиалист реализминин бә'зи мәсәләләри» (1948-чи ил), «Дил вә услуб» (1956-чы ил), «Азәрбајчан совет романы» (1957-чи ил) бу гәбилдән олан

мəгалəлəрдир. Бунларда мүасир əдəбијјатымызын актуал проблемлəри ирəли сүрүлмүш вə əдəби-ичтимаи шəраитин естетик тəлəблəринə ујғун истигамəтдə ишыгландырылмышдыр. Буна көрə биз һəмин мəгалəлəри чəсарəтлə проблематик мəгалəлəр адландыра билəрик.

Вахтилə А. С. Пушкин демишдир: «Тəнгидин вəзијјəти үмумијјəтлə бүтүн əдəбијјатын мəдənијјəтини əкс етдирир». Биз ифтихар һисси илə дејə билəрик ки, Ариф мүəллимин јарадычылыгынын елми-нəзəри сəвијјəси һəмишə бүтүн əдəбијјатымызын мəдəни сəвијјəсини əкс етдирмиш, онун јүксəлиш јолларына ишыг салмышдыр.

Азəрбајчан совет əдəбијјатынын тəшəккүл вə инкишафында Ариф мүəллимин бөјүк хидмəтлəри вардыр. Əкəр биз Азəрбајчан совет əдəбијјатыны мөһтəшəм бир бинаја бəнзəтсəк, Ариф мүəллим бу бинанын сөјкəндији нəһəнк көвдəли дирəклəрдəн биридир. Мүасир əдəбијјатымызда драматуркија саһəсиндə Чəфəр Чаббарлынын көрдүјү иши, нəср саһəсиндə Ордубадинин көрдүјү иши, поезија алəминдə Сəмəд Вурғунун көрдүјү иши, əдəби тəнгид саһəсиндə Ариф мүəллим көрмүшдүр.

Əдəби һəјатымызда мүхтəлиф заманларда кедəн мүбаһисəлəрдə һəмишə сон вə əдалəтли сөзү Ариф мүəллим сөјлəмишдир. Ариф мүəллим əн кəскин тəнгидлəриндə белə өзүнə садиг галараг тəмкинлə давраныр, һеч бир заман əдалəт һиссини итирмир. О, кəскин сөзү арифанə демəји, јазычыны инандырмағы бачарыр. Одур ки, онун əн кəскин тəнгиди белə, јазычыны сарсытмыр, бəдбинлəшдирмир, əксинə, руһландырыр, дүзкүн јарадычылыг истигамəтинə салыр. Бүтүн бунлара көрə Сəмəд Вурғун чох һаглы олараг Мəммəд Арифи «əдəбијјатымызын вичданы» адландырмышдыр.

Ариф мүəллимин јарадычылығында əдəбијјатымызын јалныз бу күнү дејил, дүнəни дə мүһүм јер тутур. О, тəнгидчиликлə əдəбијјатшүнаслығы өз симасында бирлəшдирəн алимлəримиздəндир.

Отузунчу иллəрин əввəллəриндəн башлајараг Ариф мүəллим классик ирсимизин тəдгигаты илə мүнтəзəм мəшғул олур. Онун Низами, М. Ф. Ахундов, С. Ə. Ширвани, Ч. Мəммəдгулузадə, М. Ə. Сабир вə с. јазычылар һаггындакы монографик мəгалəлəри классик ирсə партијалы мүнасибəтин јахшы нүмунəлəридир.

Белински, һəр һансы бир дөврүн əдəбијјатында сəлəфлəрин ирсиндəн нечə фајдаланмағын характериндəн

данышаркəн демишдир ки, «...Биз кечмиши она көрə сорғу-суала тутуруг ки, бу күнүмүзү бизə изаһ етсин, кəлəчəјимиздəн хəбəр версин». Ариф мүəллим əсəрлəриндə классик ирси məһз бу бахымдан тəдгиг едир. О, классик ирси өјрəнəркəн өз əсринин оғлу олараг галыр, кечмиш јазычыларын јарадычылығыны заманəмизин идеоложи тəлəблəринə, естетик нормаларына ујғун шəкилдə мə'наландырыб, кечмишлə мүасирлик арасында көрпү салыр. Шəксиз ки, бу, хəлəфлəрин сəлəфлəрə мүнасибəтинин əн доғру елми-методоложи јолудур.

Үмумиттифаг миғјасында рус əдəбијјатынын мө'тəбəр мүтəхəссислəриндəн бири олан Ариф мүəллим көркəмли рус сəнəткарларына, Азəрбајчан—рус əдəби əлагəлəринин өјрəнилмəсинə онларча санбаллы елми тəдгигат əсəри һəср етмишдир. Башга јазыларында олдуғу кими, бу əсəрлəриндə дə мүəллиф бəдии əсəрə гијмəт вермəклə кифајəтлəнмир, ичтимаи һəјатла əдəбијјат арасындакы əлагəни мөһкəмлəндирир, бəдии əсəрлəри вə бу əсəрлəрдəки сурəтлəри үмумилəшдирир, бу сурəтлəрдə дөврүн ичтимаи-сијаси мəсəлəлəринин нə дəрəчəдə дүзкүн вə ујғун əкс олундуғуну мејдана чыхарыр, белəликлə, өзүнүн елми-нəзəри көрүшлəрини ајдынлашдырыр.

Əсəрлəринин бириндə Ариф мүəллим јазыр ки, «Тəнгид əдəбијјатын сүканчысы олмалыдыр. Лакин бу, о заман мүмкүн ола билəр ки, тəнгид тəһлил вə тəдгиг етдији əдəби инкишафын сəвијјəсиндə дура билсин». Ариф мүəллимин өзү бир тəнгидчи кими һəмишə белə олмушдур. О һəмишə бəдии инкишафын əн јүксəк сəвијјəсиндə дајаныб, əдəбијјатымызын һəгиги мə'нада сүканчысы олмушдур.

Ариф мүəллимə көрə тəнгидчи јазычынын да, охучунун да тəрбијəчиси олмалыдыр, тəнгиди əсəрлəрдə тəрбијəчилик хүсусијјəтлəри олмалыдыр. Əкс тəгдирдə тəнгид өз тə'сир гүввəсини итирə билəр. Онун өзү бир тəнгидчи, бир мүəллим кими əн јахшы тəрбијəчидир. Ариф мүəллимин һəјатынын бөјүк бир һиссəси Азəрбајчан Дөвлəт Университетинин диварлары арасында, тəдрис аудиторијаларында кечмишдир. Инди республикамызын елə бир шəһəри вə ја кəнди тапылмаз ки, орада Ариф мүəллимин кечмиш тəлəбəлəри олмасын. Онлар инди мəзмунлу мүһазирəлəрини динлəдиклəри, дəрсликлəрини охудуглары мүəллимлəрини һөрмəт вə миннəтдарлыгла хатырлајырлар.

40 илдән чохдур ки, Ариф мүәллим елмин, мәдәниј-јәтин көркәмли тәшкилатчысы кими фәалијјәт көстәрир. Мүхтәлиф заманларда о, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун директору, университетин рус әдәбијјаты кафедрасынын мүдири, «Азәрбајҹан» журналынын редактору, маариф назиринин мүавини, Елмләр Академијасынын ичтимаи елмләр бөлмәсинин академик-катиби ишләмишдир. 1960-ҹы илдән исә академија президентинин мүавинидир. Дашыдығы мәс'ул вәзифәләри Ариф мүәллим елми-тәнгиди јарадыҹылығла узлашдырмағы бөјүк мәһарәтлә баҹармышдыр. Нәтиҹәдә, бу вәзифәләр онун елми јарадыҹылығына мане олмамышдыр.

Ариф мүәллимин дашыдығы мәс'ул вәзифәләрә, јаздығы ҹилд-ҹилд китаблара нәзәр салдыгда адам һејрәтә кәлир: заһирән сакит көрүнән бу тәвазөкар адамда нә гәдәр енержи, нә гәдәр иш габилијјәти вардыр! Бүтүн бунлара нәзәр салдыгда бир даһа инанырсан ки, Ариф мүәллим чох мә'налы һәјат јолу кечмишдир.

Бүтүн бунлар үчүн Ариф мүәллим партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән јүксәк мүкафатлара, елми адлара лајиг көрүлмүшдүр.

Ариф мүәллим өмрүнүн 70 иллијини, ичтимаи-елми фәалијјәтинин әлли иллијини јарадыҹылыг имканларынын, иш габилијјәтинин чичәкләндији бир заманда гаршылајыр. Биз—онун сајсыз-һесабсыз тәләбәләри, јазычы достлары вә һәмкарлары Ариф мүәллимә даһа мөһкәм ҹансағлығы, јарадыҹылыг мүвәффәгијјәтләри арзу едир вә дәрин е'тигадла инанырыг ки, Ариф мүәллим мәдәнијјәтимизин инкишафы наминә кәләҹәкдә дә сәмәрәли фәалијјәт көстәрәҹәк, елмимизи јени-јени санбаллы әсәрләрлә зәнкинләшдирәҹәкдир.

1974

ӘСРИНИН ОҒЛУ

1. КӨЗӘЛ МҮӘЛЛИМ, ФӘДАКАР ВӘТӘНДАШ

Сүлејман Сани ади мүәллим дејилди,
мүәллимләрин мүәллими иди.

А. Шаиг

Сүлејман Сани Ахундов Гори Мүәллимләр Семинаријасында тәһсил алмыш халг мүәллимләримиздәндир. Кечән әсрин икинчи јарысында тәшкил олунмуш бу семинарија феврал ингилабынадәк фәалијјәт көстәрмиш, Гафгаз халгларынын, о ҹүмләдән азәрбајҹанлыларын мәдәни инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Мә'лумдур ки, чаризм азлыгда галан милләтләрин ушаглары үчүн мәктәбләр тәшкил етдикдә јалныз бир мәгсәд—мути тәбәәләр тәрбијә етмәк, милли мүстәмләкә сијасәтинин нормаларыны кичик халглара ашылајан либерал зијалылар јетишдирмәк мәгсәдини күдүрдү. Лакин о заман һәр шеј чаризмин истәдији кими олмурду. Чаризм үсули-идарәсинә дүшмән олан мүтәрәгги рус мүәллимләри дә өз ишләрини көрүр, шакирдләрә агы гарадан сечмәкдә көмәк едирдиләр.

Шакирдләрин динлар руһда бөјүмәләри үчүн семинаријанын тәдрис програмында шәриәт дәрсләринә кениш јер верилирди. Лакин нәтиҹә јенә дә [illegible] ичтимаи гурулушун истәдији кими олмурду. Дүнјәви елмләрин тәдриси шәриәт мүәллимләринин дедикләрини алт-үст едир, беләликлә, кәләҹәк мүәллимләр семинаријада көзүачыг бөјүјүрдүләр.

Сүлејман Сани 1894-ҹү илдә Гори семинаријасыны мүвәффәгијјәтлә битириб Бакыја кәлмиш, гырх илә јахын бурада фәдакар халг мүәллими, өз дәст-хәтти олан сәмими јазычы кими танынмыш, маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә гајнар фәалијјәт көстәрмишдир.

Сүлејман Сани орижинал јазычы олса да, онун фәалијјәтинин әсасыны мүәллимлик тәшкил едир. О, өмрүнүн ән көзәл илләрини варлығы илә севдији вә бағлы олдуғу мүәллимлијә һәср етмишдир. Кәнҹләримизин бир нечә нәсли Сүлејман Санидән дәрс алмыш, онун көзәл ушаг әсәрләрини охујуб камала јетмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, о заманкы халг мүәллимләринин, о ҹүмләдән Сүлејман Санинин һәјаты вә фәалијјәти сон дәрәҹә чәтин бир шәраитдә кечмишдир. Онлар јалныз дәрс демирдиләр, мәктәбләри дә өзләри ачыр, тәдрис китабларыны да өзләри јазыб, өз вәсаитләри илә нәшр етдирир, јазычылыг едир, артист танылмајанда сәһнәјә чыхыр, гәзет бурахыр, мәһкәмәләрдә савадсызларла чар мә'мурларынын арасында дилманчлыг едир, бир сөзлә, зәһмәткеш халгын ојаныб, маариф вә мәдәнијјәтә говушмасы үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Һәлә бу, аз имиш, онлар гапы-гапы кәзиб, мәктәбләрә шакирд ҹәлб едирдиләр. О заман шакирд топламаг мүәллимләрин гаршысындакы чәтинликләрин бир нөм-

рәли проблеми иди. Чүнки јени типли мәктәбләрлә моллаханаларын арасында кәскин рәгабәт кедирди. Руһаниләрин фитвасы илә авамлар дүнјәви мәктәбләри, Сабирин тә'бирилә десәк, «мәктәби-үсјан», орада дәрс дејән мүәллимләри исә «бир јени шејтан» адландырыб, ушагларыны бу мәктәбләрә бурахмырдылар. Сүлејман Сани тәрчүмеји-һалында белә бир күлмәли вә ағламалы һадисәни хатырлајыр:

«...Мән чох сүбут вә дәлилдән сонра аталардан бирини өз оғлуну бизим мәктәбә вермәјә разы салдым. Доғрудан да, о сабаһысы күн оғлу илә бәрабәр мәктәбә кәлди. Мән севинчлә онлары гаршыладым. Ушағын мәктәбә гәбул олунмасы һаггында әризә јазанадәк отурмаларыны рича етдим. Мән әризәни јазыб битирдим вә ушағын атасындан гол чәкмәсини рича етдим. О, бөјүк һәјәчанла гәләми әлинә көтүрдү. Әли әсә-әсә әризәни имза етмәк истәркән, башга мәктәбдән кәлмиш зарафатчыл бир мүәллим бир дәфә асгырды. Бу «тәк сәбир» чәтинликлә гәбул олунмуш гәрарын бир ан ичәрисиндә позулмасы үчүн кифајәт иди. О, «аллаһ өзү бу тәк сәбирлә мәни бу шејтан әмәлиндән сахлајыр»,— дејә гәләми јерә гојуб, оғлунун әлиндән јапышды,— кедәк, оғлум, кедәк, бу мәктәб дејилән шејтан јувасындан узаглашаг!»

Биз нә гәдәр она јалвардыг, нә гәдәр инандырмаға чалышдыг ки, бу сәбир јаланчы сәбир иди, бир шеј чыхмады. Оғланын өзүнүн дә јалварыб, мәктәбдә галмаг истәмәси атанын үрәјини јумшалда билмәди, күчлә оғлуну чәкиб мәктәбдән апарды.»

Сүлејман Санинин өзүнүн гејд етдији кими, бу онун, ушаглары мәктәбә чәлб едәркән раст кәлдији сајсыз-һесабсыз ејбәчәр һадисәләрдән бири иди. О заман валидејнләри тәрәфиндән үсули-чәдид мәктәбләриндә охумаға бурахылмајан бә'зи ушаглар аиләдән баш көтүрүб гачыр, һәтта өзләрини өлдүрәнләр дә олурду.

Бунлар инди нағыл кими көрүнсә дә, јахын кечмишимиздә баш вермиш ачы һәгигәтләрдир. Сүлејман Сани вә онун мәсләк достлары белә чәтин шәраитдә мүәллимлик етмишдир!

Мүәллимлији Сүлејман Сани өзүнүн әсас пешәси һесаб етмиш, мүасирләри үчүн һәмишә ән јахшы мүәллим тимсалы олмушдур. Чаван мүәллимләр һәмишә ондан нүмунә көтүрмүш, шакирдләри ону гәлбән севмиш, она сонсуз мәһәббәт бәсләмишләр. Сүлејман Санини өзүнүн илк севимли мүәллими кими хатырлајан халг шаири Сүлејман Рүстәм јазыр: «Мәктәбдә бир нечә мүәллимдән горхардыг. Чүнки бир аз дәчәллик етдикдә, синифдә сәс салдыгда, онлар бизи сөјүр, вурар, һәтта дәрсдән сонра гаранлыг бир синифдә дустаг кими наһарсыз гојардылар. С. Сани о мүәллимләрдән дејилди. О бизи бир ата кими севәрди. Онун нурани, мә'налы симасындан һәмишә бир гајғы, мәһәббәт јағарды. Биз бир күнаһ ишләдикдә онун үзүнә бахмагдан утанардыг. Онун мә'налы бахышлары санки бизимлә данышарды. Онун дәрсиндә синифдә һәмишә дәрин бир сүкут оларды. Бағбан көрпә ағачларынын үзәриндә әсдији кими, мүәллимимиз Сүлејман Сани дә һәр биримизин үзәриндә еләчә әсәрди.»

Сүлејман Сани белә мүәллим иди! Чәсарәтлә демәк олар ки, Сүлејман Санинин инди сағ галан бүтүн шакирдләри гочаман халг шаиринин јаздығы бу сәтирләри севинчлә тәсдиг едәр, онларын алтындан ифтихарла гол чәкәрләр.

Сүлејман Сани Ахундов өз әсринин, ингилаблар заманәсинин һәссас оғлу иди. О өз ичтимаи мәдәни фәалијјәти, бәдии јарадычылығы илә һәмишә әсрин сәсинә сәс верир, һәмишә иншыглы тәрәфә, тәрәггијә чан атыр, чалышыб чапалајыр, азаб-әзијјәтләрә дөзүр, һеч кәсдән һеч нә уммурду. Унудулмаз јазычы вә мүәллим Абдулла Шаиг дејәрди ки, «Сүлејман Сани дә Сабир кими мүкафатыны өз виҹданындан аларды».

Јашадығы заманәнин мәдәни һәјатында елә бир бөјүк вә ја кичик һадисә олмамышдыр ки, Сүлејман Сани онда иштирак етмәсин. Азәрбајчан мүәллимләринин дил вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндә ислаһат апаран биринчи (1906) вә икинчи (1907) гурултајларынын һазырланыб кечирилмәсиндә Сүлејман Сани јахындан иштирак етмиш, икинчи гурултајын гәрары илә бурахылан «Икинчи ил» адлы ислаһ едилмиш јени дәрслијин мүәллифләриндән бири олмушдур.

Архајын вахтда милләт адындан бол-бол данышан, бәрк ајагда исә колда-косда кизләнән либерал зијалыларын әксинә олараг, Сүлејман Сани заманын һеч бир ичтимаи-сијаси һадисәсинә биканә галмамышдыр. 1918-чи илдә о, Бакы коммунасынын ән ағыр күнләриндә маариф комиссарлығында чалышыб, «Совет зәһмәт мәк-

тәбләри үчүн програм дүзәлтмәк, мәктәбләри аваданлыгла тәчһиз етмәк ишләрилә» мәшғул олмушдур.

Халг илә бағлылығы, фәалијјәтинин демократик руһу Сүлејман Санини совет платформасына кәтириб чыхарды. 1920-чи илдә о, көтүр-гој етмәдән Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсини алгышлајыб, јени гурулушун һәгиги мә'нада дөјүшкән әскәри олду.

1920-чи илин ијун ајында С. Сани Шушаја кедәрәк, Гарабағ вилајәтинин биринчи кәндли гурултајынын кечирилмәсиндә иштирак етди, сонра бир мүддәт вилајәт маариф шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышараг, тәчрүбәли бир педагог кими совет мәктәбләринин тәшкили ишини јолуна гојду. 1921-чи илин февралында Бакыја гајыдараг, педагожи вә әдәби јарадычылығыны јени һәвәс, јени гүввә илә давам етдирди.

О заман ингилабын гәләбәсини сәһнәдән тәсдиг вә тәрәннүм едән пјесләрә бөјүк еһтијач вар иди. Белә бир пјеси илк дәфә Сүлејман Сани гәләмә алды. Онун 1921-чи илдә јаздығы «Лачын јувасы» әсәри дөвләт драм театрында вә кәнч республиканын өзфәалијјәт коллективләриндә тез-тез тамашаја гојулараг, кениш шөһрәт газанды. Сүлејман Санини илк совет драматургу, «Лачын јувасы»ны исә илк совет пјеси адландыранлар јанылмырлар. Бу пјес вахтында јазылмыш, нечә дејәрләр, јеринә дүшмүш вә өз хејирли ишини көрмүшдүр.

О дөврдә девриләмиш чәмијјәтин адәт-ән'әнәләри, әхлаг нормалары һәлә јашамагда иди. Онлар өз хошлары илә тәслим олмаг истәмирдиләр. Онлары анчаг тә'сирли тәблиғат күчү илә шүурлардан силиб атмаг мүмкүн иди.

Бу мәгсәдлә Бакыда «Тәнгид-тәблиғ» адланан јени күтләви театр јарадылды. Бу театр 1921-чи ил нојабр ајынын 13-дә өз пәрдәсини Сүлејман Санинин «Чәрхифәләк» пјеси илә галдырды. Сонра мүәллиф бир-биринин ардынча бу театр үчүн 10 пјес јазды. Тәнгид-тәблиғ театрынын репертуары илк илләрдә, демәк олар ки, Сүлејман Санинин пјесләри үзәриндә гурулмушду.

20-чи илләрин әввәлләриндә һәјатын бүтүн саһәләриндә јенилик көһнәлијин үзәринә мәдәни һүчума кечмишди. Сүлејман Сани о вахт бу һүчуму сүр'әтләндирән 20-јә јахын һекајә јазды.

Чошғун әдәби јарадычылыг вә мүәллимликлә јанашы, Сүлејман Сани республиканын ичтимаи һәјатында да јахындан иштирак едирди. 1921—1930-чу илләрдә о, Бакы Советинин дәјишилмәз үзвү олмуш, бир чағырыш Республиканын Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишдир. 1922-чи илдә Азәрбајчан Әдиб вә Шаирләр Иттифагына башчылыг етмишдир. Совет һөкумәти Сүлејман Санинин узун сүрән әдәби вә педагожи фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк, 1932-чи илдә она әмәк гәһрәманы ады верди.

Сүлејман Санинин һәјаты, фәалијјәти, көзәл инсани кејфијјәтләри халга, халгын маарифинә вә әдәбијјатына тәмәннасыз хидмәтин парлаг нүмунәсидир. Сүлејман Сани садәчә олараг јашамамышдыр, бүтүн өмрү боју бир шам кими јаныб, әтрафыны, әтрафындакыларын үрәкләрини ишыгландырмышдыр.

2. «ТАМАҺКАР»ДАН «ЛАЧЫН ЈУВАСЫ»НА

> [illegible]
>
> С. Сани

Сүлејман Сани бәдии јарадычылыға 1899-чу илдә башламышдыр. Илк дәфә о, драматуркија саһәсиндә гәләмини сынајыб, «Тамаһкар» комедијасыны јазмыш вә сонралар драм жанрына тез-тез мүрачиәт етмишдир.

«Тамаһкар» пјеси мәзмуну, мәфкурә истигамәти, образлар аләми, тәнгид вә тәсдиг објектләри е'тибары илә «Һачы Гара»нын өвладларындандыр. Комедијанын әсас тәнгид һәдәфи хәсисликдир. Бу һәдәфи әсәрдә тәмсил едән башлыча сурәт Һачы Мурад адлы гоча бир тачирдир. Онун гәпији чыханда чаны чыхыр, көзүнүн ағы-гарасы, јеканә гызына белә бир гәпик гыјмыр. Һачы Мурада дејәндә ки, «гызынын көзләри ағрыјыр, пул вер, һәким кәтирәк», о, белә чаваб верир: «Һәким-зад лазым дејил, икичә күн ач галсын — сағасаг олуб, ајаға дурсун. Һамы азар јемәкдәндир. Аз јесин, ганы да аз олсун, онда һеч вахт көзләри ағрымаз». Она дејәндә ки, «Һачы ага, гызыныз һамама кедәчәкдир, пул истәјир», өзүндән

чыхыр: «Һамама кедәчәкдир? Чох гәләт едәчәкдир. Евдә су да вар, од да вар, габ да вар, газан да вар! Су гыздырсын, чимсин».

Көрүндүјү кими, кәнч јазычынын илк бәдии әсәриндә охучуја демәк истәдији әхлаги сөз будур: пул, вар-ланмаг еһтирасы инсанын мә'нәвијјатыны позуб ејбәчәрләшдирир, ону шикәст едир, ваналлы вәзијјәтә салыр.

1906-чы илдә Н. Нәримановун «милләт јолунда ишләјән гејрәтли чаванлардан С. Ахундов тәрәфиндән көзәл дил, көзәл мәгсәдлә јазылмыш көзәл комедија» адландырыб јүксәк гијмәтләндирдији «Тамаһкар» ингилабдан әввәл тез-тез тамашаја гојулмуш, јетмиш алты ил әввәл јазылмасына бахмајараг, бизим күнләр үчүн дә ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини итирмәмишдир. Онун Максим Горки адына Кәнч Тамашачылар Театрынын сәһнәсиндә лап бу јахын заманлардакы гурулушу там он ил өмүр сүрдү.

Мүасирлик, чәмијјәтин мүасир дәрдләри вә тәләбләри Сүлејман Санинин бәдии јарадычылығына, о чүмләдән драматуркијасына хас олан башлыча хүсусијјәтдир. Әсримизин әввәлләриндә дөвләт думасына сечкиләр Азәрбајчан мәтбуаты сәһифәләриндә гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмушду. Падшаһпәрәст зијалыларын әксинә олараг, болшевик мәтбуатындан гидаланан молланәсрәддинчиләр вә башга демократ зијалылар думаны вә она кечирилән јаланчы сечкиләри кәскин тәнгидә тутур, һадисәләрин ич үзүнү ачыб халга изаһ едирдиләр. Сүлејман Сани бу заман мүтәрәгги чәбһәнин сәсинә сәс верәрәк, һәмин мөвзуда ики кичик сатирик пјес («Дибдатбәј» вә «Түрк бирлији») јазды. Сијаси памфлет характери дашыјан бу пјесләрдә думанын вә она кечирилән депутат сечкиләринин сахталығы, милләт адындан мәнәм-мәнәм дејән, лакин милләтлә, халгын зәһмәткеш күтләләри илә һеч бир телла бағлы олмајан түфејли бәјләрин әјјашлығы вә дикәр чүрүк әхлаги кејфијјәтләри инандырычы бәдии мәнтиглә ифша едилмишдир.

Сүлејман Санинин драм јарадычылығынын әсас мәрһәләси Совет һакимијјәти илләринә тәсадүф едир.

Мә'лумдур ки, тарихин һәр һансы бир дөврүндә јаранан јени үсули-идарә чәмијјәтин һәјатында сијаси дәјишикликләр апармагла кифајәтләнмир, бу дәјишикликләрә ујғун јени мәдәнијјәт јаратмаға башлајыр, өзүнүн

јени естетик нормаларыны ирәли сүрүб, ону тәдричлә һәјата кечирир. Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра гурулмуш Совет һакимијјәти дә илк илләрдән е'тибарән өз мәфкурәсинә чаваб верән мәдәнијјәт вә әдәбијјат јаратмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә башлады. 1921-чи илдә өлкәдә Совет һөкумәтинин доғулушунун биринчи илдөнүмү мүнасибәтилә е'лан олунмуш әдәби мүсабигә бу тәдбирләрдән бири иди. Мүсабигәдә Сүлејман Санинин «Лачын јувасы» драмы биринчи мүкафаты алды вә һәмин ил мајын 23-дә Дөвләт Драм Театрында мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулду. Театршүнас Ч. Чәфәровун тәдгигатында охујуруг ки, «...Әсәр («Лачын јувасы») тамашачыларын рәғбәтини газанды. Тамаша өз мүбариз руһу, кәркин драматизми, аһәнкдар ритми вә гызғын патетикасы илә дәрин тә'сир бағышлады».

«Лачын јувасы»нын о заман әдәби аләмдә мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирилмәси вә уғурлу сәһнә талеји һәр шејдән әввәл ондан ирәли кәлирди ки, пјесин әсас мотивләри тәнгиди реализмә хас олан инкар вә ифшадан ибарәт дејилди, әсәрдә зәһмәткеш халгын өз гуртулушу уғрунда апардығы дүнјәви силаһлы мүбаризәси јүксәк ингилаби пафосла тәрәннүм едилирди. Әсәрдә истисмарчы мүлкәдар синфини тәмсил едән әксингилабчы Әмираслан ағa илә атасынын чыхылмаз јолундан чыхыб, ингилабчылара гошулан оғлу Чаһанкир дөјүшдә үз-үзә кәлир вә дөјүш оғлун гәләбәси илә гуртарыр.

«Аталар—оғуллар» ихтилафы Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн јени мөвзу дејилди. Вахтилә Фәхрәддинләр («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Фәрһадлар да («Бәхтсиз чаван») аталары илә гаршылашмыш, онларын јолундан чыхмаг истәмиш, лакин буна мүвәффәг ола билмәмишдиләр. Бу, тәбии иди. О вахт ишыға, тәрәггијә гошан оғулларын арзулары илә имканларынын арасында ујғунсузлуг вар иди. Чәмијјәтин мадди-мә'нәви сүканы аталарын әлиндә иди, заман һәлә онларын хејринә ишләјирди. Лакин ингилаби чеврилиш олмуш, аталарын истинад етдији ичтимаи зәмин көкүндән сарсылмышды. Бу өлкәдә ингилаби чеврилиш олмуш, аталарын истинад етдији ичтимаи зәмин көкүндән сарсылмышды. Беләликлә, заман оғулларын хејринә ишләјирди. Демәк, аталарын мәғлубијјәти заманын һөкмү иди.

Сүлејман Сани өз мүасирләринин ичәрисиндә о вахт бу һәгигәти биринчи олараг дәрк етмиш вә әдәбијјатда дүзкүн мә'наландырмышдыр.

Әдибин јарадычылығынын тәдгигатчылары «Лачын јувасы»ны вахтында јазылмыш јахшы бир әсәр кими гијмәтләндирәркән, адәтән әсәрин мунагишәсиндәки бә'зи схематик чәһәтләрә дә ишарә етмишләр. Бу ирад, әлбәттә, доғрудур. Лакин пјесин ингилаби мәзмуну муасир һәјатла о гәдәр јахындан сәсләширди ки, о заман тамашачы бу ирады сезмир, әсәри бөјүк мараг вә алудәчиликлә гаршылајырды. Даһа дүрүст десәк, схематик чәһәтләр пјесин үмуми пафосунун көлкәсиндә көрүнмүрдү.

Һәјатынын кәнчлик дөврү ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш көһнә чәмијјәтдә кечән, бу чәмијјәтин доғурдуғу рәзаләтләрин, ејбәчәрликләрин шәхсән шаһиди олан Сүлејман Сани муасир мөвзуја тез-тез мүрачиәт етсә дә, кечмишдән ајрыла билмир. Шәксиз ки, бу, тәбии иди. Кечмишдә көрдүјү ибрәтамиз реал һадисәләр әдиби нараһат едир, бу күну, Совет варлығыны, Совет һәјат тәрзини јени нәслә даһа һәрарәтлә севдирмәк үчүн о, чәмијјәтин кечмишдә јашадығы гара күнләри дә гәләмә алырды. Мүәллифин «Ешг вә интигам» пјеси бу нијјәтлә јазылмыш әсәрләрдәндир.

«Ешг вә интигам» пјесиндә инсан шәхсијјәтини алчалдан синифли чәмијјәтин һәјатындан, онун «дөвләт үстә, шөһрәт үстә, тамаһ үстә» бир-бирләринә дүшмән кәсилән адамларынын мүнасибәтләриндән ибрәтамиз сәһнәләр реал бојаларла чанландырылмышдыр. Әсәрдә һадисәләр әсасән аилә-мәишәт чәрчивәсиндә чәрәјан етсә дә, бурадакы бәј—рәијјәт мүнасибәтләри габаглар әдәбијјатда тәсвир олунан мүнасибәтләрә бәнзәмир. «Ешг вә интигам»дакы рәијјәт бәјн артыг «саһиб» јох, өз дүшмәни һесаб едир, онунла мүбаһисәјә киришир, ондан интигам алыр.

Ајдындыр ки, ингилабдан сонра јаздығы икинчи ириһәчмли сәһнә әсәриндә көһнә чәмијјәтин һәјатыны тәсвир едәркән синфи зиддијјәтләри, онларын барышмазлығыны ачыб көстәрмәк тәшәббүсүнүн өзү дә о заман јазычынын мәфкурә инкишафында ирәлијә доғру мүсбәт бир аддым иди. Јухарыда дејилдији кими, ијирминчи илләрдә фәалијјәт көстәрән Тәнгид-Тәблиғ Театрынын репертуары адына вә мәгсәдинә ујғун олан кичик пјесләр үзәриндә гурулмушду. Һәлә шүурларда јашамагда вә өз ишини көрмәкдә давам едән көһнәлији тәнгид, јенилији тәблиғ һәмин пјесләрин башлыча мөвзулары иди.

Бүтүн өмрү боју көһнәлијә дүшмән кәсилән, јенилијин дөјүшкән әскәри кими танынан Сүлејман Сани тәзә театрын бир нөмрәли драматургу, илк пионери олду. Тәнгид-Тәблиғ Театры өз фәалијјәтинә онун «Чәрхи фәләк» пјеси илә башлады. Мүәллиф бу әсәри чох күман ки, Сабирин «Бу чәрхи фәләк тәрсинә дөвран едир иди» мисрасы илә башланан мәшһур сатирасынын тә'сирилә јазмышды.

Јени театрын илк аддымыны С. Санинин «Чәрхи фәләк» пјеси илә атмасы тәсадүфи дејилди. О заман јени гурулушун башларыны гынларына һәлә дә гојмамыш кизли дүшмәнләри күнчдә-бучагда она-буна хысылдајырдылар ки, «кәтди-күтдү» һөкумәт идарә едә билмәз, бу күн-сабаһ нә исә олачагдыр. Театр илк тамашасы илә сәһнәдән кур сәслә зәһмәткеш күтләләрә дејирди ки, шајиәләрә инанмајын, фәһлә-кәндли синфи фәләјин чәрхини öз ганы баһасына тәрсинә дөндәриб, иштисмар дүнјасыны јыхмыш, бәшәр тарихиндә илк дәфә öз мүгәддәратынын саһиби олмушдур, артыг һеч бир гүввә бу чәрхи керијә дөндәрә билмәз.

Бејнәлмиләл һимни илә битән «Чәрхи фәләк» пјесинин тамашалары һәмишә курултулу алгышларла гаршыланырды.

«Чәрхи-фәләк» пјесинин мүвәффәгијјәти мүәллифин башыны кичәлләндирмәди, о, гәләмә сарылыб, јени театрын мәгсәдинә ујғун бир сыра пјесләр јазыб, кәнч совет үсули-идарәсинин кизли вә ачыг дүшмәнләрини («Шејтан»), бејнәлхалг империализмин милли мүстәмләкә сијасәтини («Шәрг дипломатлары»), көһнә адәт-ән'әнәләри («Бир енгин нәтичәси») тәнгидә тутур, тәзә гурулушун мә'нәви-әхлаги нормаларыны тәблиғ («Јени һәјат», «Ики јол», «Шаһсәнәм вә Күлнәри») едирди.

Бә'зиләри иддиа едирләр ки, Тәнгид-Тәблиғ Театрында тамашаја гојулан әсәрләрин бир чоху, о чүмләдән С. Санинин бу театр үчүн јаздығы әсәрләринин бә'зиләри «кәлди-кедәрдир». Бу фикирлә разылашмаг олмаз. Чүнки һәр һансы бир әдәби һадисә вә ја бәдии әсәр тарихилик вә муасирлик бахымындан гијмәтләндирилмәлидир. Тәнгид-Тәблиғ Театрынын тамашаја гојдуғу пјесләр сонралар вә илләр сәһнәјә кәлә билмәсәләр дә, о заман халгын һәјатында мүһүм ичтимаи-тәрбијәви рол ојнамыш, беләликлә, өз адларыны тарихә јазмышдыр. Буна көрәдир ки, драматуркија вә театр тәдгигатчылары һәмин пјесләрини, еләчә дә онларын сәһнә талејинин

јанындан өтүб кечә билмир. Тәнгид-Тәблиғ Театрынын вә онун репертуарынын тарихиндән кениш бәһс едирләр. Демәк, Сүлејман Санинин Тәнгид-Тәблиғ Театры үчүн јаздыгы пјесләри «кәлди-кедәр» адландырмаг әдаләтсизликдир.

Јухарыда гыса хүласә вә тәһлилләрини вердијимиз пјесләр көстәрир ки, Сүлејман Сани Ахундов Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә өзүнәмәхсус јери вә мөвгеји олан орижинал бир драматургдур.

3. САДӘ ВӘ ТӘБИИ

Сүлејман Санинин һекајәләри олуб кечмиш әһвалатлар барәсиндә данышылан ширин сөһбәтә охшајыр.

Һ. Зејналлы

Сүлејман Сани 1936-чы илдә һәјатынын кечмиш күнләрини хатырлајаркән јазырды: «1905-чи ил ингилабы мәни Максим Горкинин тутдугу јола салды».

Әдибин бу е'тирафы һәгигәтдир. О, нәср јарадычылыгына 1905-чи илдә М. Горкинин илк романтик һекајәләринин тә'сири илә башлајараг, ингилаби-демократик руһлу миниатүр һекајәләр јазмышдыр. Охучуну азадлыга, «зүлмәт дүнјасындан ишыглы аләмә» чағырыш руһунда јазылмыш бу кичик һекајәләрин һәр бириндә ингилаб заманәсинин мүәјјән бир ичтимаи дәрди экс олунмушдур. Һәчми сәһифә јарымдан ибарәт «Көвкәби-һүррријјәт» һекајәсиндә нағыл едилир ки, «тәрәфи-шималда чәннәтмисал» көзәл бир дијарын сакинләри нечә илләрдир ки, әлачсыз хәстәлијә тутулмушлар. «Белә ки, он сәккиз јашында чаванын сачы-саггалы агарыб, бели ики гат олурду. Әлләри, ајаглары әсиб, көзләринин нуру кедирди, һәштад јашында бир гочаја дөнүрдү. Бу халгдан ијирми беш јашына чатан олмамышды».

Әсрләр боју бу тајфа мүбтәла олдуғу дәрдин дәрманыны тапа билмир. Нәһајәт, ешидирләр ки, узаг бир өлкәдә бүтүн дәрдләрин дәрманыны билән «алим бир шәхс» јашајыр. Гочалыг тилсиминә дүшән тајфанын елчиләри һәмин алимин јанына кедиб, дәрдләрини данышыр, ондан чарә истәјирләр. Алим елчиләри диггәтлә динләдикдән сонра дејир: «Еј әһли-шимал, бу азарын дәрманы көвкәби-һүррријјәтин шәфаәтиндәндир. О улдуз торпагынызын шәрг тәрәфиндә бир даг далында пүнһандыр. О даг тәбии дејил, ону диварлар һөрүб, сизи көвкәби-һүррријјәтин шәфаәтиндән мәһрум етмишләр. Заман ки, ону дагытдыныз көвкәби-һүррријјәтин нуру чаныныза сирајәт едиб, руһ вә бәдәнинизи тәзәләјәчәкдир, сизләри чаванландырыб өз тәбии һалыныза салачаглар».

Елчиләр өз өлкәләринә дөнүб, «вәтәндашларыны ишдән һали етдиләр, онлар да бел, күрәк, лин, вә сајир аләт көтүрүб дагы дагытдылар, көвкәби-һүррријјәтин үзү ачылды, онун шө'ләси үстләринә дүшүб, чүмләсини чаван етди».

Әлачсыз дәрддән хилас олан инсанлар гырмызы палтар кејиб, азадлыг улдузунун шүаглары алтында бајрам едирләр. Лакин онларын хошбәхтлији узун сүрмүр, инди дә гара булудлар азадлыг улдузунун габагыны кәсиб, халгы онун шүасындан мәһрум едир.

Сензурун диггәтини јајындырмаг үчүн мүәллиф һадисәнин «Сүлејман пејғәмбәрин әсриндә» баш вердијини јазса да, о заман мүасир охучу баша дүшүрдү ки, һекајәнин рәмзләриндә 1905-чи ил ингилабы, ону тә'гиб едән иртичанын башланмасы тәсвир едилмишдир. Һүррријјәт улдузунун гаршысыны кәсән дагы һөрән диварлар да, сонракы гара булудлар да икибашлы гартал — чаризмдир.

О заман ингилаби мәзмунда белә бир һекајәни гәләмә алмасы јазычынын јарадычылыгында вә дүнјагөрүшүндә мүсбәт бир һадисә иди.

Мүәллифин о заман јаздыгы «Гонаглыг» һекајәсиндә дә охучуја ашыламаг истәдији фикир даһа ајдын, даһа конкретдир. Белә ки, бир зијафәт мәчлисиндә бол јејиб-ичән бәј, тачир, руһани, алим вә забитин арасында «Һөкумәтин сүтуну кимдир?» — суалы әтрафында мүбаһисә кедир. Онларын һәр бири өз синфини һөкумәтин сүтуну кими гәләмә верир. Мүбаһисә гызышыр, лакин һеч бир гәрара кәлә билмирләр. Бу вахт һәјәтдә гоча бир кәндли арабадан тахыл тајларыны бошалдыр. Фәһләләр исә онлары анбара дашыјырдылар. Ев саһиби бәј мүбаһисәни кәсмәк үчүн дејир: «Кәлин о гоча кәндлини һаким сечәк, нә десә она разы олаг».

Гоча кәндли чағырылыр, ишдән һали олдугдан сонра белә чаваб верир: «Еј агалар, дүзүнү ахтарсаныз, һөкумәтин сүтуну биз кәндлиләрлә о ган-тәр ичиндә јүк да-

шыјан фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә, һеч бир һөкумәт јашаја билмәз».

Шүбһәсиз ки, кәндлинин чавабы, јә'ни зәһмәткеш синифләрин чәмијјәтин әсас апарычы гүввәси олмасыны дәрк етмәк о заман демократ Азәрбајчан зијалыларынын, о чүмләдән С. С. Ахундовун мүәјјән ахтарышлардан сонра кәлдији мәнтиги нәтичә иди.

Сүлејман Санинин миниатүр һекајәләри јалныз идеја истигамәти илә дејил, бәдии сәнәткарлыг бахымындан да марағлыдыр. Азәрбајчан нағылларына мәхсус ширин үслубда јазылмыш бу һекајәләрин тәһкијә дили чалмадар, тәсвир васитәләри конкрет, дили ахычы вә сәлисдир. Буна көрә дә онлар марагла охунур.

Сүлејман Сани нәсринин, үмумијјәтлә, ушаг әдәбијјатымызын шаһ әсәрләриндән бири әдибин мәшһур «Горхулу нағыллар»ыдыр. 1912—1914-чү илләрдә «Мәктәб» журналында «Горхулу нағыллар» үмуми башлыгы алтында һиссә-һиссә нәшр едилән «Әһмәд вә Мәлејкә», «Аббас вә Зејнәб», «Нурәддин», «Гарача гыз», «Әшрәф» һекајәләри кәнч охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланды, тезликлә шакирдләрин дилинин әзбәри олду. Алтмыш илдән артыгдыр ки, бир-бирини әвәз едән нәсилләр бу һекајәләри һәвәслә охујурлар. Онлар инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Лап бу јахын илләрдә «Гарача гыз» һекајәси әсасында кинофилм чәкилмәси вә балет јарадылмасы буну тәсдиг едән парлаг мисалдыр.

«Горхулу нағыллар»ын кәнч охучулар арасында кениш мүвәффәгијјәт газанмасына сәбәб олан әсас чәһәт одур ки, өмрүнү мәктәбдә, шакирдләрин арасында кечирән мүәллим Сүлејман Сани ушаг аләминә јахшы бәләд иди. О бу һекајәләрдә мәктәблиләрин психолокијасыны вә марағыны бүтүн инчәликләрилә нәзәрә алмышдыр. Буна көрә узун илләрдир ки, «Горхулу нағыллар» мәктәблиләримизин руһуна һаким олуб, онларын ағлына, һиссинә, дујғусуна истигамәт верир.

«Горхулу нағыллар»да һәјат кәнч охучуја идиллија шәклиндә тәгдим олунмур, әксинә, бүтүн ичтимаи зиддијјәтләри илә тәгдим едилир. Бу һекајәләр ушаглары кәләчәк һәјат јолларында баш верә биләчәк чәтинлик вә фәлакәтләрлә гаршылашдырыр, беләликлә, онларын зирәк, көзүачыг вә горхмазлыг руһунда тәрбијәләндирилмәсинә көмәк едир.

Мүәллиф шакирдләрин билик даирәсини кенишләндирмәк үчүн «Горхулу нағыллар»да онлары һејванларын, гушларын, ағачларын һәјаты илә таныш едир, көзәл тәбиәт тәсвирләри јарадыр.

Бүтүн бу чәһәтләр «Горхулу нағыллар»ы Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил етмиш, Сүлејман Санијә мәктәблиләримизин ән севимли јазычыларындан бири кими шөһрәт газандырмышдыр.

Сүлејман Сани Совет һакимијјәти илләриндә дә нәср јарадычылығыны давам етдирәрәк, бир сыра марағлы һекајәләр јазмышдыр. Доғрудур, совет дөврү јарадычылығында әдибин драматуркијасы нәсриндән үстүндүр. Бунунла belə, онун совет дөврүндә јаздығы һекајәләр драм әсәрләриндә гојулан мөвзуларла билаваситә сәсләшир вә онлары тамамлајыр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәшәккүл дөврү олан 20-чи илләрдә Сүлејман Санинин һекајәләриндә гәләмә алынан мөвзулар фәрди хүсусијјәтләринә бахмајараг, о заман әдәбијјаты мәшғул едән үмуми мөвзулар иди. Бу мөвзулар мүхтәлиф планларда илләсә дә, көһнәликлә јенилијин мүбаризәси, јени үсули-идарәнин тәсдиги онларын әсас истигамәтини тәшкил едирди. Ајдындыр ки, бу үмумилик 20-чи илләрдә ичтимаи инкишафын, кәскин синфи зиддијјәтләрин әдәбијјат гаршысына гојдуғу тәләбләрдән доғурду, буна көрә дә тәбии бир һал иди. 20-чи илләрдә јазычыларын ән чох мүрачиәт етдији мөвзулардан бири гадын азадлығы проблеминин мүхтәлиф мәсәләләри иди. О заман Совет һөкумәтинин гадынларын чәмијјәтин бәрабәрһүгуглу вәтәндашлары олмалары һагда вердији ганун асанлыгла һәјата кечирилмирди. Чүнки көһнә чәмијјәт девриләсә дә, һәлә нәфәси кәсилмәмишди, өз адәт-ән'әнәләриндән, әхлаг нормаларындан әл чәкмәк истәмир, һәтта бә'зән экс-һүчума да кечирди. Бу илләрдә чадрасыны атыб мәктәбә кедән, ичтимаи һәјатда иштирак едән гадынларын, гызларын вәһшичәсинә гәтл едилмәси һаллары да баш верирди. Одур ки, о заман гадын азадлығы проблеми партијанын, дөвләтин вә ичтимаијјәтин гаршысында дуран ән мүһүм проблемләрдән бири иди.

1924-чү илдә Чәлил Мәммәдгулузадә јазырды ки, инди артыг гадыны «...шәриәтин кәмәндиндән, мүсәлманчылығын зәнчириндән, һәрәмханаларын зинданындан, гара чаршабын зүлмәтиндән» азад етмәјин вахты чат-

мышдыр. Артыг о күн кәлиб чатмышдыр ки, «бәхтигара Шәрг гадыны көзүнү ачыб, чыхсын совет әсримизин кениш мејданына вә чүр'әт илә десин: мәним дә бу дүнјада јашамаға һаггым вар! Чүнки инди даһа мән азад Шәрг гадынıјам!»

Бу арзу тәк Чәлил Мәммәдгулузадәнин арзусу дејилди, заманын бүтүн јазычыларынын, о чүмләдән Сүлејман Санинин дә арзусу иди. Әдибин 20-чи илләрдә јаздығы һекајәләрин чоху бу арзунун һәгигәтә чеврилмәси уғрунда мүбаризә мөвзусуна һәср едилмишдир. О, бу һекајәләрин бир гисминдә гадынларын «үрәк дешән фачиәләрини» тәсвир едиб, «милјонларча зәкалары дөрд дивар ичәрисинә саларағ, һәнуз ачылмамыш гөнчә кими саралдыб-солдуруб гәбрә көндәрән инсанлара лә'нәт во нифрәт» јағдырырды. Бу һекајәләрин бир гисминдә исә гадынын букүнкү һәјаты, онун там мадди-мә'нәви азадлыға чыхмасы уғрунда чәмијјәтин дахилиндә кедән кәркин мүбаризәләрин мүрәккәб просеси, бу просесин кедишиндә гаршыја чыхан чәтинликләр рәсм едилмишдир.

О илләрдә јени гурулушун ачыг вә кизли дүшмәнләри, мүһафизәкар үнсүрләр мәчбуријјәт гаршысында галыб, заһирән «һәр шејлә разылашсалар да», гадынын ишыг үзүнә чыхмасы, маариф вә мәдәнијјәтә говушмасы, хүсусән чадраны атмасы илә һеч чүр разылаша билмирдиләр. Мисал үчүн сөзү Сүлејман Санинин һекајәләриндә тәнгид објекти олан мүһафизәкарлардан биринә верәк:

«Дединиз:—Падшаһ олмасын.
Дедик:—Олмасын.
Дединиз:—Дөвләтли олмасын.
Дедик:—Олмасын.
Дединиз:—Бәј, хан, аға, хозејин олмасын.
Дедик:—олмасын.
Инди дә дејирсиниз ки, чадра олмасын. Бах мән буна јохам!»

Исламын әсрләрдән бәри чәмијјәтә ашыладығы бу еһкам инсанларын дүнјакөрүшүнә елә дәрин нүфуз етмишди ки, ону шүурлардан чыхармаг чох да асан дејилди. О заман бәдии әдәбијјат, о чүмләдән Сүлејман Санинин әсәрләри бу чәтин вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә јахындан көмәк едирди.

Гочаман әдиб 20-чи илләрдә ингилаби кечмишин артыг тарихә чеврилмиш сәһифәләрини чанландыран һекајәләр («Нә үчүн», «Ики дост, ики дүшмән») јазыр, бә'зән бејнәлхалг аләмә дә әл атырды. Бу чәһәтдән онун «Мистер Грејин көпәји» һекајәси хүсусилә диггәти чәлб едир.

...Вахтилә Чиндә ағалыг едән инкилисләрин өзбашыналығы һәддини ашыр, Мистер Греј өз дарвазасына белә бир лөвһә вурур: «Чинлиләрә вә көпәкләрә дахил олмаг јасагдыр!»

Лакин рузкар дәјишир, сәбир касасы дашан халг баш галдырыб, харичиләри сыхышдырыр, бу вахт ваһимәјә дүшән Мистер Греј гапыларыны бағлајыб, евдә кизләнмәјә мәчбур олдугда гисасчылардан бири онун дарвазасындакы лөвһәни дәјишдирир: «Инкилисләрә вә көпәкләрә дахил олмаг јасагдыр!»

Көрүндүјү кими, о вахт Чиндә јаделлиләрин өзбашыналығы вә јерли әһалинин онлардан гисас алмасы һекајәдә кичик бир чизки илә усталыгла үмумиләшдирилмишдир.

Сүлејман Сани Ахундовун һекајәләри садә вә сәмими, реал вә тәбиидир. Онларда әкс едилән инсанлар, ичтимаи мүнасибәтләр вә мәишәт лөвһәләри һәјати вә инандырычыдыр. Буна көрә Сүлејман Сани нәсримизин тарихинә јахшы һекајә мүәллифләриндән бири кими дахил олмушдур.

1975

ИКИ КӨРҮШ

I

1939-чу илдә Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатында бәдии әдәбијјат шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә ишләјирдим. Шө'бәнин планында Аветик Исаакјанын бирчилдлик сечилмиш ше'рләрини бурахмаг нәзәрдә тутулурду. Чилдә дахил олачаг әсәрләрин сијаһысыны шө'бәнин редактору мәрһум јазычы Маркар Давтјан тәртиб етмишди. Мән бу сијаһыны хүсуси мәктубла Аветик Исаакјана көндәриб, онун фикрини соруштдум.

Чох кечмәдән А. Исаакјандан чаваб кәлди. О, сијаһыда бә'зи дәјишикликләр едиб кери көндәрмишди. Сијаһы илә бирликдә көндәрдији мәктубдан көрүнүрдү ки,

әсәрләринин Азәрбајҹан дилиндә нәшр олунмасы А. Исаакјаны севиндирмишдир. Мәктубда о јазырды:

«Мәним әсәрләрим дүнјанын бир чох дилләринә тәрҹүмә едилмишдир. Буна бахмајараг, Сизин тәшәббүсүнүз мәни чох һәјәҹанландырды вә севиндирди... Бизим халгларын талеји тарихән елә кәтирмишдир ки, арамызда гаршылыглы севки, һөрмәт вә мәһәббәт олмадан бизим үчүн јашамаг чәтиндир. Буну бизә сизин вә бизим улу бабаларымыз вәсијјәт етмишләр. Биз онларын бу мүгәддәс нәсиһәтини јадда сахламалы вә даим буна әмәл етмәлијик. Биз бүтүн әлимиздән кәләнләри етмәлијик ки, бабаларымызын бу вәсијјәти һәмишә, һәмишә јашасын. Әкәр биз белә етмәсәк кәләҹәк нәсилләр бизә «сағ ол» демәз. Әксинә, онлар бизә лә'нәт охујарлар».

М. Давтјанла бирликдә А. Исаакјана ҹаваб јазыб, мәктубуну алдығымызы вә разылығымызы билдирдик.

Тәхминән бир һәфтә сонра А. Исаакјандан икинҹи мәктуб кәлди. О, ҹавабымыз үчүн разылыг едир вә билдирирди ки, јахын күнләрдә Бакыја кәлиб, бизимлә шәхсән көрүшмәк фикриндәдир.

Бир күн сәһәр М. Давтјан иш кәләркән севинҹлә деди:

— Сизә шад хәбәр вермәк истәјирәм, достлар! Көзүнүз ајдын! Сабаһ Варпет (Варпет—устад. Ермәнистанда сағлығында һамы Исаакјаны бу ад илә чағырмыш, инди дә «Варпет» дејә јад едирләр) кәлир. Сәһәр Самвел Григорјанла кедиб гаршылајаҹағыг. Күман едирәм ки, елә сабаһ дә шө'бәмизә кәләҹәк.

А. Исаакјанын бирҹилдлијинә дахил едиләҹәк ше'рләрин сијаһысы илә илк дәфә таныш олдугдан сонра мән ингилабдан әввәл Москвада нәшр олунмуш «Ермәнистан поезијасы антолокијасы»ны китабханадан алыб, А. Исаакјанын бурада чыхан ше'рләрини диггәтлә охумушдум. Хүсусән Валери Брјусов тәрәфиндән усталыгла тәрҹүмә едилмиш, «Әбүлула Мәәри» поемасыны дөнә-дөнә охумушдум. Бу ше'рләрин тә'сири алтында јашајырдым. Бундан әлавә, А. Блокун 1916-ҹы илдә А. Исаакјан һаггында јаздығы мәгаләни дә охумушдум. А. Блокун Исаакјаны «мүасир Авропада тајы-бәрабәри олмајан бир шаир» кими гијмәтләндирмәси мәним јадымдајды. Исаакјан мәним тәсәввүрүмә әфсанәви бир шәхсијјәт кими дахил олмушду. Одур ки, мән Варпет илә көрүшү һәјәҹанла көзләјирдим.

Сәһәр саат он радәләриндә М. Давтјан шө'бәјә зәнк едиб билдирди ки, Варпет артыг Бакыдадыр, саат 12-дә шө'бәјә кәләҹәкдир.

Шө'бәнин катибәси Бикәханым Мәшәдијева (о, инди дә Азәрнәшрин корректура шө'бәсиндә ишләјир) кедиб, евләриндән чај сервизи кәтирди, базардан ширнијјат алды.

Дүз саат 12 тамамда Варпет М. Давтјан вә Самвел Григорјан илә бирликдә шө'бәјә кәлди. Јахшы јадымда дејил, кәрәк ки, мәрһум шаир Татул Һурјан да онларла бирликдә кәлмишди. Һамымыз ајаға галхыб, Варпети һәрарәтлә гаршыладыг. О, шө'бәнин әмәкдашлары илә тәк-тәк әл вериб таныш олду, салам-каламдан сонра Варпет сөһбәтә башлады. Биринҹи мәктубунда јаздыгларыны тәхминән тәкрар едиб, китабынын бурахылмасы тәшәббүсү үчүн бир даһа разылығыны билдириб деди:

— Сиз китабда анҹаг ше'рләримдән нүмунәләр вермәк нијјәтиндәсиниз. Сијаһыны сизә көндәрдикдән сонра мән бир даһа фикирләшмиш вә белә гәрара кәлмишәм ки, китаба мөвзуларыны Азәрбајҹан һәјатындан алдығым «Сәбир гәлјаны», «Бајрамәли», «Әһмәдин [illegible] ашы» һекајәләрини дә дахил етмәк мәсләһәтдир. Мән бу һекајәләри гүрбәтдә јазмышам. Гој сизин охуҹулар билсинләр ки, мән вәтәнимдән узагларда, гүрбәт елләрдә јашадығым илләрдә өз халгымы унутмадығым кими, гоншу Азәрбајҹан халгыны да унутмамышам.

Сонра Варпет шаир Микајыл Мүшфиг һаггында сөһбәт ачараг дејирди:

— М. Мүшфигин тәрҹүмәләри бу китабын бәзәји олаҹагдыр. Мүшфиг «Әбүлула Мәәри» поемасынын тәрҹүмәсини Јереванда көрүшдүјүмүз заман бүтүнлүклә мәнә охумушду. О, поеманы орижиналын өлчүсүндә тәрҹүмә етмишди. Мүшфиг поеманы охудугҹа, мән һисс едирдим ки, о, орижиналын мусигисини, ритмини, гурулушуну сахламышдыр. Мүшфиг ше'ри сон дәрәҹә емосионал һәјәҹанла охујурду. Онун ше'р охумасы о гәдәр үрәјимә јатды ки, поеманы тәкрар охумасыны хаһиш етдим. Мүшфиг Шәргдә вә Гәрбдә таныш олдугум ән әлаһиддә шаирләрдән, марагглы вә јахшы инсанлардан бириди. [illegible] оланлардыр. Мән Мүшфиги өз оғлум кими севирәм. Мүшфиг кими шаир гадир һалларда јетишир. Onу горујун, ондан мугајәт олун.

Варпет бир саатдан артыг шө'бәдә отурду. Сүфрәдә тојдуғумуз ширинијјаты вә чајы тә'рифләди. Гонагпәрвәрлик үчүн тәшәккүр етди. Һамымызла тәк-тәк әл вериб сәмимијјәтлә ајрылды. Биз биринчи мәртәбәјә енив. Варпети күчәдән јола салдыг.

Әфсанәви шәхсијјәт, фөвгәл'адә бир инсан кими көзләдијимиз Варпет заһирән чох садә бир инсан иди. О, садә давранышы, сәмими данышығы илә һамымызы һејран етди.

II

1944-чү илдә мән «Ленин бајрағы» адлы һәрби гәзетин редаксијасында хидмәт едирдим. Бир дәфә редаксија мәни вә гәзетин әмәкдашы ермәни шаири капитан Гурчен Борјаны Јеревана е'зам етмишди. Јереванда Г. Борјан меһманханада јашамағыма разылыг вермәди, мәни өз мәнзилинә апарды. Биз верилән тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн бир һәфтә Јереванда галдыг. Бир күн сәһәр Г. Борјан евдә телефонла данышырды. Данышыг ермәни дилиндә кедирди. Г. Борјан арабир «Варпет» сөзүнү ишләдирди. О, дәстәји јеринә гојанда, мән дедим:

— Гуркен, дејәсән, Аветик Исаакјанла данышырдын.

— Сән дејирсән ки, ермәнидә билмирсән, бәс нә билдин онунла данышырдым?

— Варпет сөзүнү ишләтмәјиндән. Мән билирәм ки, Ермәнистанда бирчә Варпет вар. О да Аветик Исаакјандыр.

— Дүз дејирсән, достум, биздә бөјүк-кичик һамы она Варпет дејирик.

Мән А. Исаакјанла таныш олдуғуму вә бу танышлығын тарихини Г. Борјана данышдым. Борјан дәстәји көтүрдү, тәкрар А. Исаакјана зәнк едиб русча деди:

— Варпет, бизим редаксијанын әмәкдашы, сизин танышыныз Аббас Заманов да мәнимлә Јеревана е'замијјәтә кәлмишдир. Дедијинә көрә, сиз онунла Бакыда 1939-чу илдә таныш олмусунуз.

Данышыг гыса олду. Г. Борјан дәстәји јеринә гојан кими деди:

— Варпет сәни чох јахшы танıјыр. Хаһиш едир ки, сабаһ саат 12-дә онун евинә кедәк.

Тә'јин едилән вахтда Варпетин көрүшүнә кетдик. Онун јашадығы икимәртәбәли ев јарашыглы бир бина иди. Г. Борјан деди ки, бу ев мәхсуси Варпет үчүн тикилмишдир. Варпет бизи күләрүзлә гаршылады. Евдә танымадығым бир адам да вар иди. Г. Борјан мәни онунла таныш етди. Кәрәк ки, фамилијасы Терзибашјан иди вә өзү дә әдәбијјатшүнас иди. Тәхминән ики саат Варпетин евиндә олдуг. Мүхтәлиф сөһбәтләр етдик. Варпет јенә дә Мүшфиги хатырлајыб һәјәчанла дејирди:

— Мүшфиг үрәјиндән вә мисраларындан алов сачан бир шаир иди. Өзү дә бизим Чаренс кими агына-бозуна бахмазды. Јери кәләндә сөзү дик дејәрди. Һеч кәсдән, һеч нәдән чәкинмәзди.

Варпет Мүшфигдан сөз дүшәндә сојугганлылыгла даныша билмирди. Бә'зән һәјәчанланыр, бә'зән гызышыр, бә'зән дә көврәлиб тутулмаг дәрәчәсинә чатырды.

Сонра Варпет бирдән-бирә А. Ширванзадәдән сөһбәт ачды. Мә'лум олду ки, биз кәлмәмишдән әввәл онлар нә мүнасибәтлә исә Ширванзадә һаггында данышырдылар.

Варпет дејирди:

— Индичә мән бу јолдаша дејирдим ки, о, «Ширванзадә» тәхәллүсүнү әбәс јерә сечмәмишдир. Ширванзадәнин әсәрләринин әксәријјәтиндә һадисәләр Азәрбајчан мүһитиндә чәрәјан едир. Буна көрәдир ки, она һәм Азәрбајчанын, һәм дә Ермәнистанын халг јазычысы фәхри ады верилмишдир.

Варпет сөзүнү гуртаран кими мән сөһбәтә гарышыб дедим:

— Варпет, Ширванзадә кечән әсрин сонларында Тифлисдә јашајыр, «Ардзаганк» («Әкс-сәда») адлы һәфтәлик ермәни гәзетиндә катиб ишләјирди. Бу заман орада «Кәшкүл» адлы һәфтәлик Азәрбајчан гәзети дә нәшр олунурду. Бу гәзетин редактору Чәлал Үнсизадә Ширванзадә илә бирликдә Шамахыда гәза мәктәбиндә охумушду, онунла ушаглыгдан дост иди. Ширванзадә «Фатма вә Әсәд» повестини Үнсизадәнин хаһиши илә јазмышдыр. Повест 1889-чу илдә «Кәшкүл» вә «Ардзаганк» гәзетләриндә ејни вахтда нәшр едилмишдир. Һәтта рәвајәтә көрә бу повести Ширванзадә бирбаша Азәрбајчан дилиндә јазмышдыр.

Терзибашјан тәәччүблә деди:

— Һеч мән буну билмирдим.

— Наһаг јерә билмирсиниз,— дејә Варпет онун сөзүнү кәсди,— сиз буну билмәлијдиниз, ахпер (гардаш)! Мән бу фикирдәјәм ки, һәлә нә ермәни, нә дә Азәрбајчан алимләри бизим халгларын әдәби әлагәләринин тарихини лајигинҹә тәдгиг едиб өјрәнмәмишләр. Бизим әдәби әлагәләримизин тарихи чох гәдим вә зәнкиндир. Јахшы јадымдадыр, Гафгазын гартал ганадлы шаири достум Сәмәд Вургун «Сасунлу Давуд» епосунун 1000 иллији мүнасибәтилә чыхыш едәркән, «Сасунлу Давуд» илә Азәрбајчан дастанларынын јахынлығына даир мараглы мүгајисәләр апарды. Ермәни вә Азәрбајчан фолклору илә мән бүтүн өмрүм боју марагланмышам. Бу халгларын фолклору бир-бири илә олдугча јахындыр. Јахындыр демәк аздыр, онлар бир-бири илә о гәдәр гајнајыб гарышмышдыр ки, һансынын һарада башландығыны, һансынын һарада гуртардығыны мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр. Бу, тәбиидир. Чүнки бизим халгларымыз Гафгазда көз ачмыш, бу көзәл дијарда јан-јана бөјүјүб боја-баша чатмышдыр. Мәчази мә'нада десәк, онлар бир фәзанын улдузлары алтында, бир обада јашамышлар вә јашајырлар. Азәрбајчан—ермәни халгларынын фолклорунун, адәт-ән'әнәләринин јахынлығы бах бундан ирәли кәлир. Бу һәгигәти дәрк етмәјән авамлар бә'зән јерсиз «сәнин-бизим» сөһбәтләрини ортаја атыб, үрәк буландырырлар.

Нә үчүнсә Варпет отагдан чыхды. Бу вахт мән дедим:

— Ермәнистаны Аветик Исаакјансыз, Аветик Исаакјаны Ермәнистансыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Көрәсән, нечә олуб ки, о, узун мүддәт мүһачирәтдә јашамаға дөзә билиб?

Г. Борјан деди:

— Инди кәләр, бу суалы онун өзүнә верәрсән.

— Јох, әзизим, Варпетә белә суал вермәјә мәним чәсарәтим чатмаз.

Варпет отаға кирән кими Г. Борјан мәним суалымы она деди. Варпет дәрһал белә чаваб верди:

— Һәр һансы бир шәхсијјәт јашадығы чоғрафи мәканда дејил, көрдүјү ишлә гијмәтләндирилир. Кертсен Лондонда јашајаркән онун «Зәнк»инин сәсләри Лондонда јох, Русијада ешидилирди. Чүнки о, Лондонда Инкилтәрә үчүн јашамырды, Русија үчүн јашајырды. Бир дә ки, Кертсен Лондона өз хошу илә кетмәмишди, тә'гибләрдән гуртармаг үчүн баш көтүрүб вәтәниндән гачмыш, јад өлкәләрдә сығынмаға мәчбур олмушду. Мәним дә мүһачирәт талејим бунун ејнидир. Мән мүһачирәтдә һеч бир вахт Ермәнистансыз јашамамышам. Инди Ермәнистан мәним бабаларымын арзу етдикләри күнләри јашајыр. Көрдүјүнүз кими, инди мән дә бурада јашајырам. Инди артыг һеч јерә кетмәк фикриндә дејиләм. Һәјатымы бурада баша вуруб, узун илләр боју гүрбәт елләрдә һәсрәтини чәкдијим ана торпағымын ағушунда дәфн едиләчәјәм. Бу мәним үчүн ән бөјүк сәадәтдир.

Варпет бу сөзләри дејәркән онун көркәминдә, ифадәләринин тәрзиндә бир разылыг, бир гүрур һисси олунурду.

Евдә бизим үчүн јахшы бир сүфрә ачылды. «Һәрисә» адлы милли ермәни хөрәјини мән илк дәфә Варпетин сүфрәсиндә дадмышам. О хөрәјин дады инди дә дамағымдадыр. Варпетин вахтыны алмамаг үчүн нәһардан сонра кетмәјә изн алдыг, о бизимлә көрүшдү вә дүшүнҹәли бир һалда јола салды.

Кечән ил јолум Јеревана дүшмүшдү. Ешитдим ки, Варпетин еви музејә чеврилмишдир. Кедиб Варпетин ев-музејинә тамаша етдим. Музејдән чыхаркән Варпетлә, гардаш ермәни халгынын о бөјүк оғлу илә олан көрүшләрим хәјалымда чанланды...

1975

АЗӘРБАЈЧАН, АЗӘРБАЈЧАН!

Сәмәд Вургунун поетик аләми зәнкин, гәләмә алдығы мөвзулар рәнкарәнк вә мүхтәлифдир. Бәшәр әдәбијјатынын јаратдығы башга бөјүк сөз усталары кими, Вургун да бүтүн инсанлыға бағлы һуманист сәнәткардыр. Вахтилә Вургунун сәси Лондондан вә Пекиндән кәлир, сүлһ вә әмин-аманлыг уғрунда мүбаризә апаранларын дүнја мәчлисләринин трибунасындан ешидилирди. Һуманизм, үмумбәшәри мотивләр, бејнәлмиләлчилик — Вургун сәнәтинә хас сәчијјәви хүсусијјәтләрдир. Јарадычылығынын бу хүсусијјәтләринә көрә Вургун үмумдүнја әдәбијјаты хәзинәсинин гапыларыны дөјүб, онун ичәрисинә дахил олмушдур. Мәшһур франсыз әдиби Луи Арагон Вургун јарадычылығынын бу әзәмәтини дујуб,

ону «совет вә дүнја әдәбијјатынын фәхри» адландырмышдыр.

Бәдии јарадычылығын белә јүксәк зирвәсинә Сәмәд Вурғун, шәксиз ки, мәнсуб олдуғу халгы дәрк едиб, ондан илһам алдыгдан сонра јүксәлә билмишдир. Башга чүр дә ола билмәз. Үмумбәшәр әдәбијјатынын хәзинәсинә дахил олан чаһаншүмул сәнәткарлар бурада өз өлкәләрини, өз халгларыны, өз милли әдәбијјатларыны тәмсил едирләр. Бу, артыг әсрләрин сынагларындан чыхмыш бир һәгигәтдир ки, өз халгы илә, онун тарихи, мәдәнијјәти, фитри фәлсәфәси, әхлаги-мә'нәви аләми, адәт-ән'әнәләри илә бағлы олмајан сәнәткар халгын үрәјиндә јува гура билмәз. Белә сәнәткар учуз шуарларла мүасирләриндән мәһдуд бир групун рәғбәтини газанса да, нә халг руһунун дәринликләринә нүфуз едиб әбәдијјәтә говушар, нә дә үмумбәшәри әһәмијјәт кәсб едә биләр.

Аталар дејибләр: от көкү үстә битәр.

Вурғунун бөјүклүјү, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, шаир классик әдәбијјатымызын зәмининдә торпаға ајаг басмыш, «ше'рин көнүл дастаны» олан бөјүк сөз сәнәткарларымызын мүтәрәгги ән'әнәләри руһунда тәрбијәләниб боја-баша чатмышдыр. Вурғун поезијасы өз мајасыны Азәрбајчан әдәбијјатынын классик ирсиндән алмышдыр. Мәрһум академик Мәммәд Ариф бу фикри чох сәрраст ифадә етмишдир: «Сәмәд Вурғунун поезијасында Низами мүдриклији, Фүзули лиризми, Вагиф садәлији, Сабир кәскинлији вардыр».

Јарадычылығынын үмуми пафосу е'тибарилә һуманист, бејнәлмиләлчи сәнәткар олан Вурғун биринчи нөвбәдә Азәрбајчан шаиридир. Онун поезијасынын ана хәттини Азәрбајчан мөвзусу тәшкил едир. Бүтүн јарадычылығы боју Азәрбајчан онун үчүн түкәнмәз илһам мәнбәји олмушдур. Кәлин Вурғун јарадычылығынын увертүрасы олан мәшһур «Азәрбајчан» ше'ринин ашағыдакы бәндини бир дә охујаг:

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана;
Һанкы сәмтә, һанкы јана
Һеј учсам да, јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән!

Бәли, беләдир. Вурғунун илһам пәриси бә'зән учуб, јарадычылыг фәзаларынын мүхтәлиф истигамәтләриндә ганад чалса да, јенә торпаға енир, вәтәндә—анамыз Азәрбајчанда гәрар тапыр. Чүнки о, бүтүн шуурлу һәјаты боју белә бир сарсылмаз инамла јашамышдыр:

Вәтән гојнунда бәсләнмиш әмәлләр, арзулар шәксиз,
Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз.

Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, республикамызын халг шаири Николај Тихонов ијирми ил әввәл гәләмә алдығы бир мәгаләдә јазмышдыр: «Азәрбајчандан кәнарда—вәтәнимизин пајтахтында, гардаш республикаларын мүхтәлиф шәһәрләриндә вә харичи өлкәләрдә мән достум Сәмәд Вурғунла дәфәләрлә көрүшмүшәм. Лакин Азәрбајчан торпағындакы көрүшләримиз һеч бир вахт јадымдан чыхмаз. Она көрә ки, бу көрүшләр Вурғунун поетик исте'дадынын нечә тәшәккүл етмәси, нечә јеткинләшмәси һагда там анлајыш јарадырды... Бу көрүшләрдә Вурғун тамамилә башгалашыр, санки јени бир адама чеврилирди. Мән Вурғуну да, онун маһнысынын јарандығы Азәрбајчан торпағыны да бу көрүшләрдә јахындан танымышам».

Сәмәд Вурғун Азәрбајчаны сонсуз бир мәһәббәтлә севир, башгаларына да севдирирди, Сәмәд Вурғун Азәрбајчаны дујур, ону јахындан, чох јахындан таныјыр, башгаларына да таныдырды.

Сәмәд Вурғун ушаглығындан дүнја көрмүш гочаларын сөһбәтинә, ашыгларын нағылына алудәликлә гулаг асмыш, јашыл јамачларда чобанларын бајатыларыны динләмиш, сонралар Азәрбајчанын араныны вә јајлағыны гарыш-гарыш кәзмиш, «Кәпәзә галхыб Көј көлә бахмыш», Шаһдаға саатларла тамаша етмиш, Талыстанын вә Ләнкәранын кечилмәз мешәләриндә узун-узады хәјала далмышдыр. Ејни заманда о, Чаванширин вә Бабәкин, Короғлунун вә Нәбинин гәһрәманлыг дастанларыны дөнә-дөнә вәрәгләјиб охумуш, Гурбанинин вә Әләскәрин гошмаларындан вәчдә кәлиб ганадланмыш,—бүтүн бунлар ону Азәрбајчана даһа сых бағламыш, илһамына гида вә гол-ганад вермишдир.

Шаирин кечдији отуз иллик јарадычылыг јолунун һәр һансы бир сәһифәсинә, һәр һансы бир дөврүнә нәзәр салдыгда биз орада Азәрбајчаны, онун дүнәнини, бу күнүнү вә даһа хошбәхт сабаһыны көрүрүк.

Дағыстанын халг шаири Рәсул Һәмзатов јазмышдыр:

436—21

«Азәрбајчанла Сәмәд Вурғун бир-бириндән ајрылмаздыр. Азәрбајчан вә Сәмәд Вурғун ејни бир мәфһумдур.»

Бу, доғру һөкмдүр. Азәрбајчан вә Вурғун она көрә ајрылмаздыр ки, Сәмәд Вурғун өз јарадычылығында Азәрбајчанын поетик образыны јаратмышдыр.

Ушаглыг јолдашларымдан бирини тале кәнчлијиндән апарыб гүрбәтә салмышды. Биз ара-сыра мәктублашырдыг. Бир дәфә о, мәним «Бәс вәтән үчүн дарыхмырсан?»—суалыма белә чаваб вермишди:

«Дарыхырсан да сөздүр! Вәтән үчүн бурнумун учу көјнәјир. Мәни көрсән танымазсан, вәтән һәсрәти мәни вахтындан әввәл гочалтмышдыр. Бә'зән кечәләр јухуда вәтәни көрдүкдә ајылыб јата билмирәм. Бу заман галхыб рәфдән Сәмәдин китабларыны көтүрүб охујурам... Азәрбајчан кәлиб дурур көзүмүн габағында, сакитләшиб јениндән јухуја кедирәм».

О гәдәр дә узун сүрмәјән өмрүнүн ијирми беш илини гүрбәтдә кечирән достум һаглыдыр. Вурғунун әсәрләрини охудугда биз «меһри-үрфәтдән јаранмыш дијарын»—Азәрбајчанын кечмиши вә мүасир һәјаты илә таныш олур, санки онун «чејранларын гачдығы, чүјүрләрин мәләдији сыра дағларынын, кеп дәрәләринин үрәкачан мәнзәрәләринә» тамаша едир, онларын хош әтрини дујуруг. Вурғунун поезијасыны охујаркән санки биз Азәрбајчанын мешәләриндә мәскән салан гушларын нәғмәләрини, гочаман Хәзәрин далғаларынын сәсини, Муғанда гучаглашан Күрүн вә Аразын, гајалардан төкүлән шәффаф шәлаләләрин һәзин шырылтысыны ешидир, бу көзәл дијарын өвладлары олдуғумуз илә фәхр едир, она даһа дәриндән, даһа еһтираслы мәһәббәтлә бағланырыг.

Вурғун јарадычылығында Азәрбајчан мүчәррәд мәфһум дејилдир. Шаирин Азәрбајчаны вәсфи мүәјјән ичтимаи-сијаси шәраитә әсасланыб, конкрет тарихи характер дашыјыр. Азәрбајчанын кечмишинә мүрачиәт едәркән онун бојаларында һәмишә бир икилик һисс олунур. Шаирә көрә, ана јурдун ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш кечмишиндә бир-биринә зидд ики һәјат лөвһәси вардыр:

Бири залымларын кеф јувасыдыр,
Бири мәзлумларын гәм һавасыдыр.

Одур ки, Азәрбајчанын гәһрәманлыг кечмишини өз әсәрләриндә ифтихарла тәрәннүм едән шаир ана вәтә-

нин гәринәләр боју кечирдији гара күнләри, јашадығы ичтимаи фачиәләри үрәк ағрысы илә гәләмә алыр. Патриархал-феодал шәраитиндә һөкм сүрән зүлм вә истисмарын реал лөвһәләрини јарадаркән шаирин бојалары түндләшир. Бу заман о, «залымларын кеф јувасына» нифрәт бәсләјир вә бу һисси охучуларына да ашылајыр:

Гамчыла! Үзүнүн рәнки бозармыш
О чиркин кечмишин сон нүгарыны!
Сән онун үстүндә боранлы бир гыш
Күчүјлә шаггылдат гападларыны.

Шаир «үзү бозармыш кечмишин» гаранлыглары ичәрисиндә ишыг сачан һәјат лөвһәләрини, Азәрбајчанын «тарихини јарадан поладәлли инсанларын» әмәлләрини, нәчиб бәшәри кејфијјәтләрини, арзу вә истәкләрини вүгарла гәләмә алыб вәсф едир. Бу заман онун мисраларындакы нифрәти мәһәббәт, кәдәри севинч әвәз едир. Нәтичәдә Вурғун поезијасынын мүсбәт гәһрәманлар галерејасыны бәзәјән өлмәз образлар силсиләси јараныр ки, Вурғуну да әдәбијјатымызда әсасән онлар, шаирин бу мүсбәт инсан образлары тәмсил едир. Бүтүн јарадычылығы боју Вурғун ишыға гошмуш, һәјатын, инсанларын ишыглы чәһәтләрини көрмәјә, әсәрләриндә тәчәссүм етдирмәјә чан атмышдыр. Вурғунун јарадычылығы да, шәхсијјәти дә ејни дәрәчәдә ишыглыдыр. О, Азәрбајчанын үрәјинә бу ишыгла дахил олмуш, милјонларын гәлбиндә бу ишыгла јува гурмушдур.

Азәрбајчанын тарихи кечмиши Вурғун јарадычылығында мүһүм јерләрдән бирини тутса да, о өз заманәсинин өвладыдыр. Өз ифадәси илә десәк, «јашадығымыз бөјүк күнләрин шаиридир». Вурғун даим мүасирликлә нәфәс алмышдыр. «Ал бајраглы бир сәһәрдән илһам алыб күлән» Азәрбајчан онун јарадычылығынын дирилик чешмәсидир. Вурғунун тарихи әсәрләриндә дә бизим күнләрин нәфәси дујулур.

Бөјүк алман әдиби Һөте демишдир: «Сәнәткар үчүн һеч бир тарихи шәхсијјәт јохдур. О өз әхлаги аләмини тәсвир етмәк истәјир вә бунун үчүн бә'зи тарихи шәхсијјәтләрин бојнуна миннәт гојуб, онларын адларыны өз әсәрләринә салыр». Сәмәд Вурғун да мәһз белә һәрәкәт едәрәк, тарихдән алдығы мөвзулары өз дүнјакөрүшүнүн сүзкәчиндән кечириб, Азәрбајчанын бугүнкү талеји илә бағламышдыр. О, мөвзуларыны Азәрбајчан тарихи-

нин дəринликлəриндəн көтүрдүјү «Фəрhад вə Ширин», «Вагиф» пјеслəриндə, тарихи вə həтта əфсанəви поемаларында да hадисəлəри бу күнүн дүнјакөрүшү бахымындан мə'налаңдырмышдыр.

Сəмəд Вурғунун зəнкин ирси тəпəдəн-дырнагадək мүасирдир. О, Совет халгларынын меhрибан аилəсиндə ағ күнлəрə чыхан Азəрбајчанын, Шəргин гапысында социализмин јенилмəз галасы, сөнмəз мајағы олан Азəрбајчанын шаиридир.

Ифтихарла дејə билəрик ки, Сəмəд Вурғундан сонра кечəн ијирми ил Сəмəд Вурғунсуз кечмəмишдир. Бу иллəрдə Вурғун милјонларла охучуларын шүурунда јашамыш, гүдрəтли бəдии сөзү илə həмишə онларын həјат вə мүбаризə јолларыны ишыгландырмышдыр. Heч бир шүбhə ола билмəз ки, Вурғун вурғуну олдуғу Азəрбајчанла бирликдə јашајачаг, кəлəчəк нəсиллəрин дə гəлбинə, шүуруна гида верəчəкдир.

1976

ƏЛЛИ ИЛЛИК ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ЈОЛУ

Мир Чəлалын бир јазычы кими мəтбуат алəминдə көрүнмəси ијирминчи иллəрин икинчи јарысына тəсадүф едир. Бу заман о, Кəнчə педагожи техникумунда тəhсилини тамамлајыр, С. Вурғун, Ч. Хəндан, h. Араслы вə Əhмəд Чəмил илə бирликдə əдəбијјата həвəс көстəрир, бəдии јарадычылыг алəминə дахил олмаг үчүн өз гəлəмини сынајырды.

Инди о замандан јарым əср кечмишдир. Азəрбајчан совет əдəбијјатынын бу јарым əсрдə кечдији јолун салнамəсини вəрəглəркəн, демəк олар ки, биз онун həр сəhифəсиндə јазычы Мир Чəлал илə үз-үзə кəлир, онун сəсини ешидирик.

Гочаман әдибимизин 70 иллијини гејд едəркəн, онун јарадычылыг јолуна үмуми бир нəзəр салыб, ифтихар hисси илə дејə билəрик ки, мүасир əдəбијјатымызын јаранмасы, идеја сафлығы, чохмиллəтли совет əдəбијјатынын зəнкин сөз хəзинəлəриндəн биринə чеврилмəси уғрунда кедəн мүрəккəб мүбаризəлəрин шанлы тарихиндə Мир Чəлалын өзүнəмəхсус дəст-хəтти, өзүнəмəхсус јери вардыр.

Мир Чəлал интеллектуал алəми зəнкин вə мүхтəлиф сəhəли јазычыларымыздандыр. Нечə иллəрдир ки, биз ону гəлəмини јерə гојмајан көркəмли насир, мəшhур тəнгидчи-əдəбијјатшүнас, али мəктəб профессору кими танıјырыг. Лакин Мир Чəлалын тəдгигатчылары онун həјат вə јарадычылығынын үмуми мəнзəрəсини мүəјјəнлəшдирдикдə үстүнлүјү јазычы Мир Чəлала верирлəр. Əлбəттə, бу, тəбиидир. Мир Чəлал həр шејдəн əввəл оријинал бир јазычыдыр.

Јазычы Мир Чəлал ушаглыгдан зəhмəткеш халг күтлəлəринин мə'руз галдығы ағыр həјат шəраитиндə јашамыш, дөзүлмəз зүлмүн, истисмарын шаhиди олмуш, ичтимаи бəрабəрсизлијин доғурдуғу мадди-мə'нəви əдалəтсизликлəри шəхсəн көрмүшдүр. Шəхси мүшаhидəнин нəтичəсидир ки, јазычынын ингилаби кечмишимизə həср олунмуш романларында ичтимаи həјат hадисəлəринин еник тəсвири охучуја əсримизин тəрчүмеји-hалынын чанлы лөвhəлəри, həјатдан гопарылмыш мүəјјəн парчалары кими тə'сир бағышлајыр.

Јахшы јадымдадыр, 1939-чу илдə Азəрнəшрдə бəдии əдəбијјат шө'бəсинин мүдири вəзифəсиндə чалышырдым. Həмин ил «Дирилəн адам» рус дилиндə нəшр едилди. Романын чыхмасындан бир нечə ај сонра шө'бəнин үнванына мəктублар кəлди. Мəктублардан көрүнүрдү ки, бə'зи охучулар романдакы hадисəлəри həјатла ејнилə олмуш əhвалатлар кими баша дүшүрлəр. Məсəлəн, Узаг Шəргдə həрби хидмəтдə олан Тихомиров фамилијалы бир əскəр сорушурду: «Инди Гəдир hарада јашајыр, нə илə мəшгулдур? Гəдир илə Гумру аилə гурублармы? Ушаглары вармы? Мəн төвсијə едирəм ки, онларын həјатындан бир кинофилм чəкилсин.»

Əлбəттə, əкəр јазычы тəхəјјүлүнүн мајасы həјатдан кəлирсə, бу заман онун тəсвир етдији лөвhəлəр бəдии həгигəтə чеврилир, реал варлыгла, керчəкликлə həмаhəнк олур. Јазычынын илк романы «Дирилəн адам»да көрдүјүмүз бу хүсусијјəт онун икинчи романы «Бир кəнчин манифести»ндə даhа габарыг шəкилдə тəзаhүр едир.

«Бир кəнчин манифести» романы «Дирилəн адам»дан беш ил сонра јазылмышдыр. Шүбhəсиз ки, бу иллəрдə әдибин гəлəми даhа да пүхтəлəшмиш, јазы манерасы чилаланыб тəкмиллəшмишдир. Буна көрəдир ки, бəhс етдијимиз həр ики роман мөвзу, заман вə идеја истигамəти е'тибарилə нə гəдəр бир-биринə јахын олсалар да,

«Бир кәнчин манифести» әдибин илк романына нисбәтән даһа сәнбаллы чыхмышдыр. «Бир кәнчин манифести» о заман һәм Мир Чәлалын јарадычылығында, һәм дә, үмумијјәтлә, Азәрбајчан әдәбијјатында јени, фәрәһли бир һадисә иди. Әдиб јени романында типик сурәтләр галерејасы јарадыб, онларын дахили аләмини, арзу вә истәкләрини, күчлү вә зәиф чәһәтләрини сон дәрәчә конкрет, мараглы үслуб вә ширин бир дил илә тәсвир едиб, поетик јүксәклијә галдырмышды. Мүәллифин маһиранә бәдии үмумиләшдирмәләрини дә бураја әлавә етсәк, гејд-шәртсиз дејә биләрик ки, «Бир кәнчин манифести» тәк бир кәнчин манифести дејил, үмумијјәтлә, о дөврдә әсарәт дүнјасына гаршы мүбаризә апаран, зүлм вә истисмар зәнчирләрини гырыб атан кәнч нәслин манифестидир. Бу мәзијјәтинә көрә әдибин јени романы охучулар тәрәфиндән севинчлә гаршыланды, тәнгид ону олдугча јүксәк гијмәтләндирди, һәтта бу әсәри «отузунчу илләрдә јаранан Азәрбајчан романынын ән јүксәк мәрһәләси» адландыранлар да олду.

Сонралар романчы Мир Чәлал јарадычылыг илһамынын үзүнү әсрин бу күнүнә чевирди. О заманадәк анчаг һекајәләриндә тәсвир етдији муасир һәјаты, совет варлығыны кениш епик планда, роман вә повестләрдә тәсвир етмәјә гүввәтли мејл көстәрди, нәтичәдә јазычынын һәјатымызын актуал проблемләринә һәср олунмуш «Ачыг китаб» (1941), «Јашыдларым» (1946), «Тәзә шәһәр» (1950) кими романлары јаранды.

Јени һәјат гуран совет адамларынын әмәк чәбһәсиндә көстәрдикләри харигәләрин бәдии тәчәссүмү, коммунизмә доғру ирәлиләјишимизә мане олан мүзүр үнсүрләрин ифшасы, һәјатымызын бүтүн саһәләриндә әмәк гәһрәманларынын түфејлиләр үзәриндә, доғруларын оғрулар үзәриндә, бир сөзлә, јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбәси бу романларын әсас пафосуну тәшкил едирди.

«Ачыг китаб» романынын бу бахымдан хүсусилә актуал әһәмијјәти вардыр. «Ачыг китаб» мүәллифи һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә кизләниб, јалныз өзләрини, өз чибләрини күдән, сосиализм әхлаг нормаларына зидд олан үнсүрләрин әмәлләринин үзәрини өртән көзәкөрүнмәз пәрдәләри ачыр, һәр шеј һаггында данышыр. «Ачыг китаб» һәјатымызын гүсурлары һаггында ачыг данышмағы һәр шејдән үстүн тутур, бу гүсурлары төрәдәнләрин маскаларыны көтүрүб атаркән һеч бир күзәштә кетмир. Буна көрә «Ачыг китаб» јазылдығы дөвр үчүн чох фајдалы бир әсәр олдуғу кими, бу күн дә ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини сахламагдадыр.

«Ачыг китаб» романындан сонра јазылмыш «Јашыдларым» вә «Тәзә шәһәр» әсәрләриндә биз коммунизм гуручуларынын јени нәсилләри илә гаршылашыр, динч гуручулуг илләриндә вә мүһарибәдә фәдакарлыг көстәрән инсанларын нәчиб әмәлләринин шаһиди олуруг. Әкәр «Ачыг китаб»да апарычы пафос тәнгид идисә, бу романларын әсас пафосу мүсбәт характерләр јаратмагдан ибарәтдир. Беләликлә, мәзмун вә идеја бахымындан бу романлар бир-бирини давам етдириб тамамлајыр. Бу чәһәт һәмин романлары трилокија адландырмаға һагг верир.

Мир Чәлалын бәдии јарадычылығындан сөһбәт апаркән, әлбәттә, онун һекајәләри һаггында хүсусилә данышмаг лазымдыр. Чүнки о, әдәбијјата һекајә илә кәлмиш, јахшы бир һекајәчи кими танындыгдан сонра гәләмини романда сынамышдыр. Романчы кими шөһрәт тапдыгдан сонра да Мир Чәлал һекајәдән ајрылмамыш, јарадычылығынын бүтүн мәрһәләләриндә һекајә јазмагда давам етмишдир.

Һекајә Мир Чәлалын бәдии ирсиндә мүһүм јер тутур. Јарадычылығынын илк дөврүндә әдибин јаздығы һекајәләр јашадығымыз күнләр үчүн дә актуалдыр.

Бир һекајәчи кими Мир Чәлал һеч кәсә охшамыр. Онун һекајәләринин өзүнәмәхсус дили, үслубу, тәһкијә манерасы вардыр. Вахтилә академик Мәммәд Ариф јахшы демишдир: «Мир Чәлал маһир бир һекајә устасыдыр. Онун һекајәләри јығчам вә ибрәтлидир. Мир Чәлалын һекајәләриндәки сәнәткаранә садәлик, фәвгәл'адә тәбиилик, һејранедичи сәмимилик тәгдирәлајигдир». Мир Чәлалын әсәрләрини, хүсусилә һекајәләрини јашадан мәһз бу хүсусијјәтләрдир.

Әдәби фикримизин тарихинә Мир Чәлал һәмчинин көркәмли тәнгидчи-әдәбијјатшүнас кими дә дахил олмушдур. Азәрбајчан әдәби ирсинин марксизм-ленинизм тә'лими әсасында өјрәнилмәсиндә вә республикамызда совет тәнгидинин јаранмасында гочаман јазычымызын мүһүм хидмәтләри вардыр. О, әдәбијјат аләминә кәлдији илк илләрдән бәдии јарадычылыгла елми-тәнгиди фәалијјәти һәмишә јанашы давам етдирмиш, биринә доғма,

о бириндә өкеј мүнасибәт бәсләмәмиш, бунларын икисиндә дә ејни дәрәчәдә мүвәффәг олмушдур.

Мир Чәлал һаггында алим вә тәнгидчи кими данышаркән һәр шејдән әввәл көстәрмәк лазымдыр ки, мәһдуд ихтисас чәрчивәси онун фәалијјәти үчүн јад анлајышдыр. О, мухтәлиф заманларда әдәбијјатымызын Низамидән башламыш С. Вурғунадәк давам едән дөврүнүн ајры-ајры елми-нәзәри проблемләринин тәдгиги илә мәшғул олмуш вә бу күн дә тәравәтини итирмәјән гијмәтли елми әсәрләр јазмышдыр. Мир Чәлалын 1940-чы илдә «Фүзулинин поетик хүсусијјәтләри» мөвзусунда мүдафиә етдији намизәдлик диссертасијасы даһи шаирин ирсинин тәдгигинә һәср едилмиш ән јахшы әсәрләрдәндир.

Мир Чәлалын 1947-чи илдә мүвәффәгијјәтлә мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасында 1905—1917-чи илләр арасындакы Азәрбајчан әдәбијјаты—Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, М. Һади кими нәһәнк сәнәткарларын јазыб-јаратдығы, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшр олундуғу, зәнкин вә мүрәккәб әдәби ән'әнәләрин формалашдығы дөврүн әдәбијјаты тәдгиг едилмишдир.

Мир Чәлал ејни заманда Азәрбајчан совет әдәби тәнгидинин јаранмасы саһәсиндә узун илләр боју чалышмыш, совет әдәбијјатынын мүһүм проблемләри, М. С. Ордубади, А. Шаиг, С. С. Ахундов, С. Вурғун, С. Рүстәм, Ә. Мәммәдханлы вә башга көркәмли нүмајәндәләри һаггында китаблар вә мәгаләләр јазыб нәшр етдирмишдир. Јухарыда дејиләнләрдән ајдын көрүндүјү кими, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығыны вә әдәби тәнгидини Мир Чәлалсыз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Мир Чәлал халгы гәһрәманлыға чағыран һекајәләр јазмыш, Азәрбајчан зијалыларындан ибарәт нүмајәндә һеј'әтләринин тәркибиндә чәбһәләрә кетмиш, дөјүшчүләрлә көрүшмүш, онлары јени-јени гәләбәләрә руһландырмышдыр. 1943-чү илдә биз Мир Чәлалы Новороссијскидә вурушан дөјүшчүләрин јанында, даһа сонра Узаг Шәргдә Вәтәнимизин сәрһәдләринин кешијиндә дајанан азәрбајчанлы әскәрләрин јанында көрүрүк.

45 илдән артыгдыр ки, Мир Чәлал Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә мүһазирә охујур вә 20 илә јахындыр ки, университетин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи кафедрасына башчылыг едир. Беләликлә, тәләбәләр һәм онун бәдии әсәрләрини, дәрсликләрини охујур, һәм дә мүһазирәләрини ешидиб, филолокија елмини өјрәнирләр. Сәмәрәли елми-педагожи фәалијјәти дөврүндә Мир Чәлал онларча филолокија елмләри доктору вә намизәди јетишдирмишдир.

Јазычы, алим Мир Чәлалын 70 јашы тамам олмушдур. Онун гәләми јенә дә ишләјир, тәләбәләр университетин аудиторијаларында јенә дә онун мүһазирәләрини динләјирләр.

1978

ХАЛГЫН ВУГАРЫ

ЈЕРСИЗ МУДАХИЛӘ

Халгымызын севимли бәстәкары Үзејир Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијасынын јарым әсрә јахын сәһнә өмрү вардыр. Илләр кечдикчә о өз тәравәтини итирмир, әксинә, кетдикчә кәнчләшир, тамашачылар тәрәфиндән даһа сәмими гаршыланыр. Комедијанын мүвәффәгијјәтинә сәбәб онун үрәкләри дилләндирән никбин мусигиси, халг мүдриклијиндән доған мә'налы сатирасы вә ојнаг драматик конфликтидир.

Азәрбајчан киностудијасынын классик опереттамызын бу өлмәз сәнәт әсәрини екранда чанландырмаг тәшәббүсү, һеч шүбһәсиз ки, тәгдирәлајиг бир аддымдыр. Һазырда республикамызын шәһәр вә кәндләриндә нүмајиш етдирилән «О олмасын, бу олсун» мусигили кинокомедијасынын (ссенари мүәллифи С. Рәһман, гурулушчу режиссор Һ. Сејидзадә, баш оператор Ә. А. Атакишијевдир) бә'зи мүвәффәгијјәтли чәһәтләрилә јанашы, мүбаһисәјә вә тамашачыларын е'тиразына сәбәб олан чидди нөгсанлары вардыр ки, онларын һаггында мәтбуат сәһифәләриндә данышмаг, мүзакирә ачмаг лазымдыр.

«О олмасын, бу олсун» филминдә кечмиш һәјатымызын мараглы лөвһәләри, бир сыра актјорларын (хүсусән халг артистләри Б. Шәкинскаја вә А. Кәрајбәјлинин) өз ролларыны мәһарәтлә ојнамасы, ајры-ајры кадрларын вә епизодларын чәкилмәсиндә операторун һәссаслығы вә с. кими мүвәффәгијјәтли чәһәтләри вардыр. Лакин филмин бу көстәрилән мүвәффәгијјәтли чәһәтләрилә бирликдә чидди бәдии гүсурлары вардыр ки, онларын үзәриндә әтрафлы дајанмаг лазым вә вачибдир.

Мә'лумдур ки, һәр һансы бир романын јахуд драмын, опера вә ја опереттанын екрана чыхарылмасы онун икинчи доғулушудур. Кино сәнәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, тәсвир вә ифадә васитәләри олмасына бахмајараг, икинчи доғулуш биринчинин әсас маһијјәтини өзүндә сахламалы вә даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр етдирмәлидир. Буна көрәдир ки, кениш охучу вә тамашачы күтләләринин рәғбәтини газанан мәшһур бир сәнәт әсәрини екран үчүн јенидән ишләркән, сон дәрәчә һәссас давранмаг, кинонун спесификасындан доған әлавәләр вә ихтисарлар едәркән, еһтијатлы олмаг, әсәр мүәллифинин фикир вә нијјәтләрини сахламаға, тамашачылара даһа ајдын шәкилдә чатдырмаға чалышмаг лазымдыр.

«О олмасын, бу олсун» филминдә тамашачыларын е'тиразына сәбәб олан башлыча гүсур ондан ибарәтдир ки, филмин јарадычылары Ү. Һачыбәјовун комедијасыны екран үчүн јенидән ишләркән, јухарыда дедијимиз принсипи позараг, материала гајғы вә мәһәббәтлә јанашмамыш, јерсиз мүдахилә, әлавә вә ихтисарларла әсәрин сәвијјәсини һәм идеја, һәм дә бәдии чәһәтдән ашағы салмыш, комедијанын әсас руһуну тәһриф етмишләр. Мәсәлән, комедијада олмајан, сонра әлавә едилмиш примитив әһвалатлар—базарда гочуларын давасы, Рүстәм бәјин евиндә гонагларын галмағалы, һамамда верилән чиркин натуралист сәһнә вә и. а. кимә лазым иди? Јалныз күлүш үчүн, мә'насыз һырылты үчүн әлавә едилмиш бу мүнасибәтсиз әһвалатлар анчаг бир шејин—зөвгсүзлүјүн вә бәдии тәхәјјүлүн касыблығынын нәтичәсидир. Бу әһвалатлар филмдә о гәдәр шит, о гәдәр һај-күјлә верилмишдир ки, комедијанын әсасыны тәшкил едән ичтимаи мотивләр көлкәдә галыр.

Филмдә комедијаја әлавә едилән јерсиз епизодлардан бири дә «Молла Нәсрәддин» редаксијасынын көстәрилмәсидир. Филм башланаркән титрдәки јазыдан өјрә-

ниридик ки, һәвалатлар 1910-чу илдә Бакыда ваге олур. Мә'лумдур ки, бу заман «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасы Тбилиси шәһәриндә иди. Белә олдугда «Молла Нәсрәддин» журналы редаксијасынын Бакыда верилмәси тарихи тәһриф етмәк демәкдир. Һәлә бу бир тәрәфә галсын, редаксијанын көстәрилмәсинин өзү дә сон дәрәчә мәнтигсиз вә әсас мәзмун хәттиндән узагдыр. Мәдәнијјәтимизин мүхтәлиф саһәләриндә тарихи изләр бурахмыш алты бөјүк сәнәткары: Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, Һ. Әрәблински вә Ә. Әзимзадәни «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасында көрүрүк. Бу тәсадүфи епизод һадисәләрлә үзви сурәтдә бағланмадығындан, нәинки филмин јарадычыларынын фикрини—мүтәрәгги адамларын мүһитини көстәрмәк арзусуну ифадә етмир, һәтта епизодда иштирак едәнләрин чохунун ким олдуғу тамашачы үчүн намә'лум галыр. Бөјүк шәхсијјәтләримизин бу планда әсәрә дахил едилмәси бәдии ҹәһәтдән әсасландырылмадығы үчүн ҹидди е'тираз доғурур. Һадисәләрин сонракы инкишафында Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Күлназы гачыртмаг үчүн Сәрвәрин дүзәлтдији кәләјин иштиракчысы кими көстәрилдикдә исә бизим е'тиразымыз гәзәбә чеврилир.

Филмдә о заманкы Бакынын сон дәрәҹә кери галмыш, мәдәнијјәтдән узаг, габагҹыл вә инкишаф етмиш сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзинә гәтијјән охшамајан гаранлыг бир мүһит кими көстәрилмәси дә тамашачылары наразы салыр.

Мусигили комедијаны екранлашдырмаг саһәсиндә студија «Аршын мал алан» филмини чәкмәк кими јахшы тәҹрүбәјә маликдир. Бу филмдә дә комедијанын илк вариантында олмајан әлавәләр вардыр. Анҹаг бу әлавәләр әсәрә елә усталыгла дахил едилмишдир ки, сүжет хәттинин инкишафы илә билаваситә гајнајыб-гарышыр вә ону тамамлајыр. Тәәссүф ки, студија өзүнүн бу јахшы тәҹрүбәсиндән «О олмасын, бу олсун» филмини јарадаркән истифадә едә билмәмишдир.

Тәәҹҹүблү бурасыдыр ки, е'тираз доғуран јерсиз әлавәләрин һеч бири студијанын бәдии шурасы, һәмчинин республиканын мәдәнијјәт назирлији тәрәфиндән гәбул едилмиш әдәби ссенаридә јохдур. Бу әмәлијјат режиссор ссенарисиндә апарылмышдыр.

Мөвҹуд олан гајдаја көрә, тәсдиг едилмиш ссенари шәрти мәтн дејил, кәләҹәк филм үчүн әсасдыр. Бәс онда нә үчүн студијанын рәһбәрлији вә мәдәнијјәт назирлији гәбул едиб мөһүр вурдуглары ссенаринин үзәриндә бу гәдәр дәјишиклик апарылмасына јол вермишдир? Нә үчүн ссенари мүәллифи јазычы Сабит Рәһман бу әмәлијјатла разылашмышдыр? Бу ҹәһәт бизим үчүн ајдын дејилдир.

Филмин актјор ојунуна, характерләрин ачылмасына кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, бурада да вәзијјәт писдир. Комедија мүәллифинин амансыз тәнгид һәдәфи олан Мәшәди Ибад образыны көтүрәк. Ү. Һачыбәјов тәсвир етдији Мәшәди Ибад ејбәҹәр, дүшкүн, мә'нәви ҹәһәтдән јарамаз вә хәсис бир гоҹадыр. Бүтүн варлығы илә күлүнҹ олан бу ејбәҹәр инсан ејни заманда гадын азадлығынын гәддар дүшмәнидир. Комедијанын бир јериндә о, мәһв етдији арвадлара вермиш олдуғу әзаб-ишкәнҹәләри ифтихарла нағыл етмәклә өзүнүн бу хүсусијјәтини ајдын бир шәкилдә бүрузә верир. Мәшәди Ибадын характерини ачмаг үчүн мүәллифин усталыгла ишләтдији бу сатирик пријом, нәдәнсә, филмдә ихтисар олунмушдур.

Филмдә тамашачыја тәгдим едилән Мәшәди Ибад «О олмасын, бу олсун» комедијасындан таныдығымыз Мәшәди Ибад дејилдир. Јухарыда сајдығымыз кејфијјәтләрин чоху онда јохдур. О, ортајашлы, сәлигәли кејинмиш, күмраһ бир шәхсдир. Комедијадакы Мәшәди Ибадын ганији чыханда ҹаны чыхыр, Күлназы әлә кечирмәк үчүн о, лотулара пул вермәли олдугда әзаб чәкир, санки әтини кәсиб атыр. Филмдәки Мәшәди Ибад исә чибинин агзыны ачыб «кәл, апар» дејир вә буна көрә дә нисбәтән «нәҹиб» көрүнүр. Демәк, филмдәки Мәшәди Ибад бир образ олараг натамам вә зәифдир. Бунун тәгсири ролу ифа едән актјорда дејилдир. Биз инанырыг ки, республиканын халг артисти Ә. Агајев Мәшәди Ибад образыны јаратмаг үчүн сә'јлә чалышмышдыр. Күнаһ ролун јанлыш трактовкасындадыр. Бәлә бурасындадыр ки, режиссор нечә чалмышса, актјор да елә ојнамышдыр.

Филмдә әсас роллары ифа едәнләрдән А. Мирзәгулијевин (Сәрвәр) вә Т. Көзәлованын (Күлназ) ојунлары заһирән пис көрүнмүр. Лакин онларын јаратдығы образларын дүшдүјү вәзијјәт тамашачыја чох да дәрин тә'сир бағышлаја билмир. Чүнки бу образларда актјор ојуну үчүн ән ваҹиб олан ики ҹәһәт—үрәк вә ҹазибә јохдур.

Филмдә мүһүм бир хәтт дә вардыр ки, онун һаггында данышмамаг олмаз. Бу, буржуа зијалылары хәттидир.

Милләт адындан бол-бол нитгләр ирад едән, әслиндә исә милләтлә һеч бир әлагәси олмајан бошбогаз зијалылар узун мүддәт молланәсрәддинчиләрин әсас тәнгид һәдәфләриндән бири олмушлар. Онларын образыны драматуркијада илк дәфә Ү. Һачыбәјов кәшф етмишдир. О, «О олмасын, бу олсун» әсәриндә јаратдығы Рза бәј, Һәсән бәј, Һәсәнгулу бәј сурәтләриндә бир тәрәфдән о вахт Азәрбајҹана сохулан јабанчы тә'сирләри, дикәр тәрәфдән тәбәгәләшмәни вә симасызлығы ачыб көстәрмишдир. Филмдә халг артисләри И. Османлынын (Рза бәј), М. Мәрдановун (Һәсәнгулу бәј) вә әмәкдар артист И. Әфәндијевин (Һәсән бәј) јаратдығы образлардан шикајәтләнмәк олмаз. Онларын ифасында заманын принсипсиз зијалылары там амансызлыгла ифша едилир. Лакин филмдә бир-бирини тә'гиб едән шит галмагаллар бу хәттин ичтимаи характеринин тамашачыја чатмасына мане олур.

Филмин мусиги редаксијасы һаггында әтрафлы данышмаг, гәти фикир јеритмәк мүтәхәссисләрин борчудур. Биз исә һамынын асанлыгла баша дүшдүјү бир һәгигәти демәји лазым билирик: филмин јарадычылары комедијанын мәтнинә јерсиз мүдахиләләр етмәклә кифајәтләнмәјиб, онун мусигисинә дә мүдахилә етмишләр. Бундан комедија һеч бир шеј газанмамышдыр, әксинә, итирмишдир.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф «мүдахилә» вә «фантазијаларын» нәтиҹәсиндә «О олмасын, бу олсун» филми сон дәрәҹә зәиф чыхдығы үчүн тамашачылары мә'јус етмишдир.

Дејирләр ки, «Аршын мал алан» екран үчүн һазырланаркән, онун да мәтнинә вә мусигисинә «мүдахилә» едилибмиш. Ү. Һачыбәјов буну билдикдә мүтәәссир олараг демишдир: «Мәним өвладым јохдур, мәним һәр бир әсәрим мәним өвладымдыр. Нә үчүн онун башына бу иши ачыбсыныз?»

Бөјүк бәстәкарын бу сөзләрини «О олмасын, бу олсун» филминин јарадычылары ешитмәмиш олмазлар. Бәстәкарын бу сөзләриндән сағлығында чыхарылан нәтиҹә инди дә чыхарылмалы иди.

1956

„ӨЛҮЛӘР"ИН ИЛК ТАМАШАСЫ

1916-чы илдә апрел ајынын 29-да Бакыда, индики
Азәрбајҹан Дөвләт Мусигили Комедија Театрынын би-
насында Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјеси илк дә-
фә тамашаја гојулду. Мәтбуатын јаздығына көрә, «о күн
театр бир әдәбијјат бајрамы кечирди. Һәр пәрдәнин ара-
сында мүәллиф алгышларла сәһнәјә чағырылыр вә тәб-
рик олунурду. Нәһајәт, үчүнчү пәрдәдә бу тәбрик бир ну-
мајиш шәкли алды. Мәтбуат, әдәбијјат, мәктәб вә сәһнәјә
мәнсуб оланлардан бир ҹәм һиләлләры дүзүлүб, алгыш-
ларла мүәллифи чағырдылар. Мүәллиф чыхынча бир ал-
гыш туфаны гопду»[1].

ССРИ халг артисти Мирзәға Әлијев «Өлүләр»ин илк
тамашасынын бурахдығы тә'сир һаггында јазмышдыр:

«Азәрбајҹан театр һәјатында биринчи кечә иди ки,
шәриәтмәдар ахундлар илә зијалы сурәтләр үз-үзә
кәлирди. Јә'ни 1916-чы илә гәдәр Бакы сәһнәсиндә башы
әммамәли бир артистин сәһнәјә чыхмасы көрүнмәмишди.
Бу, анчаг мәрһум Мирзәнин јаздығы «Өлүләр» әсә-
риндә мүмкүн олду. Бу тамаша Бакыда бөјүк курулту
патылты гопарды. Шәһәрин һәр јериндә «Өлүләр» барә-
синдә данышылмагда иди».

«Өлүләр» пјесинин илк тамашасы ичтимаијјәтин бү-
түн тәбәгәләрини ајаға галдырды. «Ачыг сөз», «Јени иг-
бал», «Бәсирәт», «Каспи», «Тути» кими мәтбу орган-
ларын сәһифәләриндә бу мүнасибәтлә гызғын мүбаһисә
башланды. Тәрәггипәрвәр јазычылар, әдәбијјат вә маа-
риф хадимләри бу мүбаһисәдә иштирак едиб, мүәјјән
фикир сөјләмәји өзләринә борч билдиләр. О заман «Өлү-
ләр» һаггында додағыны бүзәнләр, ону «тәнгид» едән-
ләр дә олду. Бу да тәәҹҹүблү дејилди. Әввәлә, бөјүк
сәнәт әсәринин јаранмасы өз заманәсиндә бир чох һал-
ларда фикир ихтилафына сәбәб олмушдур. Икинчи, о
вахт мәтбуат аләминдә «Өлүләр»ин тәнгид һәдәфи олан
ҹәһаләт дүнјасыны тәмсил едән мүһәррирләр дә аз де-
јилди.

Мүбаһисә тамашанын сәһәри, о заман «Казымоғлу»
имзасы илә јазан әдиб Сејид Һүсејнин мәгаләси илә баш-
ланды. Сејид Һүсејн «Өлүләр»ә јүксәк гијмәт верир, өз
фикирләрини мөһкәмләндирмәк үчүн мәшһур јазычыла-

[1] «Ачыг сөз», 1 мај 1916, № 173.

рын тамаша битдикдән сонра әсәр һаггында вердикләри јазылы рә'јләрә әсасланырды. «Өлүләр»ин илк тамашасынын бурахдыгы гүввәтли тә'сири тәсәввүр етмәк үчүн һәмин фикирләри ашағыда ејнилә веририк:

«Шејх Нәсруллаһын өлүләри дирилтмәси јаланса да, «Өлүләр»ин өлү фикирләри дирилтмәсинә шүбһә едилә билмәз. **Султанмәчид Гәнизадә.**

«Өлүләр» сон комедијаларымыз ичиндә парлагча бир мөвге тутар.

«Өлүләр»дә сәнәткаранә бир дирилик, маһиранә бир инчәлик вардыр.

«Өлүләр» сәнәтчә нә исә, мәалча да одур.

«Өлүләр»ин һәр тәбәссүмүндән ачы бир фәрјад гопар.

«Өлүләр» мүһәрририндә бә'зән Гогол руһу јашар.

«Өлүләр» гүсурсуз дејил, фәгәт бу гүсур көзәл бир рәсмин әтрафында көзә чарпан ләкәләр гәдәр тәбии көрүнә билир. **Һүсејн Чавид.**

Артыг дәрәчәдә маһарәтлә јазылмыш, мәзмуну еjнән һәјатымыздан көтүрүлмүш, идејасы ингилаблы бу драма мүсәлманларын һәјатында бөјүк рол ојнајачагдыр, пасланмыш бејинләри пасдан тәмизләјиб, өлмүш руһлара чан верәчәкдир. **Доктор Н. Нәриманов.**

«Өлүләр»дән алынан тә'сир тамдыр. Чаһил шејхләрин тәассүб вә шарлатанлыгы һеч бир заман бу әсәрдә олдуғу кими гамчыланмамыш вә гамчылана билмәзди дә. Јалныз Шејхә мүгабил чыхарылан Кефли Искәндәр, мәнчә, әсәрдә олдуғундан зијадә Шејхи тәрзил етмәли, һијләләрини даһа шиддәтлә үзүнә вурмалы иди. Фәгәт тәкрар едирәм ки, «Өлүләр» драмасы һәјатдан алынмыш, игтидарла јазылмыш, там тә'сир бәхш едән бир әсәрдир. **Нәчәфбәј Вәзиров.**

«Өлүләр» «Молла Нәсрәддин» кими балтаны дибиндән вуран бир пјесдир. **Үзејир Һачыбәјов.**

Бу рә'јләри мисал кәтирдикдән сонра Сејид Һүсејн мәгаләсиндә өз һөкмләринә белә јекун вурмушдур:

«Билирәм, бир чохлары Мирзә Чәлилин «Өлүләр»ини Гоголун «Ревизору» илә мүгајисә едәчәкләр. Мән исә бундан ирәли кетмәк истәјирәм. Зира «Ревизор»да Кефли Искәндәр кими бир гүввә јохдур ки, «елм охујун, алим олун» дејиб, «адам олун» демәјәнләрә, доггуз јашында әрә кедән гызлара, гардашынын, ата вә анасынын дирилмәсиндән өтрү фикирләшмәјә кедәнләрә, «дирилдикдән» сонра евләринә, јурдларына гајытмаг истәркән гапысы үзүнә ачылмајан өлүләрә күлсүн; доггуз јашында Наздыларыны Шејх Нәсруллаһлара мәчбурән арвад етмәк истәјән аталарынын үзүнә түпүрмәклә ағласын вә ағлатсын. Мән дејирәм ки, бир әср бундан әввәл Франса әһвали-ичтимаијјәсиндә «Сәфилләр» нә исә, Виктор Һүгонун ач вә сәфил арвад-ушаглары вә күчәләрдә јашајан саһибсиз күлханбәјиләри бәшәр чәмијјәтинә вә франсыз әфкарына нечә тә'сир багышламышса, бизләдә «Өлүләр» одур вә һәмин тә'сири багышлајачаг, сәһнәмиздә русларын «Ревизор»у гәдәр өлмәз мөвге тутачагдыр.»[1]

Мәшһур јазычыларын «Өлүләр»ә даир јухарыдакы фикирләри вә Сејид Һүсејнин мәгаләси әсәрдән хошланмајанларын арасында бөјүк наразылыга, деди-годуја сәбәб олду. «Өлүләр» һаггында мәнфи рә'јләр мәтбуатда чыхмадан әввәл, мај ајынын 2-дә «Ачыг сөз» гәзетиндә «Өлүләр»ин әлејһдарларына гаршы «Бир нәфәр» имзасы илә сатирик мәгалә бурахылды. Мәгаләнин мүәллифи «Өлүләр» комедијасынын маһијјәтини, әдәбијјатымызын тарихиндә ачдыгы јени парлаг сәһифәнин әһәмијјәтини баша дүшмәјән мүһәррирләри чаһил адландырыб, онлара ачы-ачы күлүрдү.

«Каспи», «Бәсирәт» гәзетләриндә вә «Тути» журналында бурахылан мәгаләләрдә дә «Өлүләр» комедијасына мүсбәт гијмәт верилир, әсәрин идејасы, ичтимаи әһәмијјәти, драматуркијамызын тарихиндә мөвгеји дүзкүн тә'јин едилирди.

«Өлүләр» әтрафында кедән мүбаһисәнин мүртәче гүтбүндә «Јени игбал» гәзети дајанмышды. Бу гәзет «Өлүләр» һаггында дејилән мүсбәт фикирләрин бир чоху илә разылашмамыш, һәтта Н. Нәримановун тамаша һаггында мүсбәт рә'јини бурахмамышдыр. Бу мүнасибәтлә Нәриманов мәтбуатда кәскин е'тиразыны билдирмишдир:

«Бундан сонра чәнаб Оручовун «Јени игбал» гәзетинә јазмағы мәсләкимә мүвафиг көрмүрәм. Она көрә ки, мајын икисиндә сәһәр, јә'ни «Јени игбал»ын 289-чу нөмрәси һәлә чыхмамыш мән «Јени игбал» идарәсинә кәлиб, «Өлүләр» әсәринә даир вердијим балача мәгаләни бу

[1] Ачыг сөз», 1 мај 1916, № 173.

вахта гәдәр чап олунмамағынын сәбәбини сордугда «Јени игбал»ын хозејини Оручов ҹәнаблары деди:

— Көрүнүр, мәгаләнизи лајиг көрмәдик.

— Әфәндим, гәзетәнин баш мүһәррири кимдир, сизми, јаинки бир гејриси?

Мәним бу суалыма Оручов белә ҹаваб верди:

— Һеч сизә лазым дејил биләсиниз гәзетимиздә баш мүһәррир кимдир.

Инди ҹәнаб Оручовун мәгаләсиндән («Јени игбал», № 299) көрүнүр ки, «Өлүләр» барәсиндә Оручов гејри бир тәсәввүрдә имиш, она көрә дә мәним мәгаләмә јер вермәмиш.

Һәркаһ, доғрудан да, ҹәнаб Оруҹ Оручов гәзетә нә олдуғуну дүшүнсәјди вә гәзетәнин һәмишәлик мүһәррири илә күчәдән һоппадан идарәјә кәлән мүһәррирә фәрг гојсајды, мәним мәгаләми лазымсыз бир шеј кими корзинкаја тулламазды, бу сөзләри демәзди. Гој бундан сонра «Јени игбал» охучулары билсинләр ки, «Јени игбал»а руһ верән кимдир»[1].

«Јени игбал» гәзетинин 2 мај тарихли нөмрәсиндә «Сејирчи» адлы бир нәфәрин, мајын 3-дә исә Оруҹ Оручовун «Өлүләр» һаггында мәгаләси нәшр олунмушдур. Руһ вә фикир е'тибарилә һәр ики мәгалә бир-бирини тамамлајыр.

«Јени игбал»ын мүһәррирләри пјесин баш гәһрәманы Искәндәр сурәтини тәнгид едир вә бу сурәти әсәр үчүн бөјүк гүсур сајырдылар. Сејирчи јазырды:

«Әввәлә бурасыны гејд етмәлијәм ки, нәдән исә мүһәррир әфәнди бу гәдәр кениш бир теманы јалныз өлү дирилтмәк вә сиғә етмәк кими һијләләрлә икмал етмиш, һалбуки бунлардан даһа дәһшәтли һијләләр мөвҹуддур ки, көстәриләрсә иди, даһа зијадә мүвәффәгијјәтләр әлдә едилә биләрди... Бу әсәрин гајәсини сәрхош әлинә вермәк анлашылмаз вә мә'надан узаг бир һалда галырзәнн едәрик»[2].

Һәмин мәгаләнин башга бир јериндә мүәллиф пјесдәки тәнгидин амансызлығы илә дә разылашмајараг дејир: «Үмумијјәт е'тибарилә һаләти-ибтидаидә булунан бир милләтә гаршы бу дәрәҹә шәдид давранмағын ҹаиз олмајаҹағы кими, әләлхүсус бизим һәјат вә әдәбымызда бу сурәт даһа башга бир мигјас илә мүгајисә едилмәли иди.»[1]

Көрүндүјү кими, мәгаләнин мүәллифи «Өлүләр» пјесинин маһијјәтини, хүсусән Искәндәр сурәтинин сәҹијјәсини баша дүшмәмишдир. Она елә кәлир ки, куја өлү дирилтмәк дәһшәтли һијлә дејилмиш, куја драматург бундан даһа дәһшәтли һијләләр тапа биләрмиш. Көрәсән, өлү дирилтмәкдән даһа бөјүк һијлә нә ола биләрмиш? Ҹ. Мәммәдгулузадә өлү дирилтмәк «тәшәббүсүнү» әсәринә дахил етмәклә, «әммамәли һәшәратын» дәләдузлуғунунән сон, ән јүксәк зирвәсини вермиш вә беләликлә дә руһаниләрә өлдүрүҹү зәрбә ендирмишдир.

Искәндәр сурәти сонралар да мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Искәндәрин сәрхош верилмәси үстүндә чохлары мүәллифи тәнгид етмишдир, лакин һәм Сејирчи, һәм дә башгалары бир һәгигәти унутмушлар ки, Искәндәрин сәрхош верилмәси әсәрин үмуми идеја истигамәтилә бағлыдыр вә ади сәрхошлуга бәнзәмәз.

О заман дүшүнмәк, дәрк етмәк һиссләриндән мәһрум едилмиш, шүурсуз күтлә һалында олан инсанлара Искәндәрин дедији сөзләри анҹаг сәрхош бир шәхс дејә биләрди. Искәндәрин Шејх Нәсруллаһа, Мирбағыр ағаја дедији кәскин сөзләри онун сәрхошлуғуна бағышлајырдылар. Әкәр бу сөзләри башга бир шәхс десә иди, күтлә ону даш-галаг едәрди. Демәк, мүәллиф, Искәндәри кефли вермәклә ону фанатикләрин тә'гибиндән хилас етмишдир. Искәндәри кефли вермәклә Мирзә Ҹәлил башга бир мәгсәд дә күдмүшдүр. О бунунла һәм дә демәк истәмишди ки, өлүләр аләми ачыгфикирли инсанларын руһән сарсылмасына, мә'нәвијјатча мүвазинәти итирмәсинә сәбәб олур. Бу аләмин ирәли кедән адамлары да Искәндәр кими олур. Бунунла да драматург әсас мәгсәдә—өлүләр аләминин әсасларыны гамчыламаг мәгсәдинә хидмәт етмишдир.

«Јени игбал» гәзетинин саһиби Оруҹ Оручов да Искәндәр образынын әлејһинә чыхмыш вә чох күлүнҹ дәлилләрә әл атмышды. Мәсәлән, о, Искәндәрин там мәнфи бир сурәт олдуғуну сүбут етмәк үчүн јазырды:

«Искәндәрин әввәлинҹи пәрдәдә сөјләдији сөзләри дә мүнасиб һесаб едәлимми? «Бу китаба верилән пулу рагијә (араға) вериб ичсәјдим, бундан јахшы едәрдим».

[1] «Ачыг сөз», 3 мај 1916, № 176.
[2] «Јени игбал», 2 мај 1916, № 297.

[1] «Јени игбал» 2 мај 1916; № 297.

«Мәнә оху дедиләр, адам ол демәдиләр»—кими сөзләрлә китаба вә елмә истеһза нәзәрилә бахмасыны да чидди вә агиланә әдд едәлимми, әчәба?! Чүнки о нечә китаб ола билир ки, раги вә шәраб ондан јахшы олсун? Мән елә бир китаб тәсәввүр етмирәм. Сәрхош Искәндәрин «мәнә адам ол демәдиләр»—кими сөзләриндән белә анлашылыр ки, адамлыг јалныз «адам ол» демәклә олурмуш, һалбуки бу һеч вахт мәнтиги олмаз, зира адам олмаг анчаг чочуглугда илләрчә тәрбијә алмаг вә елм тәһсил етмәк сајәсиндә ола биләр, нәинки гуру бир «адам ол»—демәклә. Бинаиләјһ, сәрхош Искәндәр, бу чүмләнин әвәзинә, «мәнә анчаг оху дедиләр, адам олмагдан өтрү лазым олан тә'лим вә тәрбијәни вермәдиләр»—десә иди јенә мә'на чыхарды. Бизчә, бу кими нәсиһәтләрә (истәр сәрхош, истәрсә гејри-сәрхош ағзындан олсун) сәһнәдә јол верилмәмәли иди.»[1]

Мәнтигдән дәм вуран тәнгидчи бурада елә бир мәнтигсизлијә уграмышдыр ки, онун фикирләрини шәрһ етмәјә дәјмәз. Ајдындыр ки, Искәндәрин сөзләриндәки дәрин мә'на—әсрләр боју халгын керилијинә вә чәһаләтинә сәбәб олан схоластик молла мәктәбини тәнгид етмәси Оручова чатмамышдыр.

«Өлүләр»ин тамашачылар тәрәфиндән сәмими гаршыланмасы да Оручовун хошуна кәлмәмишдир. Буну Оручовун өзү дә е'тираф едир:

«Ән зијадә нәзәр-диггәтимизи чәлб едән бир шеј вар ки, орасыны да зикр етмәдән кечә билмәјәчәјик. Белә ки, «Өлүләр» пјеси итмамә јетмәдән үчүнчү пәрдә арасында бир чох чәнаб сәһнәјә топланыб, әсәр саһибини тәбрик вә онун әсәрини тәбчил етдиләр. Бу исә күлүнч дејилми? Зира даһа нәтичә әлдә едилмәдән ону тәгдир етмәк јенә дә үсулсуз һәрәкатымыза давам етмәк демәкдир.»[2]

«Бәсирәт» гәзетинин редактору Һачы Ибраһим Гасымов «Өлүләр» һаггында јаздығы мәгаләдә Оручовун бу јерсиз е'тиразыны белә рәдд едир:

«Молла Нәсрәддинин нечә иллик хидмәти, онун нә мәсләкдә олдуғу алгышчылара онсуз да мә'лум иди. Алгышчылар Мирзә Чәлили бу пјес илә дејил, онун нечә илдән бәри нәшр етмәкдә олдуғу «Молла Нәсрәддин»и

1 «Јени игбал, 3 мај 1916, № 298.
2 Јенә орада.

илә танıјырдылар. Бир дә бу пиндә гүсурлу бир шеј јохдур. Дөрд пәрдәдән ибарәт бир пјесин үч пәрдәси ојнанылдыгда пјес өз маһијјәтини билдирир, зәннимдәјик. Молла Нәсрәддинин «Өлүләр»и өлү фикирләри дирилдәчәк гәдәр маһиранә бир үсулда јазылмышдыр. Она көрә дә јашасын Молла Нәсрәддинимиз!»[1]

«Јени игбал» гәзетиндә Сејирчинин вә Оручовун тәнгидләри чап олундугдан сонра Сејид Һүсејн «Ачыг сөз» гәзетинин ики нөмрәсиндә бөјүк бир мәгалә илә чыхыш едәрәк, онлара кәскин чаваб вермишдир.

«Өлүләр» пјесинин шүурларда вә мәишәтдә ингилаб јарада биләчәк бир гүввәјә малик олмасы һаггында Н. Нәримановун фикри «Јени игбал»ын тәнгидчиләри үчүн мүбалиғәли көрүнүрдү. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, «Өлүләр» һаггында «ингилаб» сөзүнү ишләтмәк әсәри шиширтмәк демәкдир. Одур ки, Сејид Һүсејн бир даһа бу мәсәләни шәрһ етмәли олду. Онун «Јени игбал» гәзетинин тәнгидчиләринә јаздығы чавабла охујуруг:

«Ингилаб» кәлмәсиндә зәнн едилән гәдәр мүбалиғә јохдур. «Өлүләр» биздә ингилаб төрәдә биләчәк бир мәзијјәтдәдир. Нечә ки, әсри-һазирдә көрүнүр, гәзетләримизи вә әфкарымызы бир гәдәр мәшғул едә биләчәк бир мүбаһисәјә зәмин ачыр. Бу хүсусда јазылыр вә јенә јазылачаг. Демәк, әдәбијјатымыз аләминдә бир ингилаб әмәлә кәлир. Сәнәт мәсәләси ортаја чыхыб, әтрафлыча данышылыр. Сәнәти билмәјәнләр вә јахуд танымаг истәмәјәнләр онун нә олдуғуну әкәр бир гәдәр дүшүнмүш оларларса, бу да сәнә әдәби бир ингилаб»[2].

Сејид Һүсејн Искәндәр сурәтинин үзәриндә мүфәссәл дајаныб көстәрирди ки, мүәллиф бу сурәти јарадаркән «һәгигијјун (реализм—*А. З.*) сәнәтинә садиг галмышдыр, Искәндәр образында «хилафи-һәгигәт бир шеј јохдур».

«Өлүләр» пјесинин илк тамашасы азәрбајчанлы гадынлара даһа гүввәтли тә'сир етмишди. Кичикјашлы гызларын мә'руз галдығы фачиәләри онлар сәһнәдә көрәркән мүтәәссир олур вә севинирдиләр ки, белә вәһшиликләрә сон гојулмасына әсәр көмәк едәчәкдир. Мүәллимә Шәфигә ханым Әфәндизадә «Өлүләр» һаггында дәрч етдирдији бир мәгаләдә јазырды: «Сәһнәдә анасы

1 «Бәсирәт», 1916, № 94.
2 «Ачыг сөз», 3 мај 1916, № 176.

Назлыны Шејх Нәсруллаһа кетмәк үчүн дилә тутдугда тамаша салонунда чаван бир гадын һөнкүртү илә ағлајырмыш, бунун сәбәбини сорушдугда, о дејиб ки, «мәни дә бу јол илә истәмәдијим бир адама әрә вериб, бәдбәхт етдиләр. Мәним ихтијарым өз әлимдә олсајды, бу театры јазаны тапыб, онун бармагларындан өпәрдим, елә биләсән ки, бизим аиләләрин арасында өмүр кечирмиш вә башымыза кәләнләри олдуғу кими тәсвир етмишдир.»[1]

Мәгалә бу сөзләрлә битирди: «Өлүләр» пјесинин һәјат вә мәишәтимиздә, хүсусән гадынлар аләминдә бир ингилаб төрәдәчәји вә кет-кедә арамызда белә вәһшәтәлајиг ишләрин азалмасына сәбәб олачағы ашкардыр.»[2]

«Өлүләр»ин азәрбајчанлы гадынлар арасында нә дәрәчәдә күчлү тә'сир доғурдуғуну Мирзә Ҹәлилин о вахт мәтбуатда чап олунан ашағыдакы мәктубу да сүбут едир. Бу мәктубда бөјүк әдибимиз мүсәлман ханымларын она төһфә олараг зәриф бир сәччадә көндәрдикләрини миннәтдарлыг һисси илә гејд едир. Мәктубун сонунда дејилир:

«Мәни јад едәнләрә мөһтәрәм гәзетиниз васитәсилә изһари-тәшәккүрдән әлавә, өз ихласымы тәгдим едирәм вә сәмими-гәлбдән дејирәм ки, һәмин төһфә кәләчәк өмрүмдә бәндә үчүн бир гијмәтли јадикар һесаб олуначаг. *«Өлүләр»и јазан: һәгир Молла Нәсрәддин»*[3].

Беләликлә, мүбаһисә, башлыча олараг, «Өлүләр»ин ичтимаи әһәмијјәти, бәдии хүсусијјәтләри вә әсас сурәтләри үзәриндә кетмишдир. Гәзетләрдә чыхан мәгаләләрдә артистләрин ојуну һаггында чох өтәри бәһс едилир, гурулушчу режиссорун ишиндән исә гәтијјән данышылмыр. Һалбуки «Өлүләр»ин белә мүбаһисә доғурмағына, бөјүк мүвәффәгијјәт газанмасына сәбәб—бир тәрәфдән әсәрин драматуркија вә идеја чәһәтдән гүввәтли олмасыдырса, икинчи тәрәфдән сәһнәдә мәһарәтлә чанландырылмасыдыр. Буна көрә пјесин илк тамашасынын шәрһи вә актјорларын ојуну һаггында да данышмаг лазымдыр.

Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» вә «Мәшәди Ибад» мусигили комедијаларынын мүвәффәгијјәтиндән сонра һәр өтән бир «оперетта» јазыб, ортаја атмышды. Сәһнә «Хырдават алан», «Вурһавур», «Дашым-дашым», «Молла Ҹәби» кими мусигили водевилләрлә долмушду. О дөврдә сәһнәдә әллидән артыг оперетта вә водевил ојнанылмышдыр ки, буларын да әксәријјәти мусиги, бәдии вә идеја чәһәтдән сон дәрәчә зәиф иди.

Дикәр тәрәфдән бу илләрдә «Халид ибн Вәлид», «Ибн Мулчәм», «Језид ибн Мүавијә», «Мәрван ибн Һәкәм», «Сә'д ибн Вәггас» кими исламијјәти, әрәбләрин истилачы јүрүшләрини идеализә едән зәрәрли дини драмлар тез-тез сәһнәдә ојнанылырды. Бунлар тамашачынын зөвгүнү в дүнјакөрүшүнү корлајырды. Мусигили комедијаларын, водевилләрин вә дини драмларын сәһнәјә ахыны реалист пјесләри сыхышдырыб репертуардан чыхармышды. Нәтичәдә театрын идеја вә сәнәткарлыг сәвијјәси хејли ашағы дүшмүшдү.

Буна көрә «Өлүләр»ин тамашасы театрымызын тарихиндә јүксәлиш мәрһәләси, актјорларымыз үчүн исә имтаһан олду.

Пјеси тамашаја гурулушчу режиссор Һүсејн Әрәблински һазырлајыр, Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин өзү дә мәшгләрдә иштирак едир, режиссора вә актјорлара лазыми көстәришләр верирди. Гәзетләрдә кедән е'ланларда, афишаларда көстәрилмишди ки, «пјесин тамашаја гојулмағы мүәллифин тәһти-нәзарәтиндә олачаг».

«Өлүләр»ин илк тамашасында иштирак едән актјорлардан Мирзаға Әлијев, Сидги Руһулла вә Әләкбәр Һүсејнзадәнин хатирәләриндән мә'лум олур ки, Һ. Әрәблински әсәрин идеја мәзмунунун ачылмасына, пјесин сәһнәдә мөвһумат вә чәһаләт гаранлығына гәрг олмуш көһнә дүнјаја гаршы амансыз бир иттиһам кими сәсләнмәсинә чалышмыш вә буна мүвәффәг олмушдур. Һ. Әрәблински үмуми мәшгләрлә кифајәтләнмәјиб, һәр бир актјорла тәкликдә мәшғул олур, онлары шаржтдан чәкиндирир, образын дахили аләми илә заһири һәрәкәтләри арасында мүвазинәт јаратмаға сә'ј едирмиш. О, актјорлара дејирмиш ки, «Сиз тамашачылары күлдүрмәкдән чох, дүшүндүрмәјә чалышмалысыныз. Пјес мүәллифинин вә бизактјорларын мәгсәди донмуш шүурлары ојатмагдыр».

Тамашада әсас ролларыкөркәмли актјорлар ојнамышлар. Искәндәр ролунда Мирзаға Әлијев, Шејх Нәсруллаһ ролунда Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јахын досту вә силаһдашы шаир Әлигулу Нәчәфов (Гәмкүсар) чыхыш етмишләр. Комедијанын галан ролларыны да мәшһур актјорлар: Сидги Руһулла, Әләкбәр Һүсејнзадә, Һүсејнаға

[1] «Ачыг сөз», 17 мај 1916, № 187.
[2] Јенә орада.
[3] «Јени игбал», 13 мај 1916, № 310.

Һачыбабабәјов, Мирзә Мухтар, Рза Дараблы, Сүһејли, Анаплы, М. Һачынски вә башгалары ифа етмишләр.

Әлдә олан сәнәдләр көстәрир ки, Мирзаға Әлијев Искәндәр ролунун үзәриндә узун мүддәт ишләмишдир. Онун һазырда Ч. Чаббарлы адына Азәрбајчан Дөвләт Театр Музејиндә сахланылан хатирәләриндә бу һагда марагды мә'луматлар вардыр. О, Искәндәр ролуну ојнамаға нечә һазырлашдығыны белә хатырлајыр:

«1916-чы илдә Тифлис шәһәриндә олдуғумдан истифадә едәрәк Ч. Мәммәдгулузадәнин көрүшүнә кетдим. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра Мирзә Чәлил мәнә «Өлүләр» пјесини јазыб гуртардығыны билдирди. Сабаһы күнү мәни наһара дә'вәт едиб, пјеси охуду.

Мирзә Чәлилин арзусу «Өлүләр»ин илк тамашасыны Бакыда көстәрмәк иди. Бир гәдәр мәсләһәтдән сонра Кефли Искәндәр ролуну мәнә, Шејх Нәсруллаһ ролуну исә Мирзә Әлигулуја верди вә галан ролларын Бакыда артистләр арасында бөлүнмәсини режиссорла мәнә һәвалә етди. Тифлисдә мүсәлман драм чәмијјәтинин бинасында актјорларла сөһбәт әснасында Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесинин Бакы сәһнәсиндә тамашаја гојулачағыны вә Кефли Искәндәр ролунун шәхсән мәнә тапшырылдығыны билдирдим. Бурада мәнә дедиләр ки, Мирзә Чәлил «Өлүләр» пјесиндә Кефли Искәндәр сурәтини јарадаркән нахчыванлы бир вәкили әсас тутмушдур. Бу сөһбәтдән сонра бирбаш мәнзилимә кәлиб, шеј-ләрими јығышдырдым вә һәмин вәкили тапмаг арзусу илә Нахчывана јола дүшдүм. Нахчыванда јерли һәвәскар артистләрдән тәәссүфлә өјрәндим ки, о вәкил вәфат етмишдир».

М. Әлијевин ахтардығы һәмин вәкил Варшава университетинин һүгуг факүлтәсини битирмиш Паша ага Султанов адлы бир зијалы имиш. М. Әлијев бир нечә күн Нахчыванда галыб, Паша аға Султанову јахшы танывјанлардан онун хасијјәти, харичи көрүнүшү һаггында лазыми материал топламышдыр. Лакин актјорун бу тәшәббүсү Ч. Мәммәдгулузадәнин хошуна кәлмәмишдир. М. Әлијев өзү дә буну е'тираф едир:

«Мирзә Чәлил вәкил далынча Нахчывана кетдијимдән хәбәрдар дејилди. Мән әһвалаты ачыб она сөјләдикдә ширин тәбәссүмлә үзүмә бахды вә сонра сағ әлини бығына чәкәрәк деди:

— Достум, Нахчывана кетмәјинә сөзүм јохдур, бу сәнин хүсуси јарадычылыг ишиндир. Анчаг Кефли Искәндәр ролуну ојнамаг үчүн мүәјјән бир адамы тәглид етмәк сәһвдир. Чүнки мән чох елә вәкилләри мүшаһидә етмиш, онлары үмумиләшдирмиш вә өз Кефли Искәндәрими јаратмышам.

Мирзә Чәлилин бу сөзләриндән өзүм үчүн бөјүк нәтичә чыхартдым».

Беләликлә, драматург, М. Әлијеви Искәндәр ролуну натуралистчәсинә ојнамагдан чәкиндириб, она дүзкүн истигамәт вермишдир. Һәм мүәллиф вә режиссорун, һәм дә өзүнүн сә'јләри нәтичәсиндә М. Әлијев Искәндәр ролуну усталыгла ифа едиб, образын ичтимаи мә'на вә маһијјәтини тамашачыја дүзкүн чатдырмышдыр. «Каспи» газетиндә «Өлүләр»ин илк тамашасы һаггында бурахылан мәгаләдә дејилирди: «Инсанларын садәлөвһлүјүнә, чәһаләт вә наданлығына протест едән Кефли Искәндәр ролуну М. Әлијев көзәл ојнајыб, бөјүк мүвәффәгијјәт газанды»[1].

Тәнгид ән чох Шејх Нәсруллаһын ролуну ифа едән Әлигулу Гәмкүсарын ојунундан разы галмышдыр. Гәзетләрин һамысы бир ағыздан јазмышлар ки, бу ролу анчаг фарс вә әрәб дилләрини билән, түфејли руһаниләрин ич үзү илә јахшы таныш олан Әлигулу Гәмкүсар белә мүвәффәгијјәтлә ојнаја биләрди. Онун сәһнәдә јаратдығы Шејх Нәсруллаһ тамашачылара, һәгигәтән, икиүзлү, фырылдагчы, дәләдуз, әхлаг дүшкүнү вә әдәбсиз бир руһани сурәти кими тә'сир бағышлајыб, һамынын дәрин нифрәтини газанмышдыр.

Башга актјорлар да өз ролларыны лајигилә ифа едәрәк, тамашанын үмуми мүвәффәгијјәтинә көмәк етмишләр. Гәзетләрдә чыхан мәгаләләрдә Сидги Руһулла (дилманч Әли бәј), Әләкбәр Һүсејнзадә (Һачы Һәсән), Сүһејли (Мүәллим) вә Јунис Нәримановун (Кәрбәлајы Фатма) өз ролларыны јахшы ојнадыглары хүсусилә гејд едилир.

Биринчи тамашанын белә күчлү тә'сириндән сонра әһалинин тәләбилә «Өлүләр» мај ајынын 10-да Бакыда икинчи дәфә тамашаја гојулду вә онун шөһрәти тез бир заманда Азәрбајчанын һүдудларыны ашыб, Русијанын башга милли вилајәтләринә дә јајылды. 1916-чы илдә «Өлүләр» Дашкәнд, Сәмәргәнд, Газан, Һәштәрхан, Вла-

[1] «Каспи», 1 мај 1916, № 97.

дигафгаз, Дәрбәнд шәһәрләриндә, Кәнчәдә вә Шушада, 1917-чи илдә Тифлисдә вә Нахчыванда, 1921-чи илдә исә Тәбриздә тамашаја гојулуб, бөјүк мүвәффәгијјәт газанды.

«Өлүләр» комедијасынын илк тамашасы вә онун әтрафында кедән мүбаһисәләр һаггында верилән хүласә көстәрир ки, Чәлил Мәммәдгулузадәнин бу өлмәз әсәри әдәбијјатымызын, еләчә дә сәһнә сәнәтимизин тарихиндә парлаг сәһифә ачараг, ағылларда, шүурларда ингилаб јаратмыш, Мирзә Фәтәли Ахундов драматуркијасынын мүбариз реализм вә идејалылыг бајрағыны јени, јүксәк мәрһәләјә галдырмышдыр.

1957

ДОСТЛАРЫМЫЗЫН МҮВӘФФӘГИЈЈӘТИ

Гардаш ермәни халгынын бөјүк классики Александр Ширванзадә бизим үчүн дә доғма вә әзиздир. Биз ону М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев вә Ч. Мәммәдгулузадә кими сәнәткарларымыздан аз севмирик. Онун өлмәз «Намус» драмы, «Һачы Гара» вә «Өлүләр», «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә «Бәхтсиз чаван» пјесләри илә јанашы, сәһнәмиздә узун илләр боју тамашаја гојулуб, мәишәтимизә дахил олмуш, шүурумузда силинмәз изләр бурахмышдыр. Биз дәфәләрлә «Намус»а тамаша едиб, Сусәнлә Сејранын—истисмар дүнјасынын чајнағында накам һәлак олан бу заваллы кәнчләрин уғурсуз талејинә үрәкдән ачымышыг.

Лакин Сундукјан адына Ермәнистан Дөвләт Драм Театрынын сәһнәсиндә тамаша етдијимиз «Намус» бизим көрдүјүмүз «Намус»лара бәнзәмир, бу, тамамилә башга «Намус»дур. Өзү дә тәкчә Ширванзадәнин дејил, һәм дә истеʼдадлы режиссор Вартан Әчәмјанын «Намус»удур. Чүнки о өз гурулушу илә «Намус»а јени руһ, јени мәзијјәт вермиш, ону тамамилә јени планда мәʼналандырмышдыр. О, Ширванзадәнин «Намус» повестиндән көтүрүб, пјесә етдији әлавәләрлә тамашанын мәзмун вә идејасыны хејли зәнкинләшдирмишдир. Мәсәлән, пјесин мүәллиф тәрәфиндән јазылмыш мәтниндә икинчи пәрдә јалныз тој мәчлисиндән ибарәтдир. Тамашада исә бу пәрдә ики шәкилдә верилир. Режиссор мүәллифин повестиндән истифадә едәрәк, икинчи пәрдәнин әввәлинә белә бир шәкил әлавә етмишдир: Ајрапет илә Бархударын һәјәтини ајыран галын диварын бир тәрәфиндә Сејран, о бири тәрәфиндә Сусән дәрин руһи әзаб кечирир. Чүнки Сусәнин башгасына әрә верилмәси артыг гәт едилмишдир. Сејран һүндүр дивары ашыб, Сусәнин јанына кәлир. О, Сусәнә елә бу саат гачмағы тәклиф едир. Намусун мәнһус кәмәндиндә аһу кими чырпынан Сусән бу чүр тәклифи гәбул едә биләрми? Әкәр о, Сејранла гачса, өзүнүн, атасынын, һәтта гәбирдәки роһум-әграбасынын белә, намусуну әбәди олараг ләкәләјәр. Һичран алову ичәрисиндә говрулан ашигләрин јалныз бир јолу вардыр ки, о да ајрылмаг вә мәһв олмагдыр. Сејран истәр-истәмәз галын һасардан кери атланмалы олур. Демәк, севкилиләри ајыран гара гүввәләрин символу кими верилмиш бу галын дивар јенилмәздир...

Ашиганә халг дастанларында зор илә бир-бириндән ајры салынмыш севкилиләрин көрүшүнү хатырладан бу шәкил, һәмчинин тој мәчлиси заманы Сејранын бир нечә дәфә руһән сарсылмыш вәзијјәтдә дамын үстүндә көрүнмәси вә саир әлавәләр әсәрин мәзмунуну дәринләшдирмиш, севки мотивләрини даһа да әсасландырмыш, тамашанын тәʼсир гүввәсини хејли артырмышдыр.

Әввәлдән-ахыра кими интизарла, үрәк чырпынтылары илә бахдығымыз бу шаиранә тамашанын мүвәффәгијјәти һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, гурулушчу режиссор о заманкы ермәни һәјатынын екзотикасы илә, мәишәт тәфәррүаты илә кифајәтләнмәмишдир. О, чәһаләтин гаранлығына бүрүнмүш бу һәјатын ичтимаи фачиәләрини, инсаны вәһшиләшдирән зиддијјәтләрини ачыб көстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. Тамашанын үмуми тәʼсиринин әхлаги нәтичәси беләдир: ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш бу чәмијјәтдә кәлмәбашы намусдан, вәфадан дәм вуран варлы тәбәгәләрин өзләри әслиндә вәфасыз вә намуссуздурлар. Рәһм, әдаләт, севки кими јүксәк бәшәри һиссләр онлар үчүн тамамилә јаддыр, һагсызлығын һөкм сүрдүјү белә бир чәмијјәтдә намуслу инсанын хошбәхт олмасы мүмкүн дејилдир.

Тамашанын ичтимаи чәһәтдән белә мәзмунлу вә долғун чыхмасына рәссам Г. Макинјанын садә, заһири бәзәк-дүзәкдән узаг, лакин мәʼналы бәдии тәртибаты вә бәстәкар Е. Оһанесјанын сәһнәдә чәрәјан едән һадисәләрлә сәсләшән лирик мусигиси көмәк едир.

Тамашанын тәʼсир гүввәсини, мүвәффәгијјәтли чых-

масыны тә'мин едән башлыча чәһәт, һеч шүбһәсиз ки, анчаг театрын кәнч гүввәләриндән ибарәт актјор коллективинин көзәл ојунудур. Сахта пафос, мә'насыз һајкүј, јерсиз һәрәкәтләр «Намус» тамашасынын актјор ансамблы үчүн јаддыр. Онун башлыча хүсусијјәти—садәлик, психоложи дәринлик, кәнчлик тәравәти вә һәгиги мә'нада театр мәдәнијјәтидир.

Арјы-ајры актјорларын ифасына кәлдикдә, биринчи нөвбәдә пјесин баш гәһрәманы Сејран образынын үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Кәнч артист В. Абачјан, севкиси вә бүтүн арзулары көһнә дүнјанын гранит гајаларына тохунуб маһв олмуш гәһрәманын образыны сәһнәдә маһарәтлә чанландырыр. Сејран — Абачјан намуслу, вүгарлы вә мәрд инсандыр. О, чыхылмаз вәзијјәтә дүшмәсинә бахмајараг, һеч бир вахт мүвазинәтини итирмир, әввәлдән-ахырадәк өз ролуну усталыгла ифа едир, сәмими вә тәбии ојуну илә тамашачынын мәһәббәтини газаныр.

Ермәнистан ССР әмәкдар артисткасы М. Симонјан Сүсән ролунда олдугча чазибәлидир. Сүсән—Симонјанын дахили аләми илә харичи һәрәкәтләринин арасында там ујғунлуг вардыр. О өз гәһрәманынын дүшдүјү ағыр фачиәни садә, сәмими вә инандырычы бојаларла верә билир.

Бизчә, тамашанын ән биткин образы артист Х. Абрамјанын јаратдығы Рүстәм образыдыр. Абрамјанын тәмкинлә ојнадығы Рүстәм сон дәрәчә һәјати вә инандырычыдыр. О, ахырынчы пәрдәдә өз ролуну хүсуси усталыгла ојнајараг, салонда чох кәркин вәзијјәт јарадыр, тамашачынын һиссинә, әсәбләринә кәскин мүдахилә едир. Абрамјанын бу пәрдәдә кечирдији дахили изтираблар, психоложи сарсынтылар, тәрәддүд вә зиддијјәтләр о гәдәр тәбиидир ки, биз бә'зән салонда отуруб, тамашаја бахдығымызы унутмаг дәрәчәсинә чатыр, бир анлыға өзүмүзү санки һәгигәтән баш верән фачиәли бир һадисәнин шаһиди кими һисс едирик.

Тамашада иштирак едән актјорлардан Галојан (Бархудар), Мкртчјан (Ајрапет), Саркисјан (Чавад), Хостикјан (Серкеј бәј), Салаһјан (Күлназ), Чигарчјан (Мәрјәм), Аветисјан (Сүсәнбәр), Оһанесјан (јенкә Шпаник) вә башгаларынын ојуну һәр чүр тә'рифә лајигдир.

«Намус» кими мүрәккәб вә чәтин бир тамашада кәнч артистләрин белә мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмәси көстәрир ки, Габриел Сундукјан адына театр исте'дадлы кәнч гүввәләрә маликдир. Бу театрын анчаг кәнч артистләрин гүввәсилә хүсуси тамаша һазырламаг тәчрүбәсиндән республикамызын театрлары истифадә етмәлидир.

Үлви мәһәббәт дастаны кими сәсләнән «Намус» тамашасы Сундукјан адына Ермәнистан Дөвләт Драм Театрынын көркәмли јарадычылыг мүвәффәгијјәтидир. Биз достларымызын бу мүвәффәгијјәти илә севинир, кәләчәк јарадычылыг јолларында онлара јени наилијјәтләр арзу едирик.

1957

„ӨЛҮЛӘР"—ОЛМӘЗДИР

Пәрдә галхдыгда гаршымызда әчаиб бир мәнзәрә ачылыр:

Шәһри-Мәшһәди-мүгәддәсдә гәрибә бир шејх пејда олуб, өлүләри дирилдир. Шејхин дирилтдији өлүләрин ичәрисиндә бу шәһәрин әһли Кәрбәлајы Фәтулла да вардыр. Кәрбәлајы Фәтулла гардашы Мәшәди Оруча мәктуб јазыб, дирилдијини вә ону дирилдән е'чазкар шејхин бу күнләрдә һәмин шәһәрә кәләчәјини хәбәр вериб, һәмшәһәрлиләринә тапшырыр ки, шејхин пишвазына чыхсынлар, «о пак вүчуда» лајигинчә еһтирам көстәрсинләр.

Чәһаләт вә эталәт дүнјасынын бешијиндә ширин гәфләт јухусуна далан шәһәр әһлинин ишыгсыз һәјатында бу хәбәр бөјүк чанланмаја сәбәб олур. Һеч кәс өлүнүн дирилмәсинә шүбһә етмир. Ахы, кимин нә һадди вар худавәнди-аләмин гүдрәтинә шәкк кәтирә!

...Нәһајәт, интизарла көзләнилән вахт — өлүләрин дирилдилмәси бусаты гурулур. Лакин... Һеч кәс өз өлүсүнүн дирилмәсинә разы олмур. Нијә? Чүнки дириләр өлүләрә нәләр етмәмишләр! Ахы, өлүләрин бир даһа бу дүнјаја гајытмасы дириләрин хејринә дејилдир.

Беләликлә, «өлүләр» чәмијјәтинин пахыры ачылыр, һәр кечә бир мә'сум гызын намусуна гәсд едән дәләдуз шејхин бәхти кәтирир, «пак вүчуд» кечә икән арадан чыхыб әкилир.

Бу чансыхычы мәнзәрәни сејр етдикчә тамашачынын гашлары чатылыр, ани бир хәјала далыр: «Көрәсән, инсан һәјатында белә бир ијрәнч һадисә ола биләрми?»— дејә о дүшүнүр.

Бәли, ола биләр. Чәлил Мәммәдгулузадә бу кәдәрли һадисәни өзүндән уйдурмамышдыр. Бу, һәјат һәгигәтидир, кечмишин реал варлығынын фачиәјә бәнзәр бир парчасыдыр, ичтимаи инкишаф тарихимизин бүтөв бир мәрһәләсидир. Бөјүк әдиб чәһаләт аләминин үзәрини бүрүјән гара пәрдәни көтүрүб атмыш, онун архасындакы мәнфур варлығы бүтүн ејбәчәрлији илә, инсаны сарсыдан ијрәнч тәфәррүаты илә ачыб көстәрмишдир.

Бәс, сонра? Сонрасыны вахтилә шаир Һ. Чавид чох көзәл демишдир: «Өлүләр»дә шаиранә бир дирилик вардыр». Шејх Нәсруллаһын өлүләри дирилтмәси јалан чыхса да, «Өлүләр» өлү руһларын, донмуш шүурларын ојанмасында тарихи рол ојнамышдыр.

Бәс, бу күн? Бу күн үчүн дә «Өлүләр» өлмәздир! Инди биз ону сәһнәдә сејр едәркән көһнә чәмијјәтин дахили зиддијјәтләри, дәһшәтли мәнзәрәләри илә таныш олур, букүнкү һәјатымызла фәхр едир, ишыглы кәләчәјимизә инамла бахырыг. Бу мәзијјәт «Өлүләр»ә әбәди һәјат вермишдир.

Демәк, Кировабад театрынын «Өлүләр»и тамашаја гојмасы тәгдирәлајиг бир тәшәббүсдүр.

Бәс, тамаша? Мадам ки, тамаша јухарыдакы тәсәввүрү верир, демәк, театрын јарадычы коллективи әсасән өз мәгсәдинә чата билмишдир.

Лакин «әсасән» мәфһумунун бурадакы мүстәгим мә'насыны ачмаг лазымдыр. Бу һәм тамашаны јарадан коллективин, һәм дә үмумән театрын хејринә олар. Бизчә, исте'дадлы бир јарадычы коллективә малик олан Кировабад театрынын күзәштә еһтијачы јохдур.

Ачыг демәк лазымдыр ки, тамаша, хүсусән баш роллары ифа едән актјорларын ојуну «Өлүләр» пјесиндәки мүрәккәб дүјүнләри, мүдрик әдибин вәтәнә вә халга мәһәббәтдән доған үрәк дөјүнтүләрини, күлә-күлә ағламасынын, гәһгәһәләр ичәрисиндә фәрјад гопармасынын сәбәбләрини там дәринликләрилә ачыб нүмајиш етдирмәкдән һәләлик узагдыр.

Тамашаны јараданлар дејә биләрләр ки, ахы, тамашачы бизимлә бирликдә јашајыр, күлүр, кәдәрләнир, гәзәбләнир, севинир вә јери кәлдикдә бизи алгышлајыр. Бу, доғрудур. Анчаг бу да доғрудур ки, тамашанын чох јериндә јарадычы коллектив әсәрин ачылмасына көмәк етмәкдәнсә, әсәр өзү коллективин вәзијјәтдән чыхмасына көмәк едир. Бу да һәгигәтдир ки, тамашада бизим диггәтимизи гүввәтли бир магнит кими өзүнә чәкән, биздә истеһза, сонсуз кәдәр вә гәзәб һисси доғуран амил—һәр шејдән әввәл пјесин даһијанә дүшүнүлмүш мүнагишәси вә усталыгла, тәкраредилмәз усталыгла гурулуб инкишаф етдирилән һадисәләридир.

Бу сөзләрлә биз јарадычы коллективин, хүсусән әсәрин гурулушуну верән Ә. Сејфи илә М. Бурчәлијевин әмәјини јерә вурмаг истәмирик. Бу әмәји гејд етмәмәк әдаләтсизлик оларды.

Гурулушчу режиссорлар мәишәт, адәт-ән'әнә тәфәррүатына ујмајыб, пјесин ичтимаи әсасларыны тәшкил едән чәһәтләри ачмаға сә'ј көстәрмиш, Мәшһәддән кәлән мәктубун охунмасынын евдән һәјәтә көчүрүлмәси вә бу епизодун мараглы бир шәкилдә верилмәси, Шејх Нәсруллаһын кәчавәдә кәтирилмәси кими бә'зи тә'сирли васитәләр тапмышлар.

Лакин тамашада иштирак едән актјор коллективи илә лазыми јарадычылыг иши апарылмамышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, тамашада әсәр мүәллифинин сатира вә јумор архасында «кизләнмиш» дәрин һуманизмини, заваллы һәмвәтәнләрини ислам дини адланан чәһаләтин учурумларындан хилас етмәк арзусуну ачыб, тамашачыја чатдырмаг игтидарына малик актјор ансамблы јаранмамышдыр.

Бизи ән чох наразы салан республиканын халг артисти Исмајыл Талыблынын ифасында Шејх Нәсруллаһ образынын бәсит чыхмасыдыр. Сәһнәмизин танынмыш усталарындан бири олан Талыблы, нәдәнсә, Шејх Нәсруллаһ образынын дахили аләмини, психоложи вәзијјәтини драматик кәркинликлә верә билмир. Онун һәрәкәтләри, данышығы, мимикалары бә'зән јүнкүл тә'сир бағышлајыр. Хүсусән икинчи пәрдәдә, адамлар дағылдыгдан сонра актјорун чыртма чалыб ојнамасы Шејх Нәсруллаһ образынын сәчијјәсинә ујғун кәлмир.

Шејх Нәсруллаһ једди гат гојун дәриси кејмиш бир чанавардыр. Бөјүк әдиб онун симасында түфејли руһанилијин әхлагсызлыг, икиүзлүлүк, дәләдузлуг кими сифәтләрини үмумиләшдирәрәк, сон дәрәчә мәһарәтлә маскаланан аферист бир руһани сурәти јаратмышдыр. Тәәссүф ки, Талыблынын ојунунда биз бу дәрин үмумиләшдирмәни көрә билмирик. О, бир чох һалларда Шејх Нәсруллаһы ади бир лоту кими тамашачыја тәгдим едир.

Бә'зи епизодлар көстәрир ки, Талыблы Шејх Нәсруллаһ образыны лајигилә јарада биләрди. Мәсәлән, икинчи пәрдәнин сонунда Шејх Нәсруллаһ — Талыблы кичик гызы еһтирасдан доған титрәк һәрәкәтләрлә, чылғын бир шәкилдә гучагларкән, образ гаршымызда гејри-ади бир шәһвәт дүшкүнү кими чанланыр, онун вәһши тәбиәти габарыг бир шәкилдә өзүнү бүрузә верир. Әрәб вә фарс кәлмәләрини јахшы тәләффүз етмәси дә Талыблынын ојунунда мүсбәт чәһәт кими гејд олунмалыдыр.

Шејх Нәсруллаһ образыны сәһнәдә комедија мүәллифинин нијјәтләринә ујғун олараг чанландырмаг Талыблынын имканлары харичиндә дејилдир. Бунун үчүн образын үзәриндә сәбир вә инадла ишләмәк онун дахили аләминә јол тапмаг лазым иди.

Искәндәр ролуну ифа едән артист Кәрим Султановун ојуну үзәриндә даһа мүфәссәл дајанмаг лазымдыр. Чүнки Искәндәр пјесин мәркәзиндә дуран, Шејх Нәсруллаһа гаршы гојулан, мүәллифин «Өлүләр» чәмијјәтинә мүнасибәтини ифадә едән бир сурәтдир. Өлүләр чәмијјәтини дахилдән чүрүдән јаранын гајсағыны чәсарәтлә гопарыб, онун ичәрисиндәки микроблары бүтүн ијрәнчликләрилә нүмајиш етдирән мүбариз бир сурәтдир.

Көрүнүр, артист Кәрим Султанов гәһрәманынын бу мүрәккәб сәчијјәсини һәләлик јахшы һәзм едә билмәдији үчүн, онун ојуну чох вахт заһири характер дашыјыр, һәрәкәтләриндә, данышыгларында вә мимикаларында бә'зән үрәк чох аз иштирак едир.

Тамашанын үчүнчү пәрдәсини көтүрәк. Искәндәрин бу пәрдәнин ахырындакы монологу авам бабаларымызын кор-коранә ибадәт етдији, әхлагсыз бир лотунун кәмәндинә дүшдүјү чәмијјәтә; әрин арвада, гардашын гардаша, оғлун атаја хәјанәт етдији чәмијјәтә гаршы иттиһамнамәдир. Искәндәр бу иттиһамнамәни гәбирдәки өлүләрә мүрачиәтлә охујур. Чүнки дири өлүләрин ичәрисиндә она инанан јохдур. Чәмијјәтдә һамы, һәтта өз ата-анасы белә ондан үз дөндәрмишдир. Буна көрә артист һәмин монологу кәдәрлә, үрәк ағрысы илә, јана-јана демәлидир. Тәәссүф ки, Султановун ифасында бу монолог ичласда чыхыш едән натигин нитгинә бәнзәјир.

Јахуд башга бир мисал: икинчи пәрдәдә Искәндәр бачысы Назлынын дүшдүјү вәзијјәтә ачыјыр, мүтәәссир

олур, лакин ону бу вәзијјәтдән хилас етмәји бачармадығы үчүн бәдбинләшиб, Вагифин лирик бир ше'рини охујур. Јаранмыш вәзијјәтә көрә артист бу ше'ри анчаг лирик планда, гәәссүфләнә-тәәссүфләнә охумалыдыр. Кәрим Султанов исә һәмин лирик парчаны тејзлә охујур, аз гала декламасија едир, буна көрә дә сәһнәдә әсәрдән чыхан тә'сири бураха билмир.

Бунлар о демәкдир ки, артист образын дахили аләминә кифајәт гәдәр кирә билмәмишдир.

Кәрим Султанов тамашада һәмишә ејни сәвијјәдә ојнамыр, бә'зи епизодлары о, јахшы јарадыр. Хүсусән сон пәрдәдә јахшы ојнајыб, тамашачыларын алгышыны газаныр.

Биз инанырыг ки, әкәр Кәрим Султанова көмәк едилсә, о, Искәндәр сурәтини тәкмилләшдириб, јүксәк драматик сәвијјәјә галдыра биләр.

Тамашада С. Һәсәнзадә (Һачы Һәсән), М. Бурчәлијев (Һачы Бахшәли), З. Шаһбазов (Һачы Кәрим), Р. Надиров (Һачы Казым), А. Мәммәдов (Мирбагыр ага), М. Авшаров (Мәшәди Оруч), Солмаз ханым (Кәрбәлајы Фатма), Ә. Сејфи (Шејх Әһмәд), С. Мустафајева (Назлы) өз ролларыны пис ифа етмирләр. Лакин бунларын ичәрисиндә өз ојуну илә тамашанын үмуми мүвәффәгијјәтинә хејли көмәк едән М. Авшаровун Мәшәди Оруч сурәтини бачарыгла јаратмасы тә'рифәлајигдир.

Рәссам Рза Мәммәдовун тамашаја вердији бәдии тәртибатын әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрә ујгун кәлдији дә гејд едилмәлидир.

Гој «Өлүләр» тамашасы һаггындакы тәнгидимиз кировабадлы гонагларымызы руһдан салмасын. Онларын «Өлүләр» кими мүрәккәб бир пјеси тамашаја гојмасы башга театрларымыз үчүн дә нүмунә ола биләчәк чәсарәтли бир јарадычылыг тәшәббүсүдүр. Бу тәшәббүс көстәрир ки, классик драматуркијамызын симасында театрларымызын зәнкин репертуар хәзинәси вардыр. Әкәр онлар мүасир әсәрләрлә јанашы, тез-тез бу хәзинәјә дә мүрачиәт етсәләр, һеч бир вахт репертуар јохсуллуғу чәкмәзләр.

1958

ХАЛГЫН ВУГАРЫ

Өтән әсрин икинчи јарысы мәдәнијјәтимизин тарихиндә зәнкин һадисәләрлә долу дөврдүр. Мирзә Фәтәли Ахундов вә Һәсәнбәј Зәрдаби, Гасымбәј Закир вә Сејид Әзим Ширвани, Нәҹәфбәј Вәзиров вә Нәриман Нәриманов, Султанмәчид Гәнизадә вә Мәһәммәдтағы Сидги кими көркәмли јазычылар, мәтбуат вә маариф хадимләри бу дөврдә боја-баша чатыб, өз сәнәтләринин зирвәләринә јүксәлмишләр. Мүтәрәгги маарифчилик идејалары бу дөврдә Азәрбајчана даһа гүввәтли нүфуз етмиш, мүасир мә'нада реалист әдәбијјат, драматуркија, ифшаедичи сатира, професионал мәтбуат, үсули-чәдид мәктәбләринин тарихиндә јени мәрһәләнин башланғычы олан мәшһур рус-Азәрбајчан мәктәбләри бу дөврдә јараныб инкишаф етмишдир. Бу әлбәттә, тәсадүфи сычрајыш дејилди, чохәсрлик тарихә малик мәдәнијјәтимизин ганунаујғун инкишафынын вә ејни дәрәчәдә мүтәрәгги рус, һәмчинин Аврупа мәдәнијјәти илә тәмасынын, гаршылыглы мүнасибәтләринин мәнтиги нәтичәси иди.

Јүз иллик јубилејини тәнтәнә илә бајрам етдијимиз милли театрымызын доғулушу да һәмин дөврә тәсадүф едир. 1873-чү ил мартын 10-да (22-дә) Азәрбајчан театры Бакыда көстәрдији «Ләнкәран ханынын вәзири» тамашасы илә өз варлығынын илк тәмәл дашыны гојду. Мәрһум театршүнас Чәфәр Чәфәров һаглы олараг көстәрмишдир ки, «...Вахтилә Азәрбајчан драматуркијасынын јаранмасы халгын бәдии инкишафында мүәјјән тарихи ганунијјәтә мүвафиг олдуғу кими, Азәрбајчан театрынын да доғулушу заманын, објектив инкишафын лабүд бир тәләби иди»[1].

Мәчази мә'нада десәк, јарандығы илк илләрдә Азәрбајчан театры даһи Мирзә Фәтәлинин драматуркијасындан доған көрпә ушаға бәнзәјирди. Һәсәнбәј Зәрдаби, Нәчәфбәј Вәзиров, Әскәрағә Корани вә башга театр һәвәскарлары бу көрпәнин бешији башында дајаныб, ону ана нәвазиши илә бөјүтдүләр, имәкләмәји, сонра да ајаға дуруб, јеримәји өјрәтдиләр, хејир-дуа вериб мүстәгил һәјата бурахдылар.

Әсрин сонларына доғру Азәрбајчан театры Мирзә Фәтәлинин лајигли хәләфләри Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијевин драматуркијасындан гидаланараг дирчәлди, сәһнә һәвәскарларынын фәдакар мүрәббиләри Һәбиббәј Маһмудбәјов вә Султанмәчид Гәнизадәнин аталыг гајғысы илә нисбәтән мүтәшәккил труппаларда бирләшиб, професионал инкишаф јолуна дүшдү, 1905-чи илә дәк өз тарихинин тәшәккүл дөврүнү јашады.

Театрымызын тәшәккүл дөврүнүн башлыча әламәтдар һадисәләриндән бири дә бу олду ки, онун фәалијјәти артыг Бакы чәрчивәси илә мәһдудлашыб галмады. Театрын хош сәдасы өлкәнин узаг вилајәтләринә дә кедиб чатды. Шушада, Нахчыванда, Кәнчәдә, Шәкидә, Шамахыда вә башга гәзаларда да һәвәскар актјорлар тамашалар көстәрмәјә башладылар. Һәмчинин Тбилиси вә Јереванда Азәрбајчан театр һәвәскарларынын мүнтәзәм ишләјән драм дәрнәкләри јаранды. Беләликлә, Азәрбајчан театрынын нүфуз даирәси сүр'әтлә кенишләнмәјә, естетик-тәрбијәви күчү гүввәтләнмәјә доғру үз гојду.

Азәрбајчан театры бүтүн бу илләрдә вә даһа сонралар милләти керијә чәкән чәһаләт вә мөвһумата, орта әср эталәтинә гаршы, халгын мадди, мәдәни вә мә'нәви инкишафына мане олан көһнә чәмијјәтә гаршы мүбаризәнин гүввәтли трибунасына чеврилди. Зәһмәткеш инсаны ичтимаи бәрабәрсизлик дүнјасынын көләлик буховундан гуртарыб, ону азад көрмәк мотивләри һәмишә театрымызын үмуми фәалијјәтинин әсас рүкнүнү тәшкил етмишдир. Чүнки театрымызын атасы М. Ф. Ахундов өз хәләфләринә вәсијјәт етмишди: «...Зүлмү рәф етмәк үчүн залыма нәсиһәт вермәк лазым дејил, бәлкә мәзлума демәк лазымдыр ки, сән ки гүввә вә бачарыгда залымдан гат-гат үстүнсән, сән нә үчүн зүлмә таб кәтириб дурурсан. Гәфләт јухусундан галх вә бу залымын атасыны јандыр»[1].

Азәрбајчан театры кечдији 100 иллик тарихинин бүтүн мәрһәләләриндә мүасирликлә нәфәс алмыш, заманын актуал ичтимаи-сијаси вәзифәләри илә ајаглашмаға чан атмыш, сәнәтдә хәлгилик, демократизм, идејалылыг принсипи онун әсасландығы башлыча манифест олмушдур. Бу нәчиб кејфијјәт онун 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки фәалијјәтиндә өзүнү даһа габарыг шәкилдә

[1] Чәфәр Чәфәров. Азәрбајчан Драм Театры, Бакы, 1959, сәһ. 401.

[1] Әдәбијјат мәчмуәси, V, сәһ. 118.

көстәрмишдир. 1905-чи илдә әмәклә капитал, пролетариатла чаризм үз-үзә дајаныб, мүбаризәјә киришдикләри вахт Азәрбајчан театры тәрәддүд етмәдән биринчиләрин чәбһәсинә кечиб, өз репертуарыны ингилаблар заманәсинин вәзифәләринә ујғун олараг јенидән гурду, синфи дөјүшләрдә биринчиләрин көмәкчиси олду.

Бу заман әксингилабын идеја тәхрибатчылары театр аләминә дә сохулуб, ону тутдуғу сағлам истигамәтдән сапдырмаға чалышырдылар. Фүјузатчыларын мүртәчеромантик пјесләри ингилаби-демократик пјесләрә гаршы гојмалары, мистиканы реализмдән үстүн тутмалары буна мисал көстәрилә биләр. Лакин театрын сағлам гүвәләринин гур сәси фүјузатчыларын чылыз сәсини боғду, онлар зәһмәткеш күтләләрин ичәрисиндә һеч бир нүфуз газана билмәдиләр.

1905-чи ил ингилабы Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бүтүн саһәләриндә јени чанланмаја, идеја сафлығына сәбәб олдуғу кими, театрын инкишафына јени, ингилаби истигамәт верди, ону халга даһа да јахынлашдырды. Бу, инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, Азәрбајчан театры камал дөврүнү әсримизин әввәлләриндә, ингилаблар заманәсиндә јашамышдыр. Театрымызын Һүсејн Әрәблински, Чаһанкир Зејналов, Мирзаға Әлијев, Сидги Руһулла, Аббасмирзә Шәрифзадә кими өлмәз устадларынын гур сәси сәһнәдән мәһз бу заман ешидилмишдир. Бир чәһәти хүсусилә хатырлатмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан театры бу вахт еlә бир сәвијјәјә јүксәлди ки, онун шөһрәти өлкәмизин сәрһәдләриндән чох-чох узаглара јајылды, театрымызын Орта Асија вилајәтләринә, Волгабоју шәһәрләринә, Шимали Гафгаза, Дағыстана, Күрчүстан, Ермәнистан, Иран вә Түркијәјә олан мәшһур гастрол сәфәрләри һәмин илләрдә баш вермишдир. Һүсејн Әрәблински вә Сидги Руһулланын башчылыг етдији гастроллар һәр јердә рәғбәтлә гаршыланырды. Ифтихарла дејә биләрик ки, адыны чәкдијимиз вилајәтләрин бә'зиләриндә әһалинин сәһнә сәнәти илә илк танышлығы Азәрбајчан театрынын гастрол тамашалары илә олмушдур. Бә'зи өлкәләрдә (мәсәлән: Иранда, Түркмәнистанда, Дағыстанда вә с.) театр сәнәтинин доғулушу Азәрбајчан сәһнә хадимләринин ады илә бағлыдыр. Беләликлә, Јахын Шәргдә драматуркија вә театрын илк вәтәни олан Азәрбајчан бу саһәдә газандығы зәнкин тәчрүбәни башга халглара өјрәтмәкдә хәсислик етмир, әксинә, кениш

сәхавәт көстәрирди. Бунунла театрымыз өз бејнәлмиләлчилик вәзифәсини јеринә јетирирди.

Әсримизин илк ики он илиндә Азәрбајчан театрынын инкишаф јолларындан бәһс ачаркән Чәлил Мәммәдгулузадәнин өлмәз «Өлүләр»инин сәһнәјә кәлиши, онун ојатдығы тә'сирдән данышылмаса, бу бәһс натамам оларды. «Өлүләр» мәһз бу илләрдә тамашаја гојулду вә Нәриман Нәримановун ифадәсилә десәк, «пасланмыш бејинләри пасдан тәмизләјиб өлмүш руһлара чан верди»[1], театрымызын тарихиндә јени инкишаф мәрһәләси ачды.

Азәрбајчан театрынын ингилабдан әввәлки хадимләри вә актјорлары хүсуси мәктәб кечмәмишдиләр. Онларын мәктәби халгын һәјаты, мүәллими халгын өзү иди. Халг онлары үрәјинин оду илә гыздырыр, онлара илһам верир, онлары фанатикләрин тә'гибләриндән горујурду. Ахы о вахт, дини хурафатын һөкм сүрдүјү дөврдә, дәләдуз бир молланын чаһилләрин нәзәриндә «мүгәддәс ата» сајылдығы илләрдә актјорлуг етмәк, театрла мәшғул олмаг бөјүк риск иди, өзүнү гурбан вермәк, јанан тонгалын ичәрисинә атмаг кими фәдакарлыг иди. О заман «мүгәддәс аталар» театры исламын әхлаг нормаларыны позан һәрәкәт кими гијмәтләндирир, актјорлары кафир адландырыр, мәчлисләрдә онларын гәтлинә фитва верирдиләр. Бә'зи аталар актјорлуг едән оғулларыны евдән говур, чаһил гардаш «ојунбаз» гардашына әл галдырыр, авам ана «јолдан чыхан» актјор оғлуна сүдүнү һалал етмирди. Азәрбајчан театрынын тарихиндән бу һагда истәнилән гәдәр мисаллар кәтирмәк олар.

Театр труппаларынын иш шәраити дә дөзүлмәз вәзијјәтдә иди. Бинасызлыг үзүндән онлар тамашаларыны бә'зән зирзәмиләрдә, бош анбарларда көстәрмәк мәчбуријјәтиндә галырдылар. Мадди еһтијач актјорлары гара бир кабус кими тә'гиб едирди. Лакин бүтүн бунлар сәһнә мүчаһидләринин әзмини сарсыда билмирди.

Азәрбајчан театрыны бу ачыначаглы вәзијјәтдән һәмишәлик олараг совет үсули-идарәси хилас етди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра театр миллиләшдирилди, онун инкишафы үчүн һәр чүр мадди-мә'нәви шәраит јарадылды. Азәрбајчан театры

[1] «Өлүләр» һаггында тәәссурат. «Игбал» гәзети, 1 мај 1916, № 173.

Совет һакимијјәти илләриндә әсл профессионал инкишаф јолуна дүшүб, мәдәни дүнјанын мүасир театрлары сырасында өзүнәмәхсус фәхри јерләрдән бирини тутду.

Мә'лумдур ки, театрын дөјүнән үрәји актјор вә режиссордурса, дүшүнән башы драматуркијадыр. Совет дөвләти театр үчүн бу шәртләрин икисини дә јаратды. Әкәр дүнән режиссор вә актјор јалныз фитри исте'дадына архаланырдыса, бу күн онлар профессионал тәһсил көрдүкдән сонра јарадычылыг аләминә атылыр, истe'дадла јанашы, елми-нәзәри биликләринә дә архаланырдылар. Әлбәттә, бу, театрын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсини шәртләндирән амилләрдән бири, бәлкә дә биринчиси олду.

Јени заманә—совет епохасы өз дүнјакөрүшүнә, естетик нормаларына, јени чәмијјәт гуручулуғу вәзифәләринә чаваб верә билән јени драматуркија јаратды. Чәфәр Чаббарлы, Һүсејн Чавид, Сәмәд Вурғун вә онларын ардынча кәлән башга мүәллифләр гәләмә сарылыб, заманын тәләбләринә ујғун пјесләр јаздылар. Нәтичәдә театрын репертуары јени шәкил, јени мә'на, јени әһәмијјәт кәсб етди. Ајдын вә Огтај сәһнәдә дүнән ағалыг едән капиталист дүнјасына иттиһам акты охуду. Дүнән сәһнәнин јанындан өтүб кечмәјә белә чәсарәт етмәјән Севилләр бу күн сәһнәјә чыхараг гадынлыға хор бахан Балашларын күрәкләрини јерә вурдулар. Кәнч мүәллимә Алмаз јени гурулуша мане олан Һачы Әһмәдләрин көзләринин ичинә дик бахыб, чинајәтләрини үзләринә деди.

Ермәни гызы Сона вә азәрбајчанлы оғлу Бахшы, азәрбајчанлы Имамверди вә ермәни Аллаһверди сәһнәнин хитабәт күрсүсүндән тамашачыны инандырдылар ки, вахтилә гардаш халгларын арасында олан әдавәт «фитнеји-иблиси-мәл'ун» иди. Тарихин гара сәһифәләринә чеврилмиш бу фитнә бизим күнләрдә баш галдыра билмәз. Чүнки халглар ајылыб, достларыны вә дүшмәнләрини артыг танымышлар. Һәјат өз дахилиндә кедән кизли мүбаризәнин үзәриндәки пәрдәни галдырыб јени чәмијјәт гуран инсанларын көзләрини ачды. Ағалығыны итирдији үчүн сарсылан Кнјаз сәһнәдә мискин вәзијјәтдә көрүндү. Әрәб истилачыларына, гулдарлыг дүнјасына дүшмән кәсилдији үчүн әсрләр боју унудулан «кафир» Бабәк сәһнәдә әфсанәви халг гәһрәманы, аловлу вәтәнпәрвәр кими чанланды. Доғма јурдуну севдији үчүн мүртәчеләрин фитвасы илә гәтл едилән шаир Вагиф тамашачынын шүуруна, варлығына һаким кәсилди. Тамашачы бунлары көрдүкдә кечдији тарихин гәһрәманлыг сәһифәләри илә фәхр етди. Беләликлә, сәһнә халгын һәјат вә мүбаризәсинин, сијаси тәрчүмеји-һалынын ајнасына чеврилди. Инди онун фәалијјәтиндә реализмлә романтизм, тарихиликлә мүасирлик, инсана илыг мәһәббәтлә онун дүшмәнләринә сонсуз нифрәт үзви бир вәһдәт тәшкил етди.

Театрымыз һаггында сөз дејәркән онун бир нәчиб кејфијјәтини дә мүтләг хатырламаг лазымдыр. О да будур ки, Азәрбајчан театры бүтүн тарихи боју һеч бир вахт өз милли гынына кирмәмишдир. Милли мәһдудијјәт театрымыз үчүн һәмишә јад олмушдур. Театрымызын репертуарында рус, Гәрби Авропа вә башга халгларын драматургларынын әсәрләри һәмишә фәхри јер тутмушдур. Һамлет, Отелло, Крал Лир, Магбет сәһнәмиздә Азәрбајчан дилиндә данышмышдыр. Островски, Гогол, Толстој, Чехов, Горки, А. Ширванзадә Азәрбајчан тамашачысы илә онун ана дилиндә дәрдләшмишләр. Биз дүнја драматуркијасынын ән гијмәтли инчиләри илә өз сәһнәмиздә, доғма ана дилимиздә таныш олмушуг.

Азәрбајчан театры халгымызын вүгарыдыр. Онун «Ләнкәран ханынын вәзири» тамашасындан «Инсан» тамашасынадәк кечдији јол вәтәндашлыг рәшадәти јолудур. Бир әсрдән артыгдыр ки, Азәрбајчан театры халгымызын доғма ана дилини, фитри фәлсәфәсини, тарихини, адәт-ән'әнәләрини, милли варлығыны, улу бабаларымызын мүдрик вәсијјәтләрини нәсилләрдән-нәсилләрә, гәринәләрдән-гәринәләрә кечириб јашадыр. Халг һәмишә она мүгәддәс сәнәт мә'бәди кими бахмышдыр. Бу шанлы үмумхалг бајрамы күнләриндә биз доғма театрымызын илк јарадычыларыны, чаризмин милли мүстәмләкә зүлмүнүн вә дини фанатизмин һөкм сүрдүјү гара илләрдә һәр чүр ағыр чәтинликләрә мәтанәтлә синә кәриб, сәһнәнин ағырлыгларыны чијинләриндә дашыјан мүчаһидләри дәрин миннәтдарлыг һисси илә јад едиб, онларын әзиз хатирәләри гаршысында еһтирамла баш әјир вә театрымызын естафетини инди әлләриндә тутуб, ону јашаданлара мүрачиәтлә дејирик:

— Сәнәт јолларында сизә јахшы јол!

1974

ФӘРҺАД КИМИ

Азәрбајчан театрынын јүз иллик јубилејинин өтән ил кечирилән тәнтәнәләринин ичтимаи һәјатымызда доғурдуғу хош тә'сир, күчлү вүгар һисси һәлә дә һафизәләрдә јашамагдадыр. Чүнки Азәрбајчан театры халгын үрәјинин дәринликләриндән гопуб кәлән мүгәддәс мә'нәви сәрвәтимиздир. Еләә бир сәрвәт ки, онун тәмәли халгын ағлы, зәкасы, фитри фәлсәфәси, бир сөзлә, милли варлығы үзәриндә гурулмушдур. Халгын јаратдығы бу мә'нәви сәрвәт халгын өзүнү јашадыр, ону әбәдиләшдирир.

Бу күнләрдә республика театр чәмијјәтинин тәшәббүсү илә Азәрнәшрин бурахдығы «Азәрбајчан театрынын салнамәси (1850—1920)» китабы бу садә һәгигәтләри бир даһа әјани сурәтдә нүмајиш етдирир.

Китабын мүгәддимәсиндә мәрһум театршүнас Чәфәр Чәфәровун е'тираф етдији кими, «Азәрбајчан театрынын тарихини өјрәнмәк саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүрсә дә, елми чәһәтдән мүкәммәл бир тарих һәләлик јарадылмамышдыр. Белә бир тарихи јазыб мејдана кәтирмәк үчүн тарих елминин көмәкчи саһәләриндән олан салнамәјә еһтијач вардыр.»

Бу китабын нәшри илә инди артыг һәмин еһтијач арадан галдырылмыш олур.

Китабын үмуми әһәмијјәтиндән конкрет шәкилдә бәһс етмәздән әввәл онун јаранмасы просеси һагда бир нечә кәлмә данышмаг, беләликлә, китабы тәртиб едиб мејдана чыхаран гочаман тәдгигатчы Гулам Мәммәдлинин әмәјини лајигинчә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Салнамә тәртиб етмәјин, үмумијјәтлә, мәтншүнаслығын характери, дахили мәнтиги илә таныш олмајан охучу дүшүнә биләр ки, бурада нә чәтин иш вар, кечмиш мәтбуат сәһифәләриндә вә архивләрдәки сәнәдләр, мүхтәлиф материаллар топланылыб садәчә олараг хроноложи сурәтдә бир-биринин ардынча дүзүлмүшдүр.

Бу, һәгигәтән, беләдирми? Јох, белә дејилдир. Бу китаб бир илдә, беш илдә, һәтта он илдә белә көрүлмәси мүмкүн олан иш дејилдир. Салнамәни тәртиб етмәк үчүн Гулам Мәммәдли узун илләр, мән дејәрдим ки, бүтүн өмрү боју Гафгазын, Русијанын, Орта Асија республикаларынын архивләриндә ахтарышлар апармыш, мүхтәлиф дилләрдә нәшр едилән сајсыз-һесабсыз китаблары, журналлары вә гәзетләри нәзәрдән кечирмиш, һәтта имкан дахилиндә Иран, Түркијә, Авропа мәнбәләриндән дә истифадә етмишдир. Нәтичәдә о, Азәрбајчан театрынын јаранмасына, тәшәккүлүнә вә инкишафына даир күлли мигдарда сәнәдләр топлајыб үзә чыхармышдыр. Һәмин сәнәдләрин бир чоху, бәлкә дә әксәријјәти бу саһәнин професионал тәдгигатчыларына белә, мә'лум олмамышдыр.

Гочаман тәдгигатчы бу иши көрмәк үчүн архивләрин тәкиндә јорулмадан әлләшмиш, фәдакарлыгла чалышмыш, нечә дејәрләр, Фәрһад кими күлүнк вурмушдур. Салнамә узун илләр зәһмәтдә, сәмәрәли ахтарышларда кечән бир инсан өмрүнүн мәһсулу, һәгиги мә'нада әмәк рәшадәтидир. Одур ки, биз һәр шејдән әввәл бу фајдалы китабы елм аләминә, еләчә дә кениш охучу күтләләринә бахш едән гочаман тәдгигатчы Гулам Мәммәдлијә дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

Тәдгигатчылар адәтән Азәрбајчан театрынын тарихини 1873-чү илин мартындан—«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасынын Бакыда тамашаја гојулмасындан башлајырлар. Әлбәттә, бу, доғрудур, һәмин тамаша илк тамаша иди вә мүтәхәссисләр дә буна әсасланараг ону Азәрбајчан театрынын илк тәмәл дашы һесаб едирләр.

«Азәрбајчан театрынын салнамәси» китабы исә 1850-чи илдән—М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр», «Мүсјө Жордан» вә «Ләнкәран ханынын вәзири» комедијаларынын јазылдығы илдән башланыр.

Һеч шүбһәсиз ки, салнамәнин 1850-чи илдән башланмасы елми-методоложи чәһәтдән доғрудур. Она көрә дә салнамәдә илк тамашадан габаг әһатә едилән 23 илдә Азәрбајчан театрынын доғулушуну шәртләндирән амилләр, әдәби-ичтимаи шәраит тутарлы тарихи сәнәдләрлә ишыгландырылыр, бунунла да театрын јаранмасыны халгын кечдији әдәби-естетик инкишаф јолунун мәнтиги нәтичәси кими әсасландырмаға һагг верир.

Салнамәдә Азәрбајчан театрынын јарадычылыг үфүгләринин әнкинлији, башга халгларын театр мәдәнијјәти илә гаршылыглы әлагәләринә даир мараглы фактик сәнәдләр топланмышдыр. Бу сәнәдләр көстәрир ки, Азәрбајчан труппаларыны Јереванда вә Тбилисидә, Бухарада вә Сәмәргәнддә, Ашгабадда вә Газанда, һәштәр-

ханда вə Владигафгазда, Әнзəлидə вə Тəбриздə сəбирсизликлə көзлəмиш, онун тамашаларына бөјүк алудəликлə бахмыш вə фајдаланмышлар.

1919-чу илдə Азəрбајчан труппасынын Түркијə султанлығынын мəркəзи Истамбула гастролу шəһəрин һəјатында бөјүк мəдəни һадисə кими сəслəниб, көрүнмəмиш чанланмаја сəбəб олмуш, онун тамашалары рəғбəт вə севинчлə гаршыланмышдыр. О заман мəшһур түрк режиссору вə актјору Мөһсүн Әртоғрул гастрол тамашалары һаггында мəтбуатда јазмышдыр: «Азəрбајчанлылар ујујан дијарын халгына бир парча зөвг, бир парча нəш'ə, бир парча сəнəт, бир парча көзəллик кəтирмишлəр». Сонра мүəллиф «шəһəрин сəнəтə биканə олан» тəбəгəлəринə, театрдан јалныз «танс тəлəб едəн» авамлара ашағыдакы сөзлəри хатырлатмышдыр:

«Көзəллијин сəси пəрдə архасындан чыхар. Бу сəси анчаг əн ојнаг, əн һəссас руһлар дујар вə анарлар».

Бурасы да мараглыдыр ки, Азəрбајчан театрынын гастролундан сонра Истамбулда Оперетта Чəмијјəти јарадылмыш вə бу чəмијјəт əсасəн Үзејир Һачыбəјовун мусигили комедијаларыны тамашаја гојмушдур.

Белəликлə, салнамəдə топланан сəнəдлəр, тарихи һəгигəтлəр тəсдиг едир ки, Јахын Шəргдə драматуркија вə театр сəнəтинин илк вəтəни олан Азəрбајчан мəдəнијјəтин бу саһəлəриндə газандығы зəнкин тəчрүбəни өјрəнмəк истəјəн халглара əлиндəн кəлəн көмəји əсиркəмəмишдир.

Салнамəдə Загафгазија халглары театрларынын гаршылыглы əлагəлəринə даир сəнəдлəрə кениш јер верилмишдир. Бу сəнəдлəр көстəрир ки, ермəни, күрчү вə Азəрбајчан театрлары сых гаршылыглы гардашлыг мүнасибəтлəри шəраитиндə инкишаф етмишдир, онлар һəмишə бир-бирлəринə көмəк əлини узатмыш, һəмишə бир-бирлəриндəн өјрəнмишдир. Елə һаллар олмушдур ки, ејни тамашанын бир пəрдəсини күрчү, бир пəрдəсини ермəни, бир пəрдəсини исə Азəрбајчан артистлəри өз диллəриндə ојнамышлар. Бə'зəн дə бир тамашада əсас роллардан бирини ермəни актјору, дикəрини күрчү актјору, о бирини исə Азəрбајчан актјору өз дилиндə ифа етмишлəр. Белəликлə, сəһнə халглар достлуғунун күчлү хитабəт күрсүсүнə чеврилмишдир.

Јери кəлмишкəн демəк лазымдыр ки, кечмиш күнлəрин бу мараглы тəчрүбəсиндəн инди дə истифадə етмəк пис олмазды.

Салнамəдə вахтилə мүвəффəгијјəтлə тамашаја гојулан бир чох пјеслəрин адлары чəкилир. Һалбуки онлар индијəдəк нə əдəбијјат, нə дə театр тарихинə дүшмүшдүр. Һəмчинин салнамəдə о заман гызғын фəалијјəт көстəрмиш елə театр хадимлəринин адларына раст кəлирик ки, онларын бə'зилəринин фəалијјəти индијəдəк лајигинлə гијмəтлəндирилмəмиш, бə'зилəринин адлары исə тамамилə дəфтəрдəн дүшмүшдүр. Демəли, салнамə алимлəр үчүн јени излəр ачыр, јени тəдгигат објектлəри верир ки, бунларын өјрəнилмəси театрын вə үмумијјəтлə, мəдəнијјəтимизин тарихини даһа да зəнкинлəшдирəчəкдир.

Китабын мүгəддимəсиндə Ч. Чəфəров һаглы олараг көстəрмишдир ки, «һəр бир јени иш, нə гəдəр гијмəтли олса да, мүəјјəн гүсурлары, чатышмајан чəһəтлəри олдуғу кими, бу салнамəни дə там вə мүкəммəл һесаб етмəк олмаз. Әввəла, салнамə театр тарихимизин јалныз ингилабдан əввəлки дөврүнү əһатə едир. Икинчи, истифадə олунан мəнбəлəр чох əһатəли олса да, һəлə мə'лум олмајан мəнбəлəр дə јох дејилдир. Хүсусəн XIX əсрин сон рүбүнə аид театр фактлары, көрүнүр, нисбəтəн аз ахтарылыб үзə чыхарылмышдыр».

Бу үмуми гүсурла јанашы, башга бир чəһəт дə е'тираз доғурур. О да будур ки, китабда кедəн сəнəдлəрин бир гисминин мəнбəји көстəрилмиш, бир гисминин исə мəнбəји көстəрилмəмишдир. Шəксиз ки, мəнбəји көстəрилмəјəн материаллар да һəрадəнсə көтүрүлмүшдүр. Одур ки, бунларын мəнбəлəринин көстəрилмəмəси һеч бир мəнтиглə доғрулдула билмəз. Әкəр бу анлашылмаз гүсура јол верилмəсəјди, китаб даһа бөјүк елми əһəмијјəт кəсб етмиш оларды.

Әлбəттə, көстəрилəн гүсурлар китабын үмуми əһəмијјəтини гəтијјəн азалтмыр. «Азəрбајчан театрынын салнамəси» јалныз театршүнаслар үчүн дејил, ичтимаи фикримизин бүтүн саһəлəринин мүтəхəссислəри үчүн дə көзəл васаит, бөјүк зəһмəт баһасына бир јерə топланмыш гијмəтли тарихи сəнəдлəр мəнбəјидир.

1975

ДӘЛИЛӘР АЛӘМИНИН ФАЧИӘСИ

Сәһнә ишыгланыр. Әввәлчә диггәти мадди вә мә'нәви дүшкүнлүјүн рәмзи олан тахта-пара евчикләр чәлб едир. Бир нечә санијәдән сонра бу евчикләрин диварлары арасында тамашачыны дәһшәтә кәтирән әчаиб-гәраиб һадисәләр баш верир. Елә һадисәләр ки, мүасир тамашачы үчүн күлүнч вә јаддыр, лакин Јахын Шәргин тарихинин дүнәни үчүн тәбии, бу күнү үчүн исә сон дәрәчә ибрәтлидир.

...Күнләрини күчәләрдә, мејданларда кечирән руһи хәстәләр гејри-нормал һәрәкәтләри илә шәһәр әһалисинин «нормал» һәјатына мане олурлар. Һеч кәс бу заваллы сәфилләри баша дүшмүр вә баша дүшмәк дә истәмир, һамы онлары лә'нәтләјир, даша басыр, көтәк вә јумругла гаршылајыр.

Нәһајәт, «дәлиләри күчәләрдән рәдд едиб», шәһәрин сакит һәјатыны горумаг үчүн харичдән һаким кәлир, мин бир чәтинликлә пул јығылыр, хәстәхана ачылыр. Лакин әбәс јерә... Һаким шәһәрдә елә ејбәчәр инсан күтләси илә үз-үзә кәлир ки, чаш-баш галыр, кимин дәли, кимин ағыллы олдуғуну тә'јин едә билмир. Мә'лум олур ки, чәмијјәт башдан-ајаға дәлидир, дәли јығынчағыдыр. Бу јығынчағы тәбабәт мүаличә едә билмәз, ону бу бәладан анчаг ичтимаи тәбәддүлат гуртара биләр; чәмијјәтин мә'нәви варлығыны буховлајыб, ону һечлик дәрәчәсинә ендирән бу бәланы анчаг ингилабын ағылларда, шүурларда јаратдығы чеврилиш арадан галдыра биләр.

М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрынын «Дәли јығынчағы» тамашасынын бурахдығы үмуми тә'сир беләдир.

Бу тә'сир әввәлчәдән гејд-шәртсиз тәсдиг етмәјә һагг верир ки, ССРИ халг артисти Меһди Мәммәдов «Дәли јығынчағы»ны сәһнәдә дүзкүн мә'наландырыб, Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин үрәјиндән хәбәр вермишдир.

«Дәли јығынчағы» тәхминән 60 илә јахын бир мүддәт бундан әввәл гәләмә алынмышдыр. Мүәллиф пјесин мөвзусуну 1920—1921-чи илләрдә Тәбриздә јашадығы вахт шаһиди олдуғу реал һадисәләрдән көтүрмүшдүр. Бу һадисәләрин бә'зиләри о заман «Молла Нәсрәддин» журналынын фелјетонларында өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, журналын 1921-чи илин мај ајында Тәбриздә

чыхан једдинчи нөмрәсиндә Мирзә Ҹәлил Тәбриз вилајәтиндә һөкм сүрән ачыначаглы вәзијјәт һаггында үрәк ағрысилә јазырды: «һәр јан түстүдүр—мәчлисләрдә вә евләрдә духанијјәт вә мәшрубат түстүсү, күчәләрдә һамам түстүсү, мә'нәвијјатда мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә кәсафәт түстүсү!.. Милләт боғулур, түстүләр милләти һәр тәрәфдән әһатә еләјир. Әкәр даду фәрјада тез јетишән олмаса, мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр галмаја».

Лакин пјеси анчаг Тәбриз вилајәти, һәтта бүтүн Иран мүһити илә бағламаг јанлыш оларды. «Дәли јығынчағы» Јахын Шәргин кечирдији фачиәләрин, ичтимаи бәрабәрсизлик, дини мөвһумат үзәриндә гурулмуш гаранлыг дүнјанын Мирзә Ҹәлил дүһасы илә үмумиләшдирилмиш чанлы таблосудур. Буна көрә дә дүнја әдәбијјатынын үмумбәшәр әһәмијјәт кәсб едән өлмәз абидәләриндәндир.

Јәгин пјесин бу јүксәк мәзијјәтини сездикләри үчүн режиссор Меһди Мәммәдов вә рәссам Елчин сәһнә тәртибатында заман вә мәкан анлајышыны көзләмәк вә кејимләрин һазырланмасында мүәјјән әсрин колоритини вермәк принсипинә дүрүст риајәт етмәмишләр.

Белә бир көзәл драм әсәри узун илләр сәһнә тәчәссүмүнү көзләјирди.

1922-чи илдә Аббас Мирзә Шәрифзадә «Дәли јығынчағы»ны тамашаја гојмаға тәшәббүс көстәрмиш, бир сыра мәшгләр кечирмиш, һәтта илк тамашанын күнү һаггында «Коммунист» гәзетиндә е'лан да чыхмышды. Лакин нәдәнсә о заман һәләлик бизә мә'лум олмајан сәбәбләр үзүндән пјесин тамашасы баш тутмамышды.

Беләликлә, бу фачиәли комедијаны илк дәфә сәһнәјә кәтирмәк шәрәфи профессор Меһди Мәммәдова мүјәссәр олмушдур. Сәнәтшүнас-нәзәријјәчи, режиссор-актјор М. Мәммәдовун исте'дады «Дәли јығынчағы»нын сәһнә гурулушу илә јенидән парламышдыр. М. Мәммәдовун хидмәти һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, о, Мирзә Ҹәлил күлүшүнүн дәринликләринә нүфуз етмиш, әдибин гәһрәманларынын архасында кизләнән инсан фачиәләрини, јанаглара јох, үрәкләрә ахан көз јашлары селини ашкара чыхарыб, пјесин ичтимаи-фәлсәфи амалыны сәһнәдә бүтүн тәфәррүаты илә ачыб көстәрмишдир.

«Дәли јығынчағы» пјесиндә баш гәһрәман адландырыла билән фәрди сурәт јохдур. Әсәрин баш гәһрәманы

чәннәт хүлјасы, чәһәннәм горхусу илә јашајан, лакин шәхси мәнафеји үчүн јери кәлдикчә һәр чүр алчаглыға кедән авам күтләдир. Одур ки, гурулушчу режиссорун бир нөмрәли вәзифәси бу авам күтләни ләјагәтлә сәһнәдә тәмсил едә билән актјор ансамблы јаратмаг иди.

М. Мәммәдов бу вәзифәнин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлиб, тамашада актјор ансамблы јаратмышдыр. Елә бир ансамбл ки, о, дәлиләр аләминин пуч фәлсәфәсини, мә'нәви сүгутуну тамашачынын гаршысында там чылпаглығы илә нүмајиш етдирир. Режиссорун мизанлары сон дәрәчә дәгиг вә јерли-јериндә олдугу үчүн ансамблын ојунунда ајдынлыг, үмуми мәгсәдә доғру јөнәлдилән ваһид әзм вә бирлик вардыр. Тамашада һеч кәс өзү үчүн ојнамыр, һеч кәс дөшүнү габаға вериб, өзүнү көзә сохмур, һамы режиссорун ирадәсинә табедир, тәрәфмүгабилләр бир-биринә көмәк едиб, бири о биринин ојунуну тамамлајыр. Ансамблын ојунунда диггәти чәлб едән јахшы чәһәтләрдән бири дә будур ки, сүрәкли гәһгәһәләр баш алыб кетмир, тамашанын үмуми руһуна јүксәк театр мәдәнијјәти, һәмчинин әсәрин дахили мәнтигиндән доған вә режиссор тәрәфиндән гајғы илә горунан чиддијјәт һакимдир.

Тамашанын мүвәффәгијјәтини тә'мин едән актјор ансамблында һамы өз ролуну көзәл ифа едир. Бунунла белә, бә'зи актјорларын ојуну һаггында ајрыча данышмамаг әдаләтсизлик оларды.

Белә актјорлардан бири Пырпыз Сона ролунда чыхыш едән әмәкдар актриса Шәфигә Мәммәдовадыр. Шәфигә өз гәһрәманынын дүшдүјү ағыр фачиәни сон дәрәчә тәбии бојаларла тәчәссүм етдирир. Онун ојунунда нә гәдәр инсани кәдәр, һүзн вә әләм вардыр... Пырпыз Сона руһи хәстәлијә тутулмуш сәфил бир гадындыр. Лакин о, ағыллы дәлиләрдән чох-чох нәчибдир. Әкәр ағыллы дәлиләрин ијрәнч һәрәкәтләри тамашачыда күлүш вә нифрәт доғурурса, Шәфигәнин—Сонанын гәрибә һәрәкәт вә давранышлары тамашачыда дәрин рәғбәт һисси ојадыр. Биз тамашанын әввәлиндән ахырынадәк Пырпыз Сонанын фачиәләри илә јашајыр, онун чыхылмаз фәлакәтинә ачыјыр, үрәкдән мүтәәссир олуруг. Чүнки актрисанын ојунуна сүн'илик анлајышы тамамилә јаддыр, онун ифасында һәр шеј тәбии, инсани вә инандырычыдыр.

Бу мүрәккәб ролун белә усталыгла ифасы бир даһа

көстәрир ки, Шәфигәнин јарадычылыг имканлары сон дәрәчә кенишдир, буна көрә дә сәһнәдә һеч бир вахт өзүнү тәкрар етмир. Биз инанырыг ки, исте'дадлы актриса кәләчәкдә өз тамашачыларыны даһа долгун сәһнә образлары илә севиндирәчәкдир.

Пјесдә вә тамашада Молла Аббас апарычы сурәтләрдән биридир. Өз характери е'тибарилә Молла Аббас Кефли Искәндәрин доғма гардашыдыр. Әкәр Искәндәр өлүләр аләминдә ваһид ишыглы шәхсијјәтдирсә, Молла Аббас дәлиләр мүһитиндә дүшүнән, резонер сурәтдир. Лакин Молла Аббасын вәзијјәти Искәндәрин вәзијјәтиндән даһа мүрәккәб, чәтин вә үзүчүдүр. О, руһи хәстәлијә тутулмуш заваллы өмүр јолдашыны дәлиләрдән, хүсусән ағыллы дәлиләрдән горумаг үчүн өзүнү дәлилијә вурмушдур. Әлбәттә, онун бу һәрәкәти фәдакарлыгдыр. Ади адам белә фәдакарлыға кедә билмәз, бу чүр рискә анчаг сарсылмаз ирадә саһиби олан надир адамлар кедә биләрләр. Кечә-күндүз вахтыны Сонанын јанында, дәлиләрин ичиндә кечирән, «дәлилији» шүбһә доғурмајан Молла Аббасын башы нәләр чәкмир: дөјүлүр, сөјүлүр, даша басылыр, тәһгир едилир. Лакин о, сәфил Сонасыны һеч бир вахт тәк бурахмыр. Һамлет Ханызадә өз ојунунда Молла Аббасын дүшдүјү бу ағыр вәзијјәти мәһарәтлә ачыр. Һамлет Ханызадә—Молла Аббас философдур. О, чәмијјәтин дәрдләрини, бу дәрдләри доғуран сәбәбләри көрүр вә һәкиманә тәфәккүрлә тәнгид едир. Заһири сојуггандлылыг, тәмкин, дөзүм вә сәмимилик Ханызадәнин ојунуну сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәтләрдир.

Пјесдә дәлиләр аләмини тәмсил едән гүввәтли образлардан бири дә Молла Аббасын гардашы Фазил Күлејнидир. Сабирин тә'бири илә десәк, Күлејни «дини гулдурчулуг түфәнкинә чевирән», вә'з јалан, сөзү јалан, илгары јалан руһанилијин үмумиләшдирилмиш сурәтидир. Республиканын әмәкдар артисти Сәмәндәр Рзајевин симасында бу рол өз гануни саһибинә тапшырылмышдыр.

Күлејнинин шарлатанлығыны, әхлаг дүшкүнлүјүнү, икиүзлүлүјүнү С. Рзајев хүсуси мәһарәтлә ачыр. О, Күлејнинин мә'нәви позғунлуғуну сәһнәдә чанландыраркән мүвазинәти итирмир, шит һәрәкәтләрә јол вермир. Буна көрә дә биз актјорун јаратдығы образын реаллығына инаныр, бүтүн тамаша боју Күлејнијә нифрәт бәсләји-

рик. Фазил Күлејии дилләри үстә Сонаја тәрәф сүрүнәркән тамашачы онун бу алчаг һәрәкәтиндән дәһшәтә кәлиб ијрәнир вә ихтијарсыз олараг белә бир суал гаршысында галыр: инсан нә гәдәр рәзил олармыш?

Бүтүн бунлар о демәкдир ки, С. Рзајев өз гәһрәманынын характерини сәһнәдә усталыгла чанландырыр.

Һамлет Гурбановун јаратдыгы доктор Лалбјуз образы сон дәрәчә мә'налыдыр. Лалбјуз шәрглиләрә јухарыдан бахан јекәхана әчнәбиләрдәндир. О, сәһнәдә чох көрүнмүр. Демәк олар ки, һеч данышмыр, һадисәләри изләјир, имамын зүһуруна инанан мө'минләрин мә'насыз һәрәкәтләринә мат галыр вә дүшдүјү вәзијјәтлә чәмијјәтдә һамынын дәли олдугуну кәшф едир. Һ. Гурбанов образын бу хүсусијјәтләрини бахышлары, давранышы, әтрафдакы һадисәләри гаврајышы, симасынын тәәччүб әламәтләри илә ачыр. Әлбәттә, сөзсүз ролу ојнамаг вә јаратмаг хүсуси усталыгдыр.

Тамашанын мәзијјәтләриндән бири дә будур ки, сәһнәдә чаван вә ортајашлы актјорларла јанашы, театрымызын ветеранлары да иштирак едирләр. ССРИ халг артисти Исмајыл Османлы (Һачы Наиб), республиканын халг артистләри А. Кәрајбәјли (Һачы Мәдинә), М. Шејхзаманов (Нәҹәфгуләшрәф), Ә. Агајев (Һачы Әбдүләзим) мәһарәтли ојунлары илә тамашаны рөвнәгләндирир, кәнчләри архаларынча апарыр, онларын ојунларына көмәк едирләр.

Бәстәкар Чаһанкир Чаһанкировун сәһнәдә чәрәјан едән һадисәләрлә һәмаһәнк мусигиси вә рәссам Елчинин тәртибаты пјесин вә онун сәһнә тәчәссүмүнүн үмуми руһуна тамамилә ујгундур. Тамашанын көзәл мусигиси вә тәртибаты көстәрир ки, режиссорун бәстәкар вә рәссамла әмәкдашлыгы сәмәрәли нәтичә вермишдир.

Театрын бөјүк јарадычылыг гәләбәси олан «Дәли јығынчағы» тамашасынын бә'зи мүбаһисәли чәһәтләри дә вардыр ки, онларын үстүндән кечмәк олмаз.

Сон илләрдә классик Азәрбајчан драматуркијасынын ајры-ајры әсәрләри тамашаја гојуларкән онларын мәтнинә мүдахилә етмәк, бир нөв, дәб дүшмүшдүр. Вахтилә бу дәбин әлејһинә кәскин чыхыш едән Меһди Мәммәдов инди өзү дә бу дәбдән јаха гуртара билмәмишдир. О, Мирзә Чәлилин бә'зи фелјетонларындан парчалар кәтүрүб, пјесин мәтнинә дахил етмишдир. Әслиндә бунлара еһтијач јох иди. Бу парчалар тамашаны нә јахшылашдырыр, нә писләндирир. Онлар һадисәләрин үмуми пафосу ичәрисиндә әријиб јаддан чыхыр, лакин тамашаны агырлашдырыр.

Тамашада е'тираз догуран чәһәтләрдән бири дә Һәзрәт Әшрәф образынын јанлыш трактовкасыдыр. Һәзрәт Әшрәф әһалисинин дилини билмәдији вилајәтин һакимидир, даһа догрусу, мәркәзин чанишинидир. О, јерли халгын дилинә, мәдәнијјәтинә хор бахыр, адамлар өз ана дилләриндә данышанда ачыгы кәлир. Һәзрәт Әшрәфин сәси ешидиләндә, һәтта ады белә чәкиләндә, һамы бир-биринә дәјир, гачмаг үчүн јер ахтарыр. Һәзрәт Әшрәф гаранлыглар аләминин сијаси фонудур. Бу һәмин Һәзрәт Әшрәфдир ки, онун прообразларындан бири Шејх Мәһәммәд Хијабанини вәһшичәсинә гәтлә јетирмиш, Тәбриздә Мирзә Чәлилә «Молла Нәсрәддин» журналыны фарс дилиндә бурахмагы әмр етмишди.

Халгын белә бир горхулу дүшмәни тамашада чансыз мүгәввaја чеврилмишдир. Һәзрәт Әшрәф мүгәвва олсајды, халгын нә дәрди варды. Һәзрәт Әшрәфин сәһнәдә мүгәвва шәклиндә трактовка едилмәсинә һеч бир мәнтиглә бәраәт газандырмаг олмаз.

Бу гүсурларына бахмајараг, «Дәли јығынчағы» тамашасы М. Әзизбәјов адына театрын јарадычылыг рәшадәтидир вә республикамызын мәдәни һәјатында фәрәһли һадисәдир. Буна көрә тамашанын сонунда биз актјорлары дојунча алгышлајыр, салону тәрк едәркән үрәјимиздә бу көзәл тамашанын јарадычыларына дәрин миннәтдарлыг һисси дујуруг.

1978

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз	3

ШАИРИН ДҮНЈА ШӨҺРӘТИ

Фүзули вә Сабир	7
Сабир күлүр	14
Сәһһәт вә Сабир	30
«Јашасын шәһријари-һүррijјәт!»	38
Шаирин дүнја шөһрәти	40

ВӘТӘНДАШЛЫГ РӘШАДӘТИ

Ајдан ары—судан дуру	49
Әбдүрраһимбәј Һагвердијев	59
Вәтәндашлыг рәшадәти	76
Ибраһимбәј Мусабәјовун јарадычылығы	91
Диванбәјоғлу вә онун «Чан јанғысы» повести...	99
Әли Нәзми	105
Әлигулу Гәмкүсар	118
Јазычы, мүәллим, маариф хадими	131
Әмәл достлары	146
Шәргин бөјүк әдиби	163
Һәјат ашиги, көзәллик мүғәнниси	178
Үрәк чырпынтылары	184
Өмәр Фаиг Не'манзадә	193
«Мәсләким тәрчүмеји-һалымдыр»	203
Халгын өзү	209

ЗАМАНЫН СӘСИ, ҺӘЈАТЫН НӘФӘСИ

Абдулла Шаиг	213
Кәндимиз һаггында јени роман	229
Мәммәд Рәһимин икичилдлији	238
Заманын сәси, һәјатын нәфәси	247
Классик һекајә устасы	252
Әли Султанлы һаггында сөз	265
Шаирин дәрди	268
Өмүр јолдашы	275
Һәмишә бизимлә	281
Ики халгын оғлу	289
Тәнгидимизин ағсаггалы	293
Әсринин оғлу	298
Ики көрүш	313
Азәрбајчан, Азәрбајчан!	319
Әлли иллик јарадычылыг јолу	324

ХАЛГЫН ВҮГАРЫ

Јерсиз мүдахилә	330
«Өлүләр»ин илк тамашасы	335
Достларымызын мүвәффәгијјәти	346
«Өлүләр»—өлмәздир	349
Халгын вүгары	354
Фәрһад кими	360
Дәлиләр аләминин фачиәси	364

С(Аз)2
З 24

Заманов А.

З 24 Әмәл достлары. Б., Јазычы, 1979.

3[illegible]1 с.,

Китаба филолокија елмләри доктору, професор Аббас Замановун классик вә мүасир Азәрбајчан јазычылары һаггында, һәмчинин театр сәнәтимизә даир сечилмиш елми-тәнгиди вә елми-күтләви мәгаләләри дахил едилмишдир.

Мүхтәлиф илләрин мәһсулу олан бу мәгаләләрдә ајры-ајры јазычыларын јарадычылыг биографијасындан, шәхсијјәтиндән вә әдәбијјатымызын мүһүм инкишаф проблемләриндән бәһс едилир.

Нәшријјат редактору *Зәкијјә Гијасбәјли*. Рәссамы *А. Мәммәдов*.
Бәдии редактору *Һ. Абдуллајев*. Техники редактору *Ш. Кәримов*.
Корректорлары *А. Чәбрајылов, Е. Гулијев*.
ИБ № 19

Јығылмаға верилмиш 5/IX-1978-чу ил. Чапа имзаланмыш 1/II-1979-чу ил. ФГ 22524. Кағыз форматы 84×108 1/32. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 11,625. Шәрти ч. в. 19,53. Учот нәшр. вәрәги 20,0. Сифариш № 433. Тиражы 5500. Гијмәти 1 ман. 90 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Комитәси.
„Јазычы" нәшријјаты. Бакы, Киров проспекти, № 18.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси. Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

З $\frac{70202-11}{М-656-79}$ 108/78—79 С(Аз)2

© Јазычы, 1979

1a.2013